

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Географічний факультет
Кафедра країнознавства та туризму

ВОЄННИЙ ТУРИЗМ

Хрестоматія до вивчення дисципліни
(для здобувачів ОР Магістр спеціальності 242 «Туризм та рекреація»)
Укладач: к.геогр.н. Ігор Винниченко

Київ- 2023

УДК 338.48-6:355(075.8)

Рецензент:

Смирнов Ігор – д.геогр.н., професор кафедри країнознавства та туризму географічного факультету КНУ імені Тараса Шевченка

Затверджено до друку рішенням Вченої ради географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 30 серпня 2023 р.)

Воєнний туризм: хрестоматія до вивчення дисципліни (для здобувачів ОР Магістр спеціальності 242 «Туризм та рекреація») / укл. Винниченко І. – 2023. – 516 с.

Хрестоматія містить інформацію з друкованих і електронних джерел, рекомендовану для виконання практичних і семінарських завдань, самостійної роботи студентів та здійснення контролю знань. Створена для здобувачів ОР «Бакалавр» спеціальності 242 «Туризм та рекреація»

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023
© Винниченко І., 2023

У хрестоматії міститься інформація з друкованих і електронних джерел, рекомендована для виконання практичних і семінарських завдань, самостійної роботи студентів та здійснення контролю знань. Вона призначена для студентів закладів вищої та середньої фахової освіти, які мають намір працювати в індустрії туризму чи царині освіти, викладачів ЗВО, учителів і активних членів громадських та професійних інституцій, а також усіх, хто цікавиться питаннями розвитку воєнного туризму в світі та Україні.

Оглав

Переднє слово.....	4
Воєнно-історичний туризм.....	6
Туристський потенціал фортифікаційної спадщини.....	75
Вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал території.....	83
Воєнний туризм в наукових студіях та освітніх закладах.....	94
Воєнний туризм зарубіжжя.....	100
Військово-історичні музеї як складова воєнного туризму.....	110
Туризм під час війн та воєнних конфліктів.....	172
ВОЄННО-ТУРИСТСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ	191
Винницька область.....	191
Волинська область.....	201
Дніпропетровська область.....	217
Донецька область.....	227
Житомирська область.....	229
Закарпатська область.....	245
Запорізька область.....	258
Івано-Франківська область.....	262
Київська область.....	270
м.Київ.....	277
Кіровоградська область.....	309
АРКрим.....	315
Луганська область.....	336
Львівська область.....	345
Миколаївська область.....	367
Одеська область.....	382
Полтавська область.....	399
Рівненська область.....	423
Сумська область.....	430
Тернопільська область.....	445
Харківська область.....	456
Херсонська область.....	461
Хмельницька область.....	473
Черкаська область.....	482
Чернівецька область.....	495
Чернігівська область.....	512

Переднє слово

Навчальна дисципліна «Воєнний туризм» відносно «молода» на освітньому «полі» не лише туризмології, а й інших – дотичних – царин. Проте важливість її самоочевидна, зокрема, й через повномасштабну війну росії проти України. Значення ж розвитку цього сегменту туристської діяльності лише зростатиме, передовсім тому, що він може – і повинен – стати одним із надважливих напрямів патріотичного виховання не лише молодшої генерації громадян нашої держави, а також поінформування світового загалу про багату воєнно-історичну спадщину та трагічне сьогодення України.

До сьогодні відсутня однастайність (уніфікованість) у визначенні фахівцями терміну «воєнний туризм» та його складових. Проте в цьому є й позитив, оскільки у молодій генерації дослідників не «зв'язані руки», і, отже, воєнний туризм «чекає» у цьому на свій розвиток.

Пропонована увазі читача хрестоматія містить джерела як з різних складових воєнного туризму («воєнно-історичний туризм»), так і актуальних тепер царин досліджень («вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал територій», «туризм під час війн та воєнних конфліктів» тощо). Найбільша же за обсягом складова навчального посібника присвячена висвітленню воєнно-туристського потенціалу регіонів України. Це має на меті висвітлити їхню краєзнавчу унікальність та туристську привабливість і спонукати до відповідних фахових студій. Інше завдання хрестоматії полягає у сприянні формуванню у студентів фахового розуміння геопросторових особливостей створення та промоції на національний ринок місцевого туристського продукту, а також винятковості регіонів України на ринку туристсько-рекреаційних послуг. Важливим завданням хрестоматії є виховання у юні почуття патріотизму та усвідомлення відповідальності за долю Української держави – країни наших батьків і дітей.

Маю милу надію, що хрестоматія «Воєнний туризм» стане в добрій нагоді всім, хто прагне пізнати «воєнну» самобутність й винятковість рідного краю та збагатитися інформацією про його історію – як славної, так і трагічної. Адже саме ця інформація створює «образ» локальної території, привабливий для розвитку на ній туризму, екскурсійної діяльності та рекреації на основі розробки відповідного (туристського) продукту.

Оскільки «головним завданням освіти має бути навчання не знанням, а розумінню» (С.Капиця), інформація, що міститься в хрестоматії, має на меті саме спонукання до завваженого.

Текст деяких публікацій проілюстрований світлинами, «позиченими» в Internet, а також авторськими.

Воєнно-історичний туризм

Ленченко В. УКРАЇНСЬКА ЛІНІЯ

У Глухові у городі,
У всі дзвони дзвонять;
Та вже наших козаченьків
На лінію гонять.
Ішов козак на лінію
Та й вельми надувся.
Ішов козак із лінії,
Як лихо зігнувся.
Українська народна пісня

На теренах Дніпропетровської, Полтавської та Харківської областей України, по берегах, узвишсях і долинах тихоплинних Орелі, Берестової й Береки досі можна бачити рештки давніх земляних укріплень. Розсунуті вали й рови довгими гонами зміяються по високих берегах річок, спускаються в долини, прямують через ниви й сіножаті, ховаються в мальовничих перелісках, гаях і байраках, зникають на околицях сіл і містечок, утворюють фортеці зірчастих абрисів. Це – залишки Української лінії. У Російській імперії XVIII ст. „лініями” називалися прикордонні земляні укріплення значної довжини, які прийшли на заміну „засечних черт” XVII ст. (такими, зокрема, були Тульська й Белгородська засічні смуги).

Українську лінію почали зводити за рішенням уряду імператриці Анни Йоанівни 1731 року, але особливо інтенсивно будували під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Ця лінія, на думку її творців, мала перетнути в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця Муравський та Ізюмський шляхи, якими татари здавна нападали на Лівобережну й Слобідську Україну та Московську державу, тобто зміцнити південні кордони Російської імперії. Та передусім її будовано з метою подальшого придушення і врешті знищення залишків автономії української гетьманської держави, відокремлення її від Запорозької Січі, створення потужного військового плацдарму Російської імперії для територіальних завоювань у боротьбі з Турецькою османською імперією і ханським Кримом.

То були важкі для України часи. По смерті в 1734 р. гетьмана Данила Апостола гетьманство в Україні скасували й замінили його так званім Правлінням гетьманського уряду в Глухові, де порядкували царські намісники й фаворити.

Як свідчать архівні джерела, Українську лінію споруджували за „зразковими” (типовими) проектами, запозиченими з праць європейських фортифікаторів XVII ст. Роботами керували військовий інженер Андріан Дебринь¹ та інші російські фортифікатори, а загальний нагляд над будівництвом і організацією оборони Української лінії здійснював один з фаворитів імператриці і її намісників на Україні генерал-фельдмаршал Герхард фон Мініх.

Упродовж 1731–1734 рр. на лінії щороку працювало 49 тис. козаків і 40 тис. селян з власними волами, кіньми, возами, будівельним знаряддям, харчами. 1736 року, під час російсько-турецької війни, коли десятки тисяч козаків і селян перебували у війську, Г. фон Мініх вимагав від Правління гетьманського уряду вирядити на будівництво Української лінії 56 623 робітників з підводами, шанцевим інструментом і харчами². Багато з них загинули там від виснажливої праці, хвороб і голоду.

За сучасними обрахунками, загальний обсяг земляних робіт, виконаних на будівництві Української лінії, перевищив 20 мільйонів кубометрів. Для будівельних потреб по-хижацькому вирубували навколишні ліси, спустошували ниви й сіножаті.

Спорудження лінії розпочалося з боку Сіверського Дінця. На лінії завдовжки 285 верст протягом короткого часу було зведено 17 фортець, 57 редутів, 87 реданів, 3 кавальєри та ряд інших польових укріплень (кількість їх змінювалась)³. Фортеці містилися на відстані візуального зв'язку між собою і по змозі сполучалися безперервним земляним валом із сухим ровом з напільного боку. Вали й рови, де це було потрібно, зміцнювали палісадами, засіками, загатами, рогатками-розсохами, обсаджували колючими чагарниками. На висотах уздовж лінії ставили сигнальні маяки, сторожові редути й форпости з блокгаузами всередині.

До Української лінії було включено відбудовану в гирлі Ворскли фортецю Переволочну й надорільські сотенні містечка Полтавського полку – Орлик, Китайгород, Царичанку, Маячку, Нехворощу з їхніми давніми замками, а також новозасновані слободи й села 10 ландміліцьких і слобідських полків, оселених для оборони лінії. Для цього російська влада реквізувала в українських козаків, міщан і селян десятки тисяч десятин орних земель, лісів, сіножатей та інших угідь.

Згодом у Царичанці розташовано штаб-квартиру головнокомандувача російської армії Г. фон Мініха, а місто призначено збірним пунктом російських і українських козацьких військ, що мали діяти на теренах Криму та Південної України.

Спочатку фортеці Української лінії позначали числами (Перша, Друга і т.д.) або давали їм назви, виходячи з назв місцевості, де вони постали (напр., Бузова), згодом для цього почали використовувати найменування ландміліцьких полків та імені їхніх небесних заступників. Фортеці й містечка на лінії від Дніпра до Сіверського Дінця були розміщені в такій послідовності: ф. Переволочна – Орлик – ф. Борисоглібівська – Китайгород – Царичанка – ф. Ливенська (околиці Маячки) – Маячка – Нехвороща – ф. Васильківська(околиці Нехворощі) – ф. Рязька – ф. Федорівська – ф. Козловська – ф. Більовська – ф. Св. Параскеви – ф. Єфремівська – ф. Св. Олексія – ф. Св. Михайла – ф. Слобідська – ф. Тамбовська – ф. Св. Петра (біля Сіверського Дінця).

Олексіївська фортеця

Петровська фортеця

Військово-адміністративним центром Української лінії було визначено Більовську фортецю (нині м. Красноград Харківської обл.), а лінію поділено на дві оперативні дистанції: Петрівсько-Більовську й Борисоглібівсько-Козловську.

Більовська фортеця

Михайлівська фортеця

Борисоглібівська й Ливенська фортеці мали п'ятибастіонне розпланування, а решта – чотирибастіонне. Перед головними брамами фортець, а також з напільного боку влаштовували захисні рavelіни, що надавало фортечним планам зірчастих абрисів. Висота земляних валів сягала 4,0 – 5,0 сажнів, ширина ровів – 6,0 – 9,0 сажнів, глибина – 2,5 – 3,0 сажні. Десять фортець Петрівсько-Більовської дистанції, будувати які почали раніше, звели на „повний профіль”, а шість фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції, споруджуваних під час війни, – на „малий профіль”, з меншими параметрами валів і ровів. Цим пояснюється, зокрема, поганий стан збереженості земляних укріплень фортець Борисоглібівсько-Козловської дистанції. Всередині кожної фортеці стояли церква, будинки обер-коменданта та штаб-офіцерів, казарми солдатів і унтер-офіцерів залоги, стайні, порохівня, зброярня, цейхгауз, провіантський „магазин”, колодязь, вартівні, господарські будівлі. До головних воріт через рів перекидали звідний ланцюговий міст. На бастіонах і валах розміщували гармати. Поблизу фортець будували полкові слободи регулярного розпланування, ставили церкви, облаштовували двори поселенців з житлами й господарськими будівлями. Ці слободи заселяли переважно вихідцями з внутрішніх губерній Росії. Під час російсько-турецької війни 1736–1739 рр. з'ясувалися стратегічні хиби Української лінії: віддаленість від головного театру війни, розтягнутість і слабкість оборони, вилучення з господарювання й занедбання орних земель, сіножатей, лісів. Хоч для оборони лінії на ній було зосереджено 6 піхотних і 14 кінних ландміліцьких полків, що налічували понад 22 тисячі вояків, татарська кіннота легко оминала фортеці й перетинала лінію, плондруючи мирні поселення Полтавського, Миргородського, Охтирського й Слобідського полків. Це, зокрема, відзначено в коментарі на мапі Української лінії 1747 р. зі збірки Російського державного військово-історичного архіву: „Украинская линия построена с населением десяти полков ландмилиции при владении государыни императрицы Анны Иоанновны в 1734-м году, ведена от Днепра по рекам Орели и Берестовой до Северного Донца, с положением 17 крепостей и 48 редутов. Но произведение сей линии не соответствует намерениям, для каковых она построена быть долженствовала. 1-е. Слабы сей линии по обширности ее расположением не охраняется ни мало спокойство и безопасность за оной живущих, ниже поселенными по оной поселенными местами, неприятельские предприятия отвращаемы бывали, и кой хотел, то во всегдашнее время без затруднения и безопасной ретирате мест'а на таком пространстве изыскивал, что из самого опыта известно. Летучий сей

неприятель, неоднократно прорываясь сквозь линию, не только нападал на селения, расхищал, и опустошая оные, выжигал, но и великое множество людей в невозвратной плен без всякого препятствия уводил так, что и отряженное ко обороне сей линии войско не могло вредить ему, без действия оставалось. Одним словом, каковое бы искусство на приведение сей линии по намерению употреблено ни было, ни в какое время по столь пространному ее разстоянию противу так скорого и легкого неприятеля, предохранительного предела обещать она не может. В случае ж наступательной войны противу Крыму, за отдалением ее от Перекопи, не можно от ней к войскам иметь безопасную коммуникационную линию, что самым делом испытано было. 2-е. Да и приведением ее чрез земли Слободских полков, не токмо оные стеснены, но и самым тем лишены многих выгод в хлебопашестве, сенных покосах и других прибытках, законно им принадлежавших. А сверх того, из оставших одиннадцати не поселенных полков, едва ли несколько семей по недостатку земли поселены быть могут. И так сообразив все ее неудобности и уважа истребленное на построение иждевение, можно в разсуждение бесполезности труды счесть потерянными”⁴. Під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. оборону Української лінії за розпорядженнями П. Рум’янцева-Задунайського було реорганізовано: у фортецях залишалися невеликі залоги, а поперед лінії увесь час чатували сторожові команди й роз’їзди, із запілля її прикривали три мобільні кінні корпуси. Як зазначено на мапі Української лінії 1766 року, що зберігається в Російській національній бібліотеці в Санкт-Петербурзі, на озброєнні лінії тоді налічувалося 215 гармат⁵. Українська лінія тривалий час правила за кордон між Гетьманщиною, Слобідською Україною й Запорозькою Січчю. Біля фортець, що стояли на шляхах на Запорожжя й Крим, були розміщені російські прикордонні форпости й митниці (зокрема при Більовській і Васильківській фортецях). Російські залоги й команди пильнували перехід і переїзд через лінію, справляли мито з чумацьких валок і купецьких обозів, перехоплювали втікачів на Запорожжя. Після того як було завойовано й приєднано Кримське ханство до Російської імперії (1783 р.) і встановлено нові кордони з Туреччиною, Українська лінія остаточно втратила своє військове значення і 1784 року її ліквідували. Війська, озброєння та інше майно лінії невдовзі перемістили до фортець нової Дніпровської лінії, збудованої на півдні України між Дніпром і Озівським морем. Українська лінія, попри її застарілість і військово-стратегічні вади, все ж таки певною мірою забезпечувала Запорожжя й Південну Україну, сприяла заселенню тамтешніх земель. На лінії

перебували чи служили відомі російські воєначальники П. Рум'янцев-Задунайський і М. Голенищев-Кутузов. У казематах її фортець побували Максим Залізняк, Омелян Пугачов та інші ватажки народних визвольних рухів. Позосталі рештки укріплень Української лінії є нині пам'ятками давньої вітчизняної фортифікації.

1. Андріан Дебринї (? – 1742) – російський військовий інженер, інженермайор, інженер-полковник, у 1742 р. – інженер-генерал-майор. Обстежував і проектував фортеці й укріплення багатьох міст Лівобережної і Слобідської України, працював на Українській лінії та Запорожжі.
2. [Ленченко В.О.] Українська лінія // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – С. 920.
3. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. – Санкт-Петербург, 1865. – Ч. 3. – С. 68 – 82.
4. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 349. – Оп. 40. – Од. зб. 2949: „Карта Украинской линии от Днепра до Северного Донца с показанием земель поселенных десяти ландмилицких полков”. На цій же публікованій тут мапі подано й таку важливу для користувача інформацію про вжиті на ній літерні позначки: „А. Значит черта, по коих мест пред линиею на ландмилицкие полки сенные покосы были отданы. В. Фарпосты пред линиею, прикрытые редутами. С. Фарпосты без прикрытия. Д. Черта, показуемая оным полкам против писцового наказа полудачу”.
5. Російська національна бібліотека. – Рукописний відділ. – Ермітажне зібр. – Од. зб. 282: „Карта Украинской линии с показанием крепостей, редутов и редантов, сколько во оной пушек состоит и близ лежащих местечек, слобод и рек. 1766 году”.

(Військово-історичний альманах. – 2006. – Ч. 2. – С. 97-103)

Біляєва С.О. ФОРТЕЦІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ (з історії вивчення)

Вивчення складних механізмів існування українських земель інкорпорованих у державну систему Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ), одного з найбільших європейських утворень пізнього середньовіччя — початків раннього модерну, залишається у переліку актуальних проблем сучасного етапу розвитку історико-археологічних досліджень, формування нового бачення історії взаємодії різних цивілізаційних механізмів на теренах України. Це стосується і джерельного забезпечення, і тривалого ідеологічного та політичного тиску російського та радянського періодів існування України, недостатньої уваги до пам'яток цього періоду, тривалого відкидання археологічної складової у накопиченні джерел, штучним звуженням хронологічних меж археології як науки,

й археології України зокрема. Відновлення справжньої історії країни у тісному взаємозв'язку із подіями Європейської історії набуває надзвичайно великого сенсу в умовах інформаційного протистояння, перекручення історичного минулого українського народу. Повною мірою це стосується і вивчення одного з найважливіших та знакових елементів оборонного напрямку — фортець. За часів ВКЛ вони належали до замкової баштової системи оборони і мали не лише захисне, але й соціально-політичне та економічне значення, статус адміністративних центрів та місць мешкання еліти суспільства. Особливе значення дослідження замків-фортець на теренах Київського князівства відбиває історична вагомість регіону у державотворенні та існуванні Руської держави, спадкоємності її традицій та поступального розвитку федеративної структури Великого князівства Литовського та Руського, що має надзвичайну вагу в «розв'язанні проблем континуїтету в національній історії» (Русина 1998, с. 16). Часові межі відображають складний період із середини XIV ст., коли «східня Україна входить у склад Литовської держави, дістає на ново державну організацію, княжу владу і дружинно-боярську верству. З'являється на ново тенденція вернути собі страчені простори, закріпити її озброєними замками, утворити нові кадри воєнно-служебної людности» (Грушевський 1995b, с. 9). Цей період продовжується до середини XVI ст. (до 1569 р.). На думку М. С. Грушевського, «Найбільш визначним і енергетичним репрезентантом сих змагань... виступає Вітовт» ... «Річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи він хоче мати у своїх руках, і для того ставить тут ряд замків» (Грушевський 1995b, с. 9). У контексті сучасних досліджень археологічної складової вивчення історії української державності, слід звернути увагу на визначення М.С.Грушевським принципово важливих положень для розуміння сутності процесу, що відбувався: 1) Україна «дістає на ново державну організацію», а саме «федеративну державу, яка є продовженням Київської Русі у нових умовах»; 2) «тенденція вернути собі страчені простори», коли простір дійсно дійшов до Чорного моря, і в наступні часи відбувалися процеси колонізації українським населенням південних теренів України; 3) «закріпити її (повернену територію — С.Б.) озброєними замками», що простежується за результатами вивчення процесів заселення та поселенських структур цього величезного регіону; і, нарешті 4) «утворити нові кадри воєнно-служебної людности», що було втілено у народженні і розвитку українського козацтва (Грушевський 1995b, с. 9). Як вважав М.С.Грушевський, державні замки східної України, побудовані владою, мали служити «передовими стражницями»,

та тримати невеликі війська. Насамперед у Києві, та почасти — у Черкасах та Каневі, щоб чинити опір проти татар. На жаль, аналіз їх обороноздатності, за даними письмових джерел, далеко не вказував про можливості якісного захисту. Перш за все, як засвідчив науковець, «Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI в. тхнуть старою традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XIV в., вони без сумніву були не тільки в початках сього століття, а й далеко раніше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки приладжуєть ся до новочасних способів війни...» (Грушевський 1995b, с. 35).

Тими традиційними рисами будівництва замків того часу були: розташування на високій горі, але часто без належного убезпечення оборони за рахунок двох—трьох глибоких ровів, заповнених водою; дерев'яні укріплення; староруська техніка «рублення», спорудження городень, тобто зрубів, наповнених землею; дерев'яні вежі... Замки були затісні. Розміри значної кількості замків були не більше звичайного подвір'я — 1/3 десятини. Стіни, які повинні були обмазані глиною, щоб захистити від пожежі, не утримувались у належному стані. Отже, такий замок не міг дати притулок великій кількості населення (Грушевський 1995b, с. 37). Крім того, людність та місцева адміністрація намагалися спихнути на уряд будову і нагляд за замками. В свою чергу уряд намагався звалити все на місцеве населення. Військові сили були слабкі, зокрема артилерія. За винятком Київського замку, інші мали всього по 4—5 гармат (Грушевський 1995b, с. 38). М.С.Грушевський присвятив різним аспектам надзвичайно доленосної доби VI—IV та першу частину VII тому історії України-Русі (Грушевський 1993; 1994; 1995a; 1995b) та заклав фундаментальні положення, які залишаються надзвичайно актуальними в українській історії. У загально історичному контексті цей період влучно конкретизує провісницька думка М. С. Грушевського, який наголошував на «органічній зв'язності і тягlosti народного життя», котре «не перериваєть ся вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід» (Грушевський 1995b, с. VIII), що набула надзвичайно актуального змісту у сьогоденні, у суворих реаліях російської агресії проти України, яка поставила на карту саме існування українського народу як етносу. Важливим та широко відомим писемним свідоцтвом безперервності життя на кінець XIV ст. є «Список руських міст далеких і близьких» (Тихомиров 1979, с. 90—117), у якому спеціально визначені «міста Київські», які нараховують 71 місто. Впродовж тривалого часу документ викликав багато питань в історичній літературі, починаючи з дискусій щодо достовірності свідчень, послідовності

переліку міст, відповідності більш пізнім мапам та ін. Від суцільного заперечення (П.Г.Клепатський) до більш продуктивного пошуку відповідності низки пунктів «Списку» даними інших джерел, зокрема карт XVI—XVII ст. (Н.В.Молчановський, О.М.Андріяшев, М.М.Тихомиров та ін.). Проте, «Список», безперечно, надав потужну основу для таких пошуків, розвитку досліджень в галузі історичної топографії XIV—XVI ст., пошуку ознак замкових структур за уривчастими повідомленнями писемних джерел та матеріалами археологічних досліджень аж до сьогодні. Не втратили значимість і дослідження вже вищезгаданого П.Г.Клепатського, який намагався розібратися із питаннями історичної топографії Київської землі Литовського періоду. Книга вийшла друком ще у далекому 1912 р., але була перевидана відносно нещодавно, у 2007 р. Як відзначив Л.В.Войтович у передмові до перевидання: «Взявши за основу атлас Левассера де Боплана, виданий В.Г.Ляскоронським у 1901 р. П.Клепатський спробував створити детальні карти повітів Київської землі на базі віднайдених ним документів і згадок в цих документах населених пунктів. Ця частина дослідження вражає своєю інформативністю і немає рівних щодо цієї тематики» (Войтович 2007, с. 11). На сьогодні, звичайно враховуючи сучасний стан вивчення проблематики, має сенс звернутися до детальних карт та інформації П.Г.Клепатського у декількох аспектах, зокрема з точки зору порівняльного аналізу інформації, наведеній автором за даними писемних джерел із накопиченими до цього часу археологічними матеріалами. До того ж, дослідження останніх десятиліть в галузі кастелології, як теоретичних так і практичних напрацювань, дозволяють підійти до питань вивчення фортець литовського періоду із урахуванням всього накопиченого ресурсу знань та уявлень (Şlaras 2020). Проте, у довгостроковій перспективі існує декілька інформаційних шарів, які потребують окремих кастелологічних досліджень. Впродовж понад століття від часу створеного П.Г.Клепатським переліку населених пунктів, зокрема замків, загальний обсяг інформації був суттєво доповнений, в першу чергу за рахунок новітніх досліджень в галузі картографії та археології. Змінились підходи до археології як науки, з'явилися окремі напрямки вивчення замкових структур, які знайшли своє відображення насамперед у розвитку компаративної кастелології. Відзначимо, що на заваді вивчення історичного минулого «татарського» і підходів до наступного — литовського періоду, була теорія повного «запустіння» Києва та Київщини, міграції всього населення, сформована наприкінці XVIII ст. російськими істориками, підхоплена її послідовниками у XIX ст. (В.М.Татищев,

М.М.Щербатов, М.М.Карамзін, М.П.Погодін, В.Й.Ключевський та ін.). Зокрема, ця теорія заперечувала генетичну спадкоємність та неперервний культурний розвиток від Русі до України. Концепція заважала об'єктивній оцінці повідомлень різноманітних джерел, і мала довгий шлейф у ХХ ст., не зважаючи на дані топоніміки, картографії, археологічних обстежень українських дослідників із визнанням спадкоємності культури періоду київської Русі у наступні століття (М.О.Максимович, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський та ін.), що було остаточно доведено дослідженнями останньої чверті ХХ ст. До того ж, розвитку широкомасштабних археологічних досліджень впродовж тривалого часу заважали хибні методологічні підходи, які штучно ставили поза їх межами період пізнього середньовіччя — раннього модерну. З «легкої руки» голови радянського археологічного світу Б.О.Рибаківа, археологія закінчувалася монголо-татарською навалою, тобто кінцем 30-х — початком 40-х років XIII ст. Надзвичайно важливим об'єктом у справі доведення археологічного майбутнього культурних нашарувань литовського та більш пізніх часів був *Київський Замок*. Починаючи з дослідників XIX ст. (М.О.Максимович, М.В.Закревський, П.Г.Клепатський), багатьма дослідниками ХХ — початку ХХІ ст. (В.А.Богусевич, І.І.Мовчан, В.О.Харламов, Г.Ю.Івакін, С.І.Климовський, та ін.) ідея спадкоємності та подальшого розвитку Києва отримала вагомі докази в археологічних матеріалах. Саме М.В.Закревському належить і спроба підрахувати площу Київського замку, який, на його думку, займав всю Замкову гору, а саме 3200 кв. сажень (або 1,45 га), що додавало йому значення головного замку Київської землі та Української складової ВКЛ (Клепатський 2007, с. 279). Не дивлячись на досить невелику базу відомостей про литовський період, й перші дані за люстрацією середини XVI ст., відбувалося поступово накопичення артефактів з ознаками культури XIV—XVI ст. В цілому, історія вивчення Київського замку за писемними джерелами та археологічними матеріалами надзвичайно докладно та ретельно представлена О.О.Попельницькою, яка надала зведену інформацію для різних аспектів подальшого вивчення замку та його колекцій (Попельницька 2006). Зупинимось на принципово важливих етапах цього дослідження для розуміння історії вивчення. Під час перших розкопок на Замковій горі К.О.Ставровським були знайдені «празькі» гроші разом із глиняними статуетками XIV—XV ст. (Попельницька 2006, с. 60). У 1903 р. тут знайдено скарб монет Володимира Ольгердовича (Івакін 1996, с. 139). Впродовж 1932—1933 та 1935 рр. С.С.Магурою в процесі розкопок в Києві на Замковій горі методом розкриття широких площ, були отримані

матеріали, серед яких невідома раніше кераміка, яку вже у повоєнний час визначають належною до польсько-литовської доби (Магура 1934). На жаль, наприкінці 1937 р. дослідник був репресований. Розкопки були продовжені у 1939—1940 рр., напередодні Другої світової війни, В.Є.Козловською, авторство якої впродовж тривалого часу замовчувалось в науковій історіографії (Козловська 1947). Проте, на думку В.М.Зоценка, «Завдяки її дослідженням було простежено стратиграфічне залягання культурних шарів (зокрема, решток дерев'яних балок, глиняної стінної обмазки і дерев'яного помосту від житлових і оборонних споруд XV—XVI ст.) та зібрано численний речовий інвентар» (Павлова 2007, с. 75). У 1948 р. роботи були відновлені групою дослідників під керівництвом В.А.Богусевича. Автор віддав належне результатам розкопок 1939—1940 рр. під керівництвом В.Є.Козловської, але за ідеологічних та політичних обставин того часу не міг назвати її прізвище. Як вказував дослідник, саме під час робіт кінця 1930-х рр. на деяких ділянках Замкової гори були знайдені «незруйновані археологічні комплекси» (Богусевич 1952, с. 66). За результатами робіт на розкопі 4 В.А.Богусевич відмічав знахідки «головним чином кераміки польсько-литовського часу та Київської Русі» (Богусевич 1952, с. 67). Подальше розкриття культурного шару цього розкопу, дозволило виявити ситуацію, яка стала принципово важливою для розуміння характеру будівництва на Замковій горі, і її значення в історії Києва XIV—XV ст. та наступного часу: «У північно-східному кутку на глибині 1,2 м на площі 2,0 × 2,5 м була розкрита глиняна підлога. При поглибленні розкопу у північній його частині на глибині 1,55 м виявлено шар товщиною в декілька сантиметрів. Насичений битою цеглою, серед якої було багато цегли часів Київської Русі, в тому числі цегли XI ст. У цьому ж шарі знайдено багато кераміки XIV—XV ст. поряд з такими речами, як фрагмент шиферного пряслиця та кришталева бусина. Можна думати, що це було будівництво XIV—XV ст., але вважав, що можливо, для фундаменту дерев'яної кріпості були використані цегляні будівлі Київської Русі» (Богусевич 1952, с. 68).

Проте, Г.Ю.Івакін цілком слушно довів, що ці споруди були рештками більш пізніх будівель XV—XVI ст. — замкових городень (Івакін 1996, с. 137). Слід зазначити, що ряд реконструкцій структур Київського замку періоду ВКЛ були запропоновані у фундаментальній монографії Г.Ю.Івакіна, присвяченій історичному розвитку Києва XIII—XVI ст. (Івакін 1996). Автор вдало поєднав археологічні факти із іншими видами джерел, що дозволило отримати типологічну характеристику Київського замку, його місце у замковій архітектурі

Східноєвропейського простору. За описом замку у Люстрації 1552 р., яку наводить Г.Ю.Івакін, замок був «з дерева соснового тесаного уроблен, инъшие менши, вси з бланъкованьем добрым, драницами не тонькими побитым, с помосты с подсябитьем з дверьми, а с столъбами, где их потреба» (цит. за Івакін 1996, с. 134). «Частина «городен»-зрубів заповнювалась трамбованою землею, а частина лишалася порожньою, там розміщувались різні службові приміщення. Вгорі йшло «бланкованье» — захисна стіна із бійницями та критим дахом з «подсябитьем» (висунутою вперед частиною «бланкованья» отворами внизу для скидання каміння, злива смоли, опору нападаючим). По «бланкованью» ходила у мирний час й замкова сторожа» (Івакін 1996, с.134). Замок мав дерев'яні укріплення, двоє воріт, близько 20 будов, єдиний у місті годинник, у різні часи від 3 до 15 сторожових триярусних башт, від 1 до 4 колодязів глибиною 60 м, у період розквіту (1552 р.) — 3 православні та 1 католицьку церкви. Замок проіснував з кінця XIV до середини XVII ст. На думку Г.Ю.Івакіна, київський замок «... являв собою яскравий приклад спадкоємності традицій давньоруського оборонного зодчества у XIV—XVI ст. Принципи розміщення замку на рельєфі з урахуванням максимального використання природніх рубежів, вільне планування, яке органічно сполучається з формою гори, конструкції його дерев'яно-земляних споруд впливали з досвіду оборонної архітектури давньоруських городищ, особливо Середньої Наддніпряниці» (Івакін 1996, с. 137). У той же час планування, архітектурні та функціональні особливості Київського замку мають паралелі і прямі аналогії із замками литовського часу, основним будівельним матеріалом яких, було каміння. Так, в опису Київського замку згадана одна чотирикутна вежа (решта — округлі). Всі вежі мали помости «со стрельбами». Вежі мали три рівні для гарматного бою. Фрагменти вапняної та глиняної стінних обмазки вказують на те, що ними могли покривати й стіни бойових башт (Козловська 1947, с. 144). Близькі риси до київської мала кам'яна чотирикутна вежа, відкрита під час розкопок литовської фортеці Тягинь на півдні Київської землі (Фортеця... 2021).

За розрахунками архітекторів вежа могла мати три яруси. На першому її поверсі також знаходилась дерев'яна конструкція — поміст із фрагментами бомбарди. Глиняна та вапнякова обмазка стін вежі аналогічна стінам башт

Київського замку. Така ж обмазка стін мала місце і в інших замках Литви, зокрема на теренах Білорусії, а також у Польщі. І київська, і тягинська вежі належать до одного періоду ВКЛ. На території Київського замку під час розкопок 1948 р. виявлені рештки жител XIV—XV ст. (Івакін 1996, с. 138), кераміка XIV—XVI ст., цвяхи, наконечники стріл з масивним чотиригранним верхом (арбалетні), великоформатна цегла з канелюрами. Аналогічні арбалетні болти у великій кількості знайдені біля стін Тягинської фортеці. Вони мають повні аналогії арбалетним болтам з чисельних городищ Литви цього ж часу, зокрема Вільнюського замку (Виткунас, Забела 2017, с. 75). Окрім вищезгаданого скарбу монет Володимира Ольгердовича, в різні роки були знайдені празькі гроші (Козубовський 1991, с. 4, 5), контрамарки німецьких міст, пічні кахлі XIV—XVI ст. Монети Київського князівства мали поширення на значній території і у великій кількості. На сьогодні це понад 1200 монетних знахідок, абсолютна більшість з яких зосереджена на території Середньої Наддніпрянщини, але поодинокі знахідки відомі й у Литві, на півдні України, у Поволжі і, навіть, на теренах Краснодарського краю. Встановлено, що початок власного карбування монет у Києві датується 1354—1363 рр. (Козубовський 2016, с. 27—28). На думку Г.А.Козубовського, *«скарбовий матеріал, кількість існуючих монет, значна кількість типів та варіантів київських монет дозволяють стверджувати, що Київське князівство одним із найперших у Східній Європі відродило виробництво власних монет, постійно нарощувало їхню масу і в 90-ті рр. XIV ст. майже повністю забезпечувало себе власною монетою»* (Козубовський 2016, с. 39). Найбільш ранні кахлі Київського замку представлені знахідками відкритого (горшкового) типу. Коробчасті кахлі часто прикрашені різними зображеннями, деякі вкриті поливою. З них привертають увагу стилізовані зображення лева та вельможі (Шовкопляс 1957; 1975, с. 101, 102). На думку Г.Ю.Івакіна, Замкова гора як історичний район міста, починаючи з середини XIV ст. набула нові соціальні функції. З посадського, ремісничого району вона перетворилася на цитадель, дитинець міста, стала місцем зосередження вищої адміністрації та гарнізону (Івакін 1996, с. 139). На цей час *«кордони Київського князівства проходили далеко на півдні й практично були визначені походами часів Вітовта й Володимира Ольгердовича»* (Івакін 1996, с. 95). На час князювання Володимира Ольгердовича південні кордони князівства умовно можна провести по рр. Ворсклі, Тясьмину, далі на захід — південніше Звенигородки до вододілу Південного Бугу, Тетерева й Случі. Втім, на правому березі Дніпра більш надійний рубіж — р. Рось. Вірогідно,

до території князівства входили Олешня, а також інші укріплені пункти в районі Дніпро-Бузького лиману, що згадуються як форпости Вітовта (Івакін 1996, с. 74). Імовірно, саме під час князювання Володимира Ольгердовича було побудовано новий міцний дерев'яно-земляний замок на окремії горі, що здіймалася над Подолом, і пізніше набула назви Замкової (Киселівка) (Івакін 1996, с. 75). Відповідно до адміністративного поділу XIV ст. Київська земля литовського періоду включала дев'ять повітів. Тому, у переліку замків цілком можливо використати їх розташування за адміністративним поділом того часу, як і було запропоновано П.Г.Клепатським. Для зручності співставлення звернемося до переліку замків за повітами, які постали адміністративною одиницею саме у XIV ст. На думку дослідника, його створення було обумовлене потребами замкової служби за схемою: замок — формування поселенської агломерації навколо замку — створення повіту (Клепатський 2007, с. 254). Це дає також можливість скласти попередню характеристику замків, яка включає наступні відомості: місце розташування, топографія, типологія, планувальна структура та площа замків у різних регіонах Київської землі. У цілому це формує комплексну інформацію про складові структури замкового будівництва на її території. Відзначимо, що основні етапи типологічного розвитку замків та міських фортифікаційних систем українського південно-східного прикордоння були запропоновані О.Є.Мальченко, який розробив опорну схему і для інших частин Київської землі (Мальченко 1996), яку згодом поширив на Брацлавське та Подільське воєводства (Мальченко 2001). Проте, накопичення археологічних матеріалів в останні десятиліття дозволяють звернутися до подальшого вивчення проблематики замків.

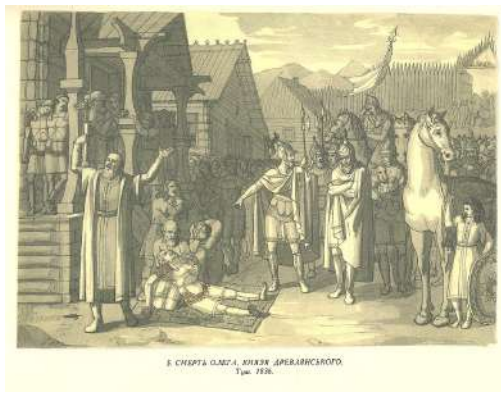
Мозирський повіт. Адміністративний центр Мозир, відомий з давньоруського періоду. На Замковій горі був розташований дерев'яний замок розміром 60 × 120 м, тобто загальна площа його дорівнювала 0,72 га¹. Замок мав оборонно-адміністративне значення. В ньому розміщувались різні споруди для збереження провіанту, церква та декілька житлових приміщень (Клепатський 2007, с. 167).

Впродовж 1520—1530 рр. зруйнований татарами. Відбудований близько 1543 р. дерев'яний замок з городнями та трьома вежами. Під час розкопок на замчищі знайдені залишки житлової споруди XVI ст. з кахляною пічкою, складеною із горшкових кахель з

квадратним устям та коробчастих, прикрашених по боках геометричним орнаментом, кахель (рэд. Гетаў 1993, с. 390).

Овруцький повіт. Овруч — військово-адміністративний центр з давньоруського часу. З 1470 р. один з центрів Київського воєводства. *Овруцький дерев'яний замок* побудований із сосни на Замковій горі.

Опис замку на початок XVI ст. зберігся у люстрації 1519 р., за якою у замку були 4 ворітних брами, шість башт, три вежі великі боронили все місто, 61 городня, міст перед замком на палях (Грушевський 1995, с. 36—37; Клепатський 2007, с. 183). Детальний опис замку зберігся й від 1552 р., за яким розміри замку склали: 66 сажень довжиною, 44 сажні завширшки. Таким чином площа дорівнювала 1,2 га (сажень у XVII ст. складав 2,16 м). Стационарні археологічні дослідження власне Овруцького замку не проводилися. Розвідками та рятувальними роботами Овруцької експедиції ІА НАН України 1996—2014 рр. на ділянці Замкової гори, а також сусідній Васи́лівській горі та території окольного міста, вдалося зафіксувати виразні матеріали післямонгольського часу (кінець XIII — XIV ст.) та артефакти, що засвідчують потужне заселення замку і міста впродовж всього середньовіччя, й навіть до сьогодення (Томашевський 2004; Томашевский, Павленко 2014, с. 477—479)².

Олевск. Імовірно у XVI ст. тут існував дерев'яний замок (Клепатський 2007, с. 197). З 2009 р. археологічні дослідження в центральній частині міста (зокрема й пошуки середньовічного замчища) та на городищі в ур. Бабина Гора (на північно-східній околиці) проводить Житомирська експедиція ІА НАН України (Петраускас 2017, с. 225—226; Петраускас, Хададова 2020).

Житомирський повіт. Житомир. Замок завойований Гедиміном у 1320 р., у 1482 р. зруйнований Менґлі Гіреєм, був відбудованим, але декілька разів горів у першій половині XVI ст. Знаходився на Замковій горі над р. Кам'янка.

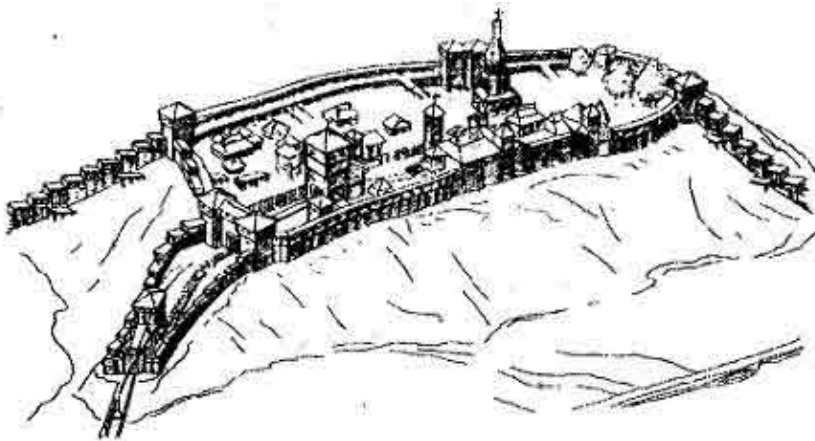
Належить до традиційних дерев'яних замків. Мав доволі високі стіни, 45 городень, 4 вежі

та 2 башти. За свідченнями мав обмазані, але погано, стіни, а от підйомного мосту не було. Розміри замку 62 × 55 сажень, площа дорівнює 1,4 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 209—210). Впродовж 2011—2016 рр. проведені археологічні дослідження в історичній частині Житомира, зокрема й там, де знаходився Житомирський замок (Древлянські... 2018).

Чуднів. На території Чуднова відомі залишки городища давньоруського часу. Перша згадка міста датується 1416 р. Замок відомий з другої половини XV ст.: згадуються три гармати та дві пищалі для захисту (Клепатський 2007, с. 224). На жаль, археологічні дослідження замку не проводились.

Любецький повіт. Питання історії Любецького замку має доволі тривалу історію, яка відбиває й доволі трагічну долю археологічних матеріалів українських пам'яток, у якій відбилися специфічні риси археології на рівні вільних уявлень, що видавалися за факти науки. Не дивлячись на значний інтерес до Любеча та його округи, невеличкі розкопки на Замковій горі були здійснені лише у 1947 р. А.А.Попко та 1948 р. В.К.Гончаровим. Найбільші за масштабом роботи на замчищі здійснені впродовж 1957—1960 рр. Б.О.Рибаковим, матеріали яких, за винятком двох невеличких статей, не були опубліковані (Веремейчик 2014, с. 209). Слід зауважити, що О. М. Веремейчик здійснила об'єктивний аналіз та оцінку стану джерел з розкопок Любецького замку експедиціями Б. О. Рибакова. Стан матеріалів та якість колекції, до того ж розпорошеної по різних установах, практично не дозволяє встановити достовірні факти науки щодо Любецького замку. Елементи планування та матеріали культурного шару замчища, отримані у процесі новітніх досліджень 2009—2019 рр., дозволили встановити особливості забудови і фортифікаційні споруди середньовічного Любеча (Веремейчик 2014, с. 214; 2020).

Ю.М.Ситим та І.В. Кондратьєвим здійснена спроба встановити етапи функціонування Любецького замку в XIV—XVII ст. за матеріалами археологічних досліджень Б.О.Рибакова на підставі значної частини матеріалів археологічної колекції з

розкопок Любеча, привезеної з Росії до Чернігівського історичного музею на тимчасове зберігання у 1979 р. (Ситий, Кондратьєв 2012). На жаль, у складі речей немає індивідуальних знахідок. Останні не повернуті в Україну. Тому, їх наявність на час розкопок можна встановити лише за «Звітами», що зберігаються у Науковому архіві ІА НАН України, а місця знахідки й фіксації за «Описом», переданим разом із колекцією. Авторами зроблена спроба реконструкції вигляду Любецького замку часів ВКЛ, Речі Посполитої та Гетьманщини (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 12). Відліком для визначення місцезнаходження замку литовського часу є кераміка XIV—XV ст. та празький гріш чеського короля Вацлава IV (1378—1419 рр.). Це добре корелюється з першим пожалуванням Любеча 1387 р. Скиргайлу Ольгердовичу (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 13). Серед знахідок того часу посуд та кахлі горшкоподібної форми, аналогії яким були знайдені у Київському замку (Сытый 2010; Ситий, Кондратьєв 2012). Що стосується конструктивних деталей замку литовського періоду, вони не збереглися, але й деталі конструкції наступного періоду засвідчують його конструкцію з деревини, наявність городень. Проте, зафіксовані залишки трьохярусного донжону, що збігається з описом Любецького замку 1606 р. (Ситий, Кондратьєв 2012, с. 17).

Остерський повіт. Остер. Невеличкий замок побудований на городищі давньоруського часу біля 1538 р. Укріплення з соснової деревини мало 30 городень та 5 веж. Розміри замку становили 37×31 сажень, що складає 0,46 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 240).

Путивльський повіт. Путивль. За літописами та археологічними матеріалами відома дерев'яна фортеця давньоруського часу.

Перші археологічні дослідження, зокрема на городку, де був дитинець давньоруського міста здійснені Д.Т.Березовцем у 1947 р. Впродовж 1959—1961 рр. на території укріплення провів

розкопки В.А.Богусевич. Він знайшов залишки кам'яної церкви, дослідження якої були продовжені Б. О. Рибаківим. Разом з тим, під час розкопок знайдений

археологічний матеріал широкого хронологічного діапазону XI—XVI ст. (Богусевич 1963, с. 165—174). Комплексне та довготривале вивчення Путивля здійснив О.В.Сухобоков у 1979—1981 та 2006 р., за результатами яких видані фундаментальні монографії (Сухобоков 1990; Сухобоков, Юренко 2019). У татарський час за даними Любецького Синодику місто залишалося центром Путивльського князівства як прикордонна фортеця та торгове місто. У литовський час, у 1356 р., його захопив Ольгерд, й до 1500 р. він залишався у межах Русько-Литовської держави (Клепатський 2007, с. 246).

Чорнобильський повіт. Чорнобильський замок розташований на р. Прип'ять, існував у XV ст. Зруйнований татарами та відновлений у 1521 р. за давньоруськими традиціями, з соснової деревини.

Укріплення мало 18 городень, дві вежі, рів глибиною понад 4 м, міст на палях. Розмір замку невеликий: 22 × 17 сажень, площа — 0,15 га (Грушевський 1995b, с. 37; Клепатський 2007, с. 256).

Київський повіт. На його території були розташовані чисельні населені пункти, відомі за літописними повідомленнями з доби Київської Русі, поселенські структури різних типів (міста, села, монастирі та маєтки митрополичий кафедри), у деяких згадані митниці, а також нові структури, побудовані у литовський час. Надзвичайно важливе місце належить Київському замку — резиденції удільного князя Володимира Ольгердовича (опис замку наведений вище). На той час це була держава у державі, що утворюється і наявністю монетного двора, де карбувалися монети Володимира Ольгердовича. Після ліквідації у 1471 р. Київського князівства, замок став офіційною резиденцією київських воєвод.

Черкаський повіт. Черкаси. Навколо історії виникнення та подальшого розвитку міста точилося багато дискусій, докладний аналіз яких наведено у роботі Д.П.Куштана та В.В.Ластовського з археології та ранній історії міста Черкаси. Авторами переконливо доведено, історії Черкас відповідають знахідки XV—XVI ст., коли місто входило до складу ВКЛ. За місцем знаходження знахідки переважно зосереджуються біля Дзеленьгори (Куштан, Ластовський 2016, с. 83).

За часів князя Вітовта після 1393 р. фортеця стає центром староства / намісництва, а місто набуває статусу великокнязівського

(Куштан, Ластовський 2016, с. 187—189). За ревізією 1552 р. розміри замку становили 60 × 40 м (Грушевський 1995b, с. 37), площа — 0,24 га. Проте, як вважає Д.П.Куштан, в ревізії наводяться значно менші розміри замку, а саме 30 ×

17 сажень (64 × 36 м) через некоректні заміри. У 1490 рр. були зроблені спроби побудови нового замку. Впродовж 1549—1952 рр. Остафієм Дашкевичем, старостою Черкаським і Канівським, був зведений третій замок на місті старого на Замковій горі, опис якого зберігся в архіві державної канцелярії ВКЛ, звідки він потрапив до Архіву Південно-Західної Русі. Замок був зведений у відповідності із давньоруськими традиціями. Стіни були з дубових та соснових колод, що ставилися вертикально і дуже щільно. Було побудовано 29 городень. По кутах 4 вежі, в яких стояли гармати великого калібру, виготовлені у Черкасах 1532 р. Від поля замок оточував широкий рів. На подвір'ї знаходилась дерев'яна церква. Згідно з описом і промірами, фортеця мала в плані форму рівнобічного трикутника зі стороною завдовжки близько 100 м; верхівка якого спрямовувалась у бік Дніпра, а основа прилягала до сухого рову. У фортеці було три кутові вежі та четверта, — надбрамна. Існував дерев'яний міст на палях через рів, що сполучав замок із посадом. На території замку розташовувались дерев'яна церква Св. Миколая; «чорна» хатина із сіньми поблизу воріт; «житник» (продуктова гамазея) на стовпах; порохова комора, обмазана глиною; дві «пивниці» (льохи); дві копи соснових брусів. Також у замку містився колодязь з коловоротом глибиною 18 сажень (39 м). Перед фортецею стояли «чорна» хатина із сіньми та стайня (Куштан, Ластовський 2016, с. 191—192). За розмірами та кількістю башт Черкаський замок поступався не лише Київському, але й Канівському (той мав шість веж). За описом 1552 р., він цілком відповідав основним тенденціям фортифікаційного будівництва ВКЛ XIV—XVI ст.: замок споруджено з дерева на природно захищеному мисі, який обмежував із напільного боку штучний рів. На відміну від «руських градів», замки литовської доби все менше пристосовувалися до рельєфу місцевості, мали регулярне планування, у формі трикутника або

квадрата (Куштан, Ластовский 2016). Черкаська фортеця виглядала майже так само, як деякі дерев'яні замки часів ВКЛ на теренах Білорусії, зокрема Коз'янський та Красний (Тетче). На думку Д.П.Куштана, ця схожість не є випадковою, тому що замок у Черкасах будували білоруські теслярі. Трикутна форма характерна і для кам'яних замків цієї доби — наприклад, Токівський замок на Тернопільщині (Куштан 2017, с. 47—53; 2018, с. 20—28). Слід відзначити, що трикутне планування типове для багатьох замків різних територій, що презентує Константинопольський тип планування. У люстрації 1552 р. згадано ще один, новий Черкаський замок, місце розташування якого викликало дискусії у науковців. На думку О.Є.Мальченко Черкаський замок був переміщений на початку 1550-х рр. (Мальченко 2001, с. 80). Дослідження Д.П.Куштана та В.В.Ластовського засвідчують продовження функціонування Черкаського замка попереднього часу біля Дзеленьгори. А отже, новий замок мав інше місце розташування. На момент огляду люстраторів замок був недобудований: земляний вал, загачений хмизом та обшитий зовні дошками, мав заввишки 7 ліктів (4 м), завширшки 7,5 ліктів (4,3 м) (Куштан, Ластовський 2016, с. 194).

Канівський замок побудований Остафієм Дашкевичем у 1535 р. Відомий опис за люстрацією 1552 р. Знаходився на високій горі, мав розміри 45,5 × 18 сажень (92 × 36 м), площа — 0,3 га.

У фортеці було 6 веж та 23 городні (Клепатський 2007, с. 322). Із зовнішньої сторони для захисту від вогню мури фортеці були обмазані товстим шаром глини. Над стінами височіло 6 веж. Вежі мали покрівлі, а городні — примостки і піддашся. На вежах примостках стояли гармати, лежали інші засоби оборони — каміння, колоди, смола, були тут і діжки (кухви) з водою, щоб гасити пожежу. Городні використовувалися водночас і як помешкання, і як склад. У дворі фортеці стояв будинок старости і кілька маленьких хатин для челяді.

Білоцерківський замок. Оборонна споруда зведена у 1550—1552 рр. на скелястому березі Росі. Навколо замку пролягав вал із стіною з дубового частоколу, чотири башти, в'їзд через міст. В самому замку розміщувались порохівня, приміщення для гармат (Гурський 1998, с. 20).

Замки Київської землі у Північному Причорномор'ї. Наприкінці XIV — на початку XV ст. Великий литовський князь Вітовт здійснює грандіозний геополітичний проект з укріплення Дністровсько-Дніпровського межиріччя системою замків-фортець (Шевченко, Ясько, Мних 2020, с. 57). В адміністративному відношенні західні північно-причорноморські землі були підпорядковані Київському князівству. На відміну від північних та центральних земель Київщини, замки Причорномор'я були іншим конструктивним типом замкового будівництва: це замки-фортеці, побудовані з використанням каменю. Це засвідчено нашими дослідженнями Дашіва (Очакова) у центральній частині та Тягиньської фортеці на Сході Чорноморського узбережжя. Вони мають спільні риси з фортецями-замками на заході північно-причорноморської смуги, будівництво яких пов'язано із діяльністю Молдавського князівства: Кілія, Білгород (Четатя Альба). Проте, у конструкції замків півдня Київщини спостерігається поєднання муру, кам'яних контрфорсів та дерев'яно-земляних укріплень, риси, яка пов'язує їх з північним варіантом фортець та давньоруськими коріннями.

Дашів (Очаків). Час виникнення Очакова досі викликає чимало суперечок серед наукової та краєзнавчої спільноти. Одним з дискусійних і мало вивчених є питання міста періоду ВКЛ. Воно має значний інтерес і з приводу локалізації місця знаходження, і характеру матеріальної культури, яка могла бути притаманною цьому часу. Проте, у «Списку міст» 1431 р., що залишилися після смерті Вітовта, Дашів згадується у переліку замків північного узбережжя Чорного моря, які перебували під контролем литовських правителів (Брун 1852, с. 7—8; Молчановский 1885, с. 291—295). Проте, є й певна плутанина Дашіва Поділля та Дашіва Причорномор'я (Молчановский 1885). Під час досліджень нашої експедиції в Очакові план розкопу було суміщено з місцем розташування фортеці на планах XVII—XVIII ст. та плануванням вулиць сучасного Очакова. На території, що відносилась до Старої фортеці, була виявлена стратиграфія, об'єкти та знахідки, які змусили нас поставити питання про більш ранній час існування міста. Це було засвідчено у відповідних «Звітах» експедиції та публікаціях. Проте, питання фортифікації ВКЛ за браком відповідних джерел Криму, Білгороду, й

нарешті Тягинського комплексу залишалось відкритим. За результатами, здобутими дослідниками наприкінці ХХ — у перші десятиліття ХХІ ст., постало можливим повернення до попередніх матеріалів та їх аналізу. Зокрема, це стосується архітектурно-археологічного вивчення вищезгаданих пам'яток, що дозволило повернутися до історії Дашіва-Очакова. Під час розкопок ділянки, на якій за часів османського панування розміщувалась фортеця Озі, в розкопі Синагога на глибині від 1,5 м до материка на відмітці 2,0—2,1 м, та на 1,85—2,10 м *in situ* під шаром османського часу та горизонтом (0,64—0,9 м), виявлені залишки будівель, що передують османському культурному шару. Тут зафіксовані декілька фрагментів кладки стіни, розташованих по одній прямій. Стіна має такі основні параметри.

1. Кладку побудовано з частково оброблених каменів ракушняку та вапняку на вапняковопіщаному розчині. Загальна довжина лінії, на якій зберіглася кладка, складає понад 10 м з місцями руйнації. Максимальна довжина ділянки кладки що зберіглася — 2,5 м.

2. Залишки кладки засвідчують орфостатну систему із забутовкою всередині.

3. Кладка завширшки складає 1,0 м. Вона знаходиться на материк на глибині до 2 м. Надзвичайно важливе й те, що саме на рівні материка на глибині 1,9—2,0 м у заглибленні (яма 4) на глибині 2,25 м *in situ* знайдений посуд сграффіто. За стратиграфічними спостереженнями будівля більш пізнього часу перерізає яму 4 або заглиблення. Посуд співвідноситься з знахідками кераміки сграффіто, які мають аналогії насамперед у кераміці Криму, а саме у пам'ятках ХІV—ХV ст. Мангупу (Герцен, Науменко 2005), Алустона (Тесленко 2005) та інших синхронних пам'яток або нашарувань (Тесленко 2018).

Аналогії керамічним виробам знаходимо на городищі та фортеці Тягинь, де близька кольорова гама прикрашає миски, що відносяться до ХІV—ХV ст. Питання локалізації фортеці Дашів тривалий час залишалося дискусійним у науковій літературі. Відзначимо, що інколи її пов'язували із фортецею античного часу Алектор, або взагалі із іншими населеними пунктами (як, наприклад, Петухівка). Проте, і знайдені археологічні матеріали, і писемні джерела цілком конкретно вказують на одне і теж місце розташування укріплень литовського часу — територію Старої фортеці. Варто зазначити, що у другій половині 90-х рр. ХV ст. Очаків остаточно визначається як містечко Менглі Гірея у гирлі Дніпра (Мальченко 2003, с. 64, 65). При цьому наголошується, що це «новий городок». Як

вважає О.Є.Мальченко: «таке визначення могло стосуватися лише поновлених укріплень поселення», оскільки саме місто існувало й раніше, й належало литовцям, про що свідчить попередження Менглі Гірею з приводу будівництва укріплень міста, що було на землі ВКЛ (Мальченко 2003, с. 65). Крім того, Очаків у 1490 р. був атакований «київськими черкасцями» (під керівництвом Черкаського і Канівського старости Богдана Глинського). Назва Стара фортеця та місце її розташування залишилося в історичній топографії Очакова і згадуються у наступних письмових повідомленнях. Саме до неї османи прибудовують Середній замок та Новий замок. Ці укріплення у комплексі зі Старою фортецею вже відомі у XVI — першій третині XVII ст. За даними, наведеними А.В.Красножоном, «Старий замок» мав підпрямокутну форму планування і довжину сторін 126, 126, 116 і 97 м (за планом 1730 р.; Красножон 2018, с. 118). Укріплена площа могла дорівнювати 1,4 га (?), але остаточно площа Дашіва литовського часу поки ще не визначена.

Тягинь (поблизу с. Тягинка, Бериславського р-ну Херсонської обл.). Фортеця замкової баштової системи оборони. Побудована наприкінці XIV — на початку XV ст. Розташована на острові Велике Городище на високому березі р. Тягинка, паралельно течії Дніпра. Має планування Константинопольського типу у вигляді трикутника на території городища, де за часів улусу Джучі було розташоване одне з найбільших міст Нижнього Подніпров'я. Дослідження комплексу пам'яток (городища, фортеці та могильника) було розпочате В.Гошкевичем у 1914 р. Йому вдалось дослідити й визначити половину планування фортеці, обстежити частину стін та їх конструкцію, визначити датування пам'ятки, її належність до системи фортифікації князя Вітовта та митного контролю на переправі через р. Дніпро. У північній частині фортеці-замку зафіксована кам'яна споруда — донжон розміром 9 × 9 м, розкопаний у 1914 р. (Гошкевич 1916). Протягом XX — початку XXI ст. тут проводили обстеження та розкопки М.І.Оленковська (Абікулова), М.П.Оленковський, С.В.Бахматов, В.Є.Іллінський, Д.Р.Кобалія та інші.

У 2016—2022 рр. дослідження фортеці продовжила Південна Середньовічна експедиція ІА НАН України (керівник С.О.Біляєва). Роботи були розпочаті з обстежень та розкопок на території городища, а з 2018 р. — зосереджені на території фортеці. Зроблена топографічна зйомка городища та фортеці (О.В.Манігда, О.В.Грабовська), визначена площа городища 17,55 га та площа фортеці 0,73 га. З'ясоване планування комплексу засобами низьковисотної зйомки квадрокоптером (М.М.Ієвлев, О.В.Чубенко). За результатами стаціонарних

розкопок встановлено, що це кам'яна фортеця замкового типу із вежами, побудована з частково обробленого вапняку. Простежено частину південної стіни фортеці довжиною 35 м та її конструктивні особливості: з внутрішнього боку мур був підсилений за допомогою системи кам'яних контрфорсів з вапняку, завтовшки 0,5 м, розташованих перпендикулярно до муру за 10 м один від одного, а також дерев'яно-земляною конструкцією заввишки 1,5 м та завширшки 1,2 м. Також було відкрито і частину східної стіни фортеці довжиною 10 м, завтовшки 1,0—1,2 м.

На південно-східному куті фортеці досліджено прямокутну багатоярусну вежу розміром 7 × 4,5 м. Північна стіна її збереглася на висоту до 1,72 м. Вона прикрашена фризом із сельджуцьким декором, аналогії якому зустрічаються на багатьох пам'ятках Північного Причорномор'я. На підлозі першого ярусу вежі зафіксовані залишки дощатої конструкції (помосту?) з тополі (за висновком М.С.Сергєєвої), на якій знаходились фрагменти бомбарди. За визначенням О.Є.Мальченка, це так звана «середня бомбарда», морфологія таких бомбард характерна від кінця XIV — до початку XVI ст. На думку дослідника, вона могла мати генуезьке походження, проте — не виключена і литовська причетність (Мальченко 2021, с. 58, 60). Стіни вежі мають сліди обмазки вапняковоглинистим розчином та побілки (Фортеця... 2021, с. 15). На підлозі першого поверху простежені три стовпові ями (діаметром до 0,3 м та глибиною до 0,4 м) для стовпів для підтримки конструкцій другого ярусу, діаметром не менш ніж 0,25 м. За висновками дослідників, вежа могла мати ще один-два поверхи, і, таким чином, сягати 9—15 м висоти. Прилеглий до неї мур, очевидно, сягав 5—7 м заввишки (Фортеця... 2021, с. 18).

Археологічні матеріали фортеці демонструють ознаки синкретичної культури Півдня: від литовської культури (хрестоподібні накладки на шкіряні торби, плита з геральдичним знаком, типові для Литви арбалетні болти), до культури багатоетнічного Криму (кераміка, що має повні аналогії на Кримських пам'ятках), козацької України (залізна булава XV ст.), фрагменти західноєвропейського скляного посуду, польські монети першої половини XV ст., татарські монети з Кафінською контрамаркою, монети Кримського ханства та раннє османські тощо (Фортеця... 2021).

За проведеним оглядом замків Київської землі литовського періоду, можливо визначити декілька загальних особливостей замкового будівництва. Зокрема, простежуються наступні етапи розвитку системи замкового будівництва:

на першому етапі, наприкінці XIV — на початку XV ст., відбувається формування замкової баштової системи оборони; на другому етапі, у середині XV — другій половині XVI ст., спостерігається період пристосування замкової баштової системи до оборони від вогнепальної зброї. Також з'являється система бастей (Мальченко 1996, с. 19—20).

На території Київської землі мають місце два фортифікаційних способи будови замків — фортець за територіальним поділом.

1. Північна та центральна частина Київщини: продовження давньоруських традицій будівництва фортифікації на основі деревинних конструкцій, заповнених землею (городні) за наявності багатоярусних башт та конструкцій (помости) для розміщення артилерійської зброї, інколи наявності донжонів з деревини. Планування фортець трикутне (Константинопольський тип) та прямокутне.

2. Південна частина Київської землі: перехід до замкової системи баштового типу із застосуванням каменю, наявності багатоярусних кам'яних веж, конструкції з деревини для розміщення артилерійської зброї та її залишки (бомбарда, кам'яне гарматне ядро). Співіснування кам'яних та дерев'яно-земляних конструкцій. Наявність кам'яних донжонів. Планування трикутне (Константинопольський тип) та прямокутне.

Пристосування до вогнепальної зброї відбувається по всій території Київської землі: спостерігаються спільні риси замків південної смуги до фортифікаційних споруд Північного Причорномор'я в цілому (Білгород, Кілія), а також до фортець нового етапу — кам'яних замків баштового типу в інших територіях ВКЛ (Білорусь та Литва), який мав місце наприкінці XIV — початку XV ст.

Місце розташування фортець-замків переважно за старою системою: на горі або на підвищеннях над річками.

Замки можна поділити за площею. До найбільших замків належать: Київський (1,45 га), Житомирський (1,4 га) та Овруцький (1,2 га) замки. До цієї ж групи можливо долучити Дашівський замок, але його розміри відомі за більш пізніми джерелами. До групи середніх за площею замків відносяться Тягинський (0,73 га) та Мозирський (0,72 га) замки. До найменших належать Остерський (0,46 га), Канівський (0,3 га), Черкаський (0,23 га) та Чорнобильський (0,15 га) замки.

У порівняльному контексті з іншими районами ВКЛ, відзначимо, що на території Литви кам'яна архітектура почала швидко розвиватися у XIV ст. (Виткунас, Забела 2017, с. 59). На території сучасної Білорусі, яка входила до

ВКЛ, замки протягом тривалого часу залишалися дерев'яними, близькими до традицій Київської Русі попереднього часу. У XIV ст. тут співіснує дві архітектурні традиції. Перша зберігається від попереднього періоду, у другій спостерігається перехід до кам'яного будівництва. Деякі фортеці, як замок у Гродно, побудований Вітовтом, мав планувальну структуру Константинопольського типу, замкові споруди з каменю. Стіни завтовшки 3 м та 5 веж (Квитницкая 1968, с. 453—468).

Перехід до кам'яної архітектури на території Київської землі також відбувся у XIV — початку XV ст. у південній частині її території. На решті земель залишається дерев'яне будівництво, що, звичайно, пояснювалося не лише певними архаїчними рисами у розвитку фортифікаційного зодчества, але й і наявною перевагою деревини як головного будівельного матеріалу лісової та лісо-степової природної смуги. Проте, між північними та південними фортецями простежуються і деякі спільні риси у типах планування та розмірах замків, запровадженні артилерії та особливостях розміщення знарядь, наявності багатоярусних веж, донжонів, засобах облаштування вогнетривкої поверхні стін, організації посилення оборони за рахунок дерев'яно-земляних конструкцій, ровів, зміцнення воріт, побудови перекидних мостів тощо.

На прикладі Київського замку, який став центром розвитку державності за часів Володимира Ольгердовича, що підкреслюється влаштуванням монетного двору, простежується подальший розвиток системи замків та торгово-економічних відносин. Зі створенням фортифікаційної системи Півдня князем Вітовтом, яка також сприяла торгівельній діяльності на широкому європейському просторі від Кракова до Чорноморського узбережжя, прослідковуються спільні тенденції поступального розвитку Київської землі у складі нової федеративної держави.

ЛІТЕРАТУРА

- Богусевич, В.А. 1952. Розкопки на горі Киселівці. Археологічні пам'ятки УРСР, 3, с. 66-72.
- Богусевич, В.А. 1963. Розкопки в Путивльському Кремлі. Археологія, XV, с. 165-175.
- Брун, Ф.К. 1852. Путешествие Гильберта де Ланнуа по Южной России в 1421 году. Одесса.
- Веремейчик, Е. М. 2014. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча. В: Толочко, П. П. (ред.). Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В.Кузи. Київ: Стародавній світ, с. 208-216.
- Веремейчик, О.М. 2020. Історична топографія Любеча X—XI ст. Археологія і давня історія України, 2 (35), с. 105-120.
- Виткунас, М., Забела, Г. 2017. Городища балтов: неизвестное наследие. Вильнюс: Lietuvos archeologijos draugija.

- Войтович, Л. 2007. «Очерки по истории Киевской земли» П.Г.Клепатского. В: Клепатский, П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква: О. Пшонківський, с. 3-12.
- Герцен, А.Г., Науменко, В.Е. 2005. Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. Киев: Стилос, с. 257-287.
- Гетаў, В.В. (ред.). 1993. Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыклапедыя. Мінск: Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі.
- Грушевський, М.С. 1993. Історія України-Руси. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М.С. 1994. Історія України-Руси. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М.С. 1995а. Історія України-Руси. VI: Житє економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. Київ: Наукова думка.
- Грушевський, М.С. 1995б. Історія України-Руси. VII: Козацькі часи — до року 1625. Київ: Наукова думка.
- Гошкевич, В.И. 1916. Раскопки на острове против м. Тягинки. В: Гошкевич, В. И. (ред.). Херсонский городской музей. Древности Херсонского края. Летопись музея за 1914 год. Херсон: С.Н.Ольховиков и С.А.Ходушин, с. 2-8.
- Гурський, С.Б. 1998. Військова історія, як складова частина краєзнавчої роботи (на прикладі Білоцерківщини). Краєзнавчі читання імені о. Петра Лебединцева, III. Біла Церква: Буква.
- Древлянські... 2018. Древлянські старожитності. Археологічні дослідження в Житомирі. Київ: Стародавній світ.
- Івакін, Г.Ю. 1996. Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси). Київ.
- Квитницкая, Е.Д. 1968. Архитектура XIV—XVI вв. В: Максимов, П. Н. (ред.). Всеобщая история архитектуры. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии. XIV — первая половина XIX вв. III, гл. 1. Москва: Стройиздат, с. 453-468.
- Клепатский, П.Г. 2007. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Біла Церква: О. Пшонківський.
- [Козловська, В.Є.]. 1947. Розкопки в Києві на горі Киселівці у 1940 р. Археологія, I, с. 141-151.
- Козубовський, Г.А. 1991. Находки монет XIV—XV вв. на территории Киева. Препринт. Киев.
- Козубовський, Г.А. 2016. До хронології карбування монет Володимира Ольгердовича (1362—1394). Археологія, 4, с. 27-41.
- Красножон, А.В. 2018. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV—XVIII ст.). Одеса: Чорномор'я.
- Куштан, Д.П. 2017. Черкаські замки: литовська доба (XIV—XVI століття). В: Заповідна Хортиця. Запоріжжя: Антіпов В. І., с. 47-53.
- Куштан, Д.П. 2018. Історія черкаських замків (XIV—XVIII ст.). В: Степенькіна, П. Я. (ред.). Україна — на шляху до Незалежності. Матеріали науково-практичної конференції, 6 грудня 2017 р. Корсунь-Шевченківський: Майдаченко І. В., с. 20-28.
- Куштан, Д., Ластовский, В. 2016. Археологія та рання історія Черкас. Київ; Черкаси: ІА НАН України.
- Магура, С. 1934. Розкопки на горі Киселівці в Києві 1933 р. Наукові записки ПМК, 1, с. 212.
- Мальченко, О. Є. 1996. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.). Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, 1, с. 5-23.

- Мальченко, О.Є. 2001. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств XV — середина XVII століть. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.
- Молчановский, Н. 1885. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). Киев: Императорский университет св. Владимира.
- Павлова, В.В. 2007. Сторінки життя та наукова діяльність В.Є.Козловської. Археологія, 4, с. 70-83.
- Петраускас, А.В. 2017. Підсумки досліджень Житомирської археологічної експедиції (1988—2015 рр.). Археологія і давня історія України, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 223-229.
- Петраускас, А., Хададова, М. 2020. Розкопки на городищі в урочищі Бабина Гора в м. Олевськ. Археологічні дослідження в Україні 2018 р., с. 37.
- Попельницька, О. 2006. Київський замок XIV—XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел. Історико-географічні дослідження в Україні, 9, с. 48-80.
- Русина, О. В. 1998. Україна під татарами та Литвою. Україна крізь віки, 6. Київ: Альтернативи.
- Ситий, Ю., Кондратьев, І. 2012. Етапи існування Любецького замку в XIV—XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа). Сіверянський літопис, 5—6, с. 12-21.
- Сытый, Ю.Н. 2010. Материальная культура Любечского замка времён Великого княжества Литовского. В: Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы. Материалы межгосударственной научной конференции 5—8 июля 2010 г. (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде. Брянск: РИО БГУ, с. 350-356.
- Смирнов, В.Д. 1887. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург: Университетская типография в Казани.
- Сухобоков, О. В. 1990. Древнерусский Путивль и его округа (по материалам археологических исследований). Путивль.
- Сухобоков, О.В., Юренко, С.П. 2019. Давній Путивль. Київ; Суми: Університетська книга.
- Тесленко, И.Б. 2005. Производство поливной керамики в крепости Алустон (Крым). В: Бочаров, С.Г., Мыц, В.Л. (ред.). Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв. Киев: Стилос, с. 324-348.
- Тесленко, И.Б. 2018. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. Археологія і давня історія України, 4 (29), с. 7-83.
- Тихомиров, М.Н. 1979. «Список русских городов дальних и ближних». В: Тихомиров, М. Н. Русское летописание. Москва: Наука, с. 83-137, 357-361.
- Томашевский, А.П., Павленко, С.В. 2014. Городища и укрепления средневековой Овручской волости. В: Толочко, П. П. (ред.). Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи. Київ: Стародавній світ, с. 470-512.
- Томашевський, А.П. 2004. Археологічні дослідження літописного Вручого в Овруцькому проекті. В: Моця, О. П. (ред.). Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. Київ: Корвін-Пресс, с. 264-278.
- Фортеця... 2021. Фортеця Тягинь. Археологічні дослідження 2019—2021 рр. Київ; Херсон.
- Шевченко, Н., Ясько, О., Мних, В. 2020. Вітовщина. Піщинка на одвічному Шовковому шляху. Миколаїв: І. Гудим.
- Шовкопляс, А.М. 1957. Керамические комплексы с горы Киселевка в Киеве. Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 7, с. 100-102.
- Шовкопляс, Г. М. 1975. Середньовічні художні кахлі з Києва. Археологія, 16, с. 104-114.
- Şlapac, M. 2020. Castelologia comparată. Chişinău: Arc.

Ругаль В. Щоб на надмогильних плитах не було напису «Невідомий»

Як в Україні відбувається встановлення історичної пам'яті часів Другої світової війни.

Солдатські жетони вермахту.

«Голос України» уже розповідав, що у ФРН є база даних місць поховань і меморіалів радянських громадян. Тут можна дізнатися не лише ім'я загиблого на території Німеччини у роки Другої світової війни колишнього радянського воїна, а й обставини його смерті... Є

інформація і про жертв нацизму.

Редакція вирішила з'ясувати, а як у нас відбувається встановлення історичної пам'яті часів Другої світової війни.

Київ

Останній притулок «героїв вермахту»

Тимчасові могили військовослужбовців вермахту на території столиці України з'явилися в перший день окупації і розміщувалися в парках, скверах та передмісті, згодом — переносилися на утворені кладовища. Асоціація молодіжних пошукових об'єднань України «Обеліск» встановила, що у період окупації на території Києва було 20 таких місць поховання.

У Маріїнському парку, біля палацу, ховали найвищих чинів вермахту, яких через різні обставини не доправили до Німеччини.

На території столиці України під час Другої світової війни було декілька кладовищ, які мали назву «героїв вермахту». З вересня 1941 р. на Аскольдовій могилі діяло кладовище героїв вермахту № 1, до якого звозили тіла загиблих німецьких, угорських та румунських військовослужбовців. За роки окупації тут було поховано до 2,5 тис. осіб.

У жовтні 1943 р. було утворено кладовище героїв вермахту № 2 на території сучасного парку ім. Пушкіна, де було поховано 500 вояків, які загинули в довколишніх селах чи лісах, а також померли у шпиталях.

Існували кладовища у Феофанії (нині вул. Метрологічна), де було поховано 1182 особи, на території Дарниця-Волокно (нині — вул. Червоноткацька). На жаль, кількість похованих на цих цвинтарях — невідома. Крім того, окупаційна влада ховала воїнів і на вже існуючих кладовищах, зокрема на лютеранській частині Байкового цвинтаря. У 1941 р. невеликі кладовища для загиблих солдатів вермахту та союзників були утворені на території Флорівського монастиря, Голосіївського парку, теперішніх мікрорайонів Мишоловка та Теремки, Ботанічного саду ім. акад. О. В. Фоміна та в Новосілках.

Комбатантів, які загинули, прикриваючи відступ основних сил вермахту із Києва у 1943 р., було поховано в могилі між сучасними вулицями Борщагівська та Уманська. Нині по цій території прокладена залізниця.

Установити місця поховання військовослужбовців вермахту, загиблих під час наступу Червоної армії і залишених на полі бою, майже неможливо. Поховання мало відбуватися відповідно до постанов Державного комітету оборони СРСР.

Трупи ворожих солдатів повинні були ховати подалі від населених пунктів. Але цих інструкцій не дотримувалися.

У м. Києві із поверненням Радянської влади останки похованих вояків нацистського угруповання, згідно з офіційними документами, викопували, вивозили за місто та спалювали, проте насправді могильні надгробки зрівнювали з землею, місця поховань забудовувалися.

Сьогодні можна стверджувати, що перепоховання відбулося з парку ім. Пушкіна, де через чотири місяці після повернення у Київ Раднарком УРСР і ЦККП(б)У розпочав підготовку виставки зразків трофейного озброєння та техніки. До цієї акції залучили військовополонених, які на початку літа 1944 р. під вартою розкопували могили й перевозили останки похованих на Сирець, до безіменних братських могил.

А. Кузнецов, якому на момент визволення Києва було 14 років, згадував: «Одного разу на початку грудня (1943 р. — Авт.) ми з хлопцями пішли до Пущі-Водиці збирати гранати й добувати вибухівку. Ліс був покалічений, повалений. Під соснами, у кущах, стояли розбиті гармати, згорілі всюдиходи, танки без башт, штабелями лежали нестріляні снаряди й міни. Й навколо була гора трупів. Хтось

ними вже займався, вони були роздягнені та звалені на купи заввишки до трьох метрів — піраміди голих німців, сіро-блакитного кольору, розкладалися, хоч і був морозець». Подальша доля цих трупів невідома...

Уряд Федеративної Республіки Німеччини давно засудив дії нацистської Німеччини, виплачував компенсації постраждалим під час війни. Крім того, держава намагається увічнити пам'ять загиблих німецьких воїнів. Питанням упорядкування поховань нацистських солдатів на території країн, де проводив бойові дії вермахт, займається гуманітарна організація — Народний союз Німеччини з догляду за військовими могилами (Volksbund Deutsche Kriegsgraberfurso rgee. V.).

На території України Народний союз активно розпочав роботу після розпаду СРСР. У перші роки своєї діяльності організація працювала за домовленостями з місцевими органами влади. У 1996 р. було укладено офіційну угоду між ФРН та Україною «Про догляд за могилами загиблих». Сьогодні на території України є п'ять збірних кладовищ, на які перепоховують німецьких вояків — с. Гончарне біля Севастополя, кладовища біля Харкова та Кропивницького, поблизу с. Віта-Поштова, с. Потелич Жовківського р-ну Львівської області. Народний союз Німеччини спільно із вітчизняними пошуковими організаціями встановив понад три тисячі місць поховання німецьких воїнів, які централізовано були перепоховані на збірні кладовища.

На збірному кладовищі біля с. Віта-Поштова поблизу Києва на сьогодні перепоховані більш як 20 тис. воїнів вєрмахту, які полягли в боях під Києвом та на навколишніх територіях.

У 1994 р. з території Феофанії перепоховали останки 914 німецьких комбатантів. Відомі місця поховання ще 268 військовослужбовців, проте перенести останки неможливо. Вони лежать під будинками або на території, де прокладена каналізація чи електрокабель.

Упродовж багатьох років велися перемовини щодо проведення пошукових робіт на Аскольдовій могилі. Лише в 2015 р. почалися розкопки. Протягом 2015-2017 рр. було ексгумовано та перепоховано на збірне кладовище біля с. Віта-Поштова 2060 зарубіжних військовослужбовців, із яких 1994 — німці, 42 — угорці та 24 — італійці.

Нині у м. Києві офіційно існує одне кладовище вояків німецької армії на Сирці (вул. Ризька), де, на жаль, не встановлено точну цифру похованих. Адже, за даними Книги Пам'яті України, тут покоїться до 250 німецьких

військовополонених, та, можливо, саме сюди у 1944 р. перепоховали 500 воїнів із Пушкінського парку.

Отже, нині на двох кладовищах Києва поховано майже 21 тис. воїнів збройних сил нацистської Німеччини та її союзників. Ця цифра не є остаточною. Історія поховань військовослужбовців вермахту на території України, на жаль, не досліджена.

Ідентифікація та перепоховання вояків триває... Потрібно зазначити, що загиблі військовослужбовці вермахту нині краще обліковані, ніж воїни однієї з основних армій переможців Другої світової війни — Червоної армії.

Вінниця

На перепоховання приїздили з ФРН

Опікується з'ясуванням місць поховання, розкопками, ексгумацією і перепохованням останків вермахтовців Ольга Бойченко, історик за фахом, очільник громадської організації «Маки-СП».

Вона каже, що протягом року досліджують понад 200 поховань.

На кожне поховання необхідно створювати Програму. Потім проходить кілька узгоджень. Остаточне рішення приймає Міністерство культури України.

Нині на затвердження чекає шість таких Програм. 2015-2016 роки — 1994 останки німецьких солдатів ексгумували на Аскольдовій могилі (Київ). Приїздили родичі з ФРН на перепоховання.

Є випадки знаходження могил німецьких солдатів на приватних територіях. Це додає певних труднощів для перепоховання.

Такі випадки є на Житомирщині, Черкащині.

Поховання останків німецьких солдатів є у селі Пателичі (Львівська обл.), Харкові, Кропивницькому, с. Віта-Поштова (Київська обл.).

Львів

Побудовано збірний цвинтар

Про поховання німецьких солдатів 1941-1945 на території Львівської області.

На території Потелицької сільської ради Жовківського району у 1997 році була виділена земельна ділянка площею 2,6 га, на якій за рахунок коштів Німецької Народної Спілки по догляду за військовими похованнями у 1998 році був побудований збірний цвинтар для перепоховання останків німецьких солдатів, які загинули під час Другої світової війни з території Західних областей України.

З часу відкриття на сьогодні вже ексгумовано, ідентифіковано і перепоховано на цьому збірному кладовищі 13 тис. 249 останків німецьких солдатів з території Львівської, Волинської, Рівненської, Хмельницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Чернівецької та Закарпатської областей.

Винниківський німецький цвинтар — один із цвинтарів біля Львова, на якому поховані винниківські німці — жителі колонії Вайнберген (Винники). Цвинтар розташований у парку по вул. Сахарова (діяв з 1785 р. по 1944 р.). На початку 1950-х рр. він був зруйнований комуністичним режимом. Поруч розташована колишня військова частина.

У 1941 р. на цвинтарі було поховано 14 солдатів вермахту. За припущенням німецьких експертів, у 1944 р. тут був похований також німецький генерал.

На початку 1990-х рр., з ініціативи греко-католицької громади м. Винники та з допомогою представників Німеччини, цвинтар було впорядковано.

Кропивницький

Місцева влада бездіяльна

На території Кіровоградської області розташоване єдине масове поховання німецьких військовиків — на території села Карлівка (раніше — Крупське) Кропивницького (раніше Кіровоградського) району.

Там, за інформацією місцевих пошуковців, поховані 11 тисяч німецьких військових. Догляд за кладовищем здійснює німецька сторона, зокрема — названа вище організація. Органи місцевого самоврядування чи відповідні підрозділи ОДА жодної діяльності щодо контролю чи догляду за похованням не здійснюють.

Херсон

Родичі двох солдатів дізнаються про їхню долю

Війна не закінчиться, доки не буде гідно похований останній її солдат. Такого кредо свято дотримуються і пошуковці громадської організації «Військово-патріотичний клуб «Каховка» на Херсонщині. Під час «вахти пам'яті» на Нікопольському плацдармі біля селища Велика Лепетиха вони відкопали останки двох солдатів вермахту — сапера та єгеря. Їх зібрали та готують до передачі відомій організації «Фольксбунд», яка й відправить обох на вічний спочинок. Причому для родин загиблих знахідка набуває особливого значення.

— Як відомо, солдати вермахту мали на собі металевий медальйон овальної форми із перфорацією посередині. Коли військовослужбовець гине, половинку медальйона відламували та відправляли до архіву, повідомляючи рідних, де його могила. В цьому разі медальйони виявилися цілими, тобто і єгеря, і сапера досі

вважали зниклими безвісти. Лише тепер родини солдатів точно дізнаються, якою була їхня доля, — розповів активіст ВПК «Каховка» Анатолій Обелець.

У степах Херсонщини загинули десятки тисяч вояків вермахту — тільки на сумнозвісному Нікопольському плацдармі їх наклало головами майже сімнадцять тисяч. Місцева влада без уваги ставилася до військових кладовищ вермахту. Скажімо, єдине на всю область відоме велике місце поховань німецьких солдатів та офіцерів у тій-таки Каховці — тепер парк. Кілька років тому німці викопали тут для перепоховання 52 вермахтівців, а скільки їх там лежить іще, ніхто не зважиться сказати.

Вочевидь, є потреба об'єднати зусилля, аби відновити історичну правду.

Суми

Бракує належної уваги

На території Сумщини немає жодного цивілізованого поховання вояків вермахту. Як вважає голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України Олег Корнієнко, в УРСР як частині комуністичної імперії такою була державна політика: зробити все, аби від окупантів не залишилось і сліду. Місця поховань переорювали, забудовували, заливали бетоном.

Немає належної уваги і поваги навіть до пам'яті радянських воїнів, загиблих у ті роки. У Сумському обласному військкоматі до 2013 року, поінформував О. Корнієнко, працював фахівець на півокладу, котрий займався встановленням імен земляків, загиблих у 1941—1945 роках. Однак цю посаду ліквідували.

На території Сумщини пошуками, ексгумацією та перепохованням останків вояків вермахту займається спеціалізоване приватне підприємство «Воєнні меморіали «Схід». Воно має договір з організацією «Народний союз Німеччини». Працює на територіях шести областей України: Сумської, Харківської, Полтавської, Дніпропетровської, Донецької і Луганської. Встановлює місця поховань німців, ексгумує останки і перепоховує їх на Харківському міському цвинтарі № 17. Там упокоїлися вже понад 48 тис. загиблих у роки війни німців. Звозили їх туди із шести областей України. Приблизно у половини, каже О. Старченко, знайшли солдатські медальйони, тож імена загиблих відомі.

Найбільше масове поховання німців і досі знаходиться в Сумах на території Іллінської церкви. Там поховано приблизно 800 німців. Опісля на кістках, розповідає О. Старченко, звели забудови. Проте кілька сотень останків ще реально ексгумувати і встановити імена загиблих. Вдалося вивезти до Харкова та перепоховати лише останки 91 особи.

В Охтирці сотні німців поховані на вул. Армійській, 115 та майже 80 — біля школи. Ексгумували та вивезли до Харкова 150, решта або втрачені, або потребують подальших робіт.

У Краснопіллі орієнтовно 25 німців поховані на території церкви Святого Миколая.

У Шостці приблизно 180 німців лежать на території нинішньої пожежної частини. Коли пожежники прокладали собі водогін, частину останків викопали. У Ромнах більшість останків вивезли з території Центральної лікарні, але дещо залишилось.

У Боромлі Тростянецького району поховання німців є на території сільської школи.

У с. Грабовське Краснопільського району поховання німців знищили — розорали.

Із с. Рясне Краснопільського району вивезли частину останків — вони належать 90 особам.

Частину останків ексгумували та вивезли до Харкова із Білопілля.

Масові поховання німців часів Другої світової війни встановлені також у Путивлі, Бурині, Середино-Буді, селах Рябина і Пожня Великописарівського району, Верхній Сироватці і Нижній Сироватці Сумського району та в інших населених пунктах Сумщини.

(www.golos.com.ua/article/317632)

Андрушко І. Турки на фронті в Галичині

Наприкінці літа 1916 року на Східному фронті в Галичині з'явилися доволі екзотичні, як для цих теренів, збройні підрозділи – турецькі військові формації. Виконуючи свої союзницькі зобов'язання, турецький військовий міністр Енвер Паша (*Enver Paşa*) запропонував німцям і австрійцям допомогу у живій силі й озброєннях.

Ця пропозиція викликала живий інтерес у союзників. Начальник німецького Генерального штабу Еріх фон Фалькенгайн (*Erich von Falkenhayn*) на початку червня 1916 року порадив підсилити німецько-австрійський Східний фронт одним турецьким корпусом. Спочатку турецькі частини прямували на Волинь, в район Ковель–Луцьк, де був головний напрямок російського наступу. Але, до кінця літа ситуація кардинально змінилася... Зазнавши серйозних невдач на Волині,

російське командування вирішило посилити наступ своїх військ на південній ділянці фронту в Галичині. Вже 7 серпня 1916 року 9-а російська армія розпочала потужний наступ у напрямку на Станіслав (сучасний Івано-Франківськ), внаслідок чого правий фланг південної ділянки німецько-австрійського фронту опинився під загрозою оточення. Власне, через це, союзне командування вирішило підсилити загрожену ділянку фронту турецькими частинами.

Турецькі аскери з полковим прапором

Для виконання цієї важливої місії, яка крім чисто мілітарного значення, мала ще й величезний політичний резонанс, турки направили XV корпус. Цей найбільш боєздатний турецький корпус входив до складу 5-ї турецької армії, яка перебувала під командуванням німецького генерала Лімана фон Зандерса (*Liman von Sanders*).

Протягом 1915 року вона відзначилась успішними боями проти англійського та французького експедиційних корпусів на Галліполійському півострові (*Gallipoli*). Хоча в цих запеклих і кровопролитних боях XV турецький корпус зазнав величезних втрат, але разом з тим здобув неоціненний військовий досвід і досягнув максимальної злагодженості у діях військових підрозділів. Ним командував полковник Якуп Шевки Бей (*Yakup Şevki Bey*, з жовтня 1916 року – генерал-майор). На початку червня 1916 року корпус налічував близько 30.000 військових. Він складався з двох піхотних дивізій – 19-ї та 20-ї, кожна з яких мала у своєму складі по три 4-батальйонні піхотні полки (близько 13.000 вояків). Правда, перед відправкою на австрійський Східний фронт кожному з цих дивізій додатково підсилили 5.000 військовиками, з яких були сформовані резервні батальйони, що мали поповнювати втрати дивізій під час проведення воєнних дій. Крім того, до складу дивізій входили три кулеметні роти, що мали на озброєнні 24 станкові кулемети; артилерійський полк, озброєний 24 легкими (75 мм) польовими гарматами системи Krupp L/30, швадрон кавалерії – до 50 шабель, саперний підрозділ, санітарний відділ і підрозділ зв'язку. Цікаво відзначити, що в той час командиром 19 піхотної дивізії був полковник Мустафа Кемаль (*Mustafa Kemal*) –

майбутній президент Турецької Республіки, нині відомий серед турків Ататюрк (*Atatürk*) – ”Батько Турків”.

Перший командувач XV корпусу-полковник Якуп Шевки Бей (*Yakup Şevki Bey*)

Перші військові ешелони турецької армії вирушили на німецько-австрійський Східний фронт **22 липня 1916**

року міжконтинентальною залізницею Багдад–Берлін, з великими урочистостями відкритою ще в січні того ж року. Цей шлях був доволі довгим і тривав близько двох тижнів. Він пролягав через Софію – Будапешт – Краків – Перемишль – Львів. Вже 5 серпня перші підрозділи турецької армії почали розвантажуватися, щоправда не в Галичині, а на Волині – на залізничній станції Ковель. Але довго вони тут не затримались, бо вже 7 серпня союзне командування вирішило направити турецькі підрозділи в Галичину. З того часу ешелони турецької армії, минаючи Львів, прямували не на північ, а на південь, по залізничній колії Львів–Ходорів–Рогатин. Перевезення всіх частин XV турецького корпусу тривало майже 22 доби. Це був рекордний термін, зважаючи на неймовірну завантаженість залізничної колії Берлін–Відень–Будапешт–Стамбул, по якій союзники постачали турецькій армії зброю, боеприпаси та амуніцію. Вагони, які поверталися назад на європейський континент, були порожніми, і саме їх запропонував використати для швидкого перевезення військ турецький військовий міністр Енвер Паша (*Enver Pasza*).

Військовий міністр Османської імперії Енвер Паша (*Enver Pasha*)

Кінцевим пунктом призначення турецьких підрозділів на цьому довготривалому шляху було невелике галицьке містечко Рогатин. Це був останній прифронтовий населений пункт де турецькі

підрозділи перегруповувались, поповнювали запаси амуніції і щойно після того вирушали по місцевих залізничних лініях Рогатин–Бережани та Рогатин–Галич безпосередньо в зону бойових дій. Зокрема, вони вивантажувались у районі сіл Підвисоке, Липиця Верхня, Липиця Нижня, Свистельники (нині Світанок), розташованих вздовж річки Нараївки, а також в околицях Гутиська та Мечищева (на південь від Бережан). Вже звідти вони маршем доходили безпосередньо до лінії фронту, яка пролягала лівим берегом Золотої Липи.

Турецькі аскери перед відправкою до Галичини

Відправлення турецького експедиційного корпусу на Східний фронт у Галичину було непересічною і надзвичайно

знаковою подією, яка свідчила про прагнення Центральних Держав об'єднати свої зусилля у спільній боротьбі проти ворога. Вона набула широкого розголосу і докладно висвітлювалась у тогочасній пресі союзних держав. З цієї нагоди спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог Карл – майбутній імператор Карл I. (*Karl I*) навіть надіслав привітальну телеграму турецькому султану Магомеду V. (*Mehmed V*). Він же як командувач південної ділянки німецько-австрійського фронту, урочисто зустрів ешелони турецької армії 12 серпня 1916 року на залізничній станції Ходорів.

Прибуття турецьких частин в Галичину. Ходорів, 12.08.1916

Після прибуття в Галичину турецькі частини негайно вирушали на фронт, займаючи бойові позиції вздовж Золотої Липи – лівої притоки Дністра. Зокрема, 19. піхотна дивізія розгорнулася південніше Бережан, по лінії Потутори–Божиків, а її штаб розташувався у селі Мечищів. 20. піхотна дивізія зосередилась далі на південь – по лінії Божиків–Лиса, зі штабом у селі Шумляни. Штаб XV. турецького корпусу розташувався у селі Підвисоке (за 12 кілометрів від лінії фронту). Він увійшов до складу німецько-австрійської армії «Південь», очолюваної німецьким генералом Феліксом фон Ботмером (*Felix von Bothmer*).

Командувач Південної армії Фелікс фон Ботмер

Генерал Ботмер 21 серпня відвідав штаб-квартиру XV. турецького корпусу, де познайомився з його командувачем, а також з командирами окремих дивізій і полків. На цій урочистій зустрічі він заявив: «Для мене є великою честю мати під своїм командуванням славетних героїв, які вкрили себе невмирущою славою в боях на Галліполі». Під час свого візиту Фелікс фон Ботмер проінспектував артилерійські підрозділи турецьких дивізій, під час якого виявив, що вони значно поступаються щодо сили свого вогню артилерійським підрозділам німецьких і австро-угорських дивізій. Тому було прийнято рішення підсилити турецький корпус трьома батареями польових гаубиць, що мали на озброєнні 18 важких (150 мм) гаубиць системи Krupp L/17. Генерал Ботмер, крім того, розпорядився розпочати формування в турецьких дивізіях штурмових загонів, які мали бути підсилені вогнеметами з німецькою обслугою.

Крім турецького корпусу, до складу Південної армії входили ще три корпуси, які склалися з пруських, баварських і австро-угорських дивізій.

Турецькі офіцери. 15.08.1916

Остаточно свої бойові позиції турецькі дивізії зайняли 22 серпня, замінивши на них 54 австро-угорську піхотну дивізію, відведену на іншу ділянку фронту. У той час на південній ділянці Східного фронту тривало відносно затишшя, але турецьким підрозділам не довго довелось тішитись цією своєрідною фронтовою ідилією.

Вже 31 серпня росіяни почали черговий потужний наступ уздовж усього австрійсько-російського фронту, що в той час простягався від волинських боліт до берегів Дністра, а далі тягнувся через Північну Буковину до Прута. Цей наступ був однією з головних передумов вступу Румунії у війну на боці Антанти. Він мав розпочатися ще 17 серпня, але верховне командування російської армії зробило це на два тижні пізніше – настільки росіяни були знекровлені під час так званого «Брусиловського прориву», який тривав майже безперервно від початку червня до середини серпня 1916 року.

Хоча перші зачіпні бої нового російського наступу почались 31 серпня вздовж усього австрійсько-російського фронту, але головний удар був спрямований на майже 90-кілометрову ділянку фронту, яку в Галичині обороняли дивізії Південної армії Ботмера. Вона тягнулася з півночі на південь вздовж річок Ценівка та Золота Липа, по лінії Зборів – Конюхи – Бережани – Потутори – Божиків – Лиса – Завалів – Високе – Петрилів.

Бережани. Командувач Південної армії Фелікс фон Ботмер проводить огляд частин XXV австро-угорського корпусу

Російський наступ почався з потужної артилерійської підготовки, яка тривала з невеликими перервами майже два дні. Щойно 2 вересня почався безпосередній наступ.

Найзапекліші та найбільш криваві бої розгорнулись на Лисонському узгір'ї біля Бережан. Майже 30-кілометрову ділянку фронту, простягнуту вздовж річки Ценівки, по лінії Зборів – Конюхи – Бережани – Потутори, обороняли дивізії

XXV. австро-угорського корпусу, що перебував під командою генерала Петера фон Гофмана (*Peter von Hofmann*). Зокрема, гору Лисоню та східні підступи до Бережан боронили підрозділи 55 піхотної дивізії, до складу якої входив полк Українських Січових Стрільців. Ворог намагався захопити важливий адміністративний центр і транспортний вузол Бережани, але під час запеклих боїв, які тривали до 4 вересня, зазнав нищівної поразки і змушений був відступити.

Зустріч ген. Гофмана з турецькими командирами.
Серпень 1916 р.

Одночасно зі штурмом Бережан ворожі дивізії атакували становища XV. турецького корпусу, який обороняв майже 25-кілометрову ділянку фронту Потутори – Божиків – Лиса, розташовану південніше цього міста. Зокрема, 2 вересня російська піхота, форсувавши Золоту Липу, штурмувала позиції 19. піхотної дивізії. Найзапекліші бої того дня розгорнулись в районі сіл Тростянець і Божиків, які обороняли підрозділи 77. піхотного полку, зосереджені на правому фланзі турецької дивізії. Незважаючи на дошкульні обстріли російської артилерії та потужні атаки піхоти, турецькі аскери боронили свої позиції відчайдушно й завзято. Ворогу так і не вдалося здобути турецькі становища й суттєво просунулись до переду. Врешті-решт, зазнавши чималих втрат, він змушений був поспіхом та в повному безладі відійти назад на свої попередні становища, розташовані на лівому березі Золотої Липи.

Того ж дня, на прохання командування XXV австро-угорського корпусу, 19. турецька піхотна дивізія направила один резервний батальйон під Бережани на допомогу 55. австро-угорській піхотній дивізії, яка протягом того дня з останніх сил відбивала потужні атаки ворога на узгір'ях Лисоні. Турецькі резервісти підсилили позиції 35 австро-угорського піхотного полку та полку Українських Січових Стрільців, які в той день тримали оборону від Потутор до фільварку Милівка, розташованого північніше пагорба Дикі Лани (відм. 397), звідки власне й починалася ділянка турецького фронту.

Протягом наступних днів росіяни продовжували штурмувати позиції XV турецького корпусу, але ці атаки не були такими інтенсивними та дошкульними,

як у перший день наступу. Проте 5 вересня російським дивізіям все-таки вдалося проламати фронт Південної армії в районі Високе–Горожанка. Цю майже 30-кілометрову ділянку фронту, що тягнулася вздовж Золотої Липи, по лінії Лиса – Завалів – Високе – Петрилів, обороняла так звана «Група Герока» (*Gruppe Gerok*), до складу якої входили XXV. та XXVII. німецькі резервні корпуси. Внаслідок російського прориву склалася надзвичайно критична ситуація, що загрожувала виходом російських дивізій у запілля Південної армії. Через те генерал Ботмер наказав двом німецьким резервним корпусам та частково XV. турецькому корпусу відійти 15-20 кілометрів на захід, на нові оборонні рубежі вздовж річки Нараївки. Згідно з цим же наказом, дивізії XXV. австро-угорського корпусу та частини лівого флангу XV. турецького корпусу продовжували боронити свої попередні становища, розташовані вздовж Ценівки та в районі Бережан. Внаслідок вимушеного відступу правий фланг Південної армії вигнувся дугою і проходив у той час по лінії Галич – Більшівці – Скоморохи – Липиця Нижня – Мечищів – Рибники – Потутори.

Турецький табір під Мечищевом 1916

Наказ про відступ XV. турецький корпус отримав пізно ввечері 5 вересня і протягом наступної ночі його частини почали покидати свої становища. Вони відходили на захід непомітно, без зайвого галасу, щоби не виявити свого маневру і тим самим уникнути переслідування ворога. На своїх оборонних позиціях, розташованих вздовж Золотої Липи, турецькі полки залишали лише незначні ар'єргардні підрозділи, які мали прикривати їх відступ. Цими підрозділами провадив командир 61. піхотного полку (зі складу 20. піхотної дивізії) підполковник Бахаттін Бей (*Bahaattin Bey*). Він отримав суворий наказ – будь-якою ціною хоч на деякий час зупинити просування ворога, щоби дивізії турецького корпусу мали достатньо часу для облаштування своїх позицій на новій оборонній лінії.

Зранку 6 вересня, користуючись з густого туману, що щільною пеленою огорнув навколишню округу, російська піхота розгорнула черговий масований штурм турецьких становищ. Головний напрямок російського наступу був спрямований на позиції 20. турецької піхотної дивізії, розташовані по лінії сіл Божиків – Лиса. Турецькі ар'єргардні підрозділи відкрили шалений вогонь по наступаючих, намагаючись дати гідну відсіч ворогу. Але їх чисельність була занадто малою, щоби зупинити густі лави російської піхоти. До того ж, російські офіцери дуже швидко зорієнтувались, що в турецьких окопах засіла лише незначна жменька їх оборонців і значно посилили атаки на них. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, турецькі аскери протягом кількох годин вони відбивали атаки ворога, але через значні втрати змушені були врешті-решт відступити.

Турецький ар'єргард відходив на захід з боями, під безперервним обстрілом ворога. У хаосі загального відступу, коли російська піхота буквально по п'ятах переслідувала відступаючих, стався прикрий випадок – до російського полону потрапили понад 600 турецьких аскерів. Вони належали до 1. батальйону 61. піхотного полку, зосередженого на правому фланзі XV. турецького корпусу, в районі сіл Рудники і Лиса. Під час відступу аскери потрапили в оточення переважаючих сил ворога і, не маючи жодних шансів на продовження боротьби, змушені були скласти зброю.

Відійшовши на нову оборонну лінію, розташовану по лінії сіл Липиця Нижня – Мечищів – Рибники, турецькі дивізії мали дуже мало часу для належного облаштування нових позицій. Вже 7 вересня ворог атакував становища XV. турецького корпусу. Особливо запеклі бої точилися в ніч проти 9 вересня біля села Мечищів (за 6 кілометрів на південний захід від Бережан). Але турецькі аскери не лише успішно відбили всі російські атаки, але й самі неодноразово контратакували. У тих запеклих боях вони відзначились стрімкими та безжальними рукопашними атаками «на багнети», а також жорстокими та кровопролитними окопними сутичками. Перемога, здобута ними, мала надзвичайно велику ціну – втрати турецького корпусу вбитими, пораненими та пропалими безвісти лише за період 7-9 вересня становили понад 1.500 чоловік.

Турецька артилерія під Мечищевом. 1916

Наступні атаки ворога ставали чимраз сильнішими та дошкульнішими. Зокрема, 15 вересня декілька російських дивізій завдали потужного удару по позиціях 20. турецької піхотної дивізії, розташованої на правому фланзі XV. турецького корпусу, по лінії сіл Липиця Нижня – Мечищів. Спочатку російська артилерія накрила турецькі становища сильним вогнем, а дещо згодом проти турків була проведена нищівна газова атака. Особливо запеклі бої того дня розгорнулися біля села Липиця Нижня, де оборону тримав 61. турецький піхотний полк. Попри відчайдушний спротив турецьких підрозділів, а також величезні втрати, ворог

протягом того дня кидав на цю ділянку фронту щораз новіші підкріплення, намагаючись проламати фронт Південної армії на стику між двома її сусідніми корпусами. Зважаючи на таку загрозливу ситуацію, генерал Ботмер (*Felix von Bothmer*) скерував на допомогу туркам 185. резервну піхотну дивізію зі складу сусіднього німецького XXV. Резервного корпусу, дислокованого дещо південніше XV. турецького корпусу – вздовж річки Нараївки, по лінії сіл Скоморохи – Липиця Нижня. Лише завдяки спільним зусиллям турецької та німецької піхоти та ціною доволі значних втрат, вдалося відбити черговий потужний наступ ворога.

Того ж дня, 15 вересня москалі здійснили ще одну спробу проламати фронт Південної армії. Після невдалих боїв на Лисоні російське командування вирішило завдати чергового удару південніше Бережан і нарешті здобути місто. Російський наступ почався з потужної артилерійської канонади, згодом в атаку посунула російська піхота. Головний удар був спрямований на ділянку фронту між селами Потутори та Рибники, яку обороняли підрозділи 57. піхотного полку зі складу 19. турецької піхотної дивізії. Турки чинили опір нападникам, але врешті-решт не витримали могутнього удару ворога. Вони почали покидати свої позиції і безладно відходити на захід. По полудню росіяни захопили першу лінію оборони турків і частково опанували другу. У цій критичній ситуації на допомогу 57. піхотному

турецькому полку були кинуті всі наявні резерви. Спочатку просування російської піхоти зупинив нищівний загороджувальний вогонь австро-угорської артилерії, а згодом її контратакували частини 55. австро-угорської піхотної дивізії, які обороняли фронт дещо північніше – в районі Бережан. Зокрема, це були підрозділи 35 піхотного полку та декілька сотень Українських Січових Стрільців.

Січові стрільці, турецькі аскери та німецькі солдати. 31.08.1916

Полк Українських Січових Стрільців, який у той час входив до складу 55. австро-угорської дивізії, незадовго перед тим відзначився у битві на Лисоні 2-4 вересня 1916 року. Тоді він втратив вбитими, пораненими та пропалими безвісти

понад 700 стрільців. На 5 вересня його особовий склад становив лише 400 чоловік, з яких сформували 4 неповні стрілецькі сотні, які продовжували боронити свої становища на узгір'ях Лисоні. Щойно 13 вересня УСС перевели на переформування в район села Посухів, розташованого на захід від Золотої Липи, південніше Бережан. Тут полк отримав поповнення – 200 новобранців, що дозволило сформувати додатково ще дві сотні і відтак створити майже два (правда, неповні) курені – по три сотні стрільців у кожному. Саме один із цих стрілецьких куренів взяв активну участь у відчайдушному контрнаступі для відбиття втрачених турецьких становищ.

Січові Стрільці познайомились з турецькими аскерами з 57. піхотного полку ще наприкінці серпня того року, коли дві їх сотні були направлені на допомогу туркам, під час облаштування ними своїх оборонних позицій на пагорбі Дикі Лани (відм. 397). Незважаючи на доволі складну й неоднозначну історію стосунків між обома народами, українці й турки у цій ситуації одразу ж потоваришували. Колишні вороги, стали товаришами по зброї у запеклій боротьбі проти спільного ворога. Так восени 1916 року на берегах Золотої Липи відновилось українсько-турецьке братерство зброї, започатковане ще у другій половині XVII століття гетьманом Петром Дорошенком.

Цей контрнаступ дійсно був надзвичайно відчайдушний і дуже ризикований, бо його здійснювала доволі незначна кількість вояків. У ньому взяли участь десь близько 1.500 вояків, розтягнутих у дві доволі довгі та рідкі лави. Першу формував один неповний батальйон 35. піхотного полку та незначні залишки 57. турецького піхотного полку. За ними, на відстані 50-100 метрів, просувалась друга лава, сформована з одного неповного куреня (батальйону) полку УСС, підсилений сотнею 35. піхотного полку. Позаду них просувались кулеметні загони та допоміжні відділи з запасом боєприпасів.

Ворог зустрів наступаючих загороджувальним вогнем, але рясний осінній дощ, що саме почав падати на поле бою, погіршив видимість майже до нуля. А це не дозволило російським артилеристам вести прицільний та щільний вогонь. Через це втрати атакуючих від російського вогню були мінімальними. Натомість російська піхота, побачивши довжелезні ворожі лави, які, незважаючи на вибухи снарядів, невблаганно насувалися на її позиції, запанікувала... Подумавши, що австрійці почали масований контрнаступ, росіяни почали швидко покидати недавно захоплені турецькі окопи і безладно відходити на схід. До 9-ї години вечора 15 вересня атакуючі повністю повернули під свій контроль першу й другу турецьку лінію оборони, захопивши при цьому близько 240 полонених, а також багато трофейної зброї та амуніції.

Наступного дня, 16 вересня, запеклі бої відновились. Російське командування не полишало відчайдушних спроб проламати фронт Південної армії, зокрема на його центральній ділянці Липиця Нижня – Мечищів – Рибники, яку обороняли дивізії XV. турецького корпусу. Того дня турецькі становища атакували 4 російські піхотні дивізії, а серед них і 3-я Туркестанська стрілецька дивізія, сформована в російській Середній Азії. Незадовго перед тим її спеціально перекинули на цю ділянку фронту, щоби нарешті зламати запеклий опір турецьких підрозділів. З цією ж метою проти 62 піхотного турецького полку була проведена газова атака. Але, попри все, турки боронили свої становища стійко і відважно. Протягом 12 годин вони відбили три потужні штурми російської піхоти, супроводжені шаленим артилерійським обстрілом їх становищ. На другий день російського штурму, 17 вересня, через величезні втрати в турецьких бойових підрозділах на оборону турецьких позицій були кинуті всі наявні резерви, включно зі штабістами й особовим складом допоміжних підрозділів. Деякі турецькі частини втратили всіх офіцерів, через те в жорстоких окопних сутичках брали участь навіть командири турецьких полків і їх заступники. Лише завдяки

героїчній поставі та неймовірній пожевртві турки змогли відбити потужний наступ ворога.

Перші бої турецьких дивізій в Галичині дуже швидко виявили їх сильні та слабкі сторони. Вони показали, що турки загалом були добрими воїнами. Особливо це було помітно під час наступу, коли вони, незважаючи на величезні втрати, відчайдушно, крок за кроком, просувались до переду. Аскери султана також відзначились у стрімких та безжальних рукопашних атаках «на багнети» та в кровопролитних окопних сутичках, де вони з несамовитими криками «Аллах акбар!» буквально рвали ворога на шматки. Не останньою мотивацією до здобуття ворожих становищ було прагнення до захоплення військових трофеїв, бо забезпечення турецьких підрозділів значно поступалось тиловому забезпеченню тих же німців і австрійців.

Проте, коли турецькі підрозділи охоплювала паніка, вони цілковито втрачали голову і ставали абсолютно не керованими. Їх було надзвичайно важко спинити, привести до порядку і повернути назад на бойові позиції. Сучасники відзначали, що турецьким аскерам була притаманна майже ірраціональна зневага до смерті, своєрідний релігійний фаталізм, що приводив до цілковитої відсутності інстинкту самозбереження. Турки вважали, що кожен правовірний має своє призначення («кісмет»), який ніяким чином не можна оминати. Через те вони дуже недбало облаштовували свої бойові становища, нехтуючи найелементарнішими засобами безпеки. Це врешті-решт призводило до безглузких втрат серед турецьких військових.

Командування Південної армії непокоїло лише одне – чи витримають в подальшому солдати султана потужні удари ворога, чи вистачить їм сили духу втримувати свої позиції. Щоби підсилити боєздатність XV. турецького корпусу, в його розпорядження був направлений німецький 228. Резервний піхотний полк, а його лівий фланг підсилено німецькою 36. Резервною піхотною дивізією. Крім того, турецьким підрозділам передано 30 трофейних російських кулеметів системи

«Максим», багато іншої трофейної зброї й амуніції.

Турецька кавалерія, 1916

Натомість російське командування досить швидко зорієнтувалось, що має

справу з цілковито іншим за ментальністю ворогом, через те терміново направило на цю ділянку фронту мусульманські частини, сформовані на території Туркестану та Кавказу, – 3 Туркестанську стрілецьку дивізію та III Кавказький корпус. Крім того, проти турків почали широко застосовувати вогнемети, газові атаки, використовувати проти них ударні підрозділи, підсилені броньованими машинами. Але турки стійко тримали фронт. У запеклих та кривавих боях, що тривали протягом 2-17 вересня 1916 року, загальні втрати XV. турецького корпусу вбитими, пораненими та пропалими безвісти становили 95 офіцерів та близько 7 тисяч вояків.

Наприкінці вересня 1916 року ворог знову атакував позиції XV. турецького корпусу, але наступ був успішно відбитий з величезними втратами для атакуючих. У тих запеклих боях особливо відзначились три піхотні полки, які входили до складу 19. піхотної дивізії – 57, 72 та 77, а також 61. піхотний полк зі складу 20 турецької піхотної дивізії. Саме вони 30 вересня відчайдушними контратаками «на багнети» практично вщент розгромили піхотні частини III Кавказького корпусу. Але ця перемога була здобута величезною ціною. У тих боях 4 турецькі піхотні полки втратили вбитими, пораненими та пропалими безвісти 45 офіцерів та близько 5.000 солдатів.

На початку жовтня бої в Галичині відновились. Вже 5 жовтня становища XV. турецького корпусу були атаковані російськими дивізіями, чисельний склад яких майже вдвічі перевищував бойовий склад турецьких підрозділів. Цей наступ відбувся при потужній підтримці російської артилерії з використанням ударних російських частин, підсилених броньованими машинами. У цих запеклих боях 61. піхотний полк (зі складу 20. турецької піхотної дивізії) втратив до 20% особового складу і змушений був на короткий час відійти на перегруповання в тил.

Наступного дня, 6 жовтня російські дивізії продовжили масований штурм турецьких позицій. Незважаючи на чисельну перевагу ворога та величезні втрати, турецькі аскери мужньо та відчайдушно боронили свої становища. Ворогу так і не вдалося здобути турецькі позиції і проламати фронт XV. корпусу. У цих запеклих і кривавих боях XV. турецький корпус втратив вбитими, пораненими та пропалими безвісти 15 офіцерів і понад 3.000 вояків, причому 10 турецьких піхотних батальйонів втратили своїх командирів. Внаслідок величезних втрат 20 турецька піхотна дивізія майже повністю втратила свою боєздатність, через те, командування Південної армії змушене було підсилити її позиції німецькою 36. Резервною піхотною дивізією, яка до того дислокувалась на лівому фланзі

турецького корпусу. Запеклі бої над Нараївкою тривали 15-20 жовтня і з невеликими перервами – до кінця того місяця. Загалом у жовтневих боях 1916 року XV. турецький корпус втратив вбитими, пораненими та пропалими безвісти 25 офіцерів та понад 5 тисяч солдатів. Втрати російської армії були в 2-3 рази більшими, але незважаючи на те, ворог так і не зміг суттєво просунути на захід.

Листопад 1916 року приніс деяке затишшя на фронті Південної армії. Користуючись відносним спокоєм, турецькі дивізії приводили в порядок свої суттєво поріділі підрозділи. Зокрема, було зменшено кількість піхотних батальйонів, чисельність яких внаслідок запеклих боїв скоротилась до 600 військовиків – на противагу німецьким і австро-угорським, чисельність яких тоді складала понад 900 вояків.

Поповнювалися запаси зброї й амуніції, під час якого командування Південної армії передало турецьким підрозділам 72 станкові кулемети і деяку кількість трофейної російської зброї й амуніції.

Під час цього фронтового затишшя відбулась також зміна керівництва XV. турецького корпусу. Його командуючий – полковник Якуп Шевки Бей (*Yakup Şevki Bey*), який ще на початку жовтня того року був підвищений до звання генерал-майора, 10 листопада від'їхав до Туреччини, де мав очолити XIV. корпус. Замість нього прибув новий командувач корпусу – генерал-майор Джеват Чобанлі Паша (*Cevat Çobanlı Pasha*). Це був відомий і заслужений генерал – “славний Джеват Паша”, як називали його турки. Він уславився успішною обороною Дарданельського укріпленого району в лютому 1915 – січні 1916 року.

Другий командувач XV корпусу генерал-майор Джеват Чобанлі Паша

У грудні, з настанням холодів, фронт Південної армії остаточно стабілізувався. Военні дії обмежились спорадичними обстрілами ворожих позицій, що з часом набрали рутинного характеру і які вже ніхто серйозно не

сприймав. Обидві протиборчі сторони мали тепер зовсім інші проблеми, на вирішення яких витрачали багато часу та зусиль. Постійно перебуваючи в промерзлих окопах і вогких землянках, вони відчайдушно боролися з морозами та снігами, бо зима 1916-1917 років видалась надзвичайно суворою. Особливо це стосувалось турецьких військових, які виростили в південних широтах, через що їм було надзвичайно важко адаптуватись до холодного та вологого клімату Галичини. В таких повсякденних клопотах настав новий 1917 рік.

В першій декаді січня 1917 року в розташування турецького корпусу завітали сини турецького султана Магомеда V. (*Mehmed V*) – царевичі Абдуррахім (*Abdürrahim*) та Осман (*Osman*). Вони побували на бойових позиціях і відвідали поранених турецьких аскерів у військовому шпиталі в Рогатині. Цей візит справив надзвичайно приємне враження на турецьких військових і значно посилив їх морально-патріотичний дух.

В той час, XIV турецький корпус нараховував 27.031 військовиків, крім того, ще 5.668 новоприбулих рекрутів проходили військову підготовку у полкових навчальних центрах.

Турецький табір під Мечищевом, зима 1917

Протягом січня 1917 року корпус значно зміцнив свою боєздатність. Він був підсилений авіаційним загonom, підрозділом повітряних куль, що їх використовували для коректування артилерійського вогню та спостереження за пересуванням ворога, а також двома батареями польової артилерії, що мали на озброєнні 12 легкі польові (75 мм) гармати системи Krupp L/30, та гаубичною батареєю, озброєною 4 важкими (150 мм) гаубицями системи Krupp L/17. Були значно збільшені транспортні та допоміжні підрозділи корпусу, розгорнуто польову пекарню, влаштовано ветеринарний шпиталь для

лікування коней – головної тяглової сили тогочасного війська.

22 січня 1917 року в дивізіях XV. турецького корпусу відбулися великі урочистості – нагородження військових, які відзначились в осінніх боях 1916 року. В розташування корпусу прибув новий цісар Австро-Угорщини Карл I. (*Karl I*), а разом з ним – турецький військовий міністр Енвер Паша (*Enver Pasza*). На урочистостях був присутній командуючий Південної армії генерал Фелікс фон Ботмер (*Felix von Bothmer*), багато інших турецьких, австро-угорських і німецьких генералів і офіцерів. Під час урочистостей всі турецькі піхотні полки були нагороджені найвищою відзнакою Османської імперії – орденом Залізного Півмісяця, а турецькі офіцери та солдати – орденами та медалями, як Османської імперії, так і її союзників – Австро-Угорщини та Німеччини.

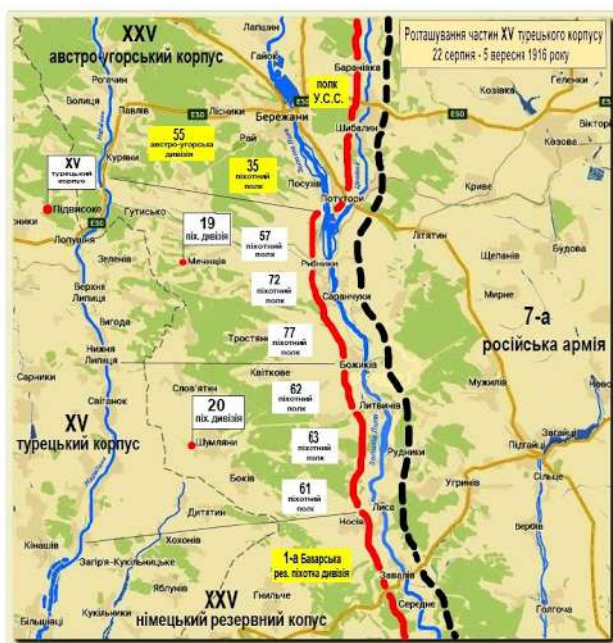
Зустріч ерцгерцога Карла з командуванням турецького корпусу. Ходорів, 12.08.1916

У січні 1917 року на Східному фронті в Галичині були помічені перші російські танки (англійського виробництва). Щоправда, їхня кількість була надто незначною, щоби російське командування наважилось використати їх

для прориву австро-угорського фронту. Але сама їх поява занепокоїла союзне німецько-австрійське командування. У дивізіях Південної армії почали терміново формувати штурмові та броньбійні загони для боротьби з новою грізною зброєю ворога. Такі загони були створені й у дивізіях XV. турецького корпусу. При їх формуванні особливу увагу було приділено морально-бойовим якостям особового складу цих підрозділів.

Розташування частин XV турецького корпусу
22.08 - 05.09 1916.

Тривожну атмосферу майбутнього російського наступу посилювали також

чутки про можливе застосування ворогом під час цього наступу ще однієї надзвичайно небезпечної зброї – вогнететів, які випалювали все на своєму шляху, не залишаючи жодних шансів на життя оборонцям окопів. Але ці чутки так і залишились чутками. Насправді ж російська армія з дня на день втрачала свій бойовий дух, а з ним – і здатність проводити активні бойові дії.

У лютому-березні 1917 року на фронті Південної армії далі панував відносний спокій. Над російськими окопами час від часу з'являлись плакати з антивоєнними гаслами, а російські солдати всім своїм виглядом показували, що не хочуть далі воювати. Ці антивоєнні настрої особливо посилились після 15 березня, коли російський імператор Микола II (*Николай II*) зрікся престолу, і в Росії перемогла революція.

На Східному фронті запанувала своєрідна ейфорія, почалось масове “братання” бойових підрозділів протилежних сторін. Союзне командування було дуже стурбоване цими неочікуваними подіями, що загрожували зниженням військової дисципліни та розвалом усього австрійсько-німецького фронту. Суворими наказами та всілякими заборонами воно намагалось зупинити неконтрольовані процеси. Для цього в першій половині квітня XV. турецький корпус повідомили про підготовку майбутнього наступу. Всі бойові частини корпусу мали бути негайно приведені в повну бойову готовність і зосереджені на бойових позиціях, де мали очікувати наказу про його початок.

Але до сподіваного наступу так і не дійшло. Натомість 14-15 квітня на турецькі позиції пробралися двоє російських солдатів татарської національності, які принесли своїм єдиновірцям т. зв. «листи дружби», які містили заклики припинити війну та “повернути зброю проти своїх гнобителів”. Хоча татарські парламентарі розмовляли мовою, близькою до турецької, але турецькі аскери здебільшого були людьми неосвіченими, які свято вірили сурам Корану і наказам свого султана, який був для них намісником Аллаха на землі. Через те більшовицька пропаганда абсолютно їх не захопила.

Протягом травня на Східному фронті в Галичині поступово зростала напруга. Відновились спорадичні артилерійські обстріли вздовж усього фронту, була помічена концентрація додаткових російських резервів, зокрема, прибуття нової військової техніки та літаків. Нове, т. зв. демократичне керівництво Росії, незважаючи на проголошені лозунги – «Мир, Свобода, Рівність і Братерство», вирішило таки продовжувати війну до переможного її завершення. Після відвідування російських армій на фронті військовим міністром Керенським і

тодішнім головним командувачем генералом Брусіловим бойовий дух російських військ дещо піднявся. Вони були готові продовжувати війну, але тепер вже під новими гаслами.

У кінці травня XV. турецький корпус отримав повідомлення про відведення зі Східного фронту в Галичині, заплановане на червень 1917 року. І вже 11 червня перші частини 19. турецької піхотної дивізії вирушили залізницею на Батьківщину. Їх бойові позиції зайняла 15. Резервна піхотна дивізія зі складу німецького XXV Резервного корпусу. Натомість від'їзд 20. турецької піхотної дивізії відклали на невизначений термін. Ця затримка сталася через російський наступ (т. зв. «наступ Керенського»), який почався 29 червня з потужної артилерійської підготовки, яка тривала з невеликими перервами майже два дні.

За цей час 24 російські батареї, озброєні 200 гарматами різних систем і калібрів, випустили по позиціях 20. турецької піхотної дивізії близько 43 тисяч артилерійських снарядів. Під час такого нещадного бомбардування турецькі підрозділи зазнали доволі значних втрат, а їхні окопи перетворилися на суцільні артилерійські вирви, вкриті кривавим місивом з людських решток, розтрощеної зброї й амуніції.

Фронт Південної армії 07.09.1916 - 19.07.1917

1 липня, після проведення газової атаки, російська піхота густими лавами посунула в атаку. Незважаючи на запеклий опір турецьких підрозділів, ворогу вдалося протягом того дня захопити першу лінію окопів, а на деяких ділянках фронту – частково заволодіти й другою. Але він не довго тішився цим успіхом. Вже в ніч проти 2 липня турецькі аскери при підтримці німецьких піхотних підрозділів потужною та стрімкою контратакою «на багнети» вибили москалів зі щойно захоплених позицій. Наступного дня, 3 липня російська піхота знову намагалась штурмувати турецькі позиції, але отримавши гідну відсіч, змушена була в повному безладі відступити.

Схожа ситуація спостерігалась і на інших ділянках фронту Південної армії. Так зокрема, протягом перших двох днів наступу, користуючись чисельною перевагою в живій силі й озброєннях, російським дивізіям вдалося проламати фронт XXV. австро-угорського корпусу в районі Конюхів і Зборова. При цьому вони захопили чимало австро-угорських полонених і близько трьох десятків гармат. Але цей прорив був доволі швидко ліквідований декількома потужними контрударами союзних дивізій, внаслідок чого росіяни зазнали величезних втрат, а їх наступ остаточно захлинувся.

Куряни. Інструктаж новітньої зброї, весна 1917

Вже з 4 липня бої на фронті Південної армії знову набрали позиційного характеру. Вони тривали до 13 липня, а потім зовсім затихли. Незважаючи на всі титанічні та надзвичайно криваві зусилля перших днів наступу, ворог так і не зміг суттєво

просунутись на захід. Він зазнав нищівної поразки і змушений був відступити. У цих боях дивізії 7. російської армії, які атакували фронт австро-німецької Південної армії, втратили вбитими, пораненими та пропалими без вісти близько 14 тисяч військовиків. Натомість втрати турецьких підрозділів склали понад 2.500 чоловік.

У другій половині липня 1917 року на фронті Південної армії настало короткочасне затишшя. Користуючись цим, командувач XV. турецького корпусу генерал Джеват Паша (*Cevat Pasha*) разом зі свої штабом 15 липня від'їхав на Батьківщину. Водночас 20. турецька піхотна дивізія була підпорядкована командуванню німецького XXV. Резервного корпусу і разом з ним взяла активну участь у німецько-австрійському наступі, розпочатому 19 липня. Внаслідок потужного удару 11 німецьких та 3 австро-угорських дивізій, зосереджених північніше Золочева, російський фронт був прорваний в районі села Перепельники (близько 15 кілометрів на схід від Золочева). XXV. російський корпус, який обороняв цю ділянку фронту, був розгромлений, а сусідні корпуси російської армії

під ударами союзних військ почали поспішний і безладний відступ на схід, який згодом перетворився на панічну втечу. Вже 22 липня передові частини союзних військ вийшли на лінію Серету, а ще через тиждень, 28 липня, досягнули лінії Броди – Збараж – Збруч. Тобто, вони вийшли на лінію австрійсько-російського кордону, з якого 20 серпня 1914 року російська армія розпочала свій наступ на захід.

Турецька піхота на марші. 1917

Цей наступ був настільки успішним і блискавичним, що навіть сам німецький імператор Вільгельм II (*Wilhelm II*) вирішив відвідати німецько-австрійський фронт в Галичині, щоби на власні очі побачити це триумфальне просування союзних військ на схід. Вже 26 липня він оглянув щойно

визволений Тернопіль, а наступного дня завітав в розташування XXV. Резервного німецького корпусу, який в той час перебував південніше цього міста. Під час огляду військ і урочистого параду, який відбувся на завершення, німецькі вояки палко вітали імператора, а він своєю чергою поздоровив їх зі перемогами. Частини 20. турецької піхотної дивізії також брали участь у цих урочистостях, під час яких отримали з уст німецького кайзера надзвичайно високу оцінку своїй героїчній поставі та неймовірній жертві у спільній боротьбі проти ворога.

Німецький кайзер Вільгельм II оглядає османські частини в районі Тернополя, 27.07.1917

А ворог, незважаючи на повний розгром і панічну втечу, неначе загнаний і приречений звір скажено огризався, намагаючись за всяку ціну врятувати своє життя. Через те, шлях, який пройшла 20. турецька піхотна дивізія разом з німецьким XXV. Резервним корпусом – від Бережан до Збруча, був

не легкою фронтовою прогулянкою, а повноцінною бойовою операцією з запеклими боями та болісними втратами товаришів по зброї. Протягом перших 10 днів наступу турецькі піхотні підрозділи провели кільканадцять коротких, але надзвичайно запеклих боїв з 3-ю Кавказькою козакою дивізією та Кавалерійським корпусом генерала Врангеля, які прикривали відступ російської армії. В кінці липня 1917 року частини 20. турецької піхотної дивізії досягнули Збруча в районі села Нівра (нині Нівра Борщівського району), де почали готуватись до форсування прикордонної річки. Командуючий Південної армії генерал Фелікс фон Ботмер, окрилений надзвичайно швидким і успішним наступом союзних військ, запропонував турецьким підрозділам взяти участь у штурмі Кам'янець-Подільського – дуже знакового та символічного міста для турків. Але до цієї військової операції, яка, крім суто мілітарного значення, мала би ще й величезний політичний резонанс, так і не дійшло, оскільки 29 липня, після форсування Збруча дивізії Південної армії зіткнулись з досить потужним опором ворога. Запеклі бої, що тривали до 5 серпня над Збручем, зупинили на деякий час дальше просування союзних дивізій на схід. Ще однією вагомою причиною призупинки німецько-австрійського наступу стала хронічна нестача набоїв, амуніції та провіанту, яку почали відчувати союзні війська. Бо, внаслідок швидкого просування на схід, їх тилові підрозділи так безнадійно відстали, що не могли забезпечити повноцінне постачання наступаючих військ.

Чергове затишшя на фронті дозволило нарешті почати процес повернення турецьких підрозділів на Батьківщину. Вже 8 серпня частини 20. турецької піхотної дивізії залишили свої становища, а їхні бойові позиції зайняла 24. Резервна піхотна дивізія зі складу німецького XXV. Резервного корпусу. Щоправда, з поверненням додому виникли певні проблеми, бо залізничні колії Східної Галичини були серйозно пошкоджені під час російського відступу. Через це турецьким підрозділам довелося своїм ходом добиратись до найближчих залізничних станцій, не поруйнованих війною. Але попри те, вже 16 серпня до Туреччини вирушила артилерія турецької піхотної дивізії, а слідом за нею 22 серпня – її піхотні, інженерно-технічні та допоміжні підрозділи. Хоча дорога на Батьківщину зайняла набагато більше часу, ніж дорога на фронт у липні-серпні 1916 року, але турецькі аскери не надто переймались тим. Вони раділи лише від однієї думки про те, що повертаються додому з цього «жахливого пекла війни» живими. Останні частини 20. турецької піхотної дивізії повернулися до Стамбулу

допіру 26 вересня. Після недовгого відпочинку та доукомплектування їх чекала подальша боротьба на інших фронтах Великої війни.

Дивізії XV турецького корпусу повернулись на Батьківщину з почуттям виконаного обов'язку, а співвітчизники палко вітали їх як славетних переможців. Але їхні звитяги були здобуті неймовірно кривавою ціною. Майже за рік запеклих боїв у Галичині XV. корпус втратив вбитими, пораненими та зниклими без вісти близько 25 тисяч військовиків – тобто більше половини особового складу своїх бойових підрозділів. Щоправда, для турецького суспільства ці втрати не здавались такими катастрофічними, враховуючи те, що під час боїв на Галліполі – протягом року, від лютого 1915 року до січня 1916 року – XV. корпус через величезні втрати змушений був аж двічі повністю оновлювати свій особовий склад.

Стрий. Турецький військовий цвинтар Підвисоке. Турецький військовий цвинтар. 1917

У наш час, коли Туреччина може стати нашим потенційним союзником у боротьбі з московським агресором, варто пам'ятати, що сто років тому турецькі військові рясно скропили своєю кров'ю нашу землю під час відбиття страшної російської навали. Варто також не забувати, що їх бойовий шлях на території Галичини позначений військовими похованнями, розташованими на території сучасних Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей. Зокрема, такі поховання збереглися в місцях минулих боїв – в околицях сіл Верхня Липиця, Лопушна, Підвисоке, Гутисько та Мечищів. Крім того, турецькі військові поховання до останнього часу існували в Стрию, Рогатині, Пукові та Путятинцях, розташованих вздовж залізничного шляху Бережани–Рогатин–Стрий. Тут містилися тилові військові шпитали до яких транспортували турецьких поранених, де частина їх померли від отриманих ран і були поховані на місцевих кладовищах. Проходячи повз збережені турецькі військові некрополі, варто зупинитись і хвилиною мовчання вшанувати тих, хто у свій час не повернувся до рідних

домівок, а навічно залишився лежати у галицькій землі, захищаючи її від московської навали.

Медаль "Залізний Півмісяць" або так звана "Галліполійська Зірка"

Використані джерела:

Осип Думін. «Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914-1918» Львів, 1936.

Piotr Nykiel. «Półksiężyc w Galicji» 2004.

Piotr Galik. «Gdy Turek w Dniestrze napoi swe koni...» 2008.

Edward Erickson, «Order to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War» 2001
XV. Corps (Ottoman Empire) – Wikipedia, the free encyclopedia.

(<https://web.archive.org/web/20210428205803/https://zbruc.eu/node/53876>)

Соколюк С. **УКРАЇНЦІ В КРИМСЬКІЙ (СХІДНІЙ) ВІЙНІ 1853–1856 РОКІВ**

Цього року минає 155-та річниця початку оборони Севастополя у Кримській (Східній) війні 1853-1856 рр. За понад півтора сторіччя події цієї війни неодноразово висвітлювались в історичній літературі. У незалежній Україні ця тема залишається актуальною, зокрема на численних наукових конференціях. У 2003 р. відзначення 150-річчя початку оборони Севастополя було закріплене відповідним президентським указом [1]. Цим подіям були присвячені науково-практичні конференції за участю представників країн-учасниць Кримської кампанії [2, 8]. Цьогоріч також передбачено чимало відповідних заходів. Проте досі малодосліджена участь у подіях, віддалених від нас півторасторічним відтинком історії, уродженців українських земель. Поданий матеріал є спробою осмислення ролі і місця в перебігу Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. представників України, на той час південного регіону Російської імперії. Традиційно екіпажі кораблів Чорноморської ескадри комплектувалися здебільшого вихідцями з півдня України, а найменування багатьох полків свідчать

про те, в яких українських губерніях чи місцевостях вони формувалися: Волинський, Дніпровський, Житомирський, Кременчуцький, Одеський, Подільський, Полтавський тощо.

Одна з найяскравіших особистостей – уродженець Вінниччини Петро Маркович Кішка, що народився 1828 р. в селі Ометинці Гайсинського повіту (нині – Немирівського району). 16 травня 1849 р. власник села і кріпаків поміщик Казимир Яловицький, що мешкав переважно у Петербурзі і Варшаві, підозрюючи Петра в зв'язках з учасниками селянського повстання на Поділлі під керівництвом Устима Кармалюка, віддає його в рекрути [11]. Відтоді П. Кішка почав службу в Севастополі, де був зарахований до складу 30-го флотського екіпажу. Потім, проходячи службу на різних кораблях, п'ять років брав участь у чорноморських військових кампаніях, зарекомендував себе кмітливим матросом, але посправжньому виявив себе під час облоги міста-фортеці. 1854 р. він був направлений для проходження служби на батарею капітан-лейтенанта Перекомського, розташованої між 3-м і 4-м бастіонами між Бомборською висотою і Бульварним пагорбом в кінці Південної бухти Севастополя [3]. Про подвиги матроса Кішки є чимало досліджень, але необхідно відзначити, що він був майстром вилазок у тил ворога, яких зробив 18 (!) у складі груп чи самотійно, і практично завжди результативно – приводячи полонених чи одержуючи цінну інформацію про супротивника [11]. Один з таких епізодів і відображений на полотні Севастопольської Панорами [10, 12]. Видатний хірург – учасник оборони Севастополя – М. І. Пирогов писав про нього своїй дружині: «... он сделался знаменитым человеком, его посещали и Великие Князья. Кошка тот участвовал во всех вылазках (в тыл противника), да не только ночью, но и днем чудеса делал под выстрелами» [11]. Матрос-подолянин двічі був поранений. За відвагу і мужність підвищений до квартирмейстера (флотського унтер-офіцера), нагороджений двома відзнаками Військового ордена Святого Георгія і двома медалями – срібною за оборону Севастополя і бронзовою – у пам'ять про Кримську війну. За заслуги він був звільнений з кріпацтва. Кілька місяців не дочекалась до цього світлого дня мати севастопольського героя, який незабаром повернувся до рідного села. Землі родина не мала і він пішов «чумакувати», побував в Одесі, Херсоні, Миколаєві, куди їздив за сіллю, працював лісничим [5, 9].

У 1863 р. він знову був призваний на військову службу, тепер уже на Балтійський флот. Прибувши до Санкт-Петербурга, Кішка звернувся до одного з

учасників оборони Севастополя генерал-лейтенанта Степана Олександровича Хрульова, що на той час мешкав у столиці. П. Кішка повідав генералу про те, що в період оборони ще двічі був представлений до нагороди, але клопотання десь загубилися. За клопотанням Хрульова в грудні 1863 р. Кішка одержав золотий Георгіївський хрест II ст. Опісля, прослуживши ще 4 роки, він повернувся в Україну, одружився й останні роки життя прожив у рідному селі, отримуючи невелику пенсію. У віці 54 років 1 лютого 1882 р. герой Севастопольської оборони помер і був похований на батьківщині [5, 11].

26 травня 1956 р. в Севастополі на Корабельній стороні, неподалік від колишнього 30-го флотського екіпажу – брати-скульптори Василь і Йосип Кейдук, що у той час служили матросами в навчальному загоні Чорноморського флоту, виготовили і встановили пам'ятник-погруддя герою. Схожий пам'ятник був установлений і на батьківщині Петра Кішки – у селі Ометинці. Сьогодні в місті біля Малахова кургану є вулиця його імені, а в одній з ніш на будівлі Панорами є ще одне погруддя героя. Портрет його залишив художник Василь Федорович Тімм, приятель Т. Г. Шевченка [5, 6, 9].

Героєм Кримської війни, оборони Севастополя став видатний флотоводець адмірал П. С. Нахімов. Про нього написано і видано, мабуть, чи не найбільше. Головна площа Севастополя, один із проспектів і район Корабельної сторони названі на честь адмірала Нахімова, одного з керівників оборони Севастополя, що загинув на бойовій позиції на Малаховім кургані. На площі імені адмірала – пам'ятник йому. За незалежної України тут чи не щотижня збираються по-сепаратистськи налаштовані люди під гаслами, основний зміст яких полягає в тому, що Севастополь – тільки російське місто і може належати тільки Росії, і які просто не знають, що збираються біля пам'ятника адміралу, що за своїм походженням – українець, ба, навіть, із запорізьких козаків (!). «А украинская родословная у Пал Степаныча действительно знатная» [7], – відзначав у своїй статті «А между тем... О родословной адмирала Нахимова» відомий український філософ і політолог Ігор Лосєв.

Ще в часи гетьмана Мазепи генеральним писарем Війська Запорізького служив Федір Нахімовський. При гетьмані Орлику Нахімовський виконував, як тепер кажуть, дипломатичну місію і був послом у Криму. У 1758 р. Федір Нахімовський, постійний представник гетьмана Орлика при Кримському хані, помер у Бахчисараї, де і був похований.

З часів російсько-турецької війни за Північне Причорномор'я в документах трапляється прізвище підпоручика Ахтирського полку Тимофія Нахімова. Цілком імовірно, що так було змінене родинне прізвище нащадками Федора Нахімовського, котрі перейшли на російську службу. Син Тимофія Нахімова – козацький старшина зі Слобожанщини Мануйло (Еммануїл) Нахімов брав участь у бойових діях проти Туреччини на стороні Росії, а за хоробрість і мужність отримав від Катерини II російське дворянство і землі в Харківській і Смоленській губерніях. Про Тимофія Нахімова в документах значиться, що він був «з малороссиян». А вже з «малороссиян» були і Мануйло Нахімов, і його син Степан, і син Степана, що народився в смоленському маєтку Нахімових, Павло Степанович Нахімов, адмірал, герой Кримської війни. Прізвище «Нахімов» є зміненим, на російський кшталт [5].

Людина, чиє життя цілком можна назвати «подвигом», відомий севастопольський, у тому числі і московський, історик Валько Кравченко писав: «За 240 років до Синопської перемоги Нахімова в 1614 р. Синоп узяли запорізькі козаки, предки Павла Степановича. Вони, як і він, попалили турецькі кораблі, спалили арсенал і звільнили всіх невільників» [5, с.49].

Коли адмірал Нахімов був ще мічманом, у битві при Наварині (1824 р.) разом з ним брав участь молодий українець з Полтавської губернії (нині Канівський район Черкаської області) Василь Завойко. Потім Нахімов ходив на корветі «Наварин», де Завойко був серед командного складу. І якщо Нахімов керував обороною Севастополя, Василь Завойко очолив оборону Петропавловська-на-Камчатці і за те, що примусив відступити англо-французький флот, отримав два ордени і звання контр-адмірала [9]. Великою була Російська імперія, і всюди – від Криму до Камчатки — серед її захисників були українці.

У 1948 р. російський радянський письменник Олександр Ілліч Зонін написав книгу «Жизнь адмірала Нахимова», що була перевидана в 1987 р. у ленинградському видавництві «Радянський письменник» [4]. На неї посилається у згаданій статті «А между тем... О родословной адмирала Нахимова» [7] Ігор Лосєв. Слід зазначити, що післямову в 1973 р. написав адмірал Л. Володимирський. Олександр Зонін, описуючи життєвий шлях флотоводця, неодноразово наводить приклади родоводу адмірала від козаків-запорожців: «... в Елисаветграді, через котрий течет к Николаеву Ингул, Нахимов и Чигирь бродят в воскресной толпе меж возов с дегтем, пестрым глиняным товаром, горами бураков, кавунов, дынь,

баклажан и огурцов. Рябит в глазах от буйной пестроты. И, кажется, вышитые плахты, сорочки и юбки девушек, украшенных цветами в волосах, повторяют богатство красок могучей южной природы. И что-то в их цветущей юности напоминает Нахимову Сашеньку. И еще сердце твердит: **вот она – моя родина**» [4, с.164].

От бесіда Нахімова з ієромонахом Милентієм: «Любопытно-с, что предки наши на стругах делали набегі в здешние места, знаю, а про святых не наслышан, – Нахимов иронически поглядывает на монаха. – И как они в мореходстве преуспевали? Или молитвой спасались на море?» – «Молитвами укрепляется мужество защитников престола», – с обидой отвечает иеромонах. – «Да, да, конечно, отец Милентий. Но я ведь не о нас. О предках, кои иной власти, кроме своей сабли, не ведали – **о запорожских казаках**».

Павел Степанович... поворачивается к Костыреву, отдает ему подозрительную трубу и вместе с мичманом идет к другому борту: «А вы тоже не знали, Костырев, что **я потомок запорожца?** Может быть, мой пращур здесь вытягивал свой струг...» (!) [4, с. 301].

Ось цей новий, незвичайний, здавалося б, погляд на історію і життя видатного флотоводця підтверджує істину, що Валько Кравченко дійсно спирався на документи і факти, описуючи український родовід Нахимова. І ми просто зобов'язані пишатися великим флотоводцем з українською козацькою кров'ю в жилах, який, до того ж, пам'ятав про свої корені і говорив про них. Отже, «понемногу украинская история перестает быть «великим немым», в том числе и в нашем городе» [7], – констатує Ігор Лосев.

У Севастополі з великою повагою ставляться до посмертного вінничанина Миколи Івановича Пирогова, добровільного учасника І-ї оборони, чиє ім'я носять Морський госпіталь, 1-а міська лікарня, один з майданів і вулиця у центральному районі міста [6, 10].

Документально не зафіксовано точне місце народження героя оборони Севастополя Гната Шевченка. За відомостями цей хоробрий матрос родом з Подільської губернії, як і Петро Кішка. Його взяли у рекрути під час набору 1850 року й у період оборони Севастополя він служив на 3-му бастіоні під командуванням лейтенанта 30-го флотського екіпажу Миколи Олексійовича Бирильова.

Лейтенант Бирильов сам сформував свій підрозділ, підбирав людей. Так до нього і потрапили матроси Кішка і Шевченко, що служили на батареї капітан-лейтенанта Перекомського.

Як відомо, захисники 3-го бастіону особливо прославилися своїми нічними вилазками. Руйнували ворожі укріплення, виводили з ладу спорядження, брали полонених. Більшість вилазок очолював улюбленець матросів лейтенант Бирильов. У ніч на 20 січня 1855 р. він вкотре повів у тил ворога 250 «охочих». Саме тоді Гнат Шевченко і здійснив свій подвиг, закривши собою свого командира від штуцерної кулі супротивника [9, 10, 12].

От як писав про це великий князь Михайло Павлович у листі до своєї «найсвітлішої» родини: «Сегодня ночью молодой лейтенант Бирилев сделал прекрасную вылазку. Наши спустились с правой части третьего бастиона... Бирилев бросился со своим отрядом в траншею, где пошла страшная рукопашная схватка, и гнал неприятеля. Этот рассказ – со слов самого лихого Бирилева. Он не может довольно нахвалиться примерной храбростью своего отряда, как моряков, так и сухопутных. У нас убито 5 и ранено 34, в том числе известный удалец матрос Кошка – штыком в желудок. Товарищ его – храбрец, подобный ему, пал сегодня превосходной смертью. Бирилев мне говорил, как это было. Вон видел, как один француз в него уже целился, в тот самый момент он увидел между собой и французом матроса; в ту же минуту раздался выстрел, и несчастный матрос упал к его ногам, успел только перекреститься и испустил дух. Геройская смерть! Пуля пронизала ему грудь насквозь и ударилась о шинель Бирилева.» [9]. Цей подвиг став широко відомим у всій імперії. Художник І. Прянишников написав картину «Подвиг матроса Шевченка». Було організовано збір коштів на пам'ятник матросу, звідусіль надходили пожертви. Проект пам'ятника був замовлений відомому російському скульптору, приятелю великого українського поета Тараса Шевченка, автору пам'ятників Богданові Хмельницькому в Києві, тисячоліттю Росії в Новгороді й інших – Михайлові Йосиповичу Микешину. Він створив проект у 1874 р. – дерев'яну модель, за якою тоді у Миколаївському адміралтействі було відлите погруддя матроса Шевченка з трофейних гармат, захоплених під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Пам'ятник встановили у Миколаєві біля флотських казарм, а в 1902 р. його перенесли в Севастополь, до казарм колишнього 30 флотського екіпажу, в якому служив Гнат Шевченко. Це був перший у Росії пам'ятник представнику нижнього чину і кріпаку. На ньому були такі написи: на передній стороні постаменту – «Матросу

Игнатию Владимировичу Шевченко. Слава»; на бічних гранях: «Во время осады находился на III бастионе»; «20 января 1855 г. убит, спасая жизнь своего начальника»; «На службу поступил в 30 флотский экипаж в 1850 г.» [10, 12]. Самопожертва Гната Шевченка в ім'я порятунку командира не єдина в Кримській війні. Був ще один матрос з таким же прізвищем – Григорій Шевченко і Семен Копельський, шеренгові Полтавського полку, що закрили собою від близького вибуху ворожої бомби командира своєї дивізії генерала П. А. Урусова і врятували йому життя. На жаль, цей подвиг не набув такого широкого розголосу. Згадаємо хоча б унтер-офіцера Зінченка, що, будучи кілька разів пораненим, врятував полковий прапор і життя командира батареї. І таких подвигів українці під час оборони «міста російської слави» здійснили чимало [5]. Пам'ятник Гнату Шевченку в Севастополі на початку 1918 р. знищили революційні матроси-анархісти. На III-му бастіоні був пам'ятник героям вилазок, але і він був зруйнований під час Другої світової війни. Робітники Морського заводу вирішили відновити цей пам'ятник і там же, на III-му бастіоні, установити пам'ятник Гнату Шевченку. На жаль, проект Микешина не був використаний. Натомість зроблено нове погруддя Шевченка і чавунні дошки з написами, на яких є істотні погрішності перед історією. Погруддя матроса Шевченка в Севастополі також установлене в одній з ніш будинку Панорами оборони міста [6, 10, 12]. Восени 1994 р. пам'ятник Гнатові Шевченку відновили в Миколаєві. Його установили на площі перед головним корпусом будівельного коледжу. Цей пам'ятник виконано за дерев'яною моделлю і документами проекту Микешина, що збереглися у військово-морському музеї в Петербурзі. За наказом командувача ВМС України Гнат Шевченко зарахований навечно почесним членом екіпажу одного з кораблів [8].

Завдяки севастопольському історичу П. М. Лящуку до літопису I-ї оборони 1854-1855 рр. увійшов Василь Карлович Геннеріх (1817–1894, м. Кременчук). Випускник Головного інженерного училища в Санкт-Петербурзі, він зумів усього за два місяці оборони – причому, останніх (!) – виявити себе з усією повнотою професіоналізму і стійкості. 37-літній інженер-полковник у найважчий час керував усіма фортифікаційними роботами на Корабельній стороні, не тільки відновлював зруйновані противником укріплення, але й побудував зі своїм батальйоном батарею № 124 позаду 2-го бастіону. Він же очолив останню контратаку на Корніловському бастіоні, був важко контужений; його вивезли з позицій останні захисники. «За хоробрість», – вигравірувано на золотій зброї, якої він був

удостоєний, поряд з орденом Святого Георгія IV ступеня. Згодом Василь Карлович став інженером-генерал-лейтенантом [3].

Величезний внесок зробили у вивчення й уточнення історії міста-героя фахівці та громадськість [6, 10, 12]. Фонди Кримських та інших архівів, музеїв і бібліотек приховують чимало того, що не увійшло до наукового обігу чи через малодоступність не потрапило до сфери людських інтересів. Завдяки краєзнавцю П. М. Лящуку стало широко відомим ім'я дворянина Таврійської губернії А. М. Перекомського (1823-1866), на честь якого за I-ї оборони названа батарея №15.

Почавши службу у флотській артилерії 14-літнім підлітком, у 1854 р. він, у чині лейтенанта, виявив високий професіоналізм і наполегливість у протистоянні штурмовим нововведенням супротивника, за всю кампанію визнаний гідним трьох орденів і дострокового підвищення у звання капітан-лейтенанта, а закінчив службу капітаном I рангу [3].

П. М. Лящук доклав чимало зусиль для того, щоб став відомим уродженець Катеринослава (Дніпропетровська) генерал-лейтенант Павло Петрович Ліпранді (1796-1864). Він того заслужив: 13 (25) жовтня 1854 р. війська під його керівництвом розпочали спробу зняти облогу Севастополя, переломити хід Кримської війни – таку мету переслідували в ході знаменитого Балаклавського бою. Узяття турецьких редутів Азовським, Уманським й Українським полками на початку битви, знищення англійської кавалерії зведеним Уланським полком наприкінці створили передумови до того, щоб не раз згодом сміливо й успішно протистояти військам, що нападали. Це було великим успіхом військ під командуванням П.П. Ліпранді [3]. Докладно досліджував П. М. Лящук життєвий шлях уродженця Миколаєва, представника славної родини з грецькими й українськими коренями, командуючого Чорноморським флотом у 1871-1881 рр. адмірала Аркаса Миколи Андрійовича, гідрографа, організатора і керівника Російського товариства пароплавства і торгівлі (Ропит), почесного громадянина міста Миколаєва (1880 р.), брата З. А. Аркаса. Майбутній адмірал за походженням був із дворян Херсонської губернії. Народився в 1816 р., 1829 р. почав службу волонтером на Чорноморському флоті, учасник російсько-турецької війни 1828-1829 р., у 1838 р. підвищений у званні до мічмана. На суднах адмірала М. П. Лазарєва М. А. Аркас брав участь у Босфорській експедиції, потім в експедиції в причорноморських районах Кавказу. Із 1843 р. служив на Балтиці, входив до складу Комітету з

будівлі пароплавів. Під його наглядом у 1845 р. на судноверфі в Астрахані були зібрані залізні пароплави «Кура», «Ленкорань», «Тарки», що відкрили пароплавне і комерційне судноплавство на Каспійському морі. У 1848 р. був направлений до Англії для спостереження за будівництвом пароплаво-фрегату «Володимир», прийняв командування і перевів його у Чорне море. У лютому 1853 р. став членом Пароплавного комітету, у травні – Морського вченого комітету, 1855 р. – Особливого артилерійського комітету. Після підписання Паризького мирного договору, коли після поразки Росії в Кримській (Східній) війні їй було заборонено мати на Чорному морі військовий флот, у січні 1856 р. Аркас М. А. звернувся до Міністерства фінансів із пропозиціями організувати в Чорному морі комерційну судноплавну компанію на акціонерних засадах, що у мирний час здійснювала б вантажні і пасажирські перевезення, а у випадку війни використовувалася б у складі військового флоту для бойових і транспортних операцій [5, 9].

У жовтні 1871 р. віце-адмірал Аркас М. А. був призначений Головним командиром ЧФ і портів Чорного моря. На цій посаді очолив роботу з відтворення військово-морської могутності Росії на Південному стратегічному напрямку після скасування заборонних статей Паризького договору. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 р. Аркас М. А. здійснював особисте керівництво підготовкою мобілізаційних пароплавів і шхун для дій на Чорному морі, організував випробовування якісно нової зброї – мін і торпед [5].

Життєвий шлях брата М. А. Аркаса Захара Андрійовича (1793–1866 рр.) досліджувала І. А. Дьяконова. Аркас З. А., як і його молодший брат, був відомим флотським діячем, істориком і археологом, драматургом і письменником, етнографом і фольклористом, у чому його чимала заслуга перед Україною. Захар Андрійович у 1806 р. прибув волонтером на Чорноморський флот. Через 10 років був підвищений у званні до мічмана, плавав на Чорному морі. У 1826–1832 рр. – наглядчач Чорноморської штурманської роти. У російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. брав участь у штурмі фортеці Варна. У 1837 р., командуючи фрегатом «Мессемврія», робив опис Чорного моря. У 1838–1852 рр. був членом правління Севастопольського військового карантину, активно займався археологією та історією. Основні роботи Аркаса З. А. присвячені вивченню історії Криму і Чорноморського флоту: «Описание Ираклийского полуострова и древностей его», «История Херсонеса», «Начало учреждения Российского флота на Черном море и действия Черноморского флота с 1788 по 1866 гг.» тощо. У 1851 р. призначений виконуючим обов'язки голови комісії з будівлі храму Св.

Володимира в Севастополі, у 1858 р. – головою цієї комісії. У 1860 р. – звільнений зі служби за віком [5].

В обороні Севастополя разом з військовими активну участь брало і населення, навіть жінки і діти. Вони допомагали споруджувати бастіони, батареї, редути; забезпечували солдатів і матросів на бойових позиціях їжею і водою; надавали допомогу пораненим і навіть брали участь у бойових діях [9]. Найвищої оцінки гідна подвижницька праця севастопольських жінок, які брали приклад з Даші Севастопольської (Михайлової), що з перших днів оборони фортеці добровільно надавала допомогу пораненим. Поряд з іншими слід назвати імена Дарини Ткач, дружини матроса 1-ї статті флотського екіпажу Олени Михайлівни Кучер, Марії Григорівни Петренко [10]. Діти так само розділяли з дорослими всі негаразди військового лихоліття. Миколка Піщенко був сином матроса 2-ї статті 37-го флотського екіпажу Чорноморського флоту Тимофія Піщенка, що служив комендором на батареї Забудського (біля 5-го бастіону). Хлопчик був з батьком із самого початку оборони Севастополя.

Учасник оборони М. Берг у своїх «Записках об осаді Севастополя» писав: «Служба обох їх почалася з 5 жовтня 1854 р. 27 березня 1855 р. Тимофій Піщенко був убитий. Син його, Миколка (як звали його на батареї), що подавав батьку кокори (гарматні патрони), деякий час не мав ніякої посади. Хотів було йти до міста, до матері, але мати перебувала на лікуванні в госпіталі, поранена кулею на вулиці. Таким чином хлопчик залишився у Забудського. Якось, гуляючи, по сусідніх батареях одного разу він забіг на Шварців редут, де побачив 9 невеликих мортир. «Дозвольте мені вистрілити з мортирки!» – звернувся він до командира редуту Ханжоглу (це трапилося в червні, коли Шварц уже був поранений). Ханжоглу дозволив. Хлопчик вистрілив добре і так полюбив мортирки, що став проситися перейти на редут. Ханжоглу, для форми, послав його до Забудського, як до старшого начальника, запитати, чи той дозволить. У відповідь хлопчик отримав дозвіл і оселився на редуті Шварца. Там Миколка Піщенко знаходився під командою одного з досвідчених матросів, після загибелі якого він залишився біля мортир один і до кінця облоги орудував ними. Незабаром він набув доброго досвіду в артилерійській стрільбі та прославився зірким оком і винятковою влучністю вогню». Далі М. Берг писав: «Головнокомандуючий довідався про маленького стрільця і нагородив його медаллю, а згодом він був нагороджений і Георгіївським хрестом. У нас у похідній літографії був видрукований портрет

Миколки Піщенко на весь зріст, у тому вигляді, як він стріляв на батареї: у коротких штанцях, у батьківській куртці, що діставала йому чи ледве не до колін, і босоніж. Піщенко вийшов з вогню благополучно і жодного разу не був поранений» [5, 9].

По закінченні воєнних дій Миколка Піщенко, всього тринадцятилітнім хлопчиком, мав уже 11-річний стаж бойової служби, тому що під час оборони Севастополя місяць служби зараховувався за рік. За мужність і відвагу юного захисника нагороджено медаллю «За хоробрість». Такими ж відважними були й інші севастопольські підлітки. За мужність, виявлену в обороні під час шалених атак супротивника, медалями були нагороджені двоє нерозлучних друзів Максим Рибальченко та Кузьма Горбаньов [5, 9].

У період Кримської війни особливу славу завоювали серед жителів і захисників флотської твердині пластуни (від слова «пласт» – нерухомо лежати) – козаки Чорноморського козачого війська, до якого входили нащадки запорізьких козаків з України (Малоросії) і Кубані.

Пластуни вирізнялися особливим досвідом, мистецтвом стрільби, витривалістю, витримкою, умінням цілодобово знаходитися в засідці. Мали своєрідну форму у виді різнобарвних шароварів, зшитих зі шматочків тканини, чобіт із сирицевої шкіри, яскравих сорочок і сіряків [9].

У період Кримської війни й оборони Севастополя 2-й і 8-й піші батальйони Чорноморського козачого війська знаходилися у складі Севастопольського гарнізону, відзначилися в численних вилазках у табори супротивника, при захисті Малахова кургану, 1-го, 2-го, 4-го бастіонів, Селенгинського редуту. Зазвичай, вони просувалися попереду підрозділів, що залучалися до вилазки, тобто виконували найбільш небезпечну функцію бойової охорони, дозору й прикриття. Особливо відзначився військовий старшина із запорожців Ф. І. Даниленко [5]. У Музеї героїчної оборони Севастополя у відділі Кримської війни експонується розшита українським орнаментом сорочка рядового Волинського полку Никифора Жмаченка [5].

Масовий героїзм захисників Севастополя в обороні і контратаках був повсякденним явищем. Імена воїнів-українців Федора Заїки, Івана Демченка, Дмитра Горленка, Макара Шульги, Андрія Гніденка, військового старшини запорізьких козаків Івана Даниленка [5] і багатьох інших навечно увійшли до літопису бойової слави, хоча усе-таки недостатньо висвітлено їх життєвий і ратний шлях.

Останнім часом в Україні чимало зроблено для того, щоб пригадати славні діла минулого, дослідити їх, передати пам'ять про подвиги прийдешнім поколінням. Героїв, гідних доброї пам'яті нащадків, надзвичайно багато, але ті далекі часи можна наблизити лише загальними зусиллями небайдужих. «А между тем, история имеет свои, часто неведомые людям, законы, и потому «камень, отвергнутый строителями, становится во главу угла». По крайней мере, так утверждает Библия, а она – не ошибается» [7] – підбиває підсумок І. Лосєв, і ми разом з ним.

Відтак особливого значення набуває справа дослідження минулих сторінок вітчизняної історії, особливо тих моментів, які протягом тривалого часу висвітлювалися однобічно та тенденційно. До них ми зараховуємо участь уродженців України в одній з найцікавіших та драматичніших сторінок історії – періоду Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр.

1. Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853-1856 років / Указ Президента України від 22 липня 2003 року № 739/2003.
2. Восточная (Крымская) война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя: Материалы международной научно-практической конференции. – Севастополь, 1994. – 90 с.
3. Демченко В. В. Родові джерела Севастопольської слави (на правах рукопису). – Севастополь, 2003.
4. Зонин А. И. Жизнь адмирала Нахимова. – Л.: Советский писатель, 1987.
5. Кравченко В. П. Український Севастопіль: Книга 1. – Севастополь: Просвіта, 2001.
6. Ляхович А. А. и др. У карти Севастополя: Справочник. – Симферополь: Таврия, 1982.
7. Лосєв И.В. А тем временем... О родословной адмирала Нахимова // Флот України. – 2003. – 16–22 серпня.
8. Марущак О. М. Роль і місце Збройних Сил України в героїко-патріотичному вихованні захисників Батьківщини. Матеріали міської науково-практичної конференції (17 січня 2003). – Севастополь, 2003.
9. Мішин В. Кримська війна 1853–1856 рр. і Україна // Народна армія. – 1999. – 23 липня.
10. Севастополь: Энциклопедический справочник / Ред.-сост. М. П. Апошанская. – Севастополь: Музей героической обороны и освобождения Севастополя, 2000.
11. Слободянюк Б. В. Дума про матроса Кішку. – К., 1981.
12. Шавшин В.Г. Бастионы Севастополя. – Симферополь: Таврида, 2003.

(http://warhistory.ukrlife.org/2_09_5.html)

Туристський потенціал фортифікаційної спадщини

Історія львівської Цитаделі в фотографіях та схемах

Зазвичай коли ми говоримо про українські міста, то найчастіше згадуємо нашу столицю Київ або ж іншу культурну столицю – Львів...Це затишне та сповнене легенд місто завжди приваблювало туристів своєю європейською атмосферою, цікавою історією та особливим своєрідним шармом. Львів пережив багато епох та побував «під різноманітними правліннями», котрі й сформували сьогоденний образ міста. Про центральні частини міста відомо вже багато: яскрава пл.Ринок, Оперний театр, музеї, Домініканський Собор та навіть Личаківське кладовище.

Проте хотілось би приділити увагу не менш цікавим та важливим об'єктам міста і розповісти про них детальніше, а саме парк «Цитадель» на Калічій горі, як його сьогодні охрестили.

Львівська Цитадель — фортифікаційна споруда у Галицькому районі Львова. Цитадель збудована протягом 1852—54 рр., і складається (згідно першочергового плану) з чотирьох круглих башт і V-подібного будинку казарм. Всі круглі башти були гарматними й зводились за системою, запропонованою австрійським генералом Максиміліаном-Йосифом д'Есте (такі будівлі замінили традиційні бастіони й отримали назву башт Максиміліана).

Ходять чутки, що сам Франц Йосиф – великий цісар Австро-Угорщини доклав свою імператорську руку до будівництва комплексу.

«...Впродовж свого правління цісар Франц Йосиф I неодноразово відвідував столицю Галичини і тим самим намагався засвідчити зв'язок провінції з Імперією. Вперше цісар побував у Львові 16 жовтня 1851 р., а згодом – у червні 1855р. Наступний візит Франца Йосифа I до Львова відбувся 11 вересня 1880 р.»

Представники величної Династії Габсбургів ще до появи Цитаделі проживали зовсім поруч на теперішній вулиці Коперніка.

«...Тут у 1839 році жив ерцгерцог Франц Карл Йосип Габсбург (1802–1878), батько майбутнього австрійського імператора Франца Йосифа I»

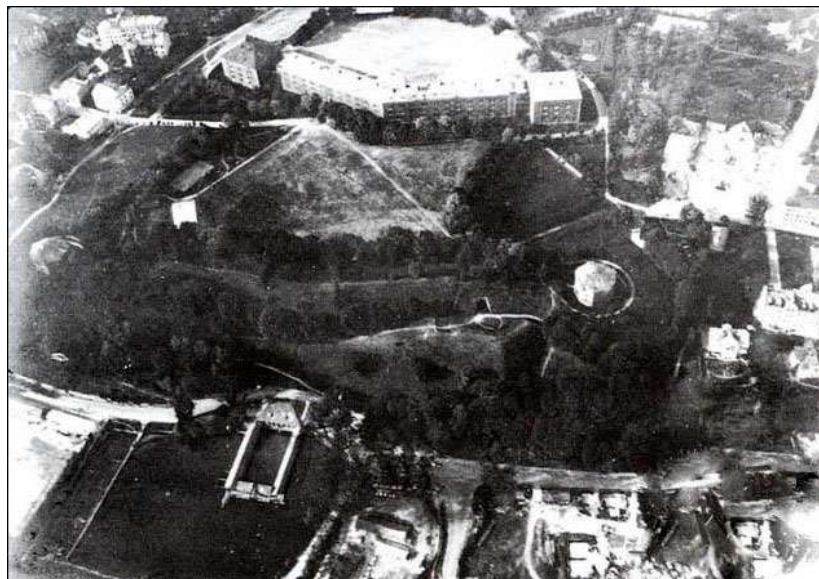
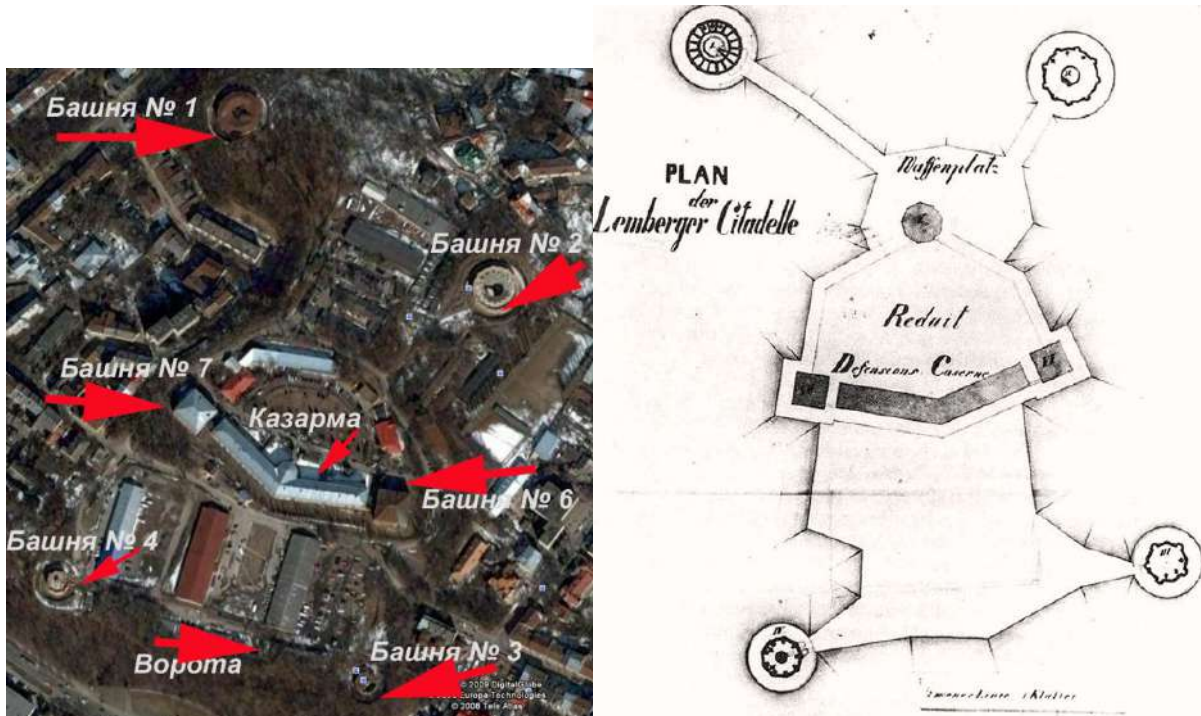
Під час Першої Світової війни австрійці вирішили не боронити Львова й здали його без бою російському війську. У 1914-1915 рр. у Цитаделі розміщувався російський гарнізон.

Під час україно-польської війни у перших числах листопада 1918 року Цитадель зайняв український гарнізон. Для захоплення Цитаделі поляки організували спеціальну бойову групу «Цитадель». Основний наступ поляків був спрямований на південну башту. Після кількатижневих боїв, у ніч з 20 на 21 листопада ця башта була взята. З тих пір і стоїть вона напівзруйнованою. Біля її мурів періодично проводять історичні реконструкції польської атаки на Цитадель.

Під час Другої світової війни (1941-1944 рр.) на території Цитаделі німці розмістили в'язницю для військовополонених (Stalag-328 «Tsutadell»). Одночасно

з цим тут базувались й солдати і були військові казарми. Протягом всієї довгої історії Цитаделі цей страшний епізод з часів війни налічує три роки. Після децентралізації табору на більшості території залишилися лише військові казарми.

У повоєнні часи в Цитаделі розмістили частини Прикордонного військового округу. В одній з башт зробили склад хімічної зброї. Пізніше військових «виселили» з Цитаделі. Тут розташувались склади виробничого об'єднання

«Електрон». Але в період незалежності «Електрон» вже не мав що тут зберігати, тому башти й казарми залишили.

Північний форт ч. I. Лівобіч видно
вентшахту бомбосховища ЦО.
Фото, 1979 р.

Східний форт ч. II. Фото 1979 р.

Делегація французьких військовополонених і радянські ветерани
на фоні східного форту. Фото, 1989 р.

За часів Радянського Союзу спостерігалась відсутність належної організації та контролю за призначенням території, власників окремих приміщень, необхідних інвестицій та реконструкції. З часом територія Цитаделі перетворилась на занедбані нічийні місця та руїни. Вагома частина території знаходиться в трагічному стані.

За часів незалежності України усі споруди комплексу перейшли у приватну власність. Найбільший V-подібний корпус перейшов у користування колишнього «Електрон Банку», який було створено у 1991 році.

Згодом у корпусі казарм історію продовжив «Volksbank» (квадратні башти теж орендуються). У башті №1 розташоване книгосховище бібліотеки імені Василя Стефаника, в башті №2 – готель-ресторан, башта №3 перебуває у напівзруйнованому стані, а №4 відреставрована, але стоїть пустою із 2007 року. Збереглися вали та потерни Цитаделі, а також німецькі бомбосховища й кілька дотів.

Тривалий час комплекс мав статус пам'ятки місцевого значення. 2012 року Кабінет Міністрів вніс об'єкт до державного реєстру пам'яток архітектури, містобудування та історії (пам'ятка архітектури національного значення).

Сьогодні на зміну «Volksbank» V-подібний корпус перейшов у користування «VS bank».

Парк Цитадель ще років 6-7 назад був доволі небезпечною та неприємною зоною для мешканців міста, котрі обходили її стороною, оскільки там водилися безпритульні, маніякі та просто небезпечні особи. Із відкриттям там в 2009 році готельного комплексу територія помітно змінилася на краще та набула нової спокійної атмосфери. Освітлення, дорога, патрулювання правоохоронних органів, прямий короткий шлях, прокладений до центральної частини міста – це все «заслуга» інвесторів. Власне на прикладі Східної вежі, де зараз і є п'ятизірковий готель «Citadel Inn» найпростіше показати якісну різницю, як все виглядало до та після реконструкції, які зміни відбулись і т.д. Сучасні фотографії взято з офіційного Сайту закладу (www.citadel-inn.com.ua).

Для нашого міста було б найкращою нагодою, щоб якомога більше інвесторів зайнялись питанням реставрації цієї території, як це зробив «VS Bank» та готель-ресторан. Оскільки такої можливості не має у відповідних державних та міських установ, варто звернутись до приватних осіб, котрі зможуть зберегти та донести цю історичну спадщину нащадкам, а саме місце зможе набути нового призначення. Адже це цікаве та свого роду унікальне фортифікаційне утворення стало «туристичним магнітом» не лише для мешканців, але й для Гостей міста.

(<https://photo-lviv.in.ua/istoriya-lvivskoji-tsytaдели-v-fotohrafyah-ta-shemah/>)

Музей в ставці Гімлера

Нещодавно в Навчальному центрі Сухопутних військ, який дислокується у смт Гуйва (неподалік Житомира) відкрилась музейна експозиція артефактів Першої та Другої світових воєн (<https://armyinform.com.ua/2021/12/23/pid-zhytomyrom-vidkrylas-muzejna-ekspozycziya-artefaktiv-pershoyi-ta-drugoyi-svitovyh-voeyen/>). Унікальність музею в тому, що міститься він в одній зі споруд колишньої ставки найвищого командування німецьких Збройних Сил під час Другої світової війни "Hegewald" ("заповідний ліс") - наземному бункері типу Regelbau 101 (https://uk.wikipedia.org/wiki/Ставка_Гімлера_під_Житомиром).

Ставка, зведена упродовж 10 жовтня 1941 р. - 1 липня 1942 р. військовополоненими, призначалась для райхсфюрера СС Генріха Гімлера, райхсміністра доктора Ганса Ламмерса і міністра закордонних справ Йоахіма Ріббентропа.

Гімлер бував у ставці тільки тоді, коли до "Вервольфу" (ставка побіч Вінниці) приїжджав Гітлер. У серпні 1942 р. у ставку до Гімлера таємно приїжджав шеф політичної розвідки Німеччини Вальтер Шелленберг. Під час зустрічі вони обговорили план усунення Гітлера від влади, згідно з яким Німеччина припиняла війну і укладала сепаратний мир із країнами Заходу. Шелленберг вважав, що саме Гімлер повинен замінити фюрера, і чим швидше це станеться - тим краще для німецького народу.

Також у Хегевальді побували Ламмерс, Ріббентроп і райхскомісар України Еріх Кох.

Наприкінці літа 1942 р. у «Заповідному лісі» відбулася нарада найвищих чинів поліції і командирів частин СС, на якій Гімлер зачитав відомий план «Ост» щодо колонізації окупованих територій: «Наступного року ми остаточно захопимо і ті

території європейської Росії, які ще нами не завойовані. У найближчі двадцять років ми повинні заселити німцями Білорусь, Литву, Естонію, Латвію та Крим. В інших областях ми організуємо вздовж автошляхів невеликі міста з населенням у 10-20 тисяч жителів під охороною наших гарнізонів. Поблизу цих міст будуть наші автостради, а в радіусі 10 кілометрів - німецькі села, щоб наші люди жили в німецькому оточенні. Ці поселення-перлини спочатку поширяться до Дону і Волги, а потім, я сподіваюся, і до Уралу та будуть завжди поставляти нам здорових нащадків німецької крові».

На виконання цього плану вже в 1942 р. Гімmlер наказав організувати навколо своєї резиденції перші поселення «справжніх німецьких селян». Передбачалося організувати три таких оселі: Келенфельд - на місці Калинівки (біля Вінниці), Фьорстерштадт - на північ від Житомира (між Черняховим і Коростенем), та Хегевальд (на честь ставки Гімmlера) - між Житомиром і Бердичевом. Саме ці місця, на переконання райхсфюрера, повинні були стати зародком майбутньої Остготської імперії.

7 жовтня 1942 р. Гімmlер у Хегевальді приймав вітання з нагоди свого дня народження.

Дотепер збереглися 2 бункери, двоповерхова будівля колишньої канцелярії, також в гарному стані гідранти і стара бруківка.

GPS: 50.206384,28.652141

(www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0DNVBMQNxuWs6WphqVJhY4ZwG8g9usxtEUa9u11eoiM6y2gTKFyzWt9QjfUVE412vl&id=102687232293681)

Вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал території

Гедін М. СТАЛИЙ РОЗВИТОК ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Після 24 лютого 2022 року кожен громадянин України спрямував власні ресурси на шлях до Перемоги. Це стало пріоритетом і безпосередньою метою життя кожного українця. Не секрет, що війна Росії проти України примушує багатьох думати, що іноземці до нас тепер не захочуть їхати ще дуже довго. В той же час у світі є багато прикладів коли після масштабних конфліктів країни швидко відновлювалися та знову вітали гостей. Зокрема, конфлікт у Боснії та Герцеговині тривав з 1992-1995 рр., проте за офіційними даними, з 1995 року приріст турпотоків у країну складав 24% щорічно. У 2010 році Сараєво було в топ-10 міст для відвідування від путівника Lonely Planet. У 2019 році загальний вклад туризму в економіку Боснії та Герцеговини складав 10,5% [1]. Подібні тенденції можна було спостерігати в різні часи в Хорватії, Єгипті та на Кіпрі.

Сьогодні Україні потрібно задіяти максимальні ресурси для боротьби з ворогом. Для цього необхідно зберегти економічну стійкість країни. У воєнних протистояннях стійкість народного господарства надзвичайно важлива, якщо не вирішальна. Але ця війна, на жаль, вже значно вплинула на нашу промисловість, енергетичну сферу, туризм.

Україна, яка безпосередньо переживає активні бойові дії на власній території страждає не тільки від економічних втрат. Війна супроводжується руйнуванням пам'яток історії та культури цінність яких для світової спадщини навіть не можливо уявити. Зокрема, станом на жовтень 2022 р. в Україні пошкоджено 161 об'єкт культурної спадщини, 23 пам'ятки національного значення, 129 пам'яток місцевого значення, 143 об'єкти цінної історичної забудови та 9 щойно виявлених об'єктів. Таким чином встановлено 540 епізодів руйнувань культурної інфраструктури, включаючи об'єкти спадщини, інституції й релігійні споруди [2].

Зауважимо, що подолання кризових явищ у туристичній сфері спонукають науковців і практиків розробляти такі моделі економічного розвитку, у яких буде враховано нові тенденції міжнародного ринку туризму і світових цивілізаційних

процесів. Пошук таких моделей є особливо актуальним для України, що вибудовує своє місце в економічній та геополітичній архітектурі світу. У цьому контексті важливим видається завдання розробки концептуальних підходів до стратегії відновлення, яка має змінити країну.

За підтримки Європейського Союзу через його Департамент цивільного захисту і операцій з гуманітарної допомоги, загальний алгоритм дій стосується створення національної системи фіксації та документування фактів руйнувань що може бути забезпечено шляхом створення: а) організаційно-правового компоненту такої системи – підсилення ролі контролюючих органів, надання їм гарантій безпеки, коригування форм перевірок та способів фіксації порушень, та б) інформаційно-технічного компоненту – створення онлайн бази даних, яка мала б бути під адмініструванням ДСНС. Проведення оцінки заподіяної шкоди та прийняття рішень про доцільність відбудови об'єктів [3, с.90].

Проблема сталості та розвитку як ніколи актуальна для усього глобального світу. Загроза воєнної агресії спрямованої проти цивілізованих націй, знищення культурної спадщини, економічний занепад у зв'язку із порушенням ланцюгів постачання, продовольча криза – це об'єктивні обставини, в у яких опинилась більша частина країн світу. Досвід різних країн показує, що відновленню передують політичне рішення, яке має базуватися на геополітичній доцільності та національному патріотизмі щодо визначення моделі розвитку, де для успішної економічної реконструкції в Україні необхідні розробка і реалізація сучасної концепції реконструкції країни з урахуванням реальної геополітичної ситуації.

Стратегією сталого розвитку України до 2030 року є вектор безпеки – «забезпечення безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій та приватної власності, забезпечення миру і захисту кордонів, чесного та неупередженого правосуддя... Пріоритетом є безпека життя та здоров'я людини.»[4]. Як відзначається науковцями «Поки що важко передбачити, бодай у найбільш узагальненому вигляді, як буде відбуватися післявоєнне відновлення економіки України. Але формування уявлень можливих сценаріїв цього процесу є важливим як для Уряду країни і цілого суспільства, так і для міжнародної спільноти, яка має прийняти саму активу участь у відновленні економіки України після війни»[5].

Можна з впевненістю констатувати, що ця жорстока війна значно перебудує всю туристичну галузь України, і після завершення бойових дій в країні з'являться нові напрямки мандрівок, почнеться відродження внутрішнього туризму.

Однозначно виросте потреба у відвідуваннях тих місць, які вже стали символами цієї війни. Якщо досі люди подорожували місцями козацької слави – до Холодного Яру, Черкащини, Хортиці, – то скоро до них приєднаються місця нашої нинішньої слави, – Ірпінь, Ворзель, Бородянка, Лиман та ін.

В теперішніх умовах сьогодення вкрай важливо починати створювати подібні туристичні тури та програми, для того, щоб люди розуміли те, що відбулося, і могли на власні очі побачити усі наслідки ворожого вторгнення в Україну. Так, у Державному агентстві розвитку туризму анонсували створення маршрутів пам'яті: частину зруйнованих окупантами об'єктів збережуть для історії, щоб показати, які злочини вчинила країна-агресор в Україні. Мери міст також будуть відновлювати інфраструктуру так, щоб залишити деякі місця недоторканими. Проте, і не всі види туризму стануть легко доступними. Так, в контексті відпочинку в Україні принаймні на якийсь час доведеться забути про пляжний туризм. Адже на півдні країни триватимуть розмінування.

Концепція сталого туризму та її реалізація у новій інтерпретації може стати інструментом відновлення втраченої історико-культурної спадщини та способом насадження і пропаганди національних культурних цінностей так само як і глобальних цінностей країн цивілізованої частини світу. Відбудова культурних пам'яток України буде здійснюватися кількома інструментами: за допомогою внутрішніх ресурсів, за підтримки інших країн, за кошти спеціальних фондів. Зараз загальна схема тільки на стадії створення. Наразі Україна докладає усіх зусиль, щоб зберегти якнайбільше пам'яток. Міністерство культури та інформаційної політики активно консультується з ЮНЕСКО щодо способів зберігання культурних об'єктів під час бойових дій. Найцінніші пам'ятки культурної спадщини маркують міжнародним знаком «Блакитний щит», що свідчить про посилений охоронний статус. Знищення або пошкодження об'єктів з таким маркуванням є прямим воєнним злочином проти культурної спадщини. Артефакти музеїв, церков, і культурні цінності з архівів складають у фанерні ящики, скульптури запаковують спеціальною плівкою та закладають мішками із піском, вітражі храмів та фасади із стародавнім різьбленням обшивають бляхою. Таким чином цінності захищаються від ушкоджень, які можуть спричинити пожежі, уламки чи вибухова хвиля. Громадські організації максимально залучають меценатів до забезпечення необхідними матеріалами для захисту пам'яток та волонтерів, які допомагають своїми силами[6].

В умовах воєнного стану реалізація концепції сталого туризму має бути доповнена умовами безпеки та всебічного соціального діалогу на рівні галузі та цивілізованої світової спільноти. Сьогодні представники українського туристичного бізнесу, працюючи як волонтери на гуманітарному та інформаційному фронтах, підсилюють увагу до історичного і культурного надбання нашої країни, залучають кваліфіковані людські і фінансові ресурси для збереження та подальшого відновлення об'єктів культурного надбання. Такий підхід вже зараз дає перші позитивні результати для відродження туристичної індустрії одразу після закінчення війни. Отже, таким чином доведено, що реалізація концепції сталості туризму може стати дієвим інструментом по відродженню культурної спадщини держави України.

1. Війна в Україні – яким буде туризм в країні після завершення бойових дій. URL: <https://travel.rbc.ua/ukr/show/mesta-geroicheskoy-slavyizmenitsya-turizm-1650880560.html>
2. Станом на жовтень МКІП зафіксувало 540 пошкоджень об'єктів культурної інфраструктури. URL: www.ukrinform.ua/rubric-culture/3588369-stanom-na-zovten-mkip-zafiksuvalo-540-poskodzen-obektiv-kulturnoi-infrastrukturi.html
3. Драчук Ю.З., Амоша О.О. Мотивації сталого розвитку економіки України в умовах воєнного стану та післявоєнної розбудови // Імперативи економічного зростання в контексті реалізації глобальних цілей сталого розвитку: тези доповідей III Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції Київського національного університету технологій та дизайну, м. Київ, 10 червня 2022 року. Том 1. – К.: КНУТД, 2022. – С. 89-90.
4. Проект Закону України від 07.08.2018 № 9015 «Про Стратегію сталого розвитку України до 2030 року».
5. Колосов А. Сценарій післявоєнного відновлення України. По той бік діалогу. URL: <https://dialogueparty.site/article/view/scenariypislyavoyennogo-vidnovlennya-ekonomiki-ukrajini/>
6. Пам'ятки під обстрілами: як захистити культуру від війни? URL: <https://zt.20minut.ua/kultura/pamyatki-pid-obstrilami-yak-zahistiti-kulturu-vid-viyini11603231.html> (дата звернення: 11.06.2022)

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 120-123)

Комова О. ЗБЕРЕЖЕННЯ МУЗЕЙНОЇ СПАДЩИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

Воєнне сьогодення особливо загостило проблеми україноцентричного змісту, де збереження культурного надбання виступає вагомим складником сучасних світоглядних орієнтирів в українському суспільстві. Поки наші війська мужньо захищають українську землю від варварської навали російських окупантів, захистити та зберегти унікальне надбання у період війни стало одним з

головних завдань культурних інституцій у всіх куточках нашої країни. У складних умовах воєнного часу директори і співробітники українських музеїв разом з усім українським народом здійснюють велику роботу з підтримки Збройних Сил України, проводять значну волонтерську діяльність, продовжують працювати на краєзнавчому фронті, опікуючись питаннями збереження історико-культурної спадщини, реєстрації зруйнованих та пошкоджених пам'яток української культури, безпеки музейних, бібліотечних збірок та колекцій, розширюють просвітницьку діяльність серед молоді.

Як відомо, у Львові пам'ятки культурної спадщини й об'єкти ансамблю Світової спадщини ЮНЕСКО невпинно захищають від можливих руйнувань. В Києві скульптури укріплюють мішками з піском, як і пам'ятник Кобзарю в Харкові, так і пам'ятник Дюку де Ришельє в Одесі. Найцінніше переміщують до сховищ як і в Другу світову війну. Численні інституції та громадські організації залучають меценатів до забезпечення потрібними матеріалами для захисту та порятунку спадщини та передають їх до різних міст України [1, с. 107].

У війні з російським окупантом, ми стали свідками не лише нехтування міжнародних норм та конвенцій ЮНЕСКО у контексті збереження об'єктів культурної спадщини та мистецьких колекцій, але й порушень усіх можливих законів та звичаїв війни, що є масштабним воєнним злочином за який доведеться відповідати. У цьому контексті цінним видається досвід збереження музейної спадщини в різних країнах під час війн і конфліктів.

Так, в Іспанії в 30-ті роки під час перших бомбардувань Мадриду, було завдано шкоди не лише інфраструктурі та військовим об'єктам, але й будівлям Національної бібліотеки, Королівської академії образотворчих мистецтв, Археологічному та антропологічному музею та інших, де зберігалися культурна спадщина. Тоді ж, було вирішено перемістити фонди культурних інституцій в їх підвальні приміщення, щоб вберегти від можливих бомбардувань. Для більшої безпеки, перекриття верхніх поверхів зміцнювали риштуванням та мішками з піском, вікна ж забивали фанерними листами. Паралельно із цим у липні 1936 року було створено комісію для захисту цінностей, яка в майбутньому іменувалася як Рада з вилучення та охорони художньої спадщини. За декілька місяців, представники ради не лише зібрали в мадридській Базиліці Святого Франциска Великого та в монастирі Дескальсас-Реалес понад 50 000 творів мистецтва, але й на кожен цінність склали опис та внесли в створений для цього реєстр. Тут зберігалися експонати найвідоміших інституцій країни: музею Прадо, Музею

сучасного мистецтва, Національного палацу, Академії Сан-Фернандо та монастиря Сан-Лоренсо-де-Ель-Ескоріаль [1, с. 87].

У 1938 р. у Франції в Луврі та інших музеях було вирішено сховати безцінні музейні фонди у провінційних музеях, які знаходилися подалі від стратегічних цілей. Було організовано щоденний вивіз скульптур, декоративних об'єктів та картин на південь Франції. Зібрані у кількох сотнях ящиків, скульптури, декоративні об'єкти та понад 3000 картин, було відправлено до замків у різних куточках країни. Ящики мали мітки, які вказували на важливість творів мистецтва: жовте коло для дуже цінних творів мистецтва, зелене для великих творів і червоне для світових скарбів. Мона Ліза була відзначена аж трьома червоними колами та «подорожувала» по замках близько шести разів, поки триумфально не повернулася на своє місце в Лувр. Після війни оновлений Лувр поступово відкривався громадськості між 1945-1947 рр. Завдяки навичкам та завзятості відповідальних за охорону культурних цінностей, усі головні шедеври музею повернулися на своє місце, фактично неушкоджені [3, с. 566].

Що стосується українського досвіду збереження спадщини, то це завжди давалося Україні важко, зважаючи на радянське минуле. Так, на початку Другої світової війни в екстреному порядку культурні інституції склали списки цінностей, які потрібно було перемістити якомога далі від лінії фронту. Відповідно до вказівок Ради з евакуації при Раді народних комісарів СРСР Народний комісаріат просвіти розробив загальний план евакуації музеїв, згідно з яким фонди центральних та частини місцевих музеїв за ступенем цінності були розбиті на три черги евакуації. Зрозуміло, що до першої черги увійшли перш за все музеї Москви та тодішнього Ленінграда, колекції яких вивозили як і з дозволу влади – на баржах та товарних поїздах, так і самовільно. Над українськими музейними фондами, чисельність експонатів яких налічувала близько 3 млн, нависла загроза знищення через практичну відсутність евакуаційних заходів.

Наприклад, на евакуацію фондів Харківської картинної галереї взагалі не виділяли транспорт, тому порятунок фондів ліг на плечі тодішнього директора галереї Петра Кривенця. В підсумку на одному вагоні потягу вдалося евакуювати 4 тис. експонатів з підготовлених 35 тис. Коли потяг дістався Уфи, куди переважно вивозили фонди українських інституцій, Петро Кривенець особисто написав Сталіну листа про недбалість евакуації на території радянської України.

Сьогодні Україні потрібно задіяти максимальні ресурси для боротьби з ворогом і питання захисту культурних цінностей стоїть як ніколи гостро. У

музейних закладах тимчасово окупованих областей зберігається 917 241 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 390 546 музейних предметів науково-допоміжного фонду, з них у Донецькій області — 445 100 музейних предметів державної частини Музейного фонду України та 151 963 музейні предмети науково-допоміжного фонду; у Луганській області — 472 141 музейний предмет державної частини Музейного фонду України та 238 583 музейних предмети науково-допоміжного фонду. До цієї безпосередньої проблеми додається також та, що у питанні реалізації національної музейної політики однією з найактуальніших проблем є та, що у Мінкультури відсутня достовірна інформація про склад культурних цінностей, які залишаються на тимчасово окупованих територіях [4, с. 33-34].

Позитивним сигналом свого часу стало проведення Міністерством культури України ознайомчої роботи на тему безпеки музеїв та колекцій, налагодження комунікації, організації роботи з фотокопіювання облікової документації, пріоритетів національної музейної політики у зв'язку зі збройним конфліктом для музейних установ зони, наближеної до території АТО влітку 2015 року у м. Краматорську (Донецька область) та м. Сєверодонецьку (Луганська область). Однак такі зібрання були поодинокими.

Зважаючи на наявні виклики, які існують не тільки відносно збереження культурної спадщини України, але й взагалі долі культурних цінностей, хотілося б висловити наступні рекомендації:

1. Зібрати всі наявні відомості про музеї, бібліотеки, архіви і пам'ятки матеріальної культури та археологічні об'єкти, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях й визначити інституцію, яка безпосередньо буде збирати відомості і координувати роботу з моніторингу стану й загроз рухомим і нерухомим пам'яткам України на наших землях.
2. Міністерству культури України, Національній бібліотеці України і Державній архівній службі України треба створити перелік наявних каталогів музеїв, бібліотек, рукописних фондів і архівів, а також об'єктів нерухомої культурної спадщини на тимчасово окупованих територіях.
3. Публікувати електронні та паперові каталоги з описами найбільш цінних речей й фотографіями, щоб запобігти їх переміщенню через кордон й продажу на аукціонах.

4. Розвивати тісну співпрацю з ЮНЕСКО та іншими всесвітніми та європейськими культурними інституціями у розробці механізму збереження культурних цінностей й запобіганню їх вилучення із Музейного фонду України.

5. Розробити типову інструкцію про захист колекцій та спонукати музейні установи до створення переліку найбільш цінних експонатів, які повинні бути евакуйовані першочергово у разі виникнення не тільки воєнної загрози, а й можливо техногенної катастрофи чи природного катаклізму.

1. *Стельмах І.Ф.* Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – 2020. – Вип. 16. – С. 102-119.
2. *Прищепя О.П.* Основи музеєзнавства: навч.-метод. посібн. – Рівне: РГГУ, 2006. – 234 с.
3. *Кот С.* Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX — поч. XXI ст.). К.: Інститут історії України НАН України, 2020. – 1020 с.
4. *Ващенко Я. Л.* Проблема реалізації національної музейної політики на тимчасово непідконтрольних Україні територіях // Культурні цінності Криму і Донбасу в умовах війни та окупації: Матеріали Круглого столу «Історико-культурний та науковий потенціал Півдня та Сходу України в умовах окупації та воєнних дій: загрози, втрати, перспективи збереження та відновлення»; м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К.: Інститут історії України НАН України, 2016. – С. 33.

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопрінт»,2022. – С. 123-127)

Чернишова Т., Шуляр Д. ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

Туризм – вид діяльності, що значною мірою базується на приємних враженнях – принципово несумісний із конфліктами, війною, насильством і тероризмом. Пандемія вдарила по туристичній галузі, 2020 і 2021 роки були, м'яко кажучи, складними для туристичної галузі. Пандемія коронавірусу призвела до величезних втрат у всьому світі. Усі надії були спрямовані на 2022 рік – оскільки обмеження, пов'язані з пандемією, почали пом'якшувати, здавалося, що галузь відновиться. Потім було 24 лютого 2022 року, Росія вторглася в Україну, і війна замінила все.

На сьогодні існуючі дані про туризм і конфлікти здебільшого лише фіксують події, які спричиняють падіння туризму, і іноді дослідники намагаються визначити масштаб ефекту, географічне охоплення та час, який знадобиться туризму для його стабілізації після закінчення війни. Питання екоциду довкілля, заповідних територій і рекреаційних ресурсів України внаслідок повномасштабного

вторгнення Росії в Україну висвітлено в інтернет ресурсах фрагментарно, переважно без глибокого наукового обґрунтування.

В. Антоненко зазначає, що «російське воєнне вторгнення завдає непоправної шкоди екологічній системі країни та порушує права громадян на безпечне довкілля, здійснення рекреаційної діяльності. Так, у регіонах України, де тривають активні бойові дії, накопичилася велика кількість ракет, боєприпасів, що не розірвалися. Це матиме загрозу як для життя людей, так і для навколишнього природного середовища впродовж багатьох років» [1, с. 64].

«На сьогоднішній день в умовах війни туризм в Україні зазнає величезних втрат як зі сторони турпотоків, яких майже нема, так і зі сторони втрат туристично-рекреаційного потенціалу територій, які потрапили під окупацію та постраждали внаслідок бойових дій» – зазначає Н. Барвінок [2, с.207].

Туристсько-рекреаційний потенціал залежить від природних ресурсів. Жорстока війна Росії проти України, будучи насамперед великою трагедією, завдала широкомасштабних економічних та екологічних збитків, нанесла великої шкоди навколишньому середовищу. Хоча стурбованість людськими життями залишається головною, вплив війни на навколишнє довкілля країни має дуже велике негативне значення. Екологічна ситуація України після завершення конфлікту, швидше за все, матиме негативну динаміку і залежатиме напряду від відновлення її природних ресурсів: лісів, ґрунтів, водойм, флори і фауни.

Багато природних та біосферних заповідників, національно-природних парків, заказників перебувають в зоні бойових дій, тобто недоступні для України і є на межі екологічної катастрофи, руйнування місцевих екосистем та знаходять під постійним забрудненням в результаті активних бойових дій. Органам державної влади чи громадським організаціям здійснення рекреаційної та природоохоронної діяльності практично неможливо [5].

За офіційними даними, бойові дії найбільше торкнулися Гетьманського національного природного парку на Сумщині, поблизу Охтирки, Приазовського національного природного парку в Запорізькій області та природного парку «Меотида» в Донецькій області [3]. За даними Міністерства охорони навколишнього середовища та природних ресурсів України, приблизно 30% заповідних територій країни, були розбомблені, забруднені, спалені або вражені військовими маневрами. Найбільше постраждали адміністративні приміщення та інфраструктура заповідників. Будинки низки адміністрацій національних парків зруйновано або розграбовано. А це означає, що всю наукову та дослідницьку

роботу на цих заповідних територіях вести тепер не можливо, що є катастрофою для природоохоронної діяльності, оскільки це безперервний процес, який не можна ставити на паузу. Усе, що зроблено за десятиліття наукової роботи, повністю знищено [4].

Одні з найінтенсивніших бойових дій війни точилися в лісах уздовж річки Донець на сході. Пожежі вирували по всій Україні, супутникові монітори зафіксували понад 37 000 пожеж за перші чотири місяці вторгнення, які вразили приблизно чверть мільйона гектарів лісів та інших природних екосистем. На жаль, мусимо визнати, що через пожежі ми втратили національний парк «Святі гори», який розташований вздовж річки Сіверський Донець. Частина національного парку займають штучні соснові насадження на пісках, через які вогонь проходить особливо швидко [4].

Крім лісів країни, війна завдала інших видів екологічних збитків. Жодна війна ніколи не враховувала потреби збереження природи. Тим часом війна породжує мільйони тихих природних жертв у кожному з військових конфліктів. Саме вздовж державного кордону та узбережжя Азово-Чорноморського узбережжя розташовані найцінніші, унікальні природоохоронні території. Мова йде не лише про 100-річний заповідник «Асканія-Нова» чи Чорноморський біосферний заповідник, які охороняються ЮНЕСКО, а й про десятки інших унікальних територій і національних парків. Рідкісні степові та острівні екосистеми на півдні були знищені, загрожуючи ендемічним луговим рослинам і комахам. Особливу стурбованість вчених викликають степові луки, які колись складали більшу частину південної та східної України.

Природоохоронці також стурбовані потенційною втратою біорізноманіття на заході України, де цього літа тисячі біженців від бойових дій таборували на заповідних територіях, зокрема в Карпатському біосферному заповіднику, де, як вважають, є найбільший у світі віковий буковий ліс, і Національний природний парк «Синевир», де є заповідник бурого ведмеда.

Інший вплив воєнних дій на туристсько-рекреаційний потенціал може відбуватися від рук самих українців під егідою воєнного стану. Лісозахисники побоюються за давні букові ліси країни в Карпатських горах на заході країни, де лісозаготівлі тривають, а деревину вантажівками везуть на ринки Європи.

Згідно зі звітом Economist Intelligence Unit, війна в Україні може вплинути на туризм у всій Європі. Окрім втрати туристів, війна також призводить до підвищення цін на їжу та пальне, впливає на впевненість мандрівників та наявні

доходи.

Отже, на нашу думку сьогодні потенційні туристи через війну в Україні відчувають паніку та страх. Багато об'єктів ПЗФ країни та інших туристично-рекреаційних об'єктів постраждали від війни, є пошкодженими. Все це зменшує туристичну привабливість країни. Якщо говорити про туристичні потоки в межах країн, то на частині території країни, де не має активних бойових дій (захід, північ та центр країни) спостерігається невелика активність у вигляді одно- або дводенних екскурсійних турів. Це є добрим знаком, що певна кількість населення хоча отримати позитивні емоції, переключити увагу і підтримати туристичну галузь у цей важкий і непростий для країни час.

Вдосконалення організаційних та правових механізмів сприятиме відновленню екосистем і подальшому безпечному залученню їх до рекреаційної та туристичної діяльності, сталого розвитку туристичної галузі.

1. *Антоненко В., Хуткий В.* Вплив російської військової агресії на природні туристичні ресурси України // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм. – 2022. - № 5(1). – С. 64-82.
2. *Барвінок Н.В.* Перспективи розвитку воєнного туризму на території України після закінчення російсько-української війни. URL: <http://baltijapublishing.lv> (дата звернення: 08.10.2022).
3. *Гембарська В.* Війна проти дикої природи: Росія знищує українських заповідників // Екополітика. 2022. URL: <https://ecopolitic.com.ua/news/vijna-proti-dikoi-prirodi-rosiya-znishhuie-ukrainski-zapovidniki-2> (дата звернення: 08.10.2022).
4. *Овчинников О.* Заповідні території під час війни. Відновити міста буде простіше, ніж природу. URL: <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu>(дата звернення: 08.10.2022).
5. Українська природоохоронна група (UNCG). «Рятуємо природу у дні війни разом!» URL: <https://uncg.org.ua/44-najtsinnishykh-pryrodnykh-terytorij-ukrainy-okhopleni-vijnoiu-doluchajtesia-do-initsiatyvy-riatuemo-pryrodu-u-dni-vijny-razom>(дата звернення: 08.10.2022).

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.: ТОВ «Геопринт», 2022. – С. 127-130)

Воєнний туризм в наукових студіях та освітніх закладах

Сокол Т., Фастовець О. ЗМІНИ В ЗМІСТІ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ТУРИЗМУ В ПОВОЄНИЙ ПЕРІОД

Військові дії обумовили необхідність оновлення змісту контенту навчальних програм, зокрема в галузі туристичної освіти. Вважаємо за необхідне, вже зараз до навчальних планів профільних ЗВО необхідно включити тематику туристсько-екскурсійної роботи в умовах воєнного та післявоєнного стану. А саме вважаємо актуальними внесення таких проблем «Туризм і війна», «Післявоєнне відновлення туристичної діяльності», «Відновлення системи туристсько-екскурсійної роботи» (зокрема на прикладах світового та вітчизняного досвіду). Підвищеного значення набувають питання безпеки туризму, які варто врахувати також у предметах, пов'язаних із наданням послуг гостинності.

В період післявоєнного відновлення України поряд з традиційними видами туризму, такими як рекреаційний, пізнавальний (екскурсійний), активний туризм, підвищеного значення набуватимуть туризм медичний та інклюзивний, для людей, які отримали фізичні і психологічні травми. Включення цієї тематики до навчальних планів підготовки фахівців туризму має сприяти відновленню та залученню до активного життя людей з фізичними (в т.ч., після поранень) та розумовими вадами, порушеною психікою через стресовий стан (участь у військових діях, перебування на окупованій території тощо) засобами туристсько-екскурсійної роботи.

На території України перспективним є розвиток так званого «темного (dark)» туризму, що являє собою подорожі до місць, які ототожнюються із смертю, сумом, стражданнями. Під час цих турів відвідують кладовища, поховання, здійснюють поїздки до місць катастроф, масової загибелі людей. Зацікавленість у відвіданні об'єктів темного туризму пояснюється бажанням отримати нові емоції, уславити пам'ять загиблих, почуттям патріотизму. «Темний» туризм включає декілька різновидів: тури з відвіданням місць катастроф; танато-туризм, що обумовлює відвідування місць з трагічною історією; містичний туризм, пов'язаний з відвідуванням аномальних місць; некропольний або цвинтарний туризм. Подібні тури мають розповідати людям про війну, мають стати частиною

історичної та культурної пам'яті країни. При створенні подібних маршрутів необхідно враховувати міжнародний досвід у сфері «темного» туризму, використовувати відповідні інструменти, напрацьовані міжнародними науковими інституціями з урахуваннями етичних моментів та з повагою до загиблих та постраждалих. Гіди, які будуть залучені для супроводу екскурсантів на подібних маршрутах, повинні мати відповідну підготовку. Такі тури «темного» туризму в Україні матимуть нове звучання – «Країна незламних». Активно розвиватимуться й інші види туризму, серед яких такі як волонтерський туризм і етичний туризм, нові інноваційні види туризму, появу яких зумовила війна.

Також до навчальних планів підготовки фахівців туризму варто включити предмети, які розкривають тематику відновлення української державності засобами туризму, відновлення пам'яток історії та культури України на туристичному ринку. В першому розкривається, як через функції туризму як соціального явища, сприяти відновленню здоров'я нації, її економічному зростанню, укріпленню політичного іміджу та відновленню культури і екологічного благополуччя. Другий предмет має ґрунтовно знайомити студентів з принципами збереження пам'яток історії і культури в світі та в Україні, з пам'ятками історії і культури на території України (зокрема, з тими, що входять до списку Світової спадщини ЮНЕСКО) та завданнями і методами їх відновлення після шкоди, нанесеної військовими діями (в т.ч. з використанням світового досвіду).

З іншого боку, впровадження переважно дистанційного навчання у закладах вищої освіти, суттєво впливає на зміст і принципи викладацької роботи, змінюючи саму роль викладача. Зараз, коли підвищується значення самостійної роботи студента, розширюються можливості отримання знань з інтернет-джерел та інформаційних платформ, для викладача важливим стає не просто цікаво і змістовно розкрити тему, а мотивувати і організувати аудиторію на її освоєння, фактично стати для учнів опорою в набутті необхідних компетентностей.

Це особливо необхідно в часи війни, коли мотивація до навчання послаблена невизначеністю ситуації, постійними загрозами, але також має лягти в основу педагогічного процесу після її завершення. І тут ми маємо звернутись до пошуку і впровадження інноваційних педагогічних технологій.

В умовах сучасної освіти, зокрема і дистанційної, добре себе зарекомендували проблемний метод, дискусійний метод, метод проектів. Так, в предметах «Екскурсознавство» («Організація екскурсійної діяльності та надання екскурсійних послуг») студенти розробляють екскурсії і проводять їх віртуально у

вигляді презентацій або коротких навчальних фільмів, самостійно вивчають екскурсійний ринок і знайомлять аудиторію навчальної групи з діяльністю суб'єктів цього ринку, знову таки у вигляді підготовлених ними презентацій. В предметах «Організація туристичної діяльності» та «Туроперейтинг» студенти розробляють проекти туристичних фірм і пакети турів на реально існуючому матеріалі. При цьому віддається перевага внутрішнім турам Україною, в т.ч. турам нових видів туризму.

При дискусійному методі навчання в процесі проведення колоквиумів студенти заздалегідь готуються до дискусій, отримуючи від викладача проблемні питання. Метод взаємонавчання передбачає підготовку проблемних питань самими студентами. Вони задають їх аудиторії для вирішення, попередньо маючи своє рішення цих питань, яке вони в свою чергу озвучують. В даному випадку викладач грає роль головного експерта, оцінюючи і самі питання, і варіанти відповідей.

Серед сучасних методів навчання вже закріпився ігровий. При дистанційній формі навчання, позбавленої повноцінного інтерактивного спілкування, буває важко організувати ділову гру, але використати ігрові елементи у процесі проведення навчального заняття цілком можливо. Натомість, проблемний метод успішно використовується в умовах форми навчання он-лайн.

До переліку навчальних технологій відноситься і технологія портфоліо для вимірювання рівня навчальних досягнень. Дана технологія є прикладом оцінювання, спрямованого на акцентування позитивних освітніх результатів та посилення мотивації студентів щодо навчальної діяльності, переорієнтації з зовнішньої оцінки на самооцінку. Це сприяє формуванню комунікативної, дослідницької та міжкультурної компетентності.

Отже, можна констатувати, що військові дії вплинули на зміст контенту навчальних програм у сфері туризму. Вважаємо, що вже зараз до початкових планів профільних ЗВО варто включити тематику туристсько-екскурсійної роботи в умовах воєнного та післявоєнного стану. В період післявоєнного відновлення України поряд з традиційними видами туризму, такими як рекреаційний, пізнавальний (екскурсійний), активний туризм, підвищеного значення набуватимуть туризм медичний та інклюзивний, для людей, які отримали фізичні і психологічні травми, «темний «dark» туризм. Включення цієї тематики до навчальних планів підготовки фахівців туризму має сприяти відновленню та залученню до активного життя людей з фізичними (в т.ч., після поранень) та

розумовими вадами, порушеною психікою через стресовий стан (участь у військових діях, перебування на окупованій території тощо) засобами туристсько-екскурсійної роботи.

При здійсненні підготовки фахівців сфери туризму перспективним є використання інноваційних педагогічних технологій, зокрема сучасних методів та засобів освіти: методу проектів, що дозволяє активізує відповідальність та формує партнерські стосунки; дискусійного методу навчання в процесі проведення колоквиумів. Дистанційна форма навчання, що широко використовується з початку пандемії, дозволяє використати ігрові елементи у процесі проведення навчального заняття. Проблемний метод також успішно використовується в умовах форми навчання он-лайн.

Туристичний сектор сприятиме забезпеченню повоєнного відновлення та динамічному розвитку економіки України через мультиплікативний вплив на понад 30 галузей та сфер економічної діяльності та здійснюватиме просування бренду Україна на світовий ринок. Тому важливо забезпечити підготовку нової генерації професіоналів, які володіють *hard* та *soft skills* для розвитку туристичного потенціалу України та відновлення національної економіки

1. Навчатись завжди: як зміниться українська освіта після війни. URL: <https://mind.ua> › openmind › 20242872-navchatis-zavz
2. *Миронов Ю.Б, Миронова М.І.* Дистанційне навчання як ефективна форма організації самостійної роботи у процесі підготовки фахівців сфери туризму // Матеріали Міжнародної науково-методичної конференції «Викладання економічних дисциплін в умовах глобалізаційних та інтеграційних перетворень (м. Харків, 1 червня 2018 р.)». – Харків: ХНАДУ, 2018. – С.118-120.

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 208-211)

Винниченко І. ВОЄННО-ТУРИСТСЬКИЙ АТЛАС УКРАЇНИ: ВІД ІДЕЇ СТВОРЕННЯ ДО СЬОГОДЕННЯ

Думка щодо створення цього інтерактивного електронного «продукту» виникла наприкінці 2019 року у автора та Василя Павлова (на той час – завідувача сектору воєнно-історичної політики Департаменту військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України). У грудні того ж року було погоджено умови співпраці щодо створення Атласу між катедрами країнознавства та туризму і геодезії та картографії Київського національного

університету імені Тараса Шевченка. На «круглому столі» «Воєнний туризм в Україні: стан, потенціал, перспективи» (ініціатором його проведення стала кафедра країнознавства та туризму КНУ), який відбувся 24 січня 2020 р. в Мінборони, було представлено демо-версію Атласу, створену доцентом кафедри геодезії та картографії КНУ, полковником запасу О.Міхном. [1]

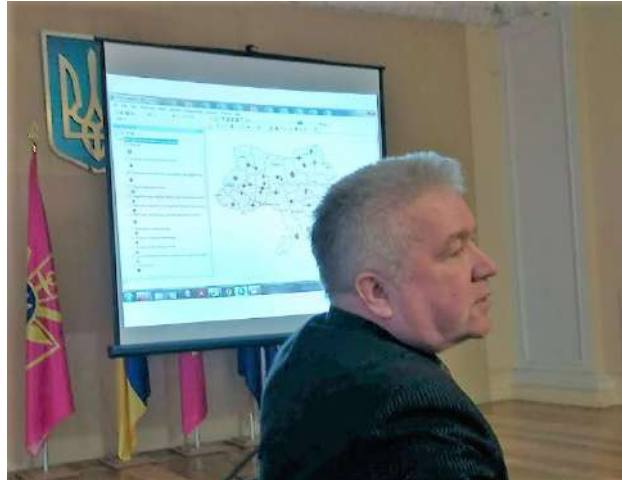

Рис.1. Доцент О.Міхно представляє демо-версію Атласу

В Атласі міститиметься інформація про:

- фортеці та замки оборонного типу
- культові споруди оборонного типу
- фортифікаційні споруди
- військові некрополі та поодинокі поховання
- воєнні меморіали
- воєнно-історичні музеї
- музеї, в яких зберігаються експонати воєнно-історичного профілю
- місця концентраційних таборів та гетто
- місця битв
- місця, пов'язані з життям та діяльністю видатних осіб (воєначальники, конструктори військової техніки та зброї, Герої України тощо)
- воєнно-історична топоніміка
- пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні та ін. (анотаційні, охоронні) дошки воєнно-історичної тематики
- підприємства оборонно-промислового комплексу, які надають відповідні послуги

- військові частини, які надають відповідні послуги

Уповодж часу, що сплинув, тривав пошук, збір та упорядкування зазначеної інформації. Вагому допомогу в цьому надають студенти ОП «туризм» катедри країнознавства та туризму, які виконують відповідні завдання з дисциплін «Основи організації наукових досліджень в туризмознавстві» та «Туристське краєзнавство».

Творці Атласу сподіваються на розуміння його важливості широким загалом, як і на те, що до його створення пристануть викладачі та курсанти Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, представники інших освітніх закладів, громадських організацій, аматори і профі в царинах воєнної та військової історій. Самоочевидно, що імена та прізвища (осіб) та назви (інституцій) усіх причетних міститимуться у цьому творі.

1. *Винниченко І.* Про вигоди воєнного туризму // День. – 2020. – 14 лютого; *Винниченко І.* Україна розвиватиме воєнний туризм // Свобода (Нью-Джерзі, США). – 2020. – 13 лютого. URL: www.svoboda-news.com/svwp/wp-content/uploads/current-pdf/Svoboda-2020-07.pdf

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 211-213)

Воєнний туризм зарубіжжя

Смирнов І. ЦИТАДЕЛЬ МАСАДА – НАЙПОПУЛЯРНІШИЙ ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ ІЗРАЇЛЮ

На південь від Мертвого моря на вершині гори знаходиться древня фортеця Масада (ізраїльтяни вимовляють цю назву, як Матзада), збудована ще за наказом царя Іудеї Ірода понад 2 тис років (рис.1). Невелике плато (приблизно 300 на 600 м) самою природою було призначено для будівництва військового укріплення: з боку моря на висоту 500 м веде вузька стежинка; з заходу до фортечних мурів можна дістатися по штучному насипу, збудованому ще давніми римлянами під час останньої облоги. Історія облоги Масади стала відома світу від іудейського історика Йосипа Флавія. Довгий час її вважали легендою і лише після майже двотисячолітнього забуття були знайдені залишки фортеці і здобуті докази її героїчного минулого. А порівняння давньоримських та іудейських писемних джерел остаточно підтвердило історію, записану Флавієм. Руїни фортеці були виявлені в 1862 р., але повноцінні археологічні розкопки у Масаді були проведені тільки в 1963-1965 рр. під керівництвом відомого ізраїльського вченого Ікала Ядіна, коли була розчищена майже вся забудована частина скелі і здійснена часткова реконструкція давніх споруд. У 1971 р. Масаду зв'язала з «великою землею» канатна дорога (фунікулер) і цитадель стала доступною для масового туризму [2].

Рис 1. Фортеця Масада [1]

У II ст. до н.е. царі Хасмонеївської династії наказали збудувати тут фортецю. Відомо про цей період існування фортеці небагато. Мабуть, Масаду використовували в якості резиденції царської родини, оскільки за тих часів часто відбувалися внутрішні конфлікти та заколоти. У 40 р. до н.е. Масада місцем проживання Ірода I, який у ті роки боровся з Хасмонеями за владу. Його супротивники покликали на допомогу парф'ян (персів),

які посадили на престол Антигона. Ірод втік спочатку до Масади, а потім, залишивши там родину під захистом тисячі воїнів, поїхав до Риму. Антигон з великим військом оточив фортецю. Захисники не встигли наповнити сховища водою і гарнізон страждав від спраги. Однак, їм на допомогу прийшла злива, дякуючи чому цитадель встояла. Ірод у Римі здобув підтримку наймогутнішої держави того часу, повернув собі трон і почав зміцнювати власну владу. За його наказом будувались нові фортеці та ремонтувалися старі. Набула сучасного вигляду і Масада, оборонні можливості якої новий цар оцінив під час війни з Антигоном. Її Ірод вирішив зробити своїм родовим гніздом, оскільки засновник нової династії все життя боявся заколотів та замахів. У фортеці він сподівався перечекати у разі небезпеки. Тут же він зберігав свою золоту казну. Праці продовжувались 6 років – з 37 до 31 рр. до н.е. Головне місце при будівництві було приділене питанням безпеки. Так, довжина вигинів стежки, що веде до вершини складає 2 км, які нападникам довелося б долати під безперервним обстрілом захисників фортеці. Все плато було оточене муром з білого каменю висотою 5,5 м, а товщиною 3,6 м. Для захисту були також споруджені 37 башт висотою кожна 22 м. З башт спеціальні проходи провадили до житлових приміщень, прибудованих до внутрішньої сторони мурів. Пройти у фортецю можна було через 2 укріплені брами. Водопостачання здійснювалось за допомогою каналів для відводу дощової води з двох каньйонів, що знаходились на захід від Масади, до 12 водозбірних цистерн, які були видовбані двома паралельними рядами на північно-західному схилі гори (загальна ємність – 40 тис. м³). Звідси вода вручну доставлялася в інші цистерни на вершині гори [3].

На урвистому уступі північного схилу був зведений трьохярусний царський палац (рис.2): верхній ярус, розміщений в кінці скали, відділений від решти фортеці муром з єдиним вузьким проходом, являє собою великий балкон півколом. Чотирикімнатний будинок в його південній частині, мабуть, виконував функцію особистих покоїв царя. По фасаду балкону була, скоріше всього розміщена низка колон. Середній ярус палацу являв собою терасу (20 м нижче верхнього ярусу) з двома напівкруглими концентричними стінами, що служили основою колонади верхнього ярусу. Нарешті, нижня тераса (15 м нижча середнього ярусу) являє собою припідняту квадратну платформу, оточену низьким муром, що був основою колонади. У східній частині тераси знаходилась маленька лазня у римському стилі. Мабуть, два нижніх яруси палацу служили місцем відпочинку. Крім цього для Ірода збудували офіційну резиденцію у західній

частині фортеці. Ця будівля площею біля 4 тис м² включала десятки приміщень і була доповнена чотирма 27-метровими баштами. У південно-східній частині будинку знаходились царські покої, розміщені по периметру прямокутного внутрішнього двору, серед яких був великий зал для прийомів з чудовою мозаїчною підлогою. У північно-східній частині будинку розміщувались майстерні, у південно-західній – складські приміщення, а у північно-західній – службові кімнати. Три невеликі багато декоровані палаци, що знаходились біля, належали членам родини Ірода. Біля одного з цих палаців знаходився великий басейн, а на південь від північного палацу – велика лазня у римському стилі, біля неї на південь і схід розміщувались склади. Вся інша площа плато була засипана шаром родючого ґрунту і віддана під посіви та невелике пасовище, щоб у випадку облоги гарнізон міг би поповнювати свої припаси. Крім того, посеред західного схилу, яким теж могли б піднятися нападаючі, була зведена оборонна башта з товстими стінами. У такий спосіб за допомогою запрошених давньоримських інженерів була збудована практично неприступна цитадель [4].

Після смерті Ірода в 4 р. до н.е. Масаду зайняв давньоримський гарнізон. За півстоліття ситуація в Іудеї загострилася через наказ імператора Калігули, який наказав поставити в усіх храмах імперії свої статуї. Євреї – єдині з усіх підданих Риму – відмовились підкоритися. У 66 р. н.е. вибухнуло повстання, причиною якого було те, що римляни забрали з єрусалимського храму усі дорогоцінності. Римський гарнізон Єрусалиму був вигнаний, а владу в країні захопили зелоти («ревнителі»). Майже сто років вони вели підпільну боротьбу з Іродом і його

Рис. 2. Три яруси царського палацу у Масаді

[5]

іноземними покровителями. Тепер же під впливом свого радикального крила – сикаріїв («кинджальщиків») – вони кинули Риму відкритий виклик. Вночі невеликий загін зелотів проникнув у Масаду і вирізав римський гарнізон. Зелоти перетворили фортецю у свій опорний пункт. Повстання переросло у тривалу та кровопролитну іудейську війну.

Але військове щастя незабаром покинуло ізраїльтян. Римляни спустошили Галилею і декілька інших провінцій, що активно підтримували зелотів, і оточили Єрусалим. У самому місті почався кривавий розбрат: сикарії зіштовхнулись з більш поміркованими іудеями, які готові були підкоритися Риму. У 70 р. римляни штурмом взяли Єрусалим і підкорили майже всю Іудею. Не здавалася тільки Масада. Очолював оборону фортеці Елазар бен Яїр, небіж вождя зелотів, який загинув в Єрусалимі. Захисників Масади нараховувалось менше тисячі осіб, разом з жінками та дітьми, але 15-тисячне римське військо не змогло підступитися до цитаделі цілих три роки. Дев'ять тисяч рабів вдень і вночі переносили до західного схилу землю і каміння, щоб звести 70-метровий насип, щоб встановити катапульти і таран. Оскільки фортечні стіни Масади були «казематного» типу, то захисникам цитаделі вдавалося деякий час нейтралізувати удари тарану: вони укріплювали пошкоджені ділянки дерев'яними балками та землею, в результаті чого таран пружинив і ставав неефективним. Помітивши це, римляни почали обстрілювати цю нову конструкцію палаючими головнями, в результаті чого допоміжна стіна загорілася і зруйнувалася. Після цього доля фортеці була вирішена і негайному штурму перешкодила тільки ніч. Саме вночі до захисників фортеці і звернувся Елазар бен Яїр з полум'яною промовою, переконуючи їх, що смерть краще ніж полон. Цю пропозицію підтримали всі, хто ще залишався в Масаді. Був кинутий жребій, обрані десять виконавців, які закололи усіх захисників фортеці, жінок та дітей, а потім один із них, обраний за жребієм, вбив решту, підпалив фортецю і покінчив із собою. Вранці римляни пішли на штурм, очікуючи шаленого супротиву, але були вражені тим видовищем, що вони побачили: жодної живої душі, жодного звуку. У фортеці їм вдалося знайти лише двох жінок і п'ять дітей, які сховалися в ущелині. Від них римляни дізналися про долю захисників Масади. Те, що вони побачили у внутрішніх приміщеннях, переконало римських жовнірів у тому, що жінки розповіли правду.

Судячи з усього, під час пожежі вціліла значна частина фортеці, і до 111 р. там розміщувався римський гарнізон. Пізніше там виник візантійський монастир, який з часом став лаврою. Серед місцевого населення довго і снували легенди про пустельників, що жили на горі Мердес (так стали називати скелю, на якій стояла Масада) і посиляли щодня дресированого віслучка до села у підніжжі за овочами. Після арабського завоювання Палестини монастир занепав, а про фортецю Масаду забули на 2 тис. р. При розкопках у 60-ті роки ХХ ст. у фортеці були знайдені 25 скелетів чоловіків, жінок і дітей у печері в південній частині скелі. 1969 р. останки

були поховані з військовими почестями. Нині Масада вважається символом національного героїзму єврейського народу: там новобранці бронетанкових військ приймають військову присягу і дають клятву: «Масада більше не впаде». В Ізраїлі 1981 р. був знятий дуже популярний телесеріал патріотично-виховного спрямування «Фортеця відчайдухів». Є можливість подивитись його он-лайн []. А до знаменитої спецслужби Ізраїлю – МОССАДу – стародавня фортеця жодного відношення не має: Масада з івріту перекладається, як «укріплення», а МОССАД – «заклад».

Отже, сьогодні Масада є не тільки національно-історичним символом витривалості і хоробрості єврейської нації, свідомості її доблесті та відваги, але й найпопулярнішою туристичною пам'яткою Ізраїлю (рис.3), яка дістала назву і статус Національного парку Масада. 2001 р. фортеця була внесена ЮНЕСКО до

Рис.3 Туристи на Масаді [5]

Списку об'єктів Всесвітньої спадщини людства. Туристи можуть дістатися до неї фунікулером від однойменної станції на Мертвому морі. Для туристів у фортеці працює кафе-бар та є можливості ночівлі для організованих груп на західному боці скелі. Влітку тут пропонують світломузичне шоу, подивитись яке можливо для автотуристів, якщо під'їхати до фортеці по шосе Ейн-Геді – Ейн-Бокек. Тут спостерігається надзвичайна акустика, яка притягує музикантів з усього світу, так, 2011 р. у Масаді виступав знаменитий італійський тенор А.Бочеллі в оперній виставі. Також туристам пропонують відвідати «балкон відлуння», де голосно сказане слово повертається луною тисяч людських голосів [5]. Туристам радять купувати екскурсію по Масаді з гідом, оскільки її історія настільки заплутана, що самотійно у ній розібратися складно, а от доїхати до Масади можливо громадським транспортом з трьох точок – Мертвого моря, Єрусалиму та Тель-Авіву. Автобуси їздять регулярно, але не дуже часто. Відвідувати Масаду радять найкраще весною та на початку літа, коли сонце ще не так нещадно палить землі Ізраїлю. Також пропонують вдягати зручне взуття, оскільки доведеться багато ходити по

скелястій місцевості, та прихопити з собою декілька пляшок з водою та головний убір для захисту від прямих сонячних променів.

1. Masada National Park. URL: <https://planetofhotels.com/guide/izrail/eylat/krepost-masada>
2. Шаров Б. Масада стояла насмерть // Загадки истории. Война. - № 23. – 2021. – С. 6-8.
3. «Масада – Фортеця відчайдушних». URL: <https://kino-history.net/masada-1981>
4. Масада. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
5. 14 Facts About Masada. URL: <https://www.mazadatours.com/14-facts-about-masada/>

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 158-164)

КОРОЛІВСЬКИЙ ЕДИНБУРЗЬКИЙ ПАРАД ВІЙСЬКОВИХ ОРКЕСТРІВ

З яскравим проявом шотландської культури ви можете познайомитися на найвідомішому у світі фестивалі військових оркестрів. Королівський фестиваль військових оркестрів у Единбурзі не випадково отримав неофіційний титул «головне шоу Шотландії». З моменту його виникнення в 1950 році тут виступили музиканти, танцюристи та артисти з 48 країн світу, а його відвідувачами стали понад 14 млн осіб. Це видовищне свято проходить також в Австралії та Новій Зеландії.

Військово-музичне шоу розгорнеться на обладнаному трибунами плацу перед Единбурзьким замком. У числі його учасників будуть представники знаменитих військових об'єднань з Англії, Шотландії, країн Британської Співдружності, Норвегії та Йорданії.

Головними героями вистави за традицією стануть оркестри військових волинщиків і барабанщиків.

Крім цього, на глядачів чекатиме масштабна театральна-танцювальна постановка, що розповість про історію та культуру Шотландії. Фіналом Мілітарі Тату стане загальне дефіле оркестрантів і грандіозний салют.

Ціна квитків на Единбурзький фестиваль — від 25 фунтів.

(<https://comfort.travel/edinburgh-military-tattoo/>)

Смирнов І., Любіцева О., Гринюк Д. **ВІД ГЕОПОЛІТИКИ ДО ТУРИЗМУ: МЕМОРІАЛ ВЕТЕРАНІВ КОРЕЙСЬКОЇ ВІЙНИ У ВАШИНГТОНІ (США)**

*«Люди, у яких є свобода вибору, завжди виберуть
світ» (Рональд Рейган)*

Минуле століття ознаменувалось низкою подій, що назавжди змінили ландшафт суспільного буття та процесу державотворення у світі. Геополітичне суперництво у період 1947-1991 років між двома економічними та військовими супердержавами світу після Другої світової війни спричинило так звану «холодну війну», що надовго позначилась на протистоянні Сполучених Штатів Америки та тепер вже колишнього Радянського Союзу [1]. Незважаючи на загострення напруженості в цей період, дві сторони ніколи не вступали в прямий військовий конфлікт одна з одною, замість цього вирішуючи боротися з низкою інших конфліктів у стратегічно важливих регіонах та державах: Куба, В'єтнам, Афганістан, Корея [2]. Колишній Радянський Союз вийшов із Другої світової війни зі значно розширеною сферою впливу, зокрема, на велику частину Центральної та Східної Європи і був союзником комуністів у громадянській війні в Китаї в 1949 році. З іншого боку, США як провідна економічна держава світу, почала формувати доктрину стримування, з потужними військовими витратами [3] з метою зупинити просування глобального комунізму. Саме у такий час Корея стала ключовим місцем ідеологічної битви на початку 1950-х років. Відповідно, після Другої світової війни поділ Корейського півострова на комуністичну Північ і орієнтований на США Південь переріс у повномасштабний військовий конфлікт.

Збройні сили США брали участь у Корейській війні з 1950 по 1953 роки. Конфлікт спочатку спалахнув як громадянська війна між комуністичними силами Північної Кореї [4], які підтримувалися колишнім вже Радянським Союзом і Китайською Народною Республікою, та силами США, що приєдналися. Після вторгнення комуністичних військ на південь Корейського півострова в 1950 році

для відбиття атаки та захисту суверенітету було розгорнуто інтервенцію ООН на чолі з США та за участю таких держав, як Великобританія, Канада, Франція. Війна тривала три роки і забрала життя понад 800000 військових [5] і близько півтора мільйона цивільних.

У Сполучених Штатах Корейську війну іноді називають «забутою війною» через відносно нижчий рівень культурної пам'яті про неї серед широких верств населення, особливо порівняно з пам'яттю про Другу світову війну та війну у В'єтнамі [6]. Проте пам'ять в Америці про Корейську війну все ж зберігається. США оцінюють загальну кількість американських військових, що брали участь у Корейській війні у близько 5,7 мільйонів. При цьому, кількість загиблих вояків США у період 1950-1953 роки становить 36 516 осіб. Станом на 2021 рік, живими лишилося близько 1.2 млн ветеранів Корейської війни. Цікавим індикатором суспільної пам'яті про війну є і результати соціологічних опитувань 2019 року: так, частка респондентів США, які вважають американську участь у Корейській війні виправданою, становила 37% у опитувальнику. Тож не дивно, що у США прагнуть зберегти пам'ять про ці події.

27 липня 1995 р. у м. Вашингтоні був відкритий Меморіал ветеранів Корейської війни (The Korean War Veterans Memorial). Даний меморіальний комплекс є багатофігурною скульптурною композицією, встановленою на полі у вигляді рівнобедреного трикутника, вершина якого врізається в круглий басейн. Центральна композиція меморіалу - це 19 фігур американських військових (14 солдатів, трьох морських піхотинців, моряків і льотчиків [1]), зроблених з нержавіючої сталі, що ніби повільно просуваються серед зелених хащ корейських гір. Ці 19 фігур відбиваються на гранітній стіні і таким чином кількість вояків візуально подвоюється.

Число 38 символізує 38-у паралель, що поділила півострів на дві протилежні частини - комуністичну Північ і демократичний Південь. На гранітній стіні - портретні зображення близько 2,5 тисяч учасників Корейської війни. Меморіал ветеранів Корейської війни відрізняється вмілим використанням денного та штучного освітлення. Відбиваючий матеріал, з якого виконані фігури, створює ефект руху солдатів при яскравому сонці, а у вечірній час новітня система освітлення пам'яток підкреслює найменші деталі воїнів, що ніби ожили. Розташування воїнів серед дерев і чагарників створює ілюзію ще більшої їхньої чисельності та реальності того, що відбувається. До того ж все спорядження та обмундирування, задіяне в композиції, відповідає часу Корейської війни. Поруч із

фігурами солдат знаходиться меморіальний «басейн пам'яті». Він має форму кола, що має 30 футів у діаметрі, і оточений деревами, розташованими так, що сонце мальовничо відбивається від поверхні води. Поруч, на гранітних блоках вибитий напис «Freedom is not for free» («Свобода не є безкоштовною»), а також вказана «ціна» свободи – кількість убитих, поранених, зниклих безвісти і полонених з боку сил ООН. Ще одним елементом композиції є стіна Організації Об'єднаних Націй, на якій перераховані всі 22 члени ООН, які зробили свій внесок у військову кампанію.

Меморіал ветеранів Корейської війни є нагадуванням про важкий досвід для США у цьому конфлікті. Війна тривала менше трьох років (1950-1953), але забрала стільки ж життів, що й війна у В'єтнамі. І попри відносну «забутість» Корейської війни серед широкого загалу американців, меморіал користується високою популярністю серед відвідувачів, щороку приваблюючи мільйони туристів.

Цікаво, що активність відвідувачів посилювалась в ті окремі роки, які знаменувались революційними або визвольними рухами у окремих державах світу. Це говорить про небайдужість американського народу до тематики героїки, що є закономірним в умовах побудови прогресивної моделі демократичного суспільства. Свобода та військова доблесть є тими категоріями, що вирізняють чесноти американського суспільства та гарантують свободу думок і свободу вибору майбуття. Пам'ять про загиблих героїв залишається у поколіннях американців і всіляко популяризується у кінострічках, фотовиставках, книжках-спогадах і, звичайно, у монументальній спадщині військово-історичних сенсів.

Вчимося пам'ятати «по-американськи», вшановувати загиблих героїв. Україні варто взяти до уваги такий історичний досвід, який пов'язує покоління. Досвід США із вшанування пам'яті про своїх полеглих громадян є важливим внеском у світову цивілізаційну скарбницю. «...Тому зберігайте віру в нашу країну й тримайтеся разом з нашими союзниками та проти наших ворогів», - ці слова належать 26-му Міністру оборони США Джеймсу Меттісу, які він виголосив як послання до народу та воїнів у 2018 році.

Сьогодні і кожного дня Україна пишається своїми захисниками і безмежно вдячна всім воїнам, з усіх куточків світу, які за покликом серця приїхали боротись проти російської агресії, повномасштабна фаза якої розпочалась 24 лютого 2022 року [8]. Захищаючи Україну і проливаючи тут свою кров, вони захищають не

тільки нашу свободу, а й майбутнє своїх держав, світової демократії та цивілізаційного вибору світу.

Джерела:

1. Смирнов І.Г., Любіцева О.О. Міжнародний туристичний бізнес і логістика в туризмі: навч. посіб. У 2-х книгах. Кн. 1. Міжнародний туристичний бізнес. – Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 288 с.
2. Estimated number of nuclear warheads per country in each year from 1945 to 2022 <https://statista.com/statistics/1071026/nuclear-warheads-per-country-historical-development/>
3. U.S. overseas loans and grants during various periods following the Second World War from 1946 to 1961. <https://www.statista.com/statistics/1070647/total-us-overseas-loans-grants-post-wwii/>
4. North Korea - statistics & facts. <https://statista.com/topics/4927/north-korea/>
5. Number of military casualties during the Korean War from 1950 to 1953. <https://statista.com/statistics/1131592/korean-war-military-casualties/>
6. The North Korean Missile Threat. <https://statista.com/chart/10869/the-north-korean-missile-threat/>
7. The Memorial Day Prayer Card <https://www.memorialdayfoundation.org/faqs>
8. Гринюк Д.Ю., Степанець І.О., Борисова О.В. Туристичне краєзнавство: Гадяч та його околиці. Навчальний посібник. КНУ імені Тараса Шевченка. 2022. с. 123 <https://geo.knu.ua/wp-content/uploads/2022/06/posibnyk-turystychne-kraeyznavstvo-gadyach-ta-jogo-okolyczy-2022.pdf>

(Республіка Корея: країнознавчі студії. Збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (14 грудня 2022 р., Київ). – Київ: «Альфа-ПК» 2023. – С. 13-16. URL: <https://drive.google.com/file/d/12AbYVxu5MY0efLpBiuuZBLloPrMk3aQS/view>)

Військово-історичні музеї як складова воєнного туризму

Машталір В.В. Культурно-музеєзнавчий аспект формування
військово-історичних музеїв в Україні

Вступ. Історія музейної справи є невід'ємною частиною вітчизняної культури і складовою частиною музеєзнавства. Вивчення і аналіз минулого сучасних музеїв – одна із основ наукового підходу до рішення актуальних теоретичних і прикладних питань. За останні десятиліття багато зроблено в даному напрямку, але, на наш погляд, і до теперішнього часу рішення ряду принципіальних задач, пов'язаних з актуалізацією і максимальним використанням музейних зібрань, ускладнена невивченістю історії вітчизняної музейної справи. В цих умовах особливої актуальності набуває вивчення і осмислення наявного військово-історичного досвіду. Збільшений в суспільстві інтерес до воєнної історії часто нашоує на відсутність достовірних відомостей. Сповна це стосується і дослідження проблем охорони, збереження та використання військово-історичної спадщини – важливого чинника розвитку національної культури, що визначає духовний потенціал українського суспільства і його державну ідеологію. Багаточисленні ідеологічні табу на все, що відносилось до армії попередніх епох, приводило до замовчування або невірної трактування діяльності військово-історичних музеїв, що стали короткою, але яскравою сторінкою вітчизняної культури. Історія свідчить, що військово-музейна справа в Україні має вже більш ніж столітній літопис. В Україні зародження військової музейної справи припадає на початок ХХ століття. Але збирання і зберігання знаків військової символіки, бойових трофеїв відомо ще за козацьких часів. Військово-історичні музеї є різновидом музеїв історичного профілю та посідають окреме місце в класифікаційному поділі музеїв [1].

Актуальність. В Україні система зазначених музеїв є розгалуженою, але маловивченою. Матеріали військово-історичних музеїв можуть формувати відчуття національної гідності, розвивати патріотичні почуття різних поколінь, тому різностороннє дослідження означеної сфери нині є актуальним. Дослідження з історії військово-історичної музейної справи трапляються порівняно рідко. Попередні розвідки із цієї тематики здійснювалися деякими українськими та

російськими науковцями. Дослідження означеної теми здебільшого були складовою великих наукових праць із загального вивчення системи військово-історичних музеїв у певні історичні періоди. Починаючи зі створення першого такого музею, змінювались принципи їх існування, зміщались та переносились акценти їх діяльності та аспекти подальшої роботи. Певний матеріал з історії військово-історичних музеїв кінця XIX – початку XX століття висвітлив А.М. Разгон в роботі «Очерк истории военных музеев в России (1861–1917)». Діяльність Київського військово-історичного музею при науковому товаристві штабу Київського військового округу частково викладена у 2003 році Н.В. Олександровою у праці «Российские военные музеи в первой трети XX в.: Из истории организации и деятельности». Тамара Павловна Спиридонова в дисертаційній роботі «Музеи войсковых частей в дореволюционной России (становление и историкокультурное значение)» дослідила діяльність полкових музеїв в Російській імперії. Діяльність військово-історичних музеїв опосередковано висвітлювалася в декількох номерах наукового видання Національного військово-історичного музею України «Український військовий музей», що виходить друком з 2009 р. Проте, цілісного спеціалізованого вивчення військово-історичних музеїв в Україні до цього часу не відбулося.

Мета статті – детально висвітлити історію становлення в Україні військово-історичних музеїв, передумови створення, функціонування, здобутки та їх внесок в культурне надбання українського народу. Формування військово-історичних музеїв на території України можливо, на наш погляд, розділити на певні хронологічні етапи:

1. Київський військово-історичний музей при науковому товаристві штабу Київського військового округу (1910-1914 роки);
2. Музеї військових частин (полкові музеї) Російської імперії, що дислокувалися в Україні або мали українське коріння (1914-1918 роки);
3. Український державний військовий музей (1918 рік);
4. Музей української визвольної боротьби в Празі (1920-1940 роки);
5. Військово-історичні музеї в довоєнній Україні (1920-1940 роки);
6. Радянські військово-історичні музеї в Україні (1940-1991 роки);
7. Військово-історичні музеї в сучасній Україні.

Київський військово-історичний музей. Діяльність Київського відділення Російського Імператорського військово-історичного товариства, що існувало в 1908–1914 років – одна з найперших на теренах України спроб цілеспрямованого

заснування військово-історичного музею, який мав висвітлювати історію військового мистецтва значної частини території українських земель. Ця діяльність була водночас і аматорською, й професійною, і набула практичного втілення – створено Київський військово-історичний музей. 21 лютого 1908 року було засноване Київське відділення Російського Імператорського військово-історичного товариства, одна з головних цілей роботи якого стало відкриття в Києві військово-історичного музею [2, с. 5-10]. Головою комісії, перше засідання якої відбулося 25 липня 1908 року в штабі Київського військового округу (вул. Банкова, 11), обрано професора та військового письменника, сина колишнього командувача Київського військового округу В.М. Драгомирова. Комісія одразу визначила, що майбутній музей присвячуватиметься історії воєнного мистецтва загалом, але насамперед на території, що належала до Київського військового округу, який приблизно дорівнював території удільного Київського князівства [3, с. 84-88.]. На момент заснування військово-історичного товариства до округу належали Київська, Подільська, Волинська, Харківська, Чернігівська, Полтавська та Курська губернії Російської імперії [4, с. 59].

Музеї військових частин (полкові музеї). Музеї, присвячені історії військових частин (т. зв. полкові музеї) виникли в Російській імперії на початку ХХ століття. Вони існували на громадських засадах завдяки приватній ініціативі військових. Відомо, що на території України мали військовоісторичні музеї декілька полків [5, с. 6]. 1-й гусарський Сумський полк короля Датського Фредерика VIII був сформований в 1651 році як Слобідський Сумський полк. Полковий музей заснований в 1906 році. Завідуючим музеєм в цьому ж році призначено підполковника А.Ф. Рахманінова. Музей зберігав копію фамільного портрета свого першого командира – полковника Г.Кондратьєва, його пернач, шаблю, пістоль, дві порохівниці, сумку, три оригінальні грамоти царів Іоанна і Петра Олексійовичів його нащадкам. В першому відділі, який отримав назву «Заповідний», налічувалися: три георгіївських штандарта Імператорів Олександра I (1814 р.) та Миколи I; чотири грамоти Миколи I (1826 р.) та грамота Олександра II за хоробрість під час Турецької війни (1877-1878 рр.); двадцять дві георгіївські срібні труби (1812 р.). 9-го гусарський Київський полк створений в 1866 році. Музей полку заснований 1910 році та володів такими реліквіями, як портрет XVII ст. свого першого командира І.Новицького, гармати з написами того ж часу, грамоти приведення полку на присягу царям Іоанну і Петру Олексійовичам 1682 року, портрети і батальні картини, історичні документи починаючи з XVII ст.,

полкове церковне блюдо 1169 року. У полковому музеї 9-го гусарського Київського полку зберігалися полкова гармата, знайдена нащадками першого командира полку – полковника Війська Запорозького І.Новицького і доставлена у військову частину полковником С.Бондаревим. На гарматі напис: «Лил Йосиф Тимофеевич за старанием его пана Ельяша Новицкого, полковника войска Запорозького. Отлита в Глухове в гор. Снятине 1692» [6, с. 167-177; 7]. Музей 4-го уланського Харківського полку, який заснований в 1911 році, зберігав портрет ротмістра Ф.Лисенка, який захопив Т.Костюшка, уланські шапки 1813 і 1849 років, грамоту 1763 року і полковничий універсал 1690 року. Трофеї полку складала 24 срібні труби, полкова ікона св. Покрови, пожалувана в 1869 році імператрицею Марією Федорівною. Образ супроводжував полк під час російсько-турецької війни 1877-1878 років. Збереглися також церковні посуд і образи, які належали чугуївським козакам [7]. Інгерманландський 10-й гусарський його королівської високості Великого Герцога Саксен-Веймарського полк існував в 1704-1918 роках [8]. Музей Інгерманландського полку (м. Чугуїв) відкритий в 1908 році, хоча його зародження розпочалося ще в 1904 році. В 1911 році музей володіє штандартом з вензелем Петра I та п'ятьма штандартами 1707 року Іркутського драгунського полку [9]. У військових частинах Російській імперії українці, переважно, служили на батьківщині – у військах Київського та Одеського військових округів. Зазвичай частини налічували від 60 до 90 відсотків українців на посадах рядового складу. Зародження на початку ХХ століття музеїв військових частин Російської імперії, що дислокувались на території України або мали українське коріння, стало головним культурним центром популяризації воєнної історії українських воїнів.

Український державний військовий музей. У березні 1917 року в Україні розпочалася доба національної революції, яка змінила долю Київського військово-історичного музею. Музей стає власністю УНР і його справою займається уряд Центральної Ради. У цей період Всеукраїнська рада військових депутатів висуває пропозицію щодо заснування в Києві національного архіву-музею війни і революції. Цю пропозицію підтримав відділ охорони пам'яток старовини та мистецтва уряду. У вересні 1917 року був розроблений план створення нового музею. Розпочата робота з його реалізації – експонати для нового архіву-музею війни і революції відбирали на Київському артилерійському складі, а також в інших містах. Створюючи музей війни і революції Всеукраїнська рада військових депутатів звернулася з проханням до начальника штабу Київського військового

округу передати до цього музею частину експонатів військово-історичного музею. Однак, командування округу не пішло на це [10, с. 194-211]. Проте подальші події змінили долю військово-історичного музею. У березні 1918 року музей був підпорядкований військово-науковому відділу Генерального штабу УНР, поповнений експонатами музею війни і революції та під назвою «Військово-історичний» почав діяти вже як нова музейна установа України. У квітні цього ж року для цієї музейної установи був виділений фонд приміщень колишнього царського Маріїнського палацу, де розміщують експозицію [11, с. 6-7, 12, с. 26-35]. Після падіння влади Центральної Ради і встановлення правління Гетьманського уряду в середині червня 1918 року від військового міністра надійшло розпорядження до військово-наукового відділу Генерального штабу армії Української держави про звільнення палацу від музею. За цим розпорядженням музейні експонати були викинуті на подвір'я, де їх застала злива, яка зіпсувала або знищила більшість музейних речей. Рештки експонатів, що збереглися, наступного дня перенесли до підвальних приміщень Генерального штабу. У наукових публікаціях розповсюджена версія, буцімто після цього Військово-історичний музей уже не відновив свою діяльність. Це не відповідає дійсності. Експонати музею було перенесено до приватного будинку у м. Києві за адресою: вул. Єкатерининська, 12, який став «будинком музею». Нині ця вулиця носить назву Липської, а самого будинку не існує – на його місці знаходиться будинок 1930-х років. Після приходу до Києва у грудні 1918 року Червоної армії Військово-історичний музей зберігся та, судячи з наявної інформації, залишився у підпорядкуванні радянського військового відомства – відновленого штабу Київської військової округи. Орієнтовно у березні-квітні 1919 р. до «будинку Військово-історичного музею» зі штабу округи на вул. Банковій переїхала редакція «Военного-Військового Журналу» – органу КВО [13, с. 50]. У 1920 році в Армії УНР була створена Військово-історична управа з двома відділами: військово-історичним та редакційно-видавничим. У військово-історичному відділі працював один співробітник – урядовець Михайло Обідний. Саме він став архіваріусом та збирачем документів Армії УНР. Він став і директором створеного незабаром Головного військово-історичного музею-архіву при Генеральному штабі УНР. У музеї-архіві збирались документи, фотографії, відзнаки, зразки уніформи тощо. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління в Україні зберігся фонд цієї установи (Ф.3179, Оп.1,

16 справ), який обіймає період 1919-1922 років. Крім того, в архіві існує також особистий фонд М.Обідного (Ф.3504, Оп.1, 12 справ).

Музей української визвольної боротьби в Празі. У першій половині 20-х років ХХ ст. з'являється «теорія боротьби двох культур» (української і російської), яку активно відстоював один із лідерів комуністичної партії України Д.Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія на практиці могла поглибити розрив між робітниками і багатомільйонною селянською масою, вона зміцнювала платформу двох національних таборів – російського й українського, озброюючи кожний із них ідеєю боротьби до повної перемоги «своєї» культури. Після поразки визвольних змагань українського народу на теренах кількох європейських країн опинилась значна кількість українських громадян. Урядовці, військовослужбовці, громадські діячі та науковці вивезли за кордон численні документи політичного та військово-історичного характеру, а також приватні збірки, що мали велику культурну цінність. Йдеться про документи державних установ УНР, ЗУНР та Української Держави; документацію українських дипломатичних місій; інтернованих вояків-українців у країнах Центральної та Західної Європи. Ці документи були важливим свідченням боротьби українського народу за державність і незалежність, тому Уряд УНР вжив заходи для заснування національного центру за кордоном. Еміграційний процес почався відразу ж після занепаду УНР і продовжувався впродовж наступних періодів. Українці осідали у Відні, Варшаві, Парижі, Берліні, Белграді, Софії та інших європейських центрах. Щоб задовольнити свої духовні потреби й дати вихід творчим можливостям, українці за кордоном розгорнули бурхливу організаційну та культурно-освітню діяльність. Були створені українські науково дослідні заклади, просвітницькі організації, засновано чимало газет та видавництв. На початку 1920-х рр. Прага серед інших європейських столиць була найкращим місцем для розгортання діяльності українського осередку, по-перше, через сприятливу політичну ситуацію та позитивне ставлення до емігрантів з боку уряду ЧСР; по-друге, внаслідок переїзду до Праги значної кількості українських емігрантів та створення ними низки культурно-освітніх, наукових, професійних організацій і закладів. В історії української діаспори чеський період називають «золотим» віком. У Празі, де зібралися кращі мистецькі та наукові сили, був створений Музей визвольної боротьби України, що функціонував під керівництвом Дмитра Антоновича. Музей став визнаним загальноукраїнським центром музейних та архівних пам'яток,

пов'язаних із українським еміграційним та політичним рухом ХХ століття. А сам Д.Антонович створив і видавав на еміграції універсально-оглядовий збірник «Українська культура», жанр якої – академічні лекції. Заснування Музею визвольної боротьби України у Празі (далі – МВБУ) було обумовлено політичною роз'єднаністю української еміграції, окремі представники якої відмовлялись передавати документи на зберігання до Українського національного музею-архіву (далі – УНМА) [14, с. 35-47]. В силу цього в 1925 р. у Празі з ініціативи професорів Українського вільного університету та колишніх військовиків Армії УНР та Української Галицької Армії було засновано товариство «Музей визвольної боротьби України», до складу якого увійшли І.Горбачевський (перший голова товариства), Д.Антонович (директор музею у 1925–1945 рр.), В.Сімович, С.Смаль-Стоцький, Д.Дорошенко, А.Яковлів, М.Омелянчик-Павленко та ін.

1. МВБУ невдовзі перетворився на найбільший музейний осередок української еміграції в Європі, який структурно поділявся на чотири відділи, фонди яких комплектувалися за рахунок надходжень документів з табірних архівів, матеріалів українських дипломатичних місій, а також діловодної документації установ та організацій, створених українцями в еміграції. Фонди музею інтенсивно поповнювалися особовими колекціями відомих громадськополітичних та культурних діячів (Д.Антоновича, В.Біднова, І.Горбачевського, Д.Дорошенка, О.Колесси, О.Лотоцького, В.Петріва та ін.). Товариство МВБУ існувало на членські внески та пожертви від українських емігрантів. Заходами товариства та завдяки фінансовій допомозі українського підприємця та мецената К.Лисюка у червні 1939 р. було відкрито Український дім у Празі, який перетворився на важливий культурний центр зарубіжного українства [15, с. 349-356]. Війна негативно позначилась на поповненні колекції МВБУ: якщо у 1930-х рр. щомісячно реєструвалось 400-450 нових надходжень, то у воєнні роки – лише 30-40 документів. Значних втрат колекція МВБУ зазнала під час бомбардування Праги американською авіацією 14 лютого 1945 р., внаслідок якого було зруйновано більшу частину музейного приміщення. МВБУ проіснував у Празі до 1948 р. і був ліквідований комуністичним урядом ЧСР. Значна частина його колекції (близько 6 тис. кг документів у розсіпі) була переміщена до УРСР у 1958 р. Упродовж наступних п'яти років на основі опрацювання цих матеріалів у ЦДІА УРСР було сформовано 173 фонди (7232 справи за 1918–1944 рр.) .

2. За вказівкою директивних органів окремі матеріали МВБУ після їх впорядкування були передані до Центрального державного архіву жовтневої

революції у Москві, зокрема, у 1954 р. туди надійшли десять фондів з матеріалами Української партії соціалістів-революціонерів [16, с. 13-24]. Документи «еміграційного» походження перебувають також на зберіганні у ЦДАГО України, де сформовано «Колекцію документів «Український музей у Празі»» (ф. 269) у складі 1644 справ. Більшість матеріалів названого фонду носять фрагментарний характер, лише доповнюючи документальні комплекси, сформовані у ЦДАВО України. Останнє є свідченням того, що ці матеріали мають спільне джерело походження і були «штучно» вилучені на стадії їх опрацювання в оперативних цілях. Матеріали «еміграційного» походження представлені у складі кількох фондів ЦДА України, м. Львів, у т.ч. «Колекції документів про діяльність урядів та армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» (ф. 581), колекції мікрофотокопій «Матеріали архіву Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові з Національної бібліотеки у Варшаві». У ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного зберігаються понад 20 альбомів з колекції МВБУ, які надійшли до архіву в 1959 р. Таким чином, створення, в міжвоєнний період, у Празі МВБУ було пов'язане з поразкою визвольних змагань 1917–1920 рр., одним з наслідків яких була велика хвиля політичної еміграції з українських теренів, яка включала представників політичного проводу Української Центральної Ради, Української Держави гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР, Уряду ЗУНР, громадсько-політичних, військових, культурних діячів та науковців. Необхідність заснування українських інституцій за кордоном полягала в тому, що на початку 1920-х рр. за межами України опинилась документація урядових установ Директорії УНР та ЗУНР, архіви українських військових частин та з'єднань (зокрема – Армії УНР), особові документи українських емігрантів, а також зібрані ними історичні колекції. Після поразки у визвольних змаганнях і встановленні радянської влади в Україні тут створюється мережа музейних установ. Військова тематика, перш за все, історія та діяльність Червоної Армії знаходить відображення в історичних, краєзнавчих, а також у музейних кімнатах військових частин [11, с. 4-8; 12, с. 4-5].

Військово-історичні музеї в довоєнній Україні. Через постійні воєнні дії та нестабільність політичної влади в 1920-1940 роках знівелювалася робота військово-історичних установ на території України. Так, офіційних фактів існування в Києві військово-історичного музею немає. Аналізуючи фото з альбому Об'єднаної командної школи ім. С.С.Каменева (нині будівля – військового лицюю імені Івана Богуна) в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів

України ім. Г.С.Пшеничного, з великою ймовірністю можливо припустити, що залишки Військово-історичного музею, який у 1918-1919 роках знаходився у будинку на вул. Єкатерининській, 12, зберігалися в даній школі. Проте, в історичному формулярі школи Каменева, жодних свідчить про роботу музею немає. На рисунках представлені фото 1934 року будинку і кімнати музею Об'єднаної командної школи імені С.С.Каменева. Проте в Одесі військово-історичний музей існував. Свідченням цього є матеріали із Галузевого державного архіву Служби безпеки України [17]. Завідуючим військово-історичного музею Одеського дому культури армії та флоту з 1923 по 1931 роки був Андрій Іванович Посохов. Саме матеріали відомої слідчої справи “Весна”, в результаті розслідування якої Посохов І.А. 3 липня 1931 року був розстріляний, повідомляють, що до складу експонатів музею входили: 14 станкових кулеметів, із них німецьких – 4 (“Кольт”), французьких – 2, австрійських – 1, англійських – 1, російських – 2, американських – 4; 10 ручних кулеметів, із них англійських – 3, французьких – 5, германських – 1, датських – 1; 7 бомбометів, із них російських – 2, австрійських – 3, німецьких – 2; 1 міномет; 1 малокаліберна пушка та 12 бомб до бомбометів. За свідченнями самого Посохова, зазначенні експонати потрапили в музей від старого царського музею та союзу мисливців в 1929-30 роках.

Радянські військово-історичні музеї в Україні. Розвиток військової музейної справи перервала війна. Однак після визволення Києва 6 листопада 1943 року вже у березні 1944 року уряд України ухвалив постанову «Про виставку професійного озброєння і техніки у місті Києві», яку розмістили у Пушкінському парку (неподалік від кіностудії О.Довженка і палацу культури заводу «Більшовик»). 25 лютого 1945 року виставка була урочисто відкрита. На ній було представлено понад п'ять тисяч експонатів (трофеї чотирьох Українських фронтів) [18]. 19 травня 1944 року уряд України ухвалив постанову про організацію нової виставки «Партизани України в обороні проти німецько-фашистських загарбників», яка була відкрита 30 квітня 1946 року в Києві в будинку, де тепер знаходяться комісії Верховної Ради України (вул. Грушевського, 18). У залах на двох поверхах відвідувачам було представлено 15000 експонатів [12, с. 8]. Ці дві виставки були відкриті для відвідування до осені 1951 року. Починаючи з 1951 року подібні виставки трофеїв Червоної Армії в Києві та й взагалі в Україні не проводилися. Значна частина експонатів – надто великогабаритна військова техніка – танки, самохідні артилерійські установки, артилерійські системи, літаки тощо – пішла на металобрухт, менша частина була передана до різних музеїв і

використовувалась в їх експозиціях або зберігалась у фондосховищах [12, с. 9]. У 1956 році при Київському окружному будинку офіцерів (тепер – Центральний будинок офіцерів Збройних Сил України, вул. Грушевського, 30/1) було засновано воєнно-наукове товариство, члени якого вивчали і узагальнювали досвід Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років, займалися пропагандою воєнно-наукових знань, воєнно-патріотичним вихованням підростаючого покоління. Шостого листопада 1967 року за рішенням командувача Київського військового округу генерал-полковника (з 1977 року Маршала Радянського Союзу) Куликова В.Г. був відкритий Музей історії військ Червонопрапорного військового округу [19, с. 1-3]. Музей розмістився в приміщенні окружного будинку офіцерів. У 14-ти залах цього музею були представлені матеріали і документи, що висвітлювали багаторічну історію Київського округу. З дня відкриття музей постійно поповнювався експонатами і вже у 1973 році налічував майже три тисячі експонатів – документів, фотографій, схем, зброї, бойової техніки [19, с. 1-3]. Матеріали та експонати дореволюційної доби розповідали про те, що з Україною була пов'язана військова діяльність видатних російських полководців Суворова О.В. (1730-1800) і Кутузова М.І. (1745-1813). Багато документів висвітлювали історію створення Червоної Армії, її участь у громадянській війні, збройну боротьбу проти армії УНР, німецьких окупантів, білогвардійських армій Денікіна А.І., Врангеля П.М., білополяків, а також життя і діяльність округу в роки мирного будівництва в період від 1921 року і до початку Великої Вітчизняної війни у 1941 році. У залах музею було виставлено озброєння вітчизняного виробництва, яке надходило до лав Червоної армії у передвоєнні роки, а саме: ручний кулемет Дегтярьова, 82-мм міномет, ручний гранатомет, танковий кулемет, снайперська рушниця з оптичним прицілом, пістолет Токарева, чудово виготовлені макети танків, літаків тощо. На прилеглому до музею майданчику була виставлена військова техніка. З експозиції можна було дізнатися про діяльність військових училищ, яких на території округу у 1940 році налічувалося 17. Представлені в експозиції фотографії знайомили відвідувачів із видатними випускниками цих училищ, видатними воєначальниками: генералами армії Ватутіним М.Ф., Черняхівським І.Д. та іншими, а також з командувачами округу у передвоєнні роки: командармами Федьком І.І., Тимошенком С.К., генералом армії Жуковим Г.К., генерал-полковником Кирпоносом М.П. У музеї було представлено багато матеріалів і документів, що висвітлювали події Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років – про запеклі прикордонні бої, героїчну оборону міста Києва, бойові

операції 1-го і 2-го Українських фронтів по звільненню території України від нацистських окупантів, діяльність партизанів та підпільників. Досить змістовно і ґрунтовно у залах музею було показано життя і діяльність округу у повоєнний період. Музей історії військ Київського Червонопрапорного округу діяв до проголошення незалежності України. У 1991 році він був розформований. Частину експонатів вивезли до Москви, чимало документів і матеріалів – до Центрального музею Збройних Сил України [12, с. 10].

Військово-історичні музеї в сучасній Україні. У перші роки незалежності, у зв'язку з реформуванням великої кількості військових частин та військово-навчальних закладів, військово-музейна система майже розвалилася. Експонати музеїв розформованих частин частково передано до інших музеїв, але більшість фондів було втрачено і пограбовано. У 1994 році в системі Збройних Сил України налічувалося 126 військових музеїв у тих військових частинах і установах, військово-навчальних закладах, які були реформовані та продовжували існування. Новий етап у військово-музейній діяльності розпочався з відродження роботи військово-історичного музею у жовтні 1995 року, коли Міністерство оборони України заснувало Музей Збройних Сил України, а начальником музею було призначено майора Карпова В.В. Рішенням начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковника А.Лопати від 9 листопада 1995 року новостворений музей розмістився у приміщеннях військово-історичного музею Центру культури, освіти та дозвілля Збройних Сил України, колишнього Музею історії військ Червонопрапорного військового округу. Фонди колишнього військово-історичного музею у кількості 337 експонатів були передані новоствореному Музею Збройних Сил України, що становило невеличку частину колись багатой колекції музею Київського військового округу [10, с. 195-196]. На сьогодні фонди Національного військово-історичного музею України налічують понад 50 тисяч одиниць, з яких більше 40 тисяч – основного фонду. Але фонди музею продовжують постійно зростати за рахунок надходження експонатів та колекцій [10, с. 201-205; 12, с. 6]. Працівники музею розробили концепцію, тематико-експозиційний план, який складався із чотирьох розділів, а саме: перший – присвячений українській армії, у якому повинно бути висвітлено військову історію (від княжої доби, козацького війська, українських військових частин у складі імперії); другий присвячений військовим формуванням в Україні у добу Визвольних змагань 1917-1920 років; третій – розвитку військової справи на території України (1921-1991 років) та четвертий розділ – проголошенню

незалежності України і розбудові Збройних Сил України та їх діяльності на сучасному етапі. Одним із важливих напрямків діяльності музею є науково-дослідна робота, яка в перші роки існування була спрямована на створення експозиції «Збройні Сили України. Витоки. 1917-1991 роки». За розробленим тематико-експозиційним планом були зібрані експонати. Створена експозиція поділялась на наступні періоди: формування українських частин в часи діяльності Української Народної Республіки; міжвоєнний; Другої світової війни та повоєнний до утворення у 1991 році Збройних Сил України. Наступним етапом в роботі музею стало розроблення у 1998 році наукової концепції нової постійної експозиції під назвою «Військова діяльність на теренах України у період від V століття до н.е. – до XX століття». Нова експозиція складалася із таких розділів: «Дослов'янський період розвитку військової справи в Україні (V століття до н.е. – III століття н.е.)», «Військова організація та війни Київської Русі (IX – XVI століття)», «Козацька держава та її військо (XV – XVI століття)», «Українські збройні формування в арміях Російської та Австро-Угорської імперії (XVIII – поч. XX століття)». Також був опрацьований план наукового комплектування музею за темою «Збройні Сили незалежної України». Одним із напрямків науково-дослідної діяльності музею була участь його працівників у створенні нормативно-правової бази військово-музейної справи та діяльності музеїв в системі Міністерства оборони України. За дорученням цього Міністерства співробітниками музею були опрацьовані проекти Положення про огляд-конкурс діяльності військових музеїв у Збройних Силах України, а також колективом музею була внесена пропозиція щодо змін і доповнень до Закону України «Про музеї та музейну справу» (до статей 6, 12, 13, 20, 28) [20]. Наукові працівники музею брали участь у роботі комісії по опрацюванню проекту Закону України «Про державні символи України», який дає опис державних символів – герба, гімну, прапора, а також встановлення правила їх використання [11, с. 20, 22-23]. Незважаючи на організаційні труднощі, які виникали під час створення музею, розробки концептуальних засад експозиційної роботи, комплектування музейного фонду, вже у 1996 році розпочалася його експозиційна і виставкова діяльність. Співробітники музею підготували і провели три виставки у 1996 році: 18 травня – із перших надходжень до музею; у липні – п'ятиріччя заснування Спілки офіцерів України; і найбільша 6 грудня – «П'ятиріччя» – до п'ятої річниці Збройних Сил України. В останній виставці було представлено більше 300 експонатів, які висвітлювали період формування, становлення і функціонування української армії

на сучасному етапі. Тематика виставки розповідала майже про усі сторони життя армії. Знаменним роком у житті музею став 1998 рік, коли 26 січня був підписаний наказ Міністра оборони України про створення Центрального музею Збройних Сил України і була завершена робота над постійною експозицією «Збройні Сили України. Витоки. 1917-1991 рр.», яку урочисто відкрили 14 червня. З відкриттям цієї постійної експозиції була розпочата робота з відвідувачами. Основною формою цієї роботи стали екскурсії. З цього року Центральний музей Збройних Сил України розпочав новий етап своєї діяльності – музей повністю запрацював. Музей набуває популярності у жителів та гостей міста. Якщо у 1998 році Центральний музей Збройних Сил України відвідало майже три тисячі чоловік, з яких 2357 військовослужбовців, 400 учнів, то у 2005 році кількість відвідувачів становила вже понад 16 тисяч чоловік, а разом із філіями – майже 65 тисяч осіб [11, с. 23-25, 31]. У культурно-просвітницькій діяльності важлива роль відводилась впровадженню інформаційних технологій – висвітленню роботи музею по телебаченню, радіо, у пресі, мережі Інтернет. У діяльності музею однією із дійових форм освітньо-виховної роботи стає виставкова робота, яка характеризується проведенням як стаціонарних, так і пересувних тематичних виставок. Музей виставляв свої експонати і на міжнародних виставках, наприклад, у 2004 році на виставці «Перша світова війна і пам'ять про нації» в історичному музеї Берліна, експонувавши Бойовий прапор 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. 60-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні у 2005 році була відкрита виставка «Трофеї Червоної Армії (1941-1945 рр.)», яку організували Центральний музей Збройних Сил України спільно з Центральним музеєм Збройних Сил Російської Федерації, меморіальним комплексом «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)» м. Києва, Державною компанією з експорту й імпорту продукції військового та спеціального призначення «Укрспецекспорт» та Державним підприємством «Укроборонсервіс». На виставці були виставлені: військова форма одягу особового складу, зброя, прапори і штандарти, нагороди і відзнаки німецької армії та армій держав-сателітів, німецькі документи, захоплені Червоною Армією, відомий державний герб Німеччини з рейхсканцелярії та ін. Були також представлені матеріали, що висвітлювали бойову діяльність чотирьох українських фронтів та видатних воєначальників Червоної армії, зокрема, генерала армії Ватутіна М.Ф. і генерал-полковника Кирпоноса М.П. Виставка викликала жвавий інтерес широких мас населення. Активна виставкова робота ведеться також і у філіях Центрального музею Збройних Сил України, яких на сьогодні

налічується п'ять. Виставки, які організують співробітники музею та його філіалів, стали важливим засобом ознайомлення жителів та гостей Києва з пам'ятками вітчизняної воєнної історії та сприяли вихованню підростаючого покоління, військовослужбовців у патріотичному дусі [11, с. 54-55]. З відкриттям музею розпочалася науково-дослідна робота. У першу чергу співробітники зосередились на створенні наукової концепції експозиції, опрацювали її тематично-експозиційний план, збирали експонати. Науковці музею провели дослідження танку М4А2 «Шерман» (в роки війни їх постачали по ленд-лізу), підбитого під час Корсунь-Шевченківської наступальної операції, яку проводили війська 1-го та 2-го Українських фронтів. Цей танк, що пролежав 60 років на дні річки Гнилий Тикач, тепер представлений в експозиції техніки музею, що розташована на території Національного університету оборони України [10, с. 205-207]. Науковий колектив Національного військово-історичного музею України розробляє концепції експозицій для філій, надає науково-методичну допомогу музеям військових частин і навчальних закладів. Важливу роль у розвитку наукової діяльності музею, пропаганді досягнень вітчизняної воєнної історії відіграють друковані видання музею «Військово-історичний альманах» і науково-методичний збірник «Український військовий музей». На сучасному етапі наукові співробітники музею проводять поглиблене вивчення музейних предметів, колекцій, пам'яток, матеріалів і документів, подальше удосконалення та підвищення ефективності експозиційної, культурно-освітньої, виставкової і видавничої діяльності, розробку наукових концепцій експозицій, наукове комплектування фондів, відтворення в експозиції музею та його філіях музейними засобами військової історії нашої держави і сучасного стану Збройних Сил України [11, с. 63-65]. У сучасних умовах військовий музей являє собою багатофункціональний інститут соціальноісторичної інформації, який призначений для збирання і зберігання пам'яток військової історії, поширення інформації про воєнну історію України, здійснення військово-патріотичного виховання засобами музейних предметів. Вже з перших кроків колектив музею в першу чергу приділяє увагу постійному поповненню, вивченню і обробці військово-історичних пам'яток, музейних колекцій. В існуючій експозиції музею відвідувачі можуть ознайомитися з автентичними документами, фотографіями, схемами, бойовими прапорами, орденами і медалями, зброєю та військовою технікою. Завдяки закладеній інформації у всіх пам'ятках, в тому числі і військово-історичних, послідовно висвітлюється військова історія киммерійсько-

скіфського періоду, княжої доби, національно-визвольної боротьби доби Козаччини, військових формувань в Україні протягом XIX-XX століть та діяльність Збройних Сил після проголошення незалежності України. Тепер музей займає вагоме місце в системі культурно-освітніх установ Міністерства оборони України та серед історичних музеїв держави як центр наукової роботи та військово-патріотичного виховання. Важливою подією в житті музею стало те, що 15 січня 2010 року Указом Президента України Центральному музею Збройних Сил України надано статус національного та перейменовано у Національний військово-історичний музей України. Національний військово-історичний музей України нині є потужною культурно-освітньою, науково-дослідною і методичною установою, яка постійно дбає про розвиток подальшої діяльності своїх філій і мережі музейних утворень у військових підрозділах Міністерства оборони України [12, с. 6-7]. Другого грудня 2010 року до столітнього ювілею заснування першого військово-історичного музею в Україні та Дня Збройних Сил України, який щорічно відзначається шостого грудня, музей відкрив чергову виставку «Збройні Сили України на варті держави». Виставлені в експозиції документи і матеріали висвітлюють історію створення та становлення видів сучасних Збройних Сил України, родів військ, миротворчої діяльності та міжнародної співпраці. Розгорнута експозиція не тільки розповідає про етапи формування та теперішній стан Збройних Сил України, а й служить справі виховання у молодого покоління почуття гордості за героїзм і патріотизм українських військових, сприяє духовному відродженню у народу ставлення до його військової історії. Адже без всебічного використання нашої історико-культурної спадщини неможливо вирішувати завдання докорінного оновлення духовного життя [12, с. 7].

Висновок. У військово-історичних музеях України, з моменту їх зародження і до сьогодення, зберігалися та нині нагромаджені унікальні творіння матеріальної і духовної культури українського народу, свідчення його економічного, суспільно-політичного, науково-технічного і культурного розвитку. Вони становлять невід'ємну частину, в тому числі, загальнолюдських цінностей, відображають ідеали поколінь, розповідають про різні періоди історії, видатних діячів держави, науки, техніки і культури. Постійно зростає значимість військово-історичних музеїв у контексті сучасних завдань музейної справи як невід'ємної галузі не тільки культури, а й науки. На сучасному етапі, коли музеологія виходить на новий якісний рівень, гостро відчувається необхідність у поглибленому дослідженні її історії, вивченні особливостей і основних етапів

формування її основ як наукової дисципліни. Таким чином, вивчення історії вітчизняного війська, славетних традицій українських воїнів відкриває нові можливості у використанні досвіду музейної справи, сприяє розвитку музеології, поліпшенню та удосконаленню музейних експозицій, які правдиво, без прикрас, повинні висвітлювати різні періоди воєнної історії, заповнювати прогалини на її сторінках.

1. Равикович Д.А. Классификация музеев // Российская музейная энциклопедия: В 2 т. – М.: Прогресс; «РИПОЛ КЛАССИК», 2001. – Т. 1. – С. 273.
2. Журнал организационного заседания Киевского отделения Российского Императорского военно-исторического общества 14 июня 1908 года // Военно-исторический вестн. – 1909. – № 1–8. – С. 26.
3. Журнал собрания Музейной комиссии // Военно-исторический вестн. – 1909. – № 1-8. – С. 185.
4. Журнал заседаний Распорядительного комитета // Военно-исторический вестн. – 1909. – № 1-8. – С. 119.
5. Обзорение предметов военной старины. Отделение I. Музей войсковых частей. – Вып. I. – М., –1912. – 78 с.
6. Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870 – 1910-і рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – 373 с.
7. Габаев Г. Обзорение предметов военной старины. Отдел I. Музей войсковых частей. Выпуск I. Издание Московского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, под редакцией действительного члена общества Н.А.Маркса. Москва 1912 г. // Записки разряда военной археологии и археографии Императорского Русского военно-исторического общества / Под ред. Н. И. Веселовского. – Т. 2. – СПб., 1913.
8. ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 4.
9. ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 61. – Арк. 1.
10. Машталір В.В. Розвиток музейної справи в системі Міністерства оборони України // Збірник наукових праць «Праці Центру пам'яткознавства». – Київ: Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОPIK. – 2012. – Вип. № 22. – с. 194-211.
11. Карпов В.В. Музейна справа у Збройних Силах України (1996- 2006) . – К.: 2007. – 96 с.
12. Карпов В. 100 років з дня створення військово-історичного музею в Україні // Український військовий музей. – 2010. – № 2. – 156 с.
13. Военный-Військовий Журнал. Київ, 1919, № 3. – 112 с.
14. Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України у Празі (1925–1948): створення, діяльність, доля архівної колекції // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. II. – 128 с.
15. Палієнко М. Створення та діяльність Українського історичного кабінету в Празі (1930–1945 рр.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія». – 2001. – Вип. 5. – 425 с.
16. Палієнко М. Український національний музей-архів у Празі (1923–1930 рр.) : історія створення та основні напрямки діяльності // Студії з історії архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – 42 с.
17. Галузевий державний архів СБУ. – Ф. 6. – Оп.1. – Д. 67093, т. 2135-2137.
18. Малаков Д. Київські трофейні виставки // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. I (2). – С. 151-158.

19. По залах музею Краснознаменного Киевського воєнного округу. Путеводитель. – К., 1973. –78 с.
20. Закон України «Про музеї та музейну справу» // Урядовий кур'єр. – 1995. – 17 серпня. – С. 8-9.

(https://shron1.chtyvo.org.ua/Mashtalir_Vadym/Kulturno-muzeieznavchyi_aspekt_formuvannia_viiskovo-istorychnykh_muzeiv_v_Ukraini.pdf?PHPSESSID=gocg0hoe040vg0a96h8omk38n1)

Бураков Ю.В. Музей Національної Академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного у системі військово-історичної роботи Збройних Сил України

Відсіч збройній агресії Російської Федерації, розпочатої захопленням Криму у лютому 2014 р. та ряду районів Донецької та Луганської областей виявило низку системних проблем у військово-історичній науці та військовому музеєзнавстві. Серед них: несформованість системи здійснення наукового воєнно-історичного аналізу сучасних воєнних конфліктів; низька ефективність впровадження набутих воєнно-історичних знань в освітній процес вищих військових навчальних закладів (далі – ВВНЗ) ЗС України та підготовку військ (сил); недосконалість воєнно-історичної роботи з формування патріотизму та морально-бойового духу захисників України. Все це актуалізує процеси налагодження чіткої системи воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України. Як результат — своєчасним є прийняття у жовтні 2020 р. Генеральним штабом Збройних Сил України «Доктрини з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України». Згаданий документ має «сприяти: вдосконаленню воєнно-історичної науки в Україні; забезпеченню координації наукових досліджень; осмисленню вітчизняного та світового воєнно-історичного досвіду... збереженню історичної пам'яті та національних військових традицій; патріотичному вихованню молоді...» (Доктрина з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України. 2020).

Стаття 1 Закону України «Про музеї та музейну справу» визначає музей, як «науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини» (Культурна спадщина України. 2002, с. 49). Культурна спадщина є найпотужнішою складовою формування

української ідентичності поруч із мовою, територією, економічним життям і спільністю історичної долі, що може стати чинником національної консолідації, посприяти суспільному розвитку. Музей, як соціальний продукт, є результатом цілеспрямованої, систематичної, творчої пошуково-дослідницької, збиральницької, фондової, експозиційної роботи (Ковальчук, Є. 2012, с. 17–22). Важливим осередком військово-історичної роботи у львівському гарнізоні є музей Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (далі — НАСВ). В силу того, що музей розташований на території військового вишу і є закладом з обмеженим доступом відвідування, про нього мало згадок у науковій та краєзнавчій літературі. Так авторка ґрунтовного дисертаційного дослідження про формування колекцій пам'яток воєнної історії у музеях Львова в новітній час, Наталія Петрик оминає опис колекції музею НАСВ (Петрик, Н. Р. 2019, 400 с.). У той же час дослідниця докладно аналізує склад колекції Воєнно-історичного музею 58-го Будинку офіцерів. Цей музей розташований поруч із НАСВ, теж на території військової частини, відомою героїчною участю в обороні Луганського аеропорту під час сучасного російсько-українського збройного конфлікту. Згаданий музей, як і музей НАСВ, є відомчим (належить до Міністерства оборони України), знаходиться у підпорядкуванні командування військової частини, однак значно більший за фондами, оскільки є наступником розформованого Музею Прикарпатського військового округу. Висвітленням історії формування згаданого музею та його колекцій, що мають виключно воєнно-історичний характер, займається директор цієї музейної установи, полковник у відставці — Сергій Паліса. Його перу належать декілька статей, що присвячені минулому та сьогоденню Воєнно-історичного музею 58-го Будинку офіцерів та є надбанням української історіографії щодо військового музеєзнавства (Паліса, С. 2011, с. 6–11; Паліса, С. 2012, с. 771–773). Відкриття Музею історії військ Прикарпатського військового округу відбулося 7 травня 1965 р. й було приурочене до широкого святкування в СРСР «20-ї річниці Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» (Музей истории войск Краснознаменного Прикарпатского военного округа. 1980, с. 6). Експозиція розміщувалася у спеціально побудованій, з урахуванням музейної специфіки, споруді на території Парку культури імені Богдана Хмельницького, неподалік від НАСВ. 60–70-і роки ХХ століття — це період піднесення музейного будівництва в Україні. У 1964 р. вийшла Постанова ЦК КПРС «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих», що зобов'язувала партійні, радянські,

профспілкові, комсомольські та громадські організації сприяти розвитку музеїв (Омельченко, Ю. 1988, с. 147). До 20-річчя перемоги над нацизмом, яке широко відзначалося в СРСР, у трьох залах розлогого будинку культури Львівського військово-політичного училища, яке розташувалося на території сучасної НАСВ відкрилася невеличка експозиція про випускників училища — Героїв Радянського Союзу. На території училища, напроти головного входу була відкрита Алея Героїв Радянського Союзу, де розміщувалися бюсти нагороджених цією відзнакою — випускників навчального закладу. Музейна експозиція радянських часів, в основному, була присвячена історичним подіям Другої світової війни. Після розвалу Радянського Союзу й відновлення 1991 року незалежності України, львівський військовий навчальний заклад зазнав докорінного реформування. Була побудована нова система освіти на рівні світових стандартів і національних інтересів. Разом із реформуванням та становленням сучасної Національної академії сухопутних військ відбувалося будівництво нового музею ВВНЗ. За тридцятирічний період незалежності України, ювілей якої відзначається цього року, музей військового вишу зазнав декількох реконструкцій: I-й — етап з 1991 р. до 1999 р., II-й — до 2010 р., III-й — після 2010 р. й до сьогодні. До 1999 р. експозиція музею висвітлювала історію навчального закладу переважно радянських часів та перших років розбудови незалежної України. З 1999 по 2010 рр. було проведено роботу з оновлення інформації та експозиції вже у розширених чотирьох залах, зокрема — з минулого військових навчальних закладів, які розміщувалися на території НАСВ австро-угорського та польського періодів окупації Львова, з історії українського війська, періоду підготовки офіцерів у часи національно-визвольних змагань 1917 — 1921 рр. та за часів існування Української повстанської армії.²⁸ жовтня 2010 р. урочисто відкрився оновлений музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, експозиція якого з невеликими додатками існує й дотепер. Експозиція музею висвітлює історію сучасної НАСВ, а також історію навчальних закладів, які існували раніше на території військового містечка. Музейна експозиція розміщена на двох поверхах клубу НАСВ. На прилеглий території виставлені зразки військової техніки різних часів. Особливістю є те, що експозиція зробила крок із власне музейних залів до експонування стендів у коридорах та спеціалізованих аудиторіях усіх навчальних корпусів навчального закладу, тобто музей впритул наблизився до курсантів. Вітрини та стенди музею зроблені за ескізами львівських художників і відповідають високому естетичному

рівню. Напередодні відкриття оновленої експозиції проводилась активна робота із дослідження історії закладу, збору необхідних експонатів, тощо. В результаті копіткої роботи наукового працівника, полковника у відставці, кандидата історичних наук Михайла Слободянюка та особового складу НАСВ, меценатів, у музеї створені дев'ять виставкових залів. Відбулася реорганізація експозиції, зокрема скорочено подачу матеріалів радянського періоду та зроблено наголос на висвітлення сучасної історії НАСВ. Тобто, були заново розроблені тематико-експозиційні плани, відремонтовані зали, які присвячені структурним підрозділам НАСВ, випускникам навчального закладу та міжнародному співробітництву ВВНЗ. Відкриття музею НАСВ широко висвітлювалося у засобах масової інформації (У Львові відкрили музей історії Академії сухопутних військ, 28 жовтня; 31 жовтня 2010).

У першому залі музею розміщені експонати австрійського та польського періодів окупації Львова про історію військової освіти у Східній Галичині. Першим військовим навчальним закладом, відкритим у Львові після уведення в Австро-Угорській імперії загального військового обов'язку на початку 1870-х років, була школа кадетів, створена відповідно до реформи військової освіти. З 1880 р. вона знаходилась у так званих «казармах Фердинанда», пам'ятці архітектури на початку вулиці Городоцькій. Одним з тих, хто навчався у стінах цієї школи за програмою однорічного добровольця був Мирон Тарнавський, в подальшому кадровий офіцер австрійської армії, герой визвольної боротьби українського народу за незалежність, генерал-четарь Української Галицької Армії. Експонується його портрет, фото тих часів школи кадетів, тогочасна зброя, ін. 1 жовтня 1899 р. відбулось урочисте відкриття школи кадетів піхоти у Львові. Ця школа займала територію сучасної НАСВ. Багато споруд зберіглося й до нині. Велична головна будівля навчального закладу була зведена за проектом вихованця мюнхенської Академії мистецтв архітектора Михайла Покутинського. Серед парку, окрім головного будинку, розташовувалися шпиталь для вихованців, житлова споруда для персоналу і будинок команданта школи. Існували й допоміжні будівлі: стайні та каретні сараї, будиночок портъє, кегельбан, плац для шиккування вихованців, спортивні майданчики, тенісні корти, насаджений великий сад. Територію оточував міцний цегляний паркан. Велику увагу було приділено газо- та водопостачанню, особливо через те, що на відстані 800 м від будівлі школи у ті часи ще існував Стрийський цвинтар. Відкриття військового навчального закладу на Вулецьких пагорбах міста (у той час це була околиця

міста) поруч із Стрийським парком, збігається за часом із іншими визначними військово-історичними подіями у житті міста — відкриттям Історичного музею міста Львова (1898), Національного музею імені короля Яна III (1908) та «Рацлавицької панорами»(1894) на Крайовій Виставці у Стрийському парку. Ці музеї містили унікальні колекції військово-історичного характеру.

В експозиції музею НАСВ представлені тогочасні газети з оголошеннями про відкриття військової школи, фотографії тих часів, серед них випускників, які відзначилися під час Української визвольної революції 1918–1921 років, зокрема, полковника Гната Стефаніва, сотника Богуслава Шашкевича та інші. Представлена копія уніформи вихованця військового закладу. Друга частина експозиції залу представляє історію існування у Львові Корпусу кадетів No 1 польської держави (Другої Речі Посполитої). Корпус був створений у Лобзові (Краків) на базі австрійського військово-навчального закладу та переведений до Львова. В силу жорсткого окупаційного характеру польської влади в Галичині, на відміну від Австро-Угорщини, жоден українець у львівському військовому навчальному закладі не навчався. У вересні 1939 р., з початком Другої світової війни, корпус кадетів No 1 (така була його офіційна назва) припинив своє існування у Львові. У другому та третьому залах музею НАСВ представлені експонати радянського періоду. Вони здебільшого охоплюють історію утворення і розвитку Львівського вищого військово-політичного училища. Окремий стенд розповідає про історію Спеціального факультету училища, на якому навчались майбутні офіцери багатьох країн Східної Європи (які входили до військово-політичного блоку — Варшавського договору), Азії, Африки та Латинської Америки. Серед випускників факультету — Президент Монголії (2009–2017) Цахіягійн Елбегдорж. Експонується його фото з курсантських часів, матеріали з часу його відвідин НАСВ вже у якості Президента країни. В одному із просторих залів музею НАСВ представлена історія українського війська з давньоруських часів до сучасності. Багато в експозиції експонатів уніформістики. Свої мундири передають у музей на зберігання колишні викладачі-офіцери, представники іноземних делегацій, які є частими гостями НАСВ. В залі експонуються повна колекція військової уніформи офіцерів та курсантів Сухопутних військ та Військово-Морського флоту періоду 1969–1992 років. Представлена (чи не єдина в Україні?) галерея військового однострою Сухопутних військ Збройних Сил України сучасного періоду 1992–2020 років. У музеї НАСВ виставлена на огляд колекція стрілецької зброї, яка була на озброєнні в різні періоди існування

навчального закладу та вивчалась курсантами. Додатково експонується виставка стрілецької зброї часів Першої та Другої світових воєн, а також зразки стрілецької зброї розвинутих країн світу. В одному із залів представлена історія утворення і розвитку НАСВ у складі ЗС України, від Відділення військової підготовки Державного університету «Львівська політехніка» і до сучасної Національної академії сухопутних військ. На стендах розміщена інформація про гетьмана Петра Сагайдачного, чиє ім'я носить ВВНЗ. 18 листопада 2000 р. за значні успіхи у підготовці кваліфікованих фахівців для українського війська та з нагоди 100-річчя підготовки офіцерських кадрів у Галичині Указом Президента України інституту присвоєно ім'я гетьмана Петра Сагайдачного та вручена Почесна грамота Кабінету Міністрів України. Експонується Бойовий Прапор колишнього Військового інституту Національного університету «Львівська політехніка», а також інформація про факультети, на яких навчаються військові фахівці окремих спеціальностей. Серед матеріалів експозиції висвітлюється історія підрозділів НАСВ — Наукового центру Сухопутних військ, Військового коледжу сержантського складу, Міжнародного центру миротворчості та безпеки та 184 Навчального центру. Окремо у вітринах виставлені численні нагороди — свідчення спортивних звитяг випускників та викладачів Академії. Надзвичайно багатим на експонати є музейний зал, присвячений міжнародному співробітництву НАСВ. Експозиція демонструє широкі міжнародні зв'язки Академії як з представниками іноземних збройних сил, так і з військовими навчальними закладами інших держав. Окремі стенди розповідають про іноземні навчальні заклади, з якими співпрацює український ВВНЗ — Академію Сандхерст (Великобританія), Навчальний центр Сен-Сір Коеткідан (Франція), Академію Модени (Італія), Школу офіцерів сухопутних військ у Дрездені (Німеччина), Військову Академію США у Вест-Пойнті, Королівську академію Збройних Сил Норвегії та багатьох інших. Також представлена участь викладачів та випускників НАСВ у миротворчих місіях в Косові, Іраку, Лівані, у спільних міжнародних навчаннях, які проводяться на Яворівському полігоні, зокрема щорічних міжнародних військових навчань «Швидкий тризуб». Останні зміни у музеї відбулись у 2014–2020 рр., зокрема вони торкнулись залу випускників ВВНЗ, де основну частину експозицій присвячено офіцерам-випускникам НАСВ, які брали участь в АТО – ООС та нагородженні державними нагородами. Окрім того, у цьому залі представлені речі воїнів та різні артефакти, які мають відношення до бойових дій на Сході України по захисту Вітчизни від російських агресорів

(Музей історії НАСВ. 2021). Варто зазначити, що створення музею у НАСВ значно вплинуло на розвиток військово-патріотичного виховання майбутніх офіцерів та молоді, зокрема сприяла поглибленню в них знань з історії Українського війська, тощо. Окрім курсантів, щороку з музейними експозиціями НАСВ ознайомлюються понад 1000 відвідувачів (учні старших класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв). Частими гостями є представники іноземних військових делегацій.

В цілому проведена значна робота із побудовою сучасної експозиції. У той же час у музеї є гостра нагальна проблема із активізацією фондової роботи, каталогізацією експонатів. Якщо колекції зброї, уніформи, більш-менш описані, то інші фондові групи потребують наукового опрацювання. Слід розпочати створення єдиного каталогу фондів і відповісти на основне музейне питання — скільки історичних пам'яток знаходяться на збереженні у музеї НАСВ? Слушною є пропозиція одного з організаторів нового львівського музею українських визвольних змагань В.П.Бойка щодо утворення єдиного електронного наукового реєстру світового музейного фонду українських військових реліквій (Бойко, В. 2014, с. 11). Звичайно один працівник (вищезгаданий шановний М.В.Слободянюк) не в змозі оперативно провести такий значний обсяг фондової роботи. Допомогу мають надати курсанти, майбутні офіцери — культурологи під керівництвом викладачів кафедри гуманітарних наук (серед них чимало колишніх викладачів та випускників кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»). Включення такої роботи в освітній процес у вигляді навчальної практики матиме значний виховний ефект й, головню, допоможе подолати прогалину у багатосторонньому функціонуванні музею НАСВ. Дослідник історії музеїв України В.В.Машталір справедливо зазначає: «історія музейної справи є невід'ємною частиною вітчизняної культури і складовою частиною музеєзнавства. Вивчення і аналіз минулого сучасних музеїв — одна із основ наукового підходу до рішення актуальних теоретичних і прикладних питань» (Машталір, В. 2015, с. 48). Варто взяти під науково-методичну опіку з боку державних головних військово-історичних музеїв України колекції історичних реліквій у зібраннях, які підпорядковуються командуванню військових частин, у тому числі і музею НАСВ. Від реалізації вищенаведених пропозицій очікується насамперед покращення умов зберігання пам'яток музейного фонду, збільшення відвідувачів музею, і тим самим — залучення їх до національних та світових культурних надбань.

- Бойко, В. П. 2014. Українські комбатанти — організатори військово-історичних музеїв / Historical and Cultural Studies. Vol. 1, с. 6–11.
- Доктрина з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України. 2020. URL: <https://ivms.com.ua/wp-content/uploads/2020/11/doktryna-z-voeyenno-istorychnoyiroboty.pdf> [дата зверн.: 02.11.20].
- Ковальчук, Є. 2012. Музей у сучасному світі: розробка наукової концепції/ Волинський музейний вісник: Наук. зб.: Вип. 3. / Упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силюк & Є. Ковальчук. Луцьк. С. 17–22.
- Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища. 2002. / Про музеї та музейну справу. Закон України від 29 черв. 1995 р. № 249 / 95-ВР //: Зб. офіц. док. К.: Істина. С. 49–58.
- Машталір, В. В. 2015. Культурно-музеєзнавчий аспект формування військово-історичних музеїв в Україні / Питання історії науки і техніки. 4. С. 48–61.
- Музей історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. URL: <https://www.asv.gov.ua/?q=asv/muzei-istoriyi-akademiyi> [дата зверн.: 02.11.20].
- Музей истории войск Краснознаменного Прикарпатского военного округа: Путеводитель. 1980. Львов: Каменяр. 78 с.
- Омельченко, Ю. А. 1988. Розвиток учбових музеїв. К.: НМК ВО. 195 с.
- Паліса, С. 2011. Воєнно-історичний музей 58-го Будинку офіцерів/ Український військово-ий музей. К.: НВІМУ. 3. С. 6–11.
- Паліса, С. 2012. Музей воєнно-історичний. Енциклопедія Львова. Т. 4 / За ред. А. Козицького. Львів: Літопис. С. 771–773.
- Петрик, Н. Р. 2019. Формування колекцій пам'яток воєнної історії у музеях Львова (XIX–XX ст.). — дис. на зд. наук. ст. к. і. н. НУ «Львівська політехніка», Львів; Східноєвропейський НУ імені Лесі Українки, Луцьк. 400 с.
- У Львові відкрили музей історії Академії сухопутних військ. 31 жовтня 2010. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_vidkrili_muzei_istoriyi_akademiyi_suhoputnih_viysk_n1114805 [дата зверн.: 02.11.20]

(Воєнно-історичний вісник. – Ч. 4(38). – 2020. – С. 68-77)

Тарасенко Л.П. МУЗЕЙ РАКЕТНИХ ВІЙСЬК СТРАТЕГІЧНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ: ЕКСПОНАТИ РОЗСЕКРЕЧЕНИХ КОМПЛЕКСІВ

Колекцію унікальних експонатів музею Ракетних військ стратегічного призначення поповнила оригінальна ракетна техніка — автономні машини бойового, технічного і побутового забезпечення особового складу стратегічних ракетних комплексів, які здійснювали бойове чергування під час руху по ґрунтових дорогах за заданими маршрутами переміщення. Так, в одній із експозицій під відкритим небом музею РВСП тепер представлені агрегати рухомих ґрунтових ракетних комплексів (ПГРК): машини забезпечення бойового

чергування (МОБДи)15В231, 15Т117, 15Т118, а також агрегати рухомого командного пункту ракетної дивізії (ПКП рд) 15В119 «Вибор»: 15В129, 15В133, 15В134, 15Н1061М (до речі, агрегати ПКП рд знаходилися на зберіганні в арсеналі ракетних військ «Михайльонки», а були передані вони з в/ч 43195 (37рд) м.Луцьк після її ліквідації). Давайте познайомимося з ними, здійснивши невеликий екскурс в історію. В Ракетних військах стратегічного призначення завжди існувала прихована від сторонніх очей величезна армія спеціальної автотехніки. Її головним призначенням були забезпечення постійної бойової готовності ракетних комплексів, транспортування і установка частин балістичних ракет, обслуговування бойових і допоміжних машин та надання екіпажам гідних умов довгострокової служби «в чотирьох стінах» під час патрулювання і далеких походів рухомих стратегічних систем. Вони могли проходити по безлюдних районах з несприятливими кліматичними умовами при повній відсутності ремонтних баз, джерел електроенергії, водопостачання, об'єктів харчування та приміщень для розміщення та відпочинку особового складу, з яких формували колони машин забезпечення, що супроводжували ракетні системи. Такі машини застосовувалися також для забезпечення автономних бойових дій мобільних зенітних систем ППО, в берегових комплексах та інших військових частинах, розміщених в малонаселених районах. До типового набору такої техніки входили рухомі засоби забезпечення бойового чергування і охорони, пересувні їдальні та гуртожитки, майстерні різного профілю і електростанції тощо. Формування строго засекреченого сектора військово-автомобільного комплексу почалося в перші повоєнні роки, коли Радянський Союз перебував в стадії «холодної війни». Надалі з появою надзвукової авіації, потужної ракетної і ядерної зброї, незважаючи на величезні організаційні, кадрові, технічні і технологічні проблеми, вся ця розгалужена і непомірно дорога строго засекречена система постійно приносила свої важливі плоди, набагато випереджаючи аналогічні цивільні галузі, які не отримували настільки ж щедрої державної підтримки. У роки глибокого військового протистояння секретність і цензура в цій області панували тотальні — від моменту прийняття рішення про початок проектування і до повної ліквідації машин. Після розпаду СРСР основна частка інформації та зображень військової автотехніки була розсекречена, але частина матеріалів взагалі знищено, і тому донині деякі відомості, характеристики, результати випробувань залишаються неповними або продовжують носити гриф «таємно». Перші машини були створені на шасі МАЗ-

543А з типовими кузовами-фургонами декількох видів і входили до складу рухомого ракетного комплексу 15П696 на гусеничному ході з балістичними ракетами середньої дальності РТ-15. Вперше вони з'явилися у складі колісних ОТРК «Темп-С» і СРК «Темп-2С», потім застосовувалися в ракетних комплексах «Піонер» і «Тополь», ЗРК С-300. Склад колон забезпечення, кількість машин і їх комплектація залежали від конкретного призначення, застосування, місця дислокації, кліматичних умов і кількості особового складу супроводжуваних систем озброєння. Вони створювали рухомі командні пункти, постійно супроводжували пускові установки під час їх бойового чергування. Всі агрегати забезпечували бойове застосування та експлуатацію в будь-який час року і доби при температурі навколишнього повітря від -50 до $+40^{\circ}\text{C}$, відносній вологості повітря при температурі 25°C до 98%; швидкості вітру біля землі до 20 м / сек, під час розгортання і згортання антен і до 25 м/сек — під час експлуатації: в дощ, пил, туман, сніг; в умовах хімічної, бактеріологічної і радіоактивної зараженості місцевості.

Агрегат 15В129. Машина бойового управління рухомого командного пункту ракетної дивізії, призначена для прийому і передачі по радіо бойових команд управління, а також у взаємодії з агрегатами 15В133, 15В134, 15В75 і М50 (Б-51) для організації та ведення оперативного-командного зв'язку з вищими ланками управління і об'єктами позиційного району. Агрегат 15В129 змонтований на базі серійного автошасі МА3-543А і забезпечує: 1) прийом сигналів централізованого бойового управління (ЦБУ), 2) прийом і передачу сигналів радіоканалів бойового управління (РБУ). Дальність зв'язку: в ДВ-СВ-діапазоні — до 150 км, в УКВ-діапазоні — до 45 км, 3) телефонний закритий оперативного-командний зв'язок (ОКЗ) з вищими ланками управління (ВЗУ) і позиційного району (ПР) спільно з агрегатами 15В133 і 15В134, 4) телекодовий закритий ОКЗ і з ВЗУ спільно з агрегатами 15В133, 15В134 і М50 (Б-51), 5) зв'язок по колоні на марші по радіостанції Р-123М в діапазоні частот 20-51.5 МГц. Дальність зв'язку — 7 км в умовах рівнинної місцевості, 6) зв'язок між агрегатами комплексу на марші по радіостанціях Р-138 в діапазоні частот 76-93,95 МГц. Дальність зв'язку 3 км в умовах рівнинної місцевості, 7) зв'язок між агрегатами комплексу на позиції, 8) час розгортання агрегату на позиції — 20 хв без урахування розгортання КМП-2 і комплекту «Сосна» — М6В. Час згортання агрегату — 30 хв, 9) потужність, яку споживає агрегат на позиції, не більше 30 кВт, на марші — не більше 10кВт, 10) габаритні розміри агрегату:

14425x3250x4460 мм, 11) маса укомплектованого агрегату з екіпажем не більше 40600 кг. Кузов розділений перегородками на 5 відсіків: перший і другий (суміщені) — відсік для апаратури 15E621-1, обладнання САЕ, виробу 15E1155, обладнання життєзабезпечення і потреб особового складу агрегату; третій відсік — відсік апаратури ЗАЗ і приймальної апаратури РБУ 15E646-П-1 (15E619,15E646-П); четвертий відсік — операторський; п'ятий відсік — тамбур. Апаратура і устаткування агрегату розташовано в спеціальному кузові, на його даху, в підкузовних ящиках і нішах, а також в кабінах автошасі МАЗ-543А.

Агрегат 15В133. Машина зв'язку (приймальна) рухомого командного пункту ракетної дивізії, є складовою частиною комплексу 15В119 і забезпечує спільно з агрегатами 15В129,15В134 організацію ведення ОКЗ. Призначений для бойового управління ракетними комплексами при виконанні ними бойового завдання в режимах бойового чергування і здійснення маршу. Агрегат 15В133 здійснює прийом інформації в КВ і УКВ діапазонах, а також прийом і передачу інформації в ДМВ діапазоні. Габаритні розміри агрегату: довжина — 14425 мм, ширина — 3250 мм, висота — 4500 мм (при опущених антенах), висота — 5200 мм (при піднятих антенах на даху), маса укомплектованого агрегату з екіпажем не більше 40600 кг, прохідність агрегату по дорогах всіх категорій забезпечується з наступними максимальними швидкостями по шосе — 45 км / год, по ґрунтових дорогах — 25 км / год, розвіданою місцевістю — 15 км / год. Агрегат 15В133 дозволяє долати брід глибиною не більше 0,6 м без прийняття додаткових заходів з відновлення бойової готовності.

Апаратура й устаткування агрегату розташовуються в кузові, на його даху, в під-кузовних ящиках і нішах, а також в кабінах автошасі МАЗ-543А.

Агрегат 15В134. Машина зв'язку, (передавальна) рухомого командного пункту ракетної дивізії є складовою частиною комплексу 15В119 «Вибор» і забезпечує передачу інформації при проведенні оперативно-командного зв'язку з агрегату 15В129 і 15В133 з вищестоящими і підлеглими ланками управління. Агрегат 15В134 здійснює передачу інформації, яка транслюється з агрегатів 15В129 і 15В133 по одному каналу УКВ або одному каналу КВ — діапазону на позиції і одному каналу УКВ на марші.

Агрегат 15В134 змонтований на базі серійного автошасі МАЗ-543А і забезпечує наступні технічні характеристики: 1) передачу інформації в УКВ діапазоні; 2) передачу інформації в КВ діапазоні; 3) УКВ радіозв'язок по колоні на марші передається через радіостанцію Р-123М: дальність зв'язку на марші до 7

км; 4) УКВ радіозв'язок між агрегатами комплексу по радіостанціях Р-138 дальність зв'язку на марші до 3 км; 5) зв'язок з агрегатами комплексу на позиції. Габаритні розміри агрегату: довжина — 13950 мм; ширина — 3230 мм; висота — 4200 мм при опущених антенах і 5200 мм — при піднятих антенах на даху, маса укомплектованого агрегату з екіпажем не більше 40600 кг. Особливе місце для нормального несення бойового чергування відводиться тиловому забезпеченню (ТО) Ракетних військ стратегічного призначення. До тилового забезпечення входить підготовка місця відпочинку чергової зміни, встановленого наказом командира, тобто територія, де перебувають на ній обладнання і засоби матеріального забезпечення, що створюють необхідні умови для своєчасного і повноцінного відпочинку особового складу чергових змін і розрахунків. Для ТО бойового чергування ракетних комплексів з самохідними пусковими установками ракети була створена машина забезпечення бойового чергування, яка оснащена спеціальним обладнанням і призначена для охорони, приготування їжі, організації харчування і відпочинку особового складу чергової зміни.

Агрегат 15В231. Машина забезпечення бойового чергування (МОБД — 1, 2, 3, 4, 5 для ракетного комплексу «Тополь») — спеціальна машина, оснащена необхідним обладнанням і призначена для охорони, приготування їжі, організації харчування і відпочинку особового складу чергової зміни в польових умовах. Для стійкого тилового забезпечення чергових сил в МОБД в період підготовки до заступання на бойове чергування створюються і постійно містяться запаси матеріальних засобів. Розміри запасів визначаються вимогами наказів міністра оборони. МОБД рухомих командних пунктів полку і дивізіонів, заправлені паливом і охолоджувальною рідиною, укомплектовані постільними речами, продуктами (крім тих, що швидко псується) та іншим майном, розміщуються в обладнаних сховищах у готовності до виходу на польові позиції. Розміри і обладнання агрегату розраховані на забезпечення життєдіяльності 10-ти осіб з особистими речами та зброєю.

В агрегаті передбачені системи електропостачання, управління, зв'язку, мікроклімату, опалення, вентиляції, водопостачання, кухонно-складське і побутове обладнання. Конструктивно агрегат складається з двох, не пов'язаних жорстко між собою, відсіків. Перший відсік — дизельний. У дизельному відсіку розміщені два дизель-генератори АДА-30 потужністю 30 кВ. Між першим і другим відсіками розташований паливний бак з запасом палива 2398 л для АДА-30. Другий відсік — основний, розділений перегородками на 7 відсіків різного

цільового призначення — 2 відсіки використовуються для розміщення людей: чотиримісне купе для відпочинку особового складу і двомісне купе — для відпочинку начальника караулу і його помічника. Є купе-їдальня для прийому їжі особовим складом, (одночасно можуть приймати їжу 4 людини). Купе-їдальня обладнана одним складним спальним місцем для кухаря. У кухонному відсіку є плита для приготування їжі, чарунки для зберігання продуктів, холодильник, місце для зберігання посуду і її миття. Бойовий відсік оператора призначений для розміщення в ньому чергової зміни, тут розташований бойовий пост оператора і пост стрілка БПУ. У відсіку встановлена кінцева апаратура системи охорони, пульт оператора автономної пускової установки, сейф і піраміда для зброї. Над бойовим відсіком змонтована БПУ. Середній відсік (тамбур) і бойовий відсік оператора з'єднані між собою коридором, який йде по всьому лівому борту від бойового відсіку і до купе-їдальні (за принципом коридору поїзда). В ньому розташований умивальник, відсіки для сушіння верхнього одягу і взуття. З коридору є входи через внутрішні зсувні двері в купе і відсік оператора, з тамбура в їдальню, з їдальні — в кухню. Тамбур обладнаний вхідними дверима. Габаритні розміри: довжина — 15700 мм, ширина — 3230 мм, висота — 4415 мм. Маса повністю спорядженого агрегату з екіпажем — 43500 кг.

Агрегат 15Т118. Машина забезпечення бойового чергування (МОБД-2). Машина-гуртожиток призначена для забезпечення життєдіяльності та відпочинку особового складу під час несення бойового чергування в польових умовах. Унікальний мобільний готель для тимчасового проживання особового складу розрахований на розміщення 24 осіб (6 купе по 4 людини) з особистими речами та зброєю. В агрегаті передбачені системи електропостачання, оповіщення, зв'язку, мікроклімату, опалення, вентиляції, водо-постачання, а також є сушарки для взуття і обмундирування. Вага повністю спорядженого агрегату з водою в системі водопостачання (без особового складу) 36320 кг, довжина — 15370 мм, ширина — 3240 мм, висота — 3960 мм. Автомобіль-гуртожиток 15Т118, або «рухомий готель» для відпочинку і тимчасового групового проживання військовослужбовців у польових умовах був унікальним, оригінальним і незвичайним агрегатом РВСН. Його створювали для комплексу «Темп-2С», але згодом варіанти цієї машини надходили в інші ракетні й зенітні з'єднання. Їх оснащення розміщувалося в кузові з двома бічними вхідними дверима, власними системами електрообладнання, водопостачання, вентиляції, опалення та кондиціонування повітря. Уздовж всієї правої сторони кузова проходив

коридор з заднім тамбуром, де знаходилися загальна роздягальня, умивальник, поздовжні підвісні полиці і ящики для білизни і системи зв'язку. З лівого боку знаходилися шість купе з речовими рундуками в нижніх ліжках. У кожному купе — тумбочка з настільною лампою, шафа з дзеркалом, електричний вентилятор, радіоприймач, внутрішній телефон і термометр. В деяких машинах була духова кабіна з баком на 300 літрів води. Даний агрегат використовувався у військовій частині 33874 (19-я ракетна дивізія. м.Хмельницький) заводський No 11886683 дата випуску 29.03.1984 року підприємства П / с М-5271.

Агрегат 15Т117. Машина забезпечення бойового чергування (МОБД-1). Машина-їдальня призначена для забезпечення життєдіяльності та відпочинку особового складу при несенні чергування в польових умовах, для зберігання запасів продовольства, приготування їжі та харчування. Машина-їдальня розрахована для одночасного харчування 16 осіб. До складу агрегату входять: колісне шасі високої прохідності, кузов встановлений на шасі, обладнання, змонтоване на шасі і в кузові. Кузов являє собою суцільнометалеву зварену конструкцію, що складається з каркасу з основою, зовнішньої і внутрішньої обшивок, підлоги, щитів, дверей і люків. Зовнішня обшивка кузова виконана із сталевих листів товщиною 1 мм, внутрішня — виконана панелями, склеєними з листової бакелітизованої фанери товщиною 5мм і декоративного пластику. У бічних стінах кузова — двоє зовнішніх одностулкових дверей і 16 вікон. У задній стінці кузова знаходяться одностулкові двері. Всі вікна з подвійним склінням, гумовими ущільнювачами і запорами. На вікнах встановлені світломаскувальних штори і захисні сітки від комах. Усередині кузов розділений перегородками на відсіки різного цільового призначення. Починаючи від передньої стінки кузова, розташовані такі відсіки:

- передній службовий тамбур,
- купе на 4 спальних місця для персоналу,
- середній перехідний тамбур, який відкриває доступ до головного залу-їдальні для одночасного харчування 16 осіб, обладнаного 4 складними столами, стільцями, телевізором і радіоприймачем.

Далі:

- відсік ЗП,
- продовольчий склад,
- душ,
- варильне відділення з роздачею і мийкою,

- задній тамбур, поєднаний з роздягальною.

Їдальня може бути перетворена в залу для перегляду теле- і відеопрограм та прослуховування радіопередач. З кухонним відсіком суміщені душева кімната для персоналу та складське приміщення (продовольчий склад) з холодильником і шафами для зберігання 750 кг продуктів з розрахунку на 7 діб забезпечення. Задній тамбур з роздягальною використовується для входу і виходу особового складу. В агрегаті передбачені системи електропостачання, управління, зв'язку, мікроклімату, опалення, вентиляції, водопостачання, оповіщення, кухонно-складського і побутового обладнання. Агрегат змонтований на колісному шасі МАЗ-543В (МАЗ-543М) підвищеної прохідності.

Електроживлення всіх систем здійснювалося від промислової мережі змінного струму напругою 220 або 380 В, від рухомої електростанції або джерела постійного струму в 24–27 В. Габаритні розміри машини (ДхШхВ) 15,365 х 3,240 х 4,436 м (з опущеною антеною). Запас питної води (возить) 2200 л. Експлуатація: РК 15П642 «Темп-2С», РК 15П645 «Піонер», РК 15П645К «Піонер-К», РК 15П653 «Піонер-УТТХ», РК 15П656 «Горн», РК 15П158.1 «Тополь-Т», ПКП рд 15В119 «Вибір». Агрегат 15Н1061М. Машина дизель — електростанція — багатоцільова рухома автономна електростанція РВСН на шасі МАЗ-543В. Електростанція забезпечувалася зсунутим до задньої частини шасі глухим кузовом 2213, в якому знаходилися чотири дизель-електричних агрегати АД30-Т400-2Р з генераторами ДГФ82-4К, з яких зазвичай працювали тільки одна, дві або три установки, а четверта була запасною. Вони виробляли змінний трифазний струм частотою 50 Гц і напругою 400 В для живлення всіх споживачів мобільних систем озброєння в будь-яких метрологічних умовах і температурі. Номінальна потужність одного агрегату становила 30 кВт, при одночасній роботі з другим і третім дизель-генератором сумарна потужність зростала до 50 і 84 кВт відповідно. При тривалій стаціонарній роботі на даху встановлювалася вертикальна 4-метрова вихлопна труба. Між моторним відсіком шасі і кузовом містилася циліндрична цистерна на 4300 л дизельного палива для електроагрегатів. Габаритні розміри станції в транспортному положенні — 14060х3240х4415 мм. Повна маса — 41,0 т. Тривалість безперервної роботи без будь-якого обслуговування — 250 годин, без дозаправки — 168 годин, або 7 діб. У варіанті ПАО-1 (пересувного агрегату освітлення) з комплектом різних прожекторів, кабельних катушок, настановних пристосувань і засобів підзарядки акумуляторів переносних ліхтарів електростанція була пересувним агрегатом

освітлення. Отже, ефективна автомобільна техніка з передовими системами озброєння, представлена в експозиції, зокрема, агрегати рухомих ґрунтових ракетних комплексів, які свого часу відігравали важливу роль в протистоянні розв'язанню Третьої світової війни, послуживши зрозумілим аргументом стримування гонки озброєння і мирного співіснування, тепер — експонати музею.

1. Агрегат 15Т118. Формуляр (15Т118ФО). Завод. No 11886683.1976 р. 147 с.
2. Агрегат 15В129. Технічний опис (15В129ТО). ШІ2.000.219ТО. Видання перше. 1987 р. 128 с. Введене в дію за вказівкою командира в/ч 08310 No 5004 від 13 липня 1984 р. МО СРСР.
3. Агрегат 15В133. Технічний опис (15В133ТО). ШІ2.000.220ТО. Видання перше. 1987 р. 96 с. Введене в дію за вказівкою командира в/ч 08310 No 5004 від 13 липня 1984 р. МО СРСР.
4. Агрегат 15В134. Технічний опис (15В134ТО). ШІ2.000.221ТО. Видання перше. 1987 р. 108 с. Введене в дію за вказівкою командира в/ч 08310 No 5004 від 13 липня 1984 р. МО СРСР.
5. Енциклопедія Ракетних військ стратегічного призначення / Під заг.ред. д-ра воен. наук, проф. Н.Е.Соловцова. М.: РВСП; Білгород: Білгородська обласна друкарня, 2009. 860 с.
6. Стратегічні ядерні сили. Енциклопедія XXI с. Том I. М.: Видавничий дім «Зброя і технології». 2000. 511 с.
7. Кочнев Е.Д. Секретные автомобили Советской Армии. URL: <https://tech.wikireading.ru/1091>

(Воєнно-історичний вісник. – Ч. 4(38). – 2020. – С. 92-99)

Прокіп А.В., Михальський Ю.В. «АФРИКАНСЬКА» ГРУПА ПРЕДМЕТІВ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ ЗНАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІМ. КОРОЛЯ ЯНА ІІІ (ПРИВАТНА ЗБІРКАЗИГМУНТА ХАРТЛЕСБА) ТА ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Постановка проблеми. Африка подарувала світу величезне розмаїття традицій, значний культурно-цивілізаційний спадок. Цей континент є незвичним і завжди притягував до себе увагу. Племена та народності Африки вирізняються не тільки обрядами та контрастною культурою, а й своєю войовничістю. Історія знає багато війн, які відбувалися на цьому континенті з часів глибокої давнини і до сьогодні. За такий значний проміжок часу африканські народи сформували власні оригінальні методика ведення бою. Кожен воїн проходив спеціальну підготовку та був навчений бойовим мистецтвом. Африканські майстри-зброярі виготовляли різноманітну холодну зброю, яка вирізнялася незвичним виглядом та призначенням

Мета статті – з'ясування історії походження, аналіз, подання характеристик предметів африканської холодної зброї та елементів озброєння з Національного музею ім. Короля Яна III, зокрема тих, які потрапили у 1930-х роках з приватної збірки З. Хартлеба, а також короткий огляд наявної у ЛІМ збірки африканської холодної (клинкової) зброї.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Основою до написання статті послужила інформація про африканську зброю з інвентарів Національного музею ім. короля Яна III у Львові та ЛІМ, складених у різні часи музейними працівниками (такими, як Рудольф Менкицький, Францішек Ковалішин, Борис Мельник). Ця проблематика частково розглянута у дослідженнях Олени Шевченко, Тараса Рака, Любомира Хахули, Юлії Олійник та ін. Існує велика кількість різновидів африканської зброї, створеної як для ведення війн, так і для полювання. На сьогодні багато африканських сувенірів зроблені так, що нагадують справжню зброю. Такі елементи часто використовуються у домашньому інтер'єрі. Африканська зброя має незвичний вигляд, і це притягує до себе увагу шанувальників усього незвичного. Однак навіть зараз африканські племена здійснюють войовничі напади або просто захищаються, займаються полюванням та використовують для цього списи, ножі та кинджали. Так у міжплемінному конфлікті у Руанді 1994 р. між тутсі та хуту, в якому загинуло до 1 млн осіб, одним із основних знарядь масових вбивств стала холодна зброя типу мачете (Геноцид в Руанді... 2022). Тому африканська холодна зброя та її застосування – це не тільки історична спадщина, а й, на жаль, буремне сьогодення. У 20-30-х роках минулого століття можливість для ознайомлення з військовою культурою африканських народів надавали експозиційні зали Національного музею ім. короля Яна III у Львові. Так у залі «Зброярня І», у вітрині з європейськими, кавказькими, перськими кинджалами можна було оглянути також і марокканський ніж-ханджар та інше африканське озброєння (Mejicki R., 1936: 52). Значна частина тодішньої «африканської» колекції Музею походила з приватної збірки Зигмунта Хартлеба – колекціонера, зброєзнавця, автора таких досліджень, як «Наука про зброю. Сучасні піхотні рушниці» (1920), «Польська шабля» (1926) та ін.

Зокрема, у праці «Польська шабля» З. Хартлеб визначив типи шабелі і методи їх консервації. Мешкав по вул. Св. Марка (тепер вул. О. Кобилянської), 20 (1916 р.). За цією ж адресою, за даними адресної книги м. Львова, мешкав і Казимир Хартлеб – історик, журналіст, професор Львівського університету (Kęga

adresowa król. stoł. miasta Lwowana r. 1916, Lwów, 1916: 118). Цікаві, на наш погляд, відомості про одного з Хартлебів – Тадеуша Хартлеба подав у своїх спогадах про Львів періоду російської окупації 1914-1915 рр., виданих у Будапешті 1915 р., учасник львівського соціалістичного підпілля, єврейсько-угорський журналіст, громадсько-політичний діяч, член революційного уряду Угорщини 1919 р. Йозеф Погані, зазначивши, що Т. Хартлеб, з яким він перебував у львівській в'язниці по вул. Стефана Баторія (тепер вул. Князя Романа), був одним із лідерів «лемберзького робітничого руху» разом із Натаном Коркесом та Артуром Хасклером (Pogany J., 1915: 48). У березні 1935 р., після смерті власника, Національний музей ім. короля Яна III у Львові придбав колекцію зброї З. Хартлеба. Були складені опис та оцінка збірки. Її оцінили у значну, як на той час, суму в 17701 зл. Збірка З. Хартлеба нараховувала 1096 різних предметів і складалася з таких розділів: I розділ «Захисне озброєння»; II розділ «Панцирі»; III розділ «Шоломи»; IV розділ «Щити»; V розділ «Зброя з Південної Америки»; VI розділ «Зброя з Африки»; VII розділ «Зброя з Океанії»; VIII розділ «Зброя з Японії»; IX розділ «Зброя з Китаю»; X розділ «Зброя з Індії»; XI розділ «Зброя з Гімалаїв»; XII розділ «Гуцульська зброя»; XIII розділ «Зброя Близького Сходу» (з Персії, Туреччини, Кавказу, Аравії – шаблі, ятагани, ножі, вогнепальна зброя); XIV розділ «Західно-європейська зброя» (мечі, шпаги, палаші, шаблі, багнети, алебарди, списи, перначі та топірці, рушниці, пістолети, револьвери, автоматичні пістолети, порохівниці, ладівниці тощо). Отже, окрему групу (VI розділ) колекції З. Хартлеба (а це – 63 предмети) склали зразки африканської холодної зброї та озброєння, до яких, зокрема, увійшли африканські списи – 8 списів з чотирибічними вістрями XIX ст. (No 67–74), 6 малих легких списів XIX ст. (No 75–80), 2 важкі нубійські списи XIX ст. (No 81, 82), 4 легкі списи з зубцями XIX ст. (No 83–86), 2 широкі важкі списи XIX ст. (No 87, 88), 2 дерев'яні луки (No 89, 90) та 3 стріли (No 91–93), дерев'яний, обтягнений шкірою колчан XIX ст. (No 94), 6 стріл пігмеїв XIX ст. (No 95–100), бойова дерев'яна палиця XIX ст. (No 101), сокира племені фон (одне з племен Тропічної Африки. UXVII ст. фони разом із племенем аджа утворили державу Дагомея, яку в 1890-х роках завоювала Франція – П.А.) XIX ст. (No 102), бойовий ріг зі слонového ікла XIX ст. (No 103), довгий чотири-сторонній кий XVIII ст. (No 104). У збірці З. Хартлеба була й африканська клинкова зброя, зокрема: 1) «меч нубійський» XIX ст., оправа з крокодилячої шкіри (No 105); 2) «меч нубійський» XII–XIX ст.; вістря європейське XII ст., оправа з червоної

шкіри (No 106); 3) «меч нубійський» XIX ст., оправа з крокодилячої шкіри, піхви з арабської кольчуги, XIX ст. (No 107). Серед зразків африканської короткоклінкової зброї колекції З. Хартлеба можна згадати наступні: 1) короткий меч фонів XIX ст., руків'я дерев'яне, піхви зі шкіри ящірки (No 108); 2) короткий меч з Абіссинії (Ефіопії) XIX ст., піхви з білої шкіри та ременем (No 109); 3) ніж арабський XIX ст., кривий, руків'я з рогу, піхви металеві з пояском (No 110); 4) ніж арабський типу «кунья» XIX ст., руків'я з дерева, піхви залізні у сріблі (No 111); 5) ніж з Марокко, XIX ст. (No 112); 6) ніж арабський, обосічний XIX ст. (No 113); 7) ніж з чорним руків'ям, з піхвами з червоного дерева, XIX ст. (No 114); 8) ніж «нубійський» (суданський) XIX ст., обосічний зі шкіряною петлею, руків'я з чорного дерева (ебену) (No 115); 9) ніж «нубійський» (суданський) XIX ст., обосічний (No 116); 10) ніж «нубійський» з оправою зі шкіри крокодила, XIX ст. (No 117); 11) кривий «нубійський» (суданський) ніж, XIX ст. (No 118); 12) малий ніж з різьбленим руків'ям з чорного дерева (ебену) XIX ст. (No 119); 13) ніж обосічний, листовидний, без піхов, XIX ст. (No 120) (Oszacowanie zbiorów BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III, LWÓW, 1935: 4-5). Більшість зразків африканської короткоклінкової зброї (за винятком районів Північної Африки) призначалися як для бойового, так і для господарсько-побутового використання. Характерна риса багатьох африканських кинджалів та ножів – це досить значні розміри, які дозволяють використовувати (класифікувати) один і той же зразок і як довгий кинджал, і як короткий меч (тесак). До «африканської» частини колекції З. Хартлеба належали також фляга на воду XIX ст., виготовлена з верблюжого шлунка (No 121), порохівниця з буйволячого рогу XIX ст. (No 122), арабська острога XVIII ст. (No 123), бердиш дервіша XIX ст. (No 124) (Oszacowanie zbiorów BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III, LWÓW, 1935: 6). До 24.02.2022 р. познайомитися з африканською зброєю можна було в експозиції відділу «Музей-Арсенал» ЛІМ. Хоча ідентифікувати її походження саме з колекції З. Хартлеба зараз досить складно, але можемо припустити, що деякі африканські предмети у ЛІМ, які надійшли з Національного музею ім. короля Яна III, можливо, походили саме з цієї збірки. Інвентарні описи африканських предметів холодної зброї склав провідний фахівець Музею, зброєзнавець Б. Мельник, його роботу у ЛІМ продовжив Т. Рак. Серед зразків африканської короткоклінкової зброї у музейній колекції ЛІМ представлений кинджал (З-872) зі Східної Африки.

Кинджал має листовидний обосічний клинок. З одного боку лезо клинка вигнуте сильніше. Посередині – ледь помітне ребро. Руків'я кинджала – 4-гранне з плоскими розширеннями на кінцях. Над нижнім розширенням є дві кістяні й одна латунна шайби, надягнені на черен. Піхви шкіряні.

Цей кинджал виготовлений у XVIII–XIX століттях. Його загальна довжина складає 38,3 см, довжина клинка – 22,4 см, ширина – 5 см. При виготовленні використовувалися залізо, ріг, дерево, шкіра, застосовувалася техніка куття, різьблення. До 1940 р. зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III (Архів ЛІМ: № 3-872). Окрему групу утворюють кинджали з прямим клинком. Наприклад, один із таких кинджалів XIX століття походить з Північної Африки (3-870). Дослідниця О. Шевченко зазначала, що Північна Африка здавна перебувала під значним культурним впливом арабських народів і саме цим можна пояснити створення на основі традиційних арабських зразків оригінального комплексу озброєння, зокрема клинкової зброї (Шевченко О., 480). Кинджал має прямий клинок, з кожного боку якого ліва повздожжня половина відкута вищою від правої. Руків'я кинджала дерев'яне, конічної форми із зображенням у вигляді стилізованої квітки. Піхви дерев'яні й складаються з двох повздожжніх половинок. Загальна довжина кинджала сягає 43,2 см, довжина клинка – 31,6 см, ширина – 3 см. Для його виготовлення використовувалися сталь, дерево, застосовувалася техніка куття та різьблення. Теж переданий із фондів Національного музею ім. короля Яна III (Архів ЛІМ: № 3-870). Кинджал XIX століття зі Східної Африки (3-873) має прямий, дещо асиметричної форми клинок за рахунок різної заточки леза. Клинок є двогострим і розширеним до вістря. Гриф чорного рогу, значно розширений на кінцях. Середня частина 4-гранна. Нижнє розширення – прямокутних окреслень, ромбовидне у перерізі з вузькою, вставленою шайбою. Верхнє розширення трапецієвидне у плані, на торці 12 шайб, надягнених на черен, а над ними – залізне тризубе завершення. Піхви кинджала шкіряні, з ремінцем та пряжкою для підвішування. При виготовленні кинджала використовувалися такі матеріали, як залізо, ріг, шкіра, тканина, застосовувалася техніка куття, різьблення, інкрустування, шитво. Загальна довжина кинджала складає 55 см, довжина клинка – 34,9 см, ширина – 3 см. До 1940 року кинджал зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III (Архів ЛІМ: № 3-873). Ще один кинджал з прямим клинком (3-864), ймовірно, походить з Північної Африки. У нього двосічний, посередині трохи звужений клинок. Вістря клинка відкуте у

вигляді голки. Рукоятка дерев'яна, посередині охоплена пояском зі шкіри акули. Поясок обрамлений полосками волокна. Голівка конічна. Піхви кинджала шкіряні, їх нижній кінець обшито шкірою акули. При виготовленні кинджала використовувалася техніка куття, обробка шкіри. Загальна довжина кинджала складає 32,2 см, клинка – 21,1 см. До 1940 року зберігався у фондах Національного музею ім. короля Яна III (Архів ЛІМ: № 3-864). Цікаву вигнуту форму клинка має кинджал XIX століття (З 866), який, ймовірно, походить з Ефіопії. У XIX столітті Ефіопія (Абіссинія) залишалася чи не єдиною незалежною християнською країною, ще не підкореною європейцями. Ефіопське військо воювало не тільки з європейцями, але й з суданцями, туземними племенами, використовуючи різноманітну холодну зброю, таку як суданські мечі «каскар», шаблі «шоталь», металеві списи «тор», короткоклинкову зброю та ін. Клинок кинджала на середині вигнутий під тупим кутом, біля вістря розширений, двосічний, має невисоке обабічне ребро. Вістря на лінії леза. Середина клинка чорного воронування, на краях вузькі білі смужки. Рукоятка чорного дерева. Її закінчення дуговидні, сильно розширені, нижнє служить хрестовиною. Середина грифа оплетена прямим і крученим срібним дротом. Верхнє розширення зміцнено срібною орнаментованою пластинкою. При виготовленні кинджала використовувалася різноманітна техніка: воронування, травлення, різьблення, куття. Загальна довжина кинджала – 31,1 см, довжина клинка – 21,1 см. Походить з фондів Музею до 1940 р. (Архів ЛІМ: № 3-866). Неабиякий мистецький рівень африканських майстрів демонструє ніж XIX ст. з Марокко (З-31). Його клинок значної кривини, односічний та прикрашений різьбленим хвилястим орнаментом, латунною вставкою і сімома півкруглими заглибленнями. Хрестовина залізна, плоска. Її кінці загнуті в різні боки й закінчуються кульками. Кинджал має дерев'яну, сокировидну рукоятку. З правого боку вона інкрустована двома краплевидними і трьома круглими вставками червоної емалі, а також дротом та кружечками білої латуні, прикрашеними спіралевидним орнаментом. З лівого боку рукоятка прикрашена хвилястим орнаментом, інкрустованим дротом білої латуні. У нижній частині – латунна обоймиця. Піхви ножа дерев'яні. Устя, наконечник і три обоймиці латунні. З правого боку піхви прикрашені аналогічно рукоятці, з лівого боку – гладкі.

При виготовленні ножа використовувалася техніка куття, різьблення, інкрустування. Його загальна довжина складає 54,7 см, довжина клинка – 38,5 см, кривина клинка складає 5,7/20,5. До 1940 року ніж зберігався у фондах

Національного музею ім. короля Яна III. До 24.02.2022 р. його можна було оглянути в експозиції Музею «Арсенал»(Архів ЛІМ: No 3-31). Він складає пару з аналогічним ножем (3-30), який знаходиться у фондах ЛІМ(Архів ЛІМ: No 3-30).І цей предмет так само зберігався до 1940 р. у Національному музеї ім. короля Яна III. Ще два ножі XIX ст. з Марокко (3-22; 3-39) теж потрапили до ЛІМ з колишнього Національного музею ім. короля Яна III(Архів ЛІМ: No 3-22; 3-39). Можливо, що якийсь з них походить з колекції африканської зброї З. Хартлеба, адже у списку предметів цієї збірки фігурує «ніж з Марокко, XIX ст. (під No 112)» (Oszacowanie zbior ÓWBRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP. ZYGMUNTA HARTLEBAMUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III, LWÓW, 1935: 5).

Висновки. Африканська зброя викликає інтерес як у науковців, так і звичайних поціновувачів холодної зброї. Вона демонструє високу майстерність африканців. Ця зброя стала не просто знаряддям для вбивств, але, як це прийнято у справжніх воїнів, символом воєнної доблесті та чоловічої сили. Бойове мистецтво африканських народів, на наш погляд, ще не достатньо вивчене в Україні й потребує подальших досліджень. Можливість для кращого розуміння, вивчення та ознайомлення з військовими традиціями африканських народів надає, зокрема, експозиція «Арсеналу» (на жаль, після початку повномасштабної російської агресії 24 лютого 2022 р. Музей «Арсенал» тимчасово не приймає відвідувачів), де представлені найкращі зразки африканської зброї (короткоклінкової, металеві, захисної, ударної та ін.), щозберігаються у колекції ЛІМ, і деякі з них, можливо, походять з приватної колекції львівського збирача предметів старовини З. Хартлеба.

Архів Львівського історичного музею (далі–ЛІМ). Фондова група «Зброя».Кн. 1. No 3-22.

Архів ЛІМ.Фондова група «Зброя». Кн. 1. No 3-31.

Архів ЛІМ.Фондова група «Зброя». Кн. 1. No 3-39.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. No 3-863.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. No 3-864.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. No 3-866.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. No 3-870.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. No 3-872.

Архів ЛІМ. Фондова група «Зброя». Кн. 2. No 3-873.

Геноцид в Руанді. URL: Режим доступу: <http://www.war.org.ua/?p=7528>. [Accessed date 26.07.2022].

Шевченко О. (2021). Зброя народів Африки в колекції національного музею історії України Науковий вісник Національного музею історії України. Київ, No 7. 507 с.

(1916). Księga adresowa krÓl. stoi. miasta Lwowa na r. 1916, LwÓw, 464 s.

Mękicki R. (1936). Muzeum narodowe im. króla Jana III we Lwowie. Przewodnikpo zbiorach. LwÓw, 130 s.

(1935). Oszacowanie zbiorÓW BRONI PALNEJ I SIECZNEJ SP.ZYGMUNTA HARTLEBA MUZEUM NARODOWY IM. KR. JANA III.LWÓW, 33 S.

Pogany J. (1915). Lemberg tiz honap az orosz carizmus uralma alatt. Budapest:Kiadja Nepszava-Konyvkereskedes, 143 old.

(Військово-науковий збірник. – 2003. - № 39. – С. 204-213)

Литвин М.Р., Хахула Л.І., Шкорубська В.П. МЕРЕЖА ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ВІЙСЬКОВИХ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена проблематиці висвітлення історії українського військового музейництва ХХ –початку ХХІ ст. Робота базується на використанні загально-наукових та історичних методів дослідження, аналізі вітчизняної та зарубіжної історіографії, сучасних археографічних досягнень учених України, Польщі, Чехії. Хронологічні межі дослідження охоплюють насамперед події новітньої доби України, Польщі, Чехії, Австрії. Автори дають рекомендації щодо удосконалення тематики та характеру подачі експозиційного матеріалу сучасних військово-історичних музеїв, що діють у системі Міністерства оборони України, Міністерства культури та інформаційної політики.

Ключові слова: Україна, Польща, Чехія, військо, музеї, визвольний рух.

Постановка проблеми та її наукова актуальність. Російсько-українська війна 2014–2022 рр. знову актуалізувала необхідність дослідження уроків національної військово-політичної історії, формування здорової (нетравматичної) історичної пам'яті.

Спільне об'єктивне уявлення про минуле має стати основою для згуртування народу, для кристалізації його національної ідентичності. Власне інструментами політики пам'яті є музеї – своєрідні матеріальні відображення колективної пам'яті, а також комунікатори пам'яттєвого нарративу суспільства. На жаль, як свідчать соціологічні дослідження, головними джерелами історичних знань в Україні вважаються не музеї, а (згідно з пріоритетами) родинне середовище, школа, книги, фільми, телеканали та інтернет (Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь, 2019: 15–16). У зв'язку з цим є необхідність державній владі, командуванню силових структур і громадськості посилити суспільний (соціальний) статус державних, відомчих і громадських музеїв, покращивши не лише їхню інформаційну, але й виховну функцію. Важливо також творчо використати досвід попередників,

українських військовиків-патріотів, які організували перші музеї та експозиції, присвячені українському війську, його багатовіковим бойовим і патріотично-виховним традиціям. Пропоноване узагальнення має на меті звернути увагу військовиків, музейників, краєзнавців, представників місцевих органів влади на певний позитивний досвід в організації національного військового музейництва, який може і повинен стати в нагоді сучасним функціонерам щодо покращення збереження і популяризації національної військово-культурної спадщини. Виклад основного матеріалу. Сучасні наукові та суспільно-політичні дискурси пам'яті щоразу частіше репрезентуються у військово-історичних музеях, які також є в центрі явища memory boom, у музейній термінології – музейний бум. Його головними рисами є реалізація низки експозиційних ініціатив, відкриття нових інституцій культури, які спеціалізуються на коротких історичних періодах, явищах, національних спільнотах і творять сучасні наративні експозиції, привабливі і з змістовного і з сценографічного боку. Тривалі посткомуністичні трансформації, елементами яких є пошук своєї ідентичності і спроби її вписування в загальноєвропейський історичний наратив, зміна способів культурного переказу – від вербального до візуального, ностальгія за спокійним, поміркованим життям, яке постійно перериває технологізація і глобалізація, а також потреба опрацювання білих плям історії, замовчуваних у комуністичний період, теж симулюють переосмислення минулого в категоріях музейної справи (Korzeniewski, 2015: 108). Тому політику пам'яті часто досліджують у рамках культурознавчого підходу, де першорядне значення мають не історичні факти чи їх інтерпретація, а феномен пам'яті і його репрезентація в публічному просторі (Saryusz-Wolska, 2011: 223–224).

На думку американської дослідниці Женев'єви Зубжицької, музеї «є упривілейованими місцями переказу історичного наративу і конструювання колективної пам'яті. З допомогою багатих засобів вони можуть не лише ефективно популяризувати історичний дискурс, але й переказувати знання з допомогою широко розбудованої освітньої програми» (Zubrzycki, 2014: 24). Крім того, сучасна історія також дозволяє звернути увагу на такий аспект діяльності музеїв, як участь у публічних історичних дебатах: «Колективна пам'ять, історична політика, інтереси окремих спільнот – це усе становить тло конфліктів навколо чергових музейних інституцій. Додатковим елементом, який перешкоджає формуванню спільної візії історії у випадку Центрально-Східної Європи, є дискусії про новітню історію, які тривають від моменту падіння

залізної завіси в історіографії і пуб-ліцистиці, і, як наслідок, на музейних експозиціях і виставках» (Ziębińska-Witek, 2015: 112). Урозумінні «нової музеології», музей як інституція повинен мати ширшу місію, аніж зберігання і експонування артефактів. Важливу роль відіграє і відвідувач, який стає співтворцем експозиції. Тому автори нових виставок часто постають перед складним завданням: представлення наративу істориків, свого, формування сценографії та надання реципієнтам «натхнення і імпульсу до вироблення власного погляду і приватного наративування минулого» (Słomczyńska, 2011, 53). Крім того, ангажування музею в публічне, а часто й політичне життя призводить до інструменталізації інституції в рамках політики пам'яті та перетворення на місце формування суспільних зв'язків і ідентичності (Kuzko-Zwierz, 2015: 92; Majewski, 2014: 116). Тому військово-історичні музеї з допомогою матеріальних пам'яток переказують відвідувачам історичне знання, а через пластичну вимову – естетичні враження. Слід наголосити, що ті музеї, які мають справу із новітньою історією, широко пропагують свідчення усної історії, яка «дозволяє демократизувати музейний переказ, сконструювати багатоголосний наратив, де присутні навіть протилежні погляди на презентовану проблему» (Chachuła, 2019: 153). Традиція колекціонування зброї та мілітарної атрибутики зародилася серед гетьманів України, української і польської шляхти Наддніпрянщини, Волині та Галичини, угорської аристократії Закарпаття. Військово-історичні колекції стали невід'ємним елементом середньовічних замків і палаців (Луцьк, Остріг, Олика, Олесько, Броди, Кам'янець, Хотин, Львів, Підгірці, Золочів, Жовква, Поморяни, Свірж, Бережани, Чортків, Збараж, Вишнівець, Ужгород, Мукачево, Летичів, Меджибіж, Чигирин, Батурин, Качанівка та ін.) (Петраківський В., Рутинський М. Туристичне краєзнавство).

Дослідники вважають, що **перший воєнно-історичний музей** на Наддніпрянщині було відкрито у Києві 1910 р. за ініціативою Імперського Російського воєнно-історичного товариства (засноване 1908 р.). У його двох залах експонувалися різні пам'ятки воєнної історії України; особливу увагу було приділено висвітленню історії російської армії періоду імператора Миколи I, артефактам часів Севастопольської оборони 1854-1855 рр. Зрозуміло, що більшість дорадянських військово-історичних колекцій було знищено в ході світових і локальних війн, а також у період радянських націоналізацій у 1918–1921 рр. в УСРР і 1939–1941, 1944-1945 рр. на приєднаних західноукраїнських землях. Частина артефактів експропрійованих колекцій була розпорошена по музеях і

архівах СРСР / УРСР, окремі експонати розграбували представники нацистської (німецької, угорської, румунської) адміністрації. Головна ж увага у радянських музеях надавалася свідкам і символам нової доби – перемогам «доблесної» Червоної / Радянської армії, соціалістичним перетворенням після т.зв. громадянської війни 1917–1920 рр. (а фактично воєнних агресій армій червоної і білої Росії проти державності й соборності УНР). Після Другої світової війни в УРСР діяли музеї військових округів, які пропагували військові традиції Червоної / Радянської армії, керівну роль Компартії у військовому будівництві країни, у перемозі над нацизмом у роки т.зв. Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. Після розпаду СРСР деякі з них (наприклад, у Львові) розформовані, а окремі музейні експозиції (зокрема у Києві та Одесі трансформовані до запитів сучасної доби; щоправда, й вони потребують докорінної дерадянізації).

Чільне місце у літописі українського військового музейництва займає **Музей визвольної боротьби України**, який працював у Празі в 1925–1948 рр. (з перервами у час нацистської окупації). Його організаторами і будівничими стали відомі діячі української військово-політичної еміграції Дмитро Антонович, Антін Яковлів, Іван Горбачевський, Михайло Омелянович-Павленко, Володимир Старосольський, Степан Смаль-Стоцький, Степан Сірополко, Василь Біднов, Євген Вировий, Федір Щербина, Дмитро Дорошенко та ін. (Národní archive v Praze. Fond Ukrainské muzeum v Praze. Inv.Č.1659. Kart. 2: 4–5; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф. 4026, оп.1, спр. 7: 8–9; Заремба, 1997: 127–137). Збірки вказаного музею були розподілені у шести відділеннях: військовому, емігрантському, загальному, Шевченківському, Карпато-Українському, бібліотеці.

У власному архівосховищі музею зберігалися збірки документів доби Визвольних змагань першої половини ХХ ст.: Союзу визволення України (1914–1918), таборів військовополонених російської армії в Австрії та Німеччині, окремих міністерств і дипломатичних місій Української держави, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки.

Велику інформаційну цінність має збірка документів про життєдіяльність таборів і робітничих сотень Української галицької армії в Чехословаччині (Йозефів, Ліберці, Німецька Яблонне, Прага та ін.), таборів інтернування вояків армій УНР і ЗУНР у Польщі (Александрів Куявський, Каліш, Пйотркув Трибунальський, Стшалків, Щепйорно, Вадовіце, Перемишль). Зібрано

матеріали про українських військовополонених у таборах Німеччини (Раштат, Вецляр, Зальцведель), Австрії (Фрайштадт) у роки Першої світової війни. Маловідомими серед науковців і громадськості є також світлиннокремних нацистських таборів, де перебували українці та представники інших європейських народів (Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду, 1996: 11–45).

Зацікавлять дослідників документи особового походження представників української військово-політичної еміграції М. Омеляновича-Павленка, Р. Сушка, В. Петріва, О. Думіна, В. Приходька, Ф. Філоновича, О. Шаповала, А. Окопенка, А. Рудницького, Я. Рудницького, А. Волошина, Б. Мартоса, М. Лозинського, С. Сірополка, М. Шаповала, М. Чечеля, Є. Петрушевича, В. Старосольського, С. Наріжного, С. Рудницького, Л. Биковського, М. Битинського, Д. Антоновича, А. Андрієвського, В. Щербаківського, П. Андрієвського та ін. (Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду, 1996: 11–45).

Великою була музейна збірка книг, періодики, документальних листівок, військових і географічних карт, фотографій, діапозитивів, різних посвідчень, наукових та історико-мемуарних рукописів. Багатою була колекція документів українських громадсько-політичних, комбатантських і культурно-освітніх структур – політичних партій, фахових товариств, видавництв, освітніх і наукових закладів за кордоном, зокрема в Австро-Угорщині, Бельгії, Болгарії, Австрії, Югославії, Німеччині, Польщі, Румунії, Чехословаччині, Франції, Великобританії, Швейцарії, Люксембурзі, Канаді, США, Китаї. Зрозуміло, що найбільше вказаних різновидових документів походить з Чехословаччини (Чесько-український комітет у Празі, Спілка українців, Комітет по догляду та охороні пам'ятника Симону Петлюрі, Організація українських націоналістів, Об'єднання кубанців, Об'єднання українських козаків, Спілка охорони історичних пам'яток за кордоном, Центральна спілка українського студентства та ін.) та Польщі (Клуб Прометея у Варшаві, Спілка допомоги українським емігрантам, Українське військово-історичне товариство, Українське товариство для допомоги біженцям з України, Український центральний комітет та його місцеві філії, Український науковий інститут, Українська військова організація, Західноукраїнська народно-революційна організація, видавництво «Чорномор» та інші культурно-освітні осередки тогочасної військово-політичної еміграції УНР, Української держави гетьмана П. Скоропадського та ЗУНР).

Музей визвольної боротьби України діяв у формі товариства із фіксованим членством. Його здобутки і проблеми фахово висвітлював часопис «Вісті Музею визвольної боротьби України» (1925–1938) (Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду, 1996: 28). Після Другої світової війни частину фонду музею радянські спецслужби вивезли до спецфондів державних і відомчих архівів СРСР (Москва, Харків, Київ) (Литвин & Науменко, 1995: 335; Svobodne Československo, 1945: 5).

У добу незалежності України у Львові відкрито новий **Музей визвольної боротьби України**, який є філією (відділом) Львівського історичного музею; його фонди реконструюють літопис Українського війська доби визвольних змагань першої половини ХХ ст., насамперед легіону УСС, армій УНР і ЗУНР, українських військових формацій періоду Другої світової війни. Унікальною є також мистецька військово-історична колекція цього музею.

Місцем збереження та упорядкування військово-історичних пам'яток, пропаганди національних військових традицій став також **Музей історико-воєнних пам'яток Наукового товариства імені Шевченка у Львові** (1936–1939), ініціаторами створення якого стали військові історики – член Союзу визволення України у роки Першої світової війни, співавтор фундаментальної «Історії українського війська» (Львів, 1934) Іван Крип'якевич та старшина Галицької армії Іван Карпинець. Фондову основу музейної колекції склали збірки НТШ і Товариства комбатантів Української галицької армії «Молода Громада» (понад 3,5 тис. документів / предметів – картин з боїв і побуту легіону Українських січових стрільців і Галицької армії та Прикарпатті на Наддніпрянщині, фотографій, рисунків, скульптурних робіт, зброї, військового спорядження, відзнак і значків, військових і пластових одностроїв, прапорів, печаток, атрибутів військових каплиць доби Українських визвольних змагань 1914–1923 рр.

Особливо цінними з мистецької і документальної сторін були твори з життя та побуту вояків легіону УСС, армій УНР і ЗУНР (жанрові рисунки, портрети, батальні сцени, військові плани, краєвиди боїв) художників Осипа Куриласа, Михайла Гаврилка, Лева Геца, Едварда Козака, Івана Труша, Леоніда Перфецького, Миколи Угриня-Безгрішного, Івана Іванця та ін.

Чималу інформаційну цінність мали три альбоми світлин з життя українського парамілітарного товариства «Пласт», які передано до музею 1938 р. після заборони його діяльності в Польщі. Українське товариство охорони

воєнних могил (Львів) передало до музею дві чаші із землею з могил стрільців і старшин легіону УСС на горі Маківка (1915) та горі Лисоня під Бережанами (1916) (Бойко, 2006: 113–125). Цікавою є також музейна збірка військових одностроїв, прапорів громадських та військових структур, відзнак. У радянську добу фонди цього музею розпорошено: частину документів вивезли до Центрального державного історичного архіву у Львові, Національного музею історії України, Львівського історичного музею, де більшість з них у 1950-ті роках було знищено (Бойко, 2006: 120–123).

Документальні свідчення доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. (рукописи, книги, плакати, мистецькі твори) можна оглянути також у **Бібліотеці імені Симона Петлюри в Парижі** (Колянчук, 1999: 22–30), Українському музеї в Нью-Йорку. В Національному архіві у Празі зберігається велика колекція документів з таборів інтернованої Галицької армії, що відклалася в Музеї визвольної боротьби України. Її не вивезли до СРСР, оскільки її частина знаходилась у підвальному приміщенні й не була виявлена працівниками НКВС. Про це одному з авторів статті – М. Литвину розповів на початку 1990-х років колишній працівник органів НКВС Є. Пшеничний, який вагонами перевозив «буржуазно-націоналістичний» архів до Харкова і Москви. Згодом цей офіцер очолив Архів кінофотофонодокументів України.

Військово-історичні документи доби Українських визвольних змагань (книги, листівки, плакати, документи особового походження, малюнки, світлини) також зберігались у Національній бібліотеці у Варшаві, Слов'янській бібліотеці у Празі, Науковому закладі Оссолінських у Вроцлаві, інших державних, громадських і приватних музеях, бібліотеках і збірках зарубіжжя (Лубківський, 2006: 127–133). Їх маловідомі фонди потребують упорядкування і передачі до бібліотек, музеїв та архівів України. Наразі оцифровано лише військово-історичну колекцію з архіву НТШ (фонди легіону УСС і Галицької армії), яка після Другої світової війни зберігається у відділі рукописів Національної бібліотеки у Варшаві. Потребує якнайшвидшого упорядкування і доступу науковців архів ЗУНР в Українському католицькому університеті у Римі (після Другої світової війни перевезений з Відня, Церкви Святої Варвари; там випадково залишився журнал військово-санітарної місії 1920 р.), який тривалий час був недоступним для науковців. У ньому є унікальні різновидові документи з історії української та зарубіжної дипломатії, польсько-української війни 1918–1919 рр. та її наслідків для України та країн Центрально-Східної Європи. В останні роки

еміграційний архів ЗУНР у цьому університеті упорядковується за участю науковців Українського католицького університету у Львові. Сподіваємося, що в найближчий час цю роботу буде завершено.

У незалежній Україні створено нову мережу військово-історичних музеїв. Більшість цих закладів підпорядковані Міністерству оборони України, частина належить Міністерству культури та інформаційної політики України, окремі заклади мають комунальну форму власності. Чимало оригінальних колекцій є в приватних музейних колекціях, більшість з яких не мають державної реєстрації. Головним осередком збору, упорядкування та пропаганди національних військово-історичних традицій став **Національний воєнно-історичний музей у Києві**, який засновано 1995 р. згідно з наказом начальника Управління виховної роботи Міністерства оборони України, а відкрито для відвідувачів у 1998 р. Новостворений музей дістав у спадок приміщення колишнього Музею військ Червонопрапорного Київського військового округу (діяв від 1967 до 1991 рр.). Його фонди налічують понад 50 тис. експонатів – від доби бронзи до сучасності. Музей тривалий час був у підпорядкуванні Департаменту військової освіти, науки, соціальної та гуманітарної політики Міністерства оборони України. Згідно з указом Президента України 2010 р. він отримав статус національного. Свою діяльність музей започаткував відкриттям першої виставки «Збройні сили України: витоки (1917–1991 рр.)», яку 1998 р. відкрили в.о. Міністра оборони Іван Біжан і дочка гетьмана України П. Скоропадського Олена Отт-Скоропадська. До організації та функціонування виставки, її поповнення активно долучився заступник директора музею з наукової роботи, кандидат історичних наук Ярослав Тинченко, автор численних монографій та статей, присвячених організації та воєнним звитягам Армії УНР, її старшинському складу (Тинченко, 2007; Тинченко, 2009; Тинченко, 2011). Експозиційна, наукова та просвітницька діяльність співробітників музею висвітлюється у власних виданнях – «Військово-історичному альманасі», науково-популярному журналі «Український військовий музей». Життєдіяльність цієї установи висвітлює сайт музею (nvmi.com.ua), а також інформаційно-тематичні відеорепортажі Військового телебачення України, соціальні мережі. Музей об'єднує філії: 1.Музей ракетних військ стратегічного призначення (сmt Побузьк Кіровоградської області), який створено на базі розформованої бойової ракетної частини, демонструє бойові можливості ракетних військ СРСР періоду т.зв. холодної війни. 2.Волинський регіональний музей українського війська та

військової техніки (м. Луцьк). 3.Музей «Герої Дніпра» (м. Івано-Франківськ). 4.Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» (с. Пам'ятне Борзнянського району Чернігівської області). 5.Музей важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава). 6.Центральний військово-морський музей України, який 2019 р. підпорядковано Міністерству оборони України. Частину його фондів вдалося перевезти до Києва з Криму після російської анексії 2014 р. Музей потребує експозиційних та фондових приміщень. Вважаємо, що його доцільно розмістити в Одесі на базі колишнього Окружного музею.

До 2014 р., початку російсько-української війни, Національному воєнно-історичному музею також підпорядковувалися: Військово-морський комплекс «Балаклава» (Балаклава, м. Севастополь), який з 2003 р. розташований в приміщенні колишнього підземного заводу з ремонту підводних човнів та ядерної зброї; Військово-історичний комплекс «Михайлівська батарея», що розташований на території Михайлівського рavelіну (батареї) і відтворював літопис формування Військово-Морських Сил України. Російська окупаційна адміністрація усунула з цих двох закладів всі українські наративи, зокрема щодо традицій Військово-Морських Сил України.

Науково-організаційна робота Національного воєнно-історичного музею здійснювалася під керівництвом директорів: Віктора Карпова (1995–2013; досліджував і популяризував історію таборів для іноземних військовополонених, насамперед японців, які було створено в СРСР після Другої світової війни), Владислава Таранця (2013–2018) і Андрія Ільєнка (з 2018 р.). Цей музей популяризує історію розвитку військової справи на українських землях, особливу увагу приділяючи діяльності Українського війська у новітню добу. В експозиції музею представлено традиції українського козацтва, Визвольні змагання ХХ ст. – бойові дії легіону УСС у роки Першої світової війни, Армії УНР проти збройних сил червоної і білої Росії, історію Галицької армії та інших українських військових формувань.

Чималу увагу приділено експонуванню подій сучасної російсько-української війни – від Революції гідності, подвигу українських вояків на Донбасі – до сучасних звитяг українців після початку повномасштабної війни Росії проти України.

Заслуговує схвалення ініціатива музейників, зокрема заступника директора з наукової роботи, кандидата історичних наук Ярослава Тинченка щодо започаткування електронного закритого проєкту «Книга пам'яті полеглих за Україну», матеріали якої можна буде оприлюднити публічно після завершення російсько-української війни. 8 травня 2022 р. у цьому київському музеї відкрито тимчасову виставку, присвячену російсько-українській війні, яку регулярно відвідують офіційні делегації, представники силових структур, школярі. За участю адміністрації та науковців музею організовано виставку знищеної військової техніки російських окупантів у центрі Києва. Науковці музею започаткували підготовку історичних нарисів про основні з'єднання Сухопутних військ Збройних сил України. Серед перших написано історичний нарис про 72-гу ОМБр. ім. Чорних запорожців. Популярними є відеолекції (відеокурси), присвячені окремим сторінкам української військової історії (Перша, Друга світові війни, сучасна агресія російської федерації проти України; сучасна військова геральдика), презентації наукових і науково-популярних книг, документальних фільмів з минувшини та сучасної військової історії України (Національний військово-історичний музей, 2022).

У музеї та його філіях регулярно відбуваються заходи, присвячені пам'ятним датам – Дню незалежності; Соборності України; українського козацтва; перемоги над нацизмом у Другій світовій війні; пам'яті і примирення; пам'яті захисника України; українського політв'язня; музейного селфі; європейського музею; українського політв'язня; піхотних військ; зенітних і ракетних військ; Військово-Морських Сил України, Військово-Повітряних Сил України та ін.

Музей ракетних військ стратегічного призначення створений 2000 р. після розформування 1996 р. ракетного полку 46-ї дивізії. Єдиний такого профілю заклад у Європі включає 12-поверховий підземний командний пункт, шахту ядерних ракет, мобільні ракетні пункти, літаки, чотири зразки балістичних міжконтинентальних ракет радянського виробництва. Його діяльність презентують невеликі інформаційні відеоматеріали українською та англійською мовами. Фонд музею нараховує 24 тис. експонатів, які відвідувачам з України та зарубіжжя презентують співробітники музею, серед яких є колишні

військовослужбовці ліквідованого ракетного полку. 22 липня 2022 р. на території музею відкрито виставку знищеної техніки російської окупаційної армії на півдні України. Цю виставку очевидно необхідно доповнити ілюстративними матеріалами про зразки сучасної ракетної техніки, яку нині використовують Збройні сили України у боротьбі проти збройної агресії путінської росії. Вказаний ілюстративний матеріал має неабияке патріотично-виховне значення для відвідувачів, особливо молоді. Схвально, що адміністрація музею підготувала для власного сайту та соціальних мереж рекламно-інформаційний відеоматеріал українською і англійською мовами.

Чималу інформаційну цінність мали експонати приватної виставки «Твоя дивізія», яка кілька років поспіль була розгорнута на території музею. На ній експонувалися

зброя і техніка Першої і Другої світових воєн, різних локальних конфліктів, здебільшого радянського виробництва. Відвідувачі виставки мали можливість також почастувати страву з військової кухні, почути тематичні пісні воєнної доби, скористатися послугами тиру, купити мистецькі сувеніри із експонатами виставки.

Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки створений 1999 р. у Луцьку за ініціативи місцевої громадської організації «Джерела» та наказом Міністерства оборони України. Його фонди розбудовано на громадських засадах і коштом громадської організації. Експозицію музею розгорнуто у військовому містечку (майже 1 га землі) і

двох будівлях 1925 р. У 2000 р. відкрито виставку радянської військової техніки та озброєння, яка включає авіаційні комплекти, бронетанкову техніку, техніку військового зв'язку, забезпечення тилу.

2004 р. відкрито постійно діючу виставку «Озброєння військ Протиповітряної оборони та Військово-Повітряних сил». До 60-річчя вигнання нацистів з території Волинської області (2004) сформовано велику виставку «Сторінки військової історії Волинського краю», яка інформує відвідувачів про воєнно-історичні події від княжої доби до сучасності.

Окремі виставкові сюжети потребують осучаснення; зокрема експозиція про Брусилівський прорив російської армії у роки Першої світової війни на західних землях України має бути критичнішою до імперської окупаційної армії. Загалом фонди музею включають понад 1 тис. експонатів, серед яких є зразки техніки, бойові прапори, однострої, твори мистецтва. На базі музею відбуваються різноманітні конференції та круглі столи, зокрема за участі науковців Волинського національного університету, Луцького національно-технічного університету, Козацько-стрілецького братства; організують дні українського козацтва, історичні реконструкції боїв між Армією УНР і більшовицькими військами, зустрічі з ветеранами та військовослужбовцями Збройних сил України.

При музеї діє військово-історична бібліотека. Діяльність музею висвітлює інформаційно-рекламний відеофільм. У останні роки розпочато збір матеріалів із зони бойових дій АТО/ООС та повномасштабної російсько-української війни. Музейна колекція нині також поповнюється артефактами, які репрезентують сучасну російсько-українську війну. Відвідувачі музею, серед яких переважають школярі місцевих шкіл, студенти вищих навчальних закладів, мають можливість придбати магніти і сувенірні тарілки із зображенням експонатів музею, сюжетами сучасної російсько-української війни.

Одеський військово-історичний музей (Військово-історичний музей оперативного командування «Південь») створений на базі Музею історії Червонопрапорного Одеського військового округу, відкритого 1967 р. Музей пропагує історію Військово-Морського флоту України, сторінки військово-історичної історії Півдня України. Чимало уваги приділено добі Другої світової війни, боям Радянської Армії з німецькими нацистами і румунськими окупантами.

Водночас вважаємо, що окремі сюжети цієї доби потребують дегероїзації (зокрема, щодо постаті радянського маршала Р. Малиновського). У музеї відсутня інформація про українське підпілля на Півдні України. Потребує декомунізації фасад будівлі, де домінують військові постаті радянської доби. Схвально, що у цьому музеї

активно формується експозиція, присвячена АТО/ООС з інсталяціями (побут вояків), динамічними вітринами. Науковці за участі представників ЗСУ і громадськості зібрали колекцію трофеїв сучасної російсько-української війни. Важливо також, що науковці музею проводять постійну роботу із родинами загиблих, записують спогади про героїчні і трагічні сторінки сучасного українського спротиву російському агресорові. Приміщення музею (13 тематичних залів) регулярно відвідують представники силових структур, студенти, школярі, громадські активісти, представники збройних сил інших країн. На його базі систематично організовуються ритуали складання присяги студентами і курсантами місцевих вищих навчальних закладів – Одеської морської академії, Одеського національного університету, Інституту Військово-Морських Сил України.

У музеї традиційно відзначаються річниця створення військово-морської бази «Південь» Військово-Морських Сил України. Там регулярно вшановувалися захисники Донецького аеропорту. Традиційними є вшанування учасників бойових дій на території інших країн.

Меморіальний комплекс «Пам'яті героїв Крут» розкриває героїчну битву молодих захисників УНР під Крутами 30 січня 1918 р. (520 осіб при 16 кулеметах та одній гарматі) проти більшовицької навали Росії. Бій під Крутами, долю його бійців дослідили Ярослав Тинченко, Михайло Ковальчук, Ярослав Файзулін; змістовними є також спогади Бориса Монкевича, Аверкія Гончаренка. Як свідчать їхні наукові та історико-мемуарні праці, у тому бою загинуло близько 70-100 молодих українських патріотів; втрати більшовицького

війська сягнули 300 вояків. (Немеркнучий подвиг української молоді. Пам'яті героїв Крут: історичні описи про героїв Крут, 2006: 3–95).

Новостворений музей знаходиться у с. Пам'ятне на Чернігівщині. Від 2010 р. є філією Національно-історичного музею України. Перша черга музею відкрита 2006 р., а друга – 2008р. Музей включає пам'ятний монумент, символічну могилу-курган, каплицю, озеро у формі хреста і

музей у залізничних вагонах.

На території комплексу відтворено залізничний перон Києва доби Української революції, який символізує відправлення молодих київських патріотів – студентів і гімназистів на бій проти російсько-більшовицького агресора. Музейну експозицію розгорнуто на залізничній платформі та чотирьох залах-вагонах. Експозицію започатковує гармата на платформі, з якої вівся прицільний вогонь по більшовицьких агресорах. Загалом експозиція відтворює розвиток українсько-визвольного руху початку ХХ ст., знакові події початку Української революції, проголошення УНР і детально бій біля станції Крути.

У четвертому вагоні відображено літопис Української революції після цієї битви – події Гетьманату Павла Скоропадського, доби Директорії ЗУНР, її злуки із ЗУНР 1919 р. Важливо також, що частина експозиції присвячена урокам тієї доби, сучасному літопису російської агресії проти України на Донбасі (цей сюжет нині потребує більше інформаційного наповнення). Музей працював навіть у часи пандемічного нокдауну, дотримуючись всіх санітарно-карантинних вимог: екскурсії, як правило, проводилися на відкритому просторі, а у вагонах – лише для двох-трьох відвідувачів. Постійними гостями нового музею є курсанти Національного університету оборони, Національної Академії СБУ України, вихованці київського і львівського ліцеїв, члени пластових куренів, переможці шкільних олімпіад.

Заклад регулярно відвідують Президент України та високопосадовці держави, для яких працівники музею організують короткі оглядові екскурсії.

Важливо також, що інформацію про тематичні заходи в музеї регулярно висвітлюють різні соціальні мережі, центральні та регіональні телеканали, різна періодика. У майбутньому на території музейного комплексу можна було би спорудити спорткомплекс та інтерактивну музейну кімнату для проведення різних молодіжних заходів (спортивних змагань, конференцій і круглих столів, дискусійних вебсемініарів та ін.).

Музей важкої бомбардувальної авіації (м. Полтава) створений 2016 р. відповідно до наказу Міністра оборони України. Розгорнутий на території летовища, започаткованого в 1920-ті роки на базі цивільного аеродрому, який згодом розгорнуто до великої стратегічної авіабази. Музейну експозицію започатковано 1987 р., коли поряд з навчальним корпусом 185-го гвардійського важкого авіаційного бомбардувального полку встановлено літак Ту-16, який перебував на озброєнні авіації СРСР чотири десятиліття.

Авіаційну дивізію розформовано в 2006 р., а 2007 р. завдяки ініціативі колишніх військових льотчиків створено комунальне

підприємство «Музей дальньої авіації», експонатами якого стали літаки, що підлягали знищенню. Експозиція музею включає: стратегічні літаки-ракетоносці Ту-160, Ту-95 МС; далекосяжні літаки-ракетоносці Ту-22 КД, Ту-22 НЗ, Ту-16 К; тактичні фронтові бомбардувальники Су-24; винищувачі МіГ-21, Су-15 УМ; транспортні літаки Ан-26; навчально-тренувальні (навчально-бойові) літаки Ту-134 УБЛ, Аеро Л-29, Аеро Л-39; вертольоти Мі-2, Мі-6, Мі-8, авіаційні засоби ураження та рятування.

Відвідувачі музею можуть також оглянути підземний (запасний) командний пункт важкої бомбардувальної авіаескадрильї часів т.зв. холодної

війни; пам'ятник військовослужбовцям Радянської армії та Військово-повітряних сил США, які загинули у червні 1994 р. під час нальоту гітлерівської авіації; пам'ятний знак на честь видатного вченого ракетно-космічної галузі Ю. Кондратюка (О. Шаргея). Загалом фонди музею налічують близько 6 тис. експонатів: документальних фотографій, копій тогочасних документів, зразків вогнепальної та холодної зброї, особистих речей ветеранів авіадивізії.

У залах музею демонструються діорами, художні макети, моделі літаків. В експозиції музею має бути більше представлено інформації про сучасні Військово-повітряні сили України, їх участь у відбитті російської агресії 2022 р., міжнародну військово-технічну допомогу нашій країні. Як свідчать відгуки в соціальних мережах, відвідувачам не подобається те, що за відвідування авіа-кабін та фотографування екскурсів інколи вимагали додаткову оплату. Бажає кращого й побутова інфраструктура закладу.

Музей «Герої Дніпра» в Івано-Франківську відкрито 1966 р. для висвітлення історії 38-ї загальновійськової радянської армії періоду Другої світової війни на території України та Східної Європи (Польщі, Чехословаччини). Зауважимо, що після Другої світової війни 38-ма армія виведена з Чехословаччини до УРСР і ввійшла до Прикарпатського військового округу; її з'єднання та частини розташовувалися на території Івано-Франківської, Львівської, Хмельницької, Чернівецької, Закарпатської та Тернопільської областей. Розформована в ході реформування ЗСУ 2003 р. (Венков, 1981: 3–48; Кваснюк, 2010: 17–20; Кваснюк, 2020:38–44).

Як свідчать науковці та громадські активісти, створення такого закладу мало затінити український рух опору на Прикарпатті проти більшовицьких та гітлерівських окупантів і фаворизувати бойовий шлях радянської армії на Прикарпатті, героїзувати подвиг радянських вояків при форсуванні Дніпра і затушувати численні прорахунки радянського командування при проведенні цієї операції.

2010 р. народний музей «Герої Дніпра» став філією Національного військово-історичного музею. Експозиція музею була розгорнута у військовому містечку австро-угорської армії кінця XIX ст. У добу незалежності музей (12 залів загальною площею 160 кв. м) здійснив кардинальну тематичну реорганізацію, приділивши значну увагу військово-історичному літопису Прикарпаття: бойовому шляху легіону УСС, формуванню Галицької армії періоду польсько-української війни 1918-1919 рр., участі уродженців Івано-

Франківщини в інших війнах та воєнних конфліктах ХХ ст., захисті територіальної цілісності та суверенітету України в Антитерористичній операції на Сході України / операції Об'єднаних сил.

Фонд музею складає близько 5 тис. експонатів. Науковці музею, серед яких є чимало професійних істориків із науковими ступенями, організують різні пошукові операції – «Золота Зірка», «Анкета ветерана», «Експонат війни», у ході яких зібрано багату колекцію зразків стрілецької зброї, інженерних та артилерійських боєприпасів, засобів зв'язку. Центральне місце в експозиції займає розділ про сучасні Збройні Сили України зі стаціонарною виставкою «Неоголошена війна Україні», яка присвячена участі уродженців Прикарпаття в АТО/ООС. Науковці намагаються упорядкувати поіменний список загиблих та померлих воїнів у боях на сході та півдні України. За участі співробітників музею підготовлено чимало науково-краєзнавчих публікацій про місця захоронення та вшанування вояків різних армій на території західних областей України. Вони регулярно презентуються у музеї та соціальних мережах.

Музейна діорама «Подвиг на Дніпрі» є однією з найбільших в Україні й відображає форсування радянськими військами Дніпра восени 1943 р. Вважаємо, що в експонуванні цих подій треба більшу увагу звернути на прорахунки радянського командування у операції. Місцем різних військових, наукових та громадських зустрічей став конференц-зал музею. В музеї регулярно проходять шкільні уроки з елементами гри та показом історичних образів. Вважаємо за необхідне змінити назву закладу, наприклад «Івано-Франківський військово-історичний музей». Нинішня назва має чималий радянський підтекст і дещо себе дискредитувала. Міністерство оборони України має допомогти керівництву музею якнайшвидше вирішити майновий спір з будівельною організацією щодо спірної території. Відвідувачі пропонують щоб музей працював у вихідні дні.

Військово-історичний музей 58 будинку офіцерів відкрито 1995 р. на базі колишнього Музею історії військ Прикарпатського військового округу (створений 1965 р.) (Музей истории войск Краснознаменного Прикарпатского военного округа. Путеводитель, 1980: 3–78). Його нова експозиція розміщена на території 24-ї Залізної імені Князя Данила Галицького окремої механізованої бригади і відображає історію радянських військових формувань на території західного регіону України, насамперед у роки Другої світової війни. Чимало уваги нині приділено формуванню сучасних Збройних сил України, бойовим

звитягам у боротьбі проти збройної агресії російської федерації. Потребує деідеологізації і нових українських акцентів (наративів) діарама «Бій під Бродами».

Чималий науково-інформаційний та виховний потенціал мають експозиції дев'яти залів *Музею історії Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного*. Його експонати відображають історію війська та воєнного мистецтва на українських землях, насамперед у західному регіоні, зокрема у добу Австро-Угорщини, коли наприкінці ХІХ ст. у Львові була створена кадетська школа. Особливу увагу відвідувачів привертають історичні документи, зразки озброєння, військової уніформи. Велику науково-організаційну роботу проводить завідувач музею, кандидат історичних наук, полковник у відставці Михайло Слободянюк, який є активістом Українського геральдичного товариства, заступником головного редактора військово-історичного альманаху «Цитаделя» (м. Львів).

Оновлену експозицію музею відкрито 2010 р. Біля музею розгорнуто виставку сучасної військової техніки, частина з якої брала участь у військових операціях на сході України. На базі музею проходять численні конференції та круглі столи. Музей можуть відвідувати лише організовані групи за попереднім замовленням, оскільки він знаходиться на території військового навчального закладу.

У нашій державі діють музеї інших силових структур – Служби безпеки України, Державної прикордонної служби та ін. Насамперед зазначимо Центральний музей Державної прикордонної служби України, який реконструює історію та традицію прикордонної служби, зокрема від часу прикордонних сторож ІХ ст. до звитяг АТО/ООС. Діє з 1996 р.; з 2012 р. – у смт Оршанець на території Навчального центру Державної прикордонної служби України ім. І. Момота. Включає близько 50 тис. експонатів (бойова зброя, військово-технічні засоби, художні твори), які розміщені у п'яти залах.

На території нашої держави є чимало військово-історичних музеїв, які підпорядковані Міністерству культури та інформаційної політики України. Серед них насамперед зазначимо *Національний музей історії України у Другій світовій війні*, який засновано 1974 р. і включає понад 400 тис. експонатів. До 2015 р. називався «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.». На жаль, у ньому (як і більшості військово-історичних музеїв) недостатньо відображено потенціал українського руху опору, участь

українців в арміях Польщі, Чехословаччини, США, Канади, Німеччини та інших країн у роки Другої світової війни. У цьому та інших музеях відсутня повноцінна інформація про німецьких військовополонених, які перебували у таборах на території УРСР до початку 1950-х років, їхні численні поховання та цвинтарі (найбільший з них розташований у с.Потелич на Львівщині). У музеях відсутня також інформація про деморалізаційну складову Червоної Армії (вживання алкоголю під час воєнних операцій, аморальні вчинки військовиків щодо мирного населення у зоні бойових дій тощо).

Київській обласній організації підпорядковано **Національний музей-заповідник «Битва за Київ у 1943 р.»**, який засновано 1945 р. у с.Петрівці на Київщині. Його експозиція відображає бої радянської армії у роки Другої світової війни і потребує деідеологізації й дегероїзації.

Чимале зацікавлення відвідувачів мав **Конотопський музей авіації**, який відкрито 2008 р. на території розформованої 2005 р. авіаційної бази. Заклад є складовою Конотопського міського краєзнавчого музею ім.О. Лазаревського. Музей включає військовий бункер доби Другої світової війни, пункт управління, 6 вертольотів радянської доби, макети авіації, документальні фотоматеріали, колекції військової форми. Науковці та адміністрація музею дієво співпрацювала з Конотопським авіаремонтним заводом «Авікон».

Потребує кардинальної реорганізації, а фактично дерусифікації експозиція **Очаківського військово-історичного музею ім. О. Суворова**, який є філією Миколаївського краєзнавчого музею. Музей відкрито 1957 р. на базі експонатів, які надав Ленінградський музей ім. О. Суворова. 2000 р. музейну експозицію переміщено до будівлі колишнього РК КПУ.

Ізюмський музей О. Суворова відкрито 1947 р. Цей комунальний заклад Ізюмської міської ради теж потребує реорганізації, дерусифікації та перепрофілювання.

Миколаївський музей суднобудування і флоту (створений 1973 р.) відображає історію формування Чорноморського флоту, віхи цивільного і військового суднобудування у місті. Включає понад 8 тис. експонатів, зокрема більше сотні моделей. Українське військове кораблебудування відображає стаціонарна виставка «Морський щит Вітчизни». Частина експозиції потребує дерусифікації (йдеться про погруддя та біографії російських адміралів-флотоводців).

Оригінальну експозицію має *Музей історії Запорізького козацтва на Хортиці*, який є складовою Національного заповідника Хортиця (створений 1983 р.). Нині реконструюється.

Змістовними є військово-історичні експозиції відділів Львівського історичного музею – Музей визвольної боротьби України, Музей-Арсенал, які відображають літопис війн та воєнного мистецтва на українських землях від найдавніших часів до сучасності. Науковці Львівського історичного музею активно збирають експонати з історії сучасної російсько-української війни.

Чернігівський військово-історичний музей, який діяв у 1959-1995 рр. як музей історії Чернігівського вищого військового авіаційного училища, нині є філією Чернігівського обласного історичного музею. Частина експозиції присвячена висвітленню бойового шляху 1-ї гвардійської радянської армії й нині потребує деідеологізації та поповнення українського історичного нормативу. Нині експозиція музею нараховує близько 2,5 тис. експонатів, зокрема присвячених сучасній героїчній війні українців проти рашистів.

Висновки та пропозиції. Вважаємо за необхідне більш активне використання в роботі музеїв інтерактивної складової: сучасних цифрових технологій (з доступом до них відвідувачів); рекламно-інформаційних флешмобів поза будівлями військово-історичних музеїв (у супермаркетах, навчальних закладах, громадських просторах міст); онлайн-трансляцій окремих структур, тематичних виставок, презентацій каталогів чи навіть реставрацій окремих військово-історичних експонатів; створення (реконструкція) просторових відеосюжетів з використанням 3D-технологій.

Враховуючи досвід європейських країн, пропонуємо створити в Україні Музей Першої світової війни. Його можна розмістити у фортах австро-угорської армії на Львівщині (прикордонне с. Поповичі, неподалік м. Мостиська), які донедавна використовувалися прикордонниками. Ці споруди були частиною інфраструктури потужної Перемиської фортеці, гарнізон якої у 1914–1915 рр. мужньо боронив місто від російської окупації. Нову музейну локацію можна було б також облаштувати у наскельних фортах Миколаївської фортеці кінця ХІХ – початку ХХ ст. Таку ініціативу підтримують представники обласної та місцевої влади, науковці України та зарубіжжя. До створення нового музею слід було би залучити велику приватну військово-історичну колекцію тієї доби, яка декілька років успішно експонувалася в адміністративній будівлі Яворівського національного природного парку (неподалік Яворівського військового полігону).

Можливе формування музею і в Яворові на Львівщині, який може бути створений як філія Національного військово-історичного музею України. При цьому можна перейняти досвід створення Музею Першої світової війни у Перемишлі (Республіка Польща), де дух тієї доби створюють не лише експонати, а й мультимедійні історичні інсталяції, патріотичні пісні та військові марші.

Корисним для влади, військових, функціонерів і музейників є досвід створення 2012 р. і функціонування приватно-військово-історичного комплексу «Бункер лінії Арпада» на Яблунецькому перевалі у Карпатах (с. Верхня Грабівниця Закарпатської області), який реконструює побут та воєнні дії угорської королівської армії в 1939–1944 рр. Після розпаду СРСР Міністерство оборони України передало ці підземні споруди, які після Другої світової війни використовував Мукачівський прикордонний загін, місцевій владі. Туристи нині можуть оглянути близько 800 метрів вказаної споруди (склади, шпиталь, казарми, вхідні шахти та ін.). Діяльність музею активно пропагується в соціальних мережах. На території закладу упорядковано автомобільну стоянку, сувенірні кіоски, кафе.

У всіх військово-історичних музеях пропонуємо створити фотостенди (мультимедійні дошки) із новітніми зразками зброї від зарубіжних партнерів, які успішно використовують українські захисники у визвольній війні 2022 р. Така інформація слугуватиме формуванню серед військових і цивільних, насамперед призовної молоді, психологічної стійкості, життєвого оптимізму, віри у перемогу над російським агресором.

Музеї повинні укомплектувати військово-історичні бібліотечки, присвячені сучасній російсько-українській війні. Новинки літератури рекомендуємо подавати в експозиції. Насамперед зазначимо книги із серій «Воєнні щоденники», «Своя війна» видавництва «Фоліо», що присвячені бойовому досвіду окремих підрозділів, важливим боям на Сході України, спогадам учасників та очевидців подій (Місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського, 2022; Другий місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського, 2022; Бура, & Подобна, 2022; Свідчення про перші дні вторгнення, 2022; Родін, 2022; Шевченко, 2022; Бура & Красовицький, 2020; Вовк, 2020; Бура, 2020; Бура, 2022).

На базі вказаних військово-історичних музеїв пропонуємо проводити фестивалі патріотичної пісні, історичні реконструкції, створювати туристичну

інфраструктуру – кіоски, осередки харчування, збільшити штат наукових працівників, розширити виставкові площі (зокрема у відкритих просторах музеїв).

Кардинального реформування потребують експозиції, присвячені Другій світовій війні, де повноцінно має бути представлено український рух опору, формування українського визвольного руху, репресії радянських силових структур проти українських патріотів та ін. Проблему збільшення фондів колекцій необхідно вирішувати регулярними експедиціями, взаємовідвідуванням інших музеїв та громадських організацій, насамперед волонтерських.

Активнішою має бути участь музеїв у внутрішніх і зарубіжних грантових програмах, зокрема в рамках Європейського Союзу, Вишеградської четвірки, НАТО, окремих посольств (США, Швеції, Литви та ін.). Необхідно передбачити засоби (турнікети, туалетні кабінки) для відвідування музеїв людьми з інвалідністю, родин з немовлятами. Системнішою має бути співпраця військово-історичних музеїв різних форм підпорядкування (Міністерства оборони України, Міністерства культури та інформаційної політики, комунальних закладів), зокрема щодо організації наукових експедицій та спільних експозицій, проведенні конференцій та круглих столів, спільних виставок за кордоном.

Крім загальних оглядових екскурсій, більше уваги необхідно приділяти тематичним заходам (бої авіації чи артилерії; героям російсько-української війни, уродженцям області та міста тощо). Можливими є творчі майстер-класи для молоді та дітей щодо мистецького оздоблення (копіювання) окремих артефактів (копій), виготовлення плакатів, тематичних листівок на антивоєнну тематику, критику агресії рашистів щодо незалежної країни.

Першочерговим є створення відео- і фотоархіву – записів спогадів учасників і очевидців російсько-української війни 2014–2022 рр., збір фотоматеріалів в Україні та за кордоном (антивоєнних мітингів, волонтерських спільнот, антивоєнних плакатів, навчання українців за кордоном, організацію українських військово-історичних виставок у різних містах зарубіжжя).

Українським музеям необхідно розширити творчі взаємини з аналогічними військовими і військово-історичними музеями зарубіжних країн – Польщі, Чехії, Болгарії, Великої Британії, Швеції, США, країн Балтії та ін., яким пропонувати організувати спеціальні виставки, присвячені сучасній російській військовій агресії проти України, міжнародній військово-технічній підтримці Збройних Сил України та інших силових структур держави. У зв'язку з цим заслуговує схвалення українська ініціатива провести виставки знищеної російської

зброї вході агресії в Україну 2022 р. у Варшаві, Празі та інших світових столицях. Очевидно, що й благодійні концерти українських артистів на підтримку Збройних Сил України за кордоном (Варшава, Лодзь, Берлін, Амстердам та ін.) мали би супроводжувати мобільні виставки антивоєнних плакатів, архівні фотохроніки визвольної війни українського народу проти рашистів, інформаційні матеріали про військово-технічну допомогу різних країн світу Збройним силам України та іншим силовим структурам держави.

Вважаємо, що при Міністерстві оборони України мала би бути створена науково-методична рада, яка би координувала діяльність військово-історичних музеїв держави різного відомчого підпорядкування.

Використані посилання

- Národní archive v Praze. Fond Ukrainské muzeum v Praze. Inv. Č.1659. Kart. 2. Č. 4–5. Svobodné Československo. 1945. 5 žari.
- Бойко В. (2006). Пам'ятки українського війська: втрати і спадок. Muzeum osvobozenékeho boje Ukrajiny. Praha. S. 113–125.
- Бура Д., Красовицький О. (2020). Хроніки війни. Харків. Т. 1. 478с.; Т. 2. 474 с.; Т. 3. 478 с.
- Бура Д., Подобна С. (2022). Лютий 2022. Свідчення про перші дні вторгнення. Харків. 189 с.
- Венков Б. (1981). Музей боевой славы в Ивано-Франковске: Путеводитель. Ужгород. 48 с.
- Вовк І. (2020). На щиті. Спогади родин загиблих вдів. Дебальцево. Харків. 604 с.
- Вовк І. (2020). На щиті. Спогади родин загиблих вдів. Іловайськ. Харків. 475 с.
- Вовк І. (2022). Донецький аеропорт. Справжня історія. Харків. Ч. 2. Кіборги. Харків. 411 с.
- Другий місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського. (2022). Харків. 412 с.
- Заремба С. (1997). З історії Українського музею у Празі. Київська старовина. No 15 (1–2). С.127–137.
- Кваснюк Я. (2020). Уродженці Івано-Франківщини оборонці Донецького аеропорту. Збірник матеріалів ІV Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014–2014 рр.». 7 травня 2020 року. Київ. С. 38–44.
- Кваснюк Я. Скарбниця доблесті і звитяги. Український військовий музей. 2010. No 2. С. 17–20.
- Колянчук О. (1999). Симон Петлюра і українсько-польські відносини – Армія УНР у польських таборах (1920–1924 рр.) Українська Бібліотека імені С. Петлюри у Парижі. Інформаційний бюлетень. Ч. 62. С. 22–30.
- Литвин М., Науменко К. (1995). Історія ЗУНР. Львів. 368 с.
- Лубківський Р. (1999). Пам'ятки не горять: формування національної програми щодо збереження свідчень визвольної боротьби України. Українська Бібліотека імені С. Петлюри у Парижі. Інформаційний бюлетень. Ч. 62. С.127–133.
- Місяць війни. Хроніка війни. Промови та звернення Президента України Володимира Зеленського. (2022). Харків. 383 с.
- Музей истории войск Краснознаменного Прикарпатского военного округа. Путеводитель. (1980). Львов. 78 с.
- Національний військово-історичний музей (2022). URL: www.nvimu.com.ua/novyny/article/2.

- Немеркнучий подвиг української молоді. Пам'яті героїв Крут: історичні описи про героїв Крут. упоряд. В. Рог. (2006). Чернігів. 95 с.
- Петраківський В., Рутинський М. Туристичне краєзнавство. URL: www.tourlib.net. Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь. за заг. ред. В. Яблонського. Національний інститут стратегічних досліджень (2019). Київ. 144 с.
- Родін І. (2022). Батальйон «Донбас». Записки добровольця. Харків. 188 с.
- Шевченко А. (2020). Слов'янськ. Початок війни. Харків. 431 с.
- Тинченко Я. (2007, 2011). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ. Кн.1. 536 с.; 2011. Кн.2. 434 с.
- Тинченко Я. (2009). Українські збройні сили. Березень 1917р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). Київ. 480 с.
- Український музей у Празі (1659) 1925–1948. Опис фонду. упоряд. Р. Махаткова. (1996). Київ; Прага. С. 11–45.
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4026. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 8–9.
- Chahcuła L. (2019). Wojna Ojczyźniana vs Walka Wyzwoleńcza: muzealne narracje o II wojnie światowej w Kijowie i we Lwowie. Miejsca (Nie)Pamięci. Kraków. S. 150–163.
- Korzeniewski B. (2015) Przemiany obrazu drugiej wojny światowej w polskich muzeach po roku 1989. Druga wojna światowa w pamięci kulturowej w Polsce i w Niemczech: 70 lat później (1945–2015). Gdańsk. S. 105–138.
- Kuzko-Zwierz K. (2015). Historia mówiona w muzeach. Przegląd projektów prowadzonych przez polskie placówki muzealne. Wrocławski Rocznik Historii Mówionej. R V. S. 91–110.
- Majewski P. (2014). Muzea – potrzeba polityki pamięci. Historia Polski od-nowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości. red. R. Kostro, K. Wóycicki, M. Wysocki. Warszawa. S. 115–117.
- Saryusz-Wolska M. (2011). Spotkania czasu z miejscem. Studia o pamięci i miastach. Warszawa. 448 s.
- Słomczyńska D. (2011). Muzealna narracja historyczna. Przekład historii na warsztat wystawienniczy (na przykładzie ekspozycji muzealnej „My, Berlińczycy!” oraz projektu Muzeum II Wojny Światowej). Konferencja polskich muzeów historycznych. Red. A. Kubisiak. Poznań; Gniezno. S. 42–56.
- Ziębińska-Witek A. (2015). Muzea historyczne w XXI wieku: transformacja czy trwanie? Kultura Współczesna. Nr 4. S. 106–123.
- Zubrzycki G. (2014). Między historią, pamięcią wspólną i mitologią narodową: wyzwania i szanse współczesnych muzeów. Historia Polski odnowa. Nowe narracje historii i muzealne reprezentacje przeszłości. Red. Kostro R., Wóycicki K., Wysocki M. Warszawa. S. 13–25

(<http://vnn.asv.gov.ua/article/view/266680/262656>)

Туризм під час війн та воєнних конфліктів

Бабушко С., Попович С. ТЕНДЕНЦІЇ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ, ЗУМОВЛЕНІ ВІЙНОЮ В УКРАЇНІ

Війна, підступно розв'язана російською федерацією проти України, стала гуманітарною катастрофою не лише для України, але й для усього світу. Вона стала головною перешкодою, що зруйнувала надії на відновлення туризму в Європі після пандемії. Адже експерти прогнозували, що європейський туризм зможе повністю відновитися до передпандемійного рівня вже у 2023 р. Однак, війна негативно вплинула на відновлення туризму в Європі, зокрема призвела до значного зменшення туристичних потоків. За прогнозами фахівців, втрати туристичної галузі у світі від цієї війни можуть перевищити 14 млрд доларів. Тому необхідно всебічно вивчати, як війна впливає на туризм і намагатися мінімізувати її негативний вплив.

Метою доповіді є розкриття основних тенденцій, що сформувалися на європейському туристичному ринку через війну на території України.

Як відомо, європейський туристичний ринок було орієнтовано переважно на туристів з пострадянських країн. Так, за статистикою, російські туристи посідали 11-те місце за своєю чисельністю у туристичних потоках до Європи. Україна ж посідала 13-те місце [1]. За даними ВТО, у 2019 р. налічувалось 75 млн прибуттів з обох країн, що становило 5% глобальних показників. Крім того, якщо мова йшла про витрати туристів, то роль обох країн значно посилювалася. Так, у 2019 р. туристами з України та росії було витрачено близько 50 млрд доларів США, що у світовій частці становило 8% [2]. Закономірно, що війна радикально змінила ситуацію в обох країнах, і як наслідок, на туристичному ринку Європи.

На початку війни українці майже зовсім перестали подорожувати. Рятуючись від бомбардувань, обстрілів, бойових дій, мільйони українців змушені були виїхати закордон. Однак, уже не як туристи, а як біженці. Туризм в Україні майже припинив своє функціонування. Війна призвела до глобальної кризи українського ринку туристичних послуг, що не встиг ще повністю оговтатись від пандемії, і спричинила негативні явища на європейському ринку.

Показники туристичної діяльності зменшилися ще й тому, що російські туристи стали небажаними в багатьох країнах Європи. Їм стало набагато важче

потрапити до європейських країн через введення санкцій проти російських авіакомпаній, заборону використання ними європейського повітряного простору та ін. Подекуди російським туристам й узагалі неможливо потрапити до Європи. Такі країни як Польща, Естонія, Латвія, Литва повністю призупинили видачу віз росіянам. Інші країни, через введені санкції проти Росії, також ввели певні обмеження для їх відвідування росіянами.

Наприклад, популярні destinations – курорти Туреччини у 2018 р. прийняли на відпочинок 6 млн росіян та 1.4 млн українців. Разом це становило 16% усіх туристичних прибуттів до Туреччини. Улітку 2022 р. переважна більшість українців не мали змоги поїхати на відпочинок на турецькі курорти. Частка російських туристів також значно зменшилася, через санкції та обмеження. Також через те, що вони переорієнтувалися на азійські країни, зокрема Таїланд і Китай, та ті сусідні країни, що залишалися відкритими для них, а саме Казахстан, Грузія, Узбекистан та ін. Таким чином, війна та санкції проти країни-агресора найбільшійше вдарили по туристичним маршрутам. Відтак, мова йде про тенденцію істотного зменшення виїзних потоків з України та Росії.

Туристичні destinations, економіка яких значною мірою залежить від туризму постраждали ще більше. Вони сподівалися розпочати туристичний сезон раніше, щоб компенсувати втрачені доходи від пандемії. Однак, ці сподівання були марними. Найбільше постраждали туристичні напрямки поблизу України, зокрема Польща, Болгарія, Хорватія, Естонія та Угорщина, Багато туристичних операторів у цих країнах намагаються допомогти біженцям, які втікають від російських військ, працюючи не на отримання прибутку, а виконуючи соціальну роль. Так, незважаючи на те, що цього року кількість скасування у Хорватії була мінімальною, країна гостро відчуває уповільнення кількості бронювань у готельному секторі та секторі авіаперевезень. Загалом, за даними компанії ForwardKeys, що займається обробкою туристичних даних, кількість бронювань у зазначених країнах зменшилася на 30-50%. Наприклад, Республіка Молдова втратила 69% авіаперельотів у порівнянні з 2019 р., Словенія – 42%, Латвія – 38%, Фінляндія – 36% [2]. Варто зауважити, що туристична галузь Європи почала поступово відновлюватися від наслідків пандемії. Незважаючи на війну в Україні, європейський ринок авіаперевезень невпинно зростає з березня до травня 2022 р., у тому числі кількість авіаперевезень на внутрішньоєвропейському ринку та кількість перельотів зі США до Європи. Також зростанню подорожувань сприяло послаблення обмежень на поїздки, зокрема станом на 13 травня 2022 року 36 країн

скасували всі обмеження на подорожі, пов'язані з COVID-19. Однак, війна продовжує становити серйозну загрозу для відновлення туризму.

На європейському континенті у сфері туризму відчутними є збитки через зростання вартості пального, проблеми з ланцюгом поставок, інфляцією та страйками працівників. Останніми місяцями різко зросли ціни на енергоносії, серйозно стурбувавши готельних операторів. Страйк водіїв вантажівок в Іспанії спричинив спорадичний дефіцит їжі та товарів. За даними Всесвітньої продовольчої програми ООН, готелі та ресторани з усіх сил намагаються знайти доступну заміну для ключових поставок, що надходили з України. За даними ForwardKeys, лише за перший тиждень війни кількість проданих авіаквитків у Європі впала на 23 %, а трансатлантичних – на 13% [2]. Отже, простежується ще одна тенденція – негативний вплив на економіку туристичних дестинацій Європи, що проявляється через слабке економічне зростання та збільшення інфляційних процесів.

Враховуючи викладене вище, можна констатувати, що тенденції на європейському туристичному ринку через війну в Україні є наразі негативними. У цілому, війна в Україні додає додаткових ризиків до процесу відновлення європейського туризму та ставить перед нею нові, надзвичайно складні виклики.

1. How the war in Ukraine will affect tourism. Economist Intelligence Unit, 2022. URL: www.eiu.com
2. The Summer travel outlook 2022 report. ForwardKeys, 2022. URL: <https://forwardkeys.com/2022-summer-outlook>

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 23-26)

Машіка Г. ТУРИЗМ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

На сьогоднішньому етапі розвитку подій на території України продовжують утворюватись ресурси, які будуть основою для розвитку воєнного туризму в майбутньому. Початок російсько-української війни ще у 2014 році (анексія АР Криму, окупація Донецької та Луганської областей та проведення там активних бойових дій) та повномасштабне вторгнення росії на територію України 24 лютого 2022 року стали причиною масштабних руйнувань міст та сіл, створення оборонних споруд, виникнення певних ландшафтних утворень в процесі активних бойових дій (вибухи, випалювання, затоплення тощо), залишків зруйнованої зброї та масштабні поховання постраждалих, що викликає цікавість та бажання

вшанувати всіх постраждалих під час війни у великої кількості людей. [1] На жаль, виробництво на багатьох підприємствах призупинило свою діяльність, а туристична галузь в Україні була поставлена «на паузу» .

Станом на сьогоднішній частина туристичних фірм не відновило свою діяльність і вимушені були закритися. Що стосується відновлення турів по Україні, то це дуже складне питання. Через велику кількість внутрішньо переміщених осіб, яких розміщували в готелях, санаторіях, пансіонатах, школах, дитячих садках та ін., можливість розмістити бажаючих туристів, які хотіли б скористатися турами дуже складно. Для того, щоб хоч якось відновити соціальну сферу в містах західної України, для внутрішньо переміщених осіб почали будувати модульні містечка, зведення яких триває 45-60 днів. Відповідно до даних Державного агентства розвитку туризму, за вісім місяців повномасштабної війни надходження до державного бюджету від туристичної галузі впали на 25%. [3] Логічно, що у випадку продовження активної фази війни ця рецесія продовжиться. Тим не менш український туристичний бізнес розраховує на швидке повоєнне відновлення.

Протягом активної фази російсько-української війни важливе місце належать проведенню екскурсій. Сьогодні вони активно проводяться в центральних та західних областях України. Для інформування населення області про різні події та заходи, використовуються місцеві телеграм- та viber-канали, а також соціальні мережі, де більш детально розповідають про час та програми заходів. Україна має подбати про власну туристичну репутацію вже зараз. Саме відновлення функціонування галузі слід розпочати з регіонів, які найменше постраждали від війни. Це дозволить сформувати першочергову основу для прийому туристів. Інвестиційні потоки мають рухатися від Заходу на Південь і на Схід: від Ужгорода до Одеси та Києва, а далі – в інші регіони після відновлення усєї необхідної інфраструктури та розмінування територій. [2]

Щодо відродження туризму у звільнених містах, до цього питання потрібно ставитись досить обережно. Будь-які проєкти, які охоплюватимуть ці локації, повинні стати, в першу чергу, складовою меморіального туризму України. До цієї справи слід залучити відповідні державні органи: Інститут національної пам'яті та Державне агентство розвитку туризму. Усі маршрути мають бути побудовані з урахуванням того, що це місця трагедій, тому розміщення будь-яких атракцій на таких маршрутах є неетичним і недоцільним. Тому, враховуючи активні воєнні дії, які на сьогоднішній день відбуваються на території України, масові руйнування

населених міст і сіл, масові поховання населення та військових, що боронили цю територію, створення братських могил, оборонні споруди та місця найзначущіших битв в післявоєнний період будуть мати важливе значення для розвитку саме такого напрямку воєнного (мілітарного) туризму як воєнно-історичний туризм.

В зонах ведення активних бойових дій в російсько-українській війні на території України створюється велика кількість оборонних споруд, які відіграють важливе місце у збереженні життя військових та в перебігу битв. Варто зауважити, що кожна така оборонна споруда вже супроводжується, а в майбутньому буде ще більше, історіями перебігу битв та збереження життя або жителів, або військових. [4]

Велике різноманіття рекреаційних ресурсів, якими Україна володіє в достатку, і відповідних туристично-рекреаційних послуг відіграють важливу роль у формуванні туристичного бренду території. Власне, це найперше, на що звертає увагу пересічний мандрівник. Ймовірно, нам ще доведеться вдосконалювати вцілілий туристичний арсенал і, звісно ж, відбудовувати зруйнований. Усе це потрібно робити з урахуванням минулого досвіду, проте більше звертати увагу на сучасні тенденції, які змінюються ледь не щодня. Так само, як це роблять українські туристичні організації, які адаптувалися до реалій війни. Сьогодні фокус турагенцій зосереджений на розвитку внутрішнього туризму, розробці автобусних турів за кордон та пошуків оптимального формату роботи після перемоги.

Процес переродження українського туризму вже розпочався. Саме зараз слід займатися активною промоцією України та її туристичного потенціалу, будувати нові плани та залучати до цього процесу міжнародних партнерів. Відбудова України після війни – це можливість залучити до модернізації країни міжнародних експертів з різних галузей. Досвід багатьох країн, в яких відбувалися військові дії, показує, що кількість туристів в післявоєнний період до даних країн тільки зростає. А за рахунок надходжень від іноземних туристів можна швидше підвищити економіку країни, в порівнянні і з іншими галузями які потребуватимуть тривалішого відновлення.

Україна перемає і буде залишатися незалежною країною. На шляху до відтворення соціально-економічного сектору ми потребуватимемо чимало коштів, але за рахунок мільйонам людей, які підтримують Україну у цей складний для нас час, ми зможемо відбудувати нашу країну і станемо найвідвідуванішою країною у Європі.

1. *Zavarika G. M.* Military tourism as a peculiarity of tourism development in a post-conflict territory. *Journal of geology geography and geocology*. 2022. 31 (1). pp.186-193. DOI: <https://doi.org/10.15421/112218>.
2. *Каднічанський Д., Каднічанська Н.* Мілітарний туризм: проблематика термінології та класифікації // *Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід: матеріали XIV Міжнародної наукової конференції.*(Львів, 9 жовтня 2020 р.). – Львів, 2020. – С. 132-138.
3. Голова ДАРТ Олеськів: Після війни туризм зміниться в будь-якому випадку. URL: <https://interfax.com.ua/news/interview/826803.html> (дата звернення: 01.10.2022).
4. МКІП продовжує фіксувати воєнні злочини росіян проти культурної спадщини. URL: <https://mkip.gov.ua/news/7195.html> (дата звернення: 2010.2022).

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 28-31)

Зінченко В. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО СПРИЙНЯТТЯ ТУРИСТИЧНИХ ЛОКАЦІЙ ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ В ПЕРІОД ВІЙНИ

За останні десятиліття цивілізаційного розвитку країн світу, сприйняття їх населенням туристичних локацій стало важливим психологічним фактором задоволення інтелектуальних і морально-естетичних потреб людини [1].

Відносно стабільний розвиток України, з моменту проголошення її незалежності, не давав кардинальних підстав для аналізу певних психологічних особливостей цього процесу. Психологічне сприйняття туризму, як абсолютно позитивного фактору, що став нормою життя, особливо після Другої світової війни та розширив свої можливості з завершенням у світі холодної війни – підтверджувало формування у споживачів дофаміну та окситоцину, а зростаюча якість обслуговування та розширююча географія пропозицій, індустрії гостинності – виконувала свої функції, з точки зору євроінтеграційних процесів.

Ситуація з оцінкою вищезазначеного питання почала змінюватися із початком російської агресії в Україні у 2014 році, і набула принципово нових відтінків після 24 лютого 2022 року, коли відбулося широкомасштабне вторгнення Російської Федерації, що спричинило масову евакуацію громадян з місць воєнних дій та їх переміщення в безпечні райони України і за кордон, особливо в країни Євросоюзу. За даними спеціалізованої установи ООН – Міжнародної організації з міграції, тільки за неповних перших три місяці, через повномасштабне вторгнення Росії, майже 14 мільйонів українців покинули свої домівки, з них за межі України вийшло понад 5.6 мільйона людей. Навіть приймаючи до уваги, що 2.7 мільйона

наших громадян, спочатку війни повернулися в Україну, загальна кількість військових зростає, по причині неперервності процесу виїзду, з урахуванням продовження і загострення військового протистояння [2]. Тимчасово переміщені особи потрапляють в нове для них середовище, в межах якого існують і місцеві культурні цінності. Більше того місцеві адміністрації території України, уряди зарубіжних країн, що гостинно прийняли українців – створюють всі умови для того, щоб наявні туристичні локації були в реальному доступі для тимчасово переміщених осіб і зіграли свою функцію релаксу і стабілізації їх морального стану.

Логічно виникає питання – а яким, з психологічної точки зору, є сприйняття даних локацій тимчасово переміщеними особами, коли причиною цього «переміщення» стала саме війна.

З допомогою партнерських туристичних компаній Львівської та Закарпатської областей, а також туристичних партнерів Польщі, Словаччини, Чехії, Іспанії та Норвегії, була здійснена спроба систематизувати особливості психологічного сприйняття туристичних локацій переміщеними особами в період війни. Формою дослідження були обрані усні опитування, анкетування і проведення психологічних тестів серед респондентів, як джерела первинної інформації [3].

Загальна кількість респондентів: 700.

В тому числі:

- Україна (Львівська область) – 100.
- Україна (Закарпатська область) – 100.
- Польща – 100.
- Словаччина – 100.
- Чехія – 100.
- Іспанія – 100.
- Норвегія – 100.

Питання:

1. З якою метою здійснювались відвідини туристичних локацій:
 - а) заповнити вільний час і тимчасово забути про стрес, завданий війною;
 - б) цілеспрямовано і усвідомлено ознайомитись з туристичною локацією.
2. Середній рівень морально-естетичного задоволення.

Максимальна кількість балів: 10.

3. Відчуття (під час відвідин туристичних локацій) наявності в організмі стресового гормону – кортизол (+/-).

Таблиця 1

Питання/Територія переміщених осіб	1 а	1 б	2	3
Україна (Львівська обл.)	53	47	5	–
Україна (Закарпатська обл.)	59	41	4	–
Польща	72	28	3	+
Словаччина	68	32	3	+
Чехія	74	26	3	+
Іспанія	90	10	1	+
Норвегія	85	15	2	+

Узагальнення даних стосовно психологічного сприйняття туристичних локацій переміщеними особами в період війни надає можливість зробити наступні висновки:

1. Сприйняття туристичних локацій за зазначених обставин докорінно відрізняється їх сприйняття в умовах благополуччя людини в мирний час, коли воно (сприйняття) викликає лише позитивні емоції.
2. Середній рівень морально-естетичного задоволення від сприйняття туристичних локацій прямопропорційно залежить від причинно-наслідкового зв'язку, а саме: заповнення вільного часу для зняття стресу та цілеспрямована і усвідомлена ознайомленість з туристичною локацією.
3. Поняття стресу від війни потенційно зменшується і проти збільшення рівня морально-естетичного задоволення від туристичних локацій, коли вони представляють собою не заповнення вільного часу людини, а бажання цілеспрямовано з нею (туристичною локацією) ознайомитися, тобто здійснити процес її споживання.

Вище охарактеризованим дослідженням підтверджується і науково-практичні дослідження українських вчених (член-кореспондент АН України Пазенюк В.С. [4], академік АПН України Максименко С.Д. [5], доктор економічних Кифяк В.Ф. [6]) про ефективність індустрії туризму саме в умовах стало розвитку країн і регіонів.

1. Максименко С.Д. Психогенетичний потенціал особистості: монографія: том 2. – К.: «Видавництво Людмила», 2021.
2. Матеріали засідань World Tourism Organization (UNWTO). URL: www.unwto.org/events
3. Матеріали Всеукраїнської асоціації туроператорів. Звіт за III квартал 2022 року.
4. Пазенюк В.С. Туризмологія: концептуальні засади території туризму: науково-навчальне видання. – К.: КУТЕП, 2008.
5. Максименко С.Д. І ще раз про ключову ланку методології – методи // Психологія та туризм: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 травня 2022 року). – К.: ТОВ «Геопринт», 2022.
6. Кифяк В.Ф. Організація туризму: навчальний посібник. – Чернівці: Книги – XXI, 2011.

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 34-37)

Леоненко Н., Бондаренко В., Загинайко В. ТУРИЗМ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: ГЛОБАЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА ОПТИМАЛЬНІ ШЛЯХИ ВІДНОВЛЕННЯ

Туризм – один з бізнес-напрямків, який поряд з іншими перспективними векторами розвитку сучасної економіки найбільше постраждав під час російської агресії та незаконного терористичного вторгнення на територію України. З початку повномасштабної війни частина туристичних компаній закрилась, інші переорієнтували свою діяльність на волонтерство – використовували свої автобуси для евакуації біженців, залучали зв'язки, щоб організувати закупівлю гуманітарної допомоги з-за кордону, допомагали з розміщенням тим, хто втратив житло або вимушений був його покинути на окупованих територіях. Відновлення основної діяльності туристичних компаній тривалий час було практично неможливим[1].

Незважаючи на позитивну тенденцію розвитку міжнародного туризму в I кварталі 2022 р., який поступово почав оговтуватися після вимушеного пандемічного затишшя та світової коронавірусної ізоляції, динаміка туристичних потоків нині знаходиться у стадії невизначеності. Російський наступ на Україну має серйозні економічні наслідки для всієї світової спільноти і може стати глобальною проблемою для консолідації відновлення туризму. Подальший розвиток туризму пов'язаний не тільки з демографічними та технологічними змінами, а й з глобальними геополітичними змінами. Так, за дослідженням Європейської туристичної комісії щодо настроїв подорожувальників, зроблено

висновки, що 19% опитаних китайських і 41% японських мандрівників не готові подорожувати до країн ЄС через російську агресію.

Саме військові конфлікти здатні глобально змінити структуру туристичних потоків, призвести туристичну індустрію до занепаду, втрати рекреаційного потенціалу та знищенню цілих міст і історично-привабливих пам'яток. Як приклад, конфлікт у Боснії та Герцеговині, який тривав у 1992–1995 рр. Відповідна ситуація склалася у Хорватії, Чорногорії, Сербії, де у 90-х роках туризм практично припинився під час війни. Також за час війни була знищена туристична індустрія Алжиру, Лівану, Північної Ірландії та Сирії[2].

Якщо говорити про світові дані, то Всесвітня туристична організація прогнозує втрати понад 14 млрд. дол. США у 2022 р. – саме стільки приносили світовій економіці російські та українські туристи, які тепер не будуть подорожувати. Такі цифри демонструють загальний стан справ у галузі. Щодо внутрішнього туризму в Україні, він хоч і намагається ожити, але є дуже обмеженим, бюджетним та непостійним. Враховуючи заборону на закордонні подорожі для більшості українських чоловіків, якщо хтось має змогу виїхати у відпустку усією родиною, то вони обирають відпочинок в Україні. Криза в економіці загалом та в туристичній галузі зокрема, залишили практично незмінними ціни на відпочинок всередині країни у порівнянні з минулим роком, та й пропозицій від вітчизняної туристичної індустрії вистачає. З турами за кордон ситуація дещо складніша. По-перше, через воєнний стан в Україні повністю відсутнє авіаційне сполучення, а по-друге, більшість українців цікавлять поїздки за кордон з метою евакуації, а не відпочинку.

На часі туризм в Україні є дуже обмеженим та складно прогнозованим. Активні воєнні дії, енергетична криза, особливості безпекового характеру подорожей українських та іноземних громадян, а саме: формування туристичних маршрутів з урахуванням наявності бомбосховищ, планування туристичних мандрівок відповідно до дії комендантської години, дотримання заборон в різних регіонах України і т.д., певною мірою ускладнюють, а подекуди унеможливають сам процес функціонування туристичної галузі.

Наразі в ЗМІ можна зустріти чимало оптимістичних прогнозів щодо туристичної індустрії після перемоги в війні. Передумови для цього дійсно є: ми маємо багато туристичних атракцій, а світ зараз зацікавлений в Україні. Та разом із тим потрібно розуміти, що все ще буде залежати від швидкості відновлення

інфраструктури та загального рівня життя в країні. Це вплине як на в'їзний, так і на виїзний туризм.

Для його відновлення в післявоєнний період необхідно:

- включити розвиток туризму в програми післявоєнного відновлення;
- вести перемовини зі світовими готельними мережами щодо їх входу в Україну;
- підготувати масштабну маркетингову кампанію для зовнішніх ринків;
- розробити туристичні програми місцями військової слави Збройних сил України;
- відновити зруйновану та пошкоджену туристичну інфраструктуру;
- просувати нестандартні формати туризму;
- відкривати туристичні національні офіси в розвинених країнах світу [3].

Отже, на нашу думку, ще зарано робити певні остаточні висновки щодо воєнного конфлікту від 24 лютого 2022 р. та його впливу на туристичний ринок, бо досі триває запекле протистояння, що має непоправні наслідки знищення українського народу, руйнації культурно-історичної спадщини України, а також глобальні наслідки соціального, економічного та політичного характеру. Водночас, практичне значення дослідження полягає в можливості застосовувати запропоновані напрями розвитку туризму туристичними компаніями, що відновлюватимуть свою діяльність в післявоєнний період. Важливим чинником буде спроможність післявоєнної України реалізувати масштабну маркетингову кампанію на зовнішніх ринках, яка дозволить переключити сприйняття нашої країни з місця бойових дій на безпечну локацію для подорожі.

1. Туризм під час війни 2022. URL: https://zaxid.net/turizm_pid_chas_viyni_2022_fakti_vid_turistichnih_firm_lvova_n1542665
2. Бацак М.М. Індустрія туризму і гостинності в Центральній та Східній Європі. URL: <http://journals-lute.lviv.ua/index.php/tourism/article/view/1117>
3. Кириченко С. Подорожі та війна: якою буде туріндустрія після перемоги. URL: www.epravda.com.ua/columns/2022/07/21/689436

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 41-44)

Гапоненко Г., Болото К. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ПОВОЄННОГО ВІДНОВЛЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ТУРИЗМУ

Повномасштабна війна в нашій країні спочатку повністю зупинила роботу індустрії гостинності. Але згодом українці змогли впоратися зі стресом і почали підтримувати економіку України та різні сфери життя країни, зокрема туризм. Можемо з впевненістю сказати, що початок війни та оголошення військового стану зупинили звичну логістику, але не скасували роботу з туристами.

Всесвітня туристична організація виділяє наступні наслідки військових дій на території України для світового туризму [1]:

- Додатковий ризик для слабкого та нерівномірного відновлення туризму.
- Зниження споживчої довіри, особливо на більш схильних до ризику ринків і сегментів. Можуть постраждати виїзні ринки в США та країнах Азії, особливо під час подорожей до Європи (див. рис. 1).
- Вплив на традиційні напрямки, а також на напрямки, що розвиваються, особливо на острови та прибережні напрямки.
- Ослаблення економічного зростання та зростання інфляції через підвищення цін на нафту у поєднанні з нещодавнім підвищенням відсоткових ставок, що призводить до зростання споживчих витрат на поїздки та посилення тиску на бізнес, особливо на малий та середній.
- Все перелічене вище становить загрозу для зайнятості та туристичного бізнесу.

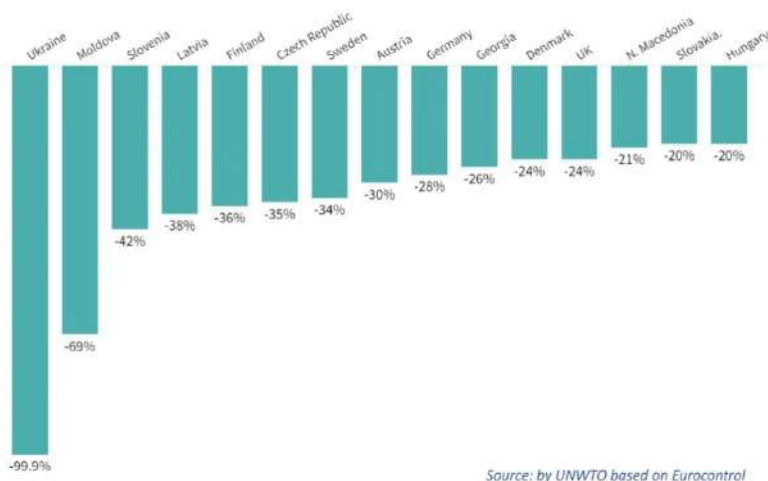

Рис. 1. Скорочення рейсів в країни Європи в період з 24 лютого до 11 травня 2022 р. в порівнянні з 2019 р., % [1]

Ще на початку війни представники туристичного бізнесу подбали про те, щоб українці, які опинилися за кордоном і мали повернутися до України, змогли залишитися в безпеці. А кошти тих громадян, у яких було заплановано подорожі, збереглися, і мали змогу ними скористатися для нового туру після скасування воєнного стану.

Згодом почали з'являтися запити на наземне обслуговування в Європі: українці, які перебували за кордоном, бронювали готелі, але самостійно діставалися до місця відпочинку.

Активна робота туристичного сектору розпочалася влітку. Продукт та умови відпочинку стали зовсім іншими. Фокус змістився на автобусні тури з Києва та більш безпечних регіонів України, а також на авіаційні тури з трансфером до Кишиніва або Варшави та вильотом із цих міст. Туристичні агенції намагаються зберегти свою діяльність, щоб відновлювати туристичну галузь після закінчення війни.

Нині війна дає поштовх ще і внутрішньому туризму. Ця ситуація ще більше сприяє об'єднанню громадян країни. З моменту початку війни Державним агентством розвитку туризму (ДАРТ) спільно з туристичними організаціями Західної України були розроблені екскурсійні тури, які є безкоштовними для тих, хто залишив свої будинки через війну [2]. У ці екскурсії закладено історичну складову для того, щоб краще пояснити людям ті періоди, які пережила Галичина, колись завойована комуністами. Наприклад, екскурсороводи розповідають про такі ж звірства у 1939-1941 роках, які зараз відбувались та відбуваються у Бучі, Ірпені, Маріуполі, Харкові та інших містах та селах.

Безліч туристів в світі, що втомилися від пляжів, хмарочосів, гір, королівських палаців, пам'яток тощо, хочуть спробувати щось незвичайне і готові викладати за це значні кошти. Це зумовило виникнення нового напрямку в індустрії подорожей, яке отримало назву «військовий туризм». Сьогодні існують спеціальні турфірми, як, наприклад, Hinterland Travel, які займаються організацією поїздок до небезпечних країн [3]. На своєму сайті вони закликають оцінити всі ризики перед тим, як вирушати до держав, де не вщухають бойові дії. Наведемо кілька прикладів цього явища.

Колись Багдад був одним із найкрасивіших міст Близького Сходу, але війна перетворила його на місто-примару, а часті бомбардування та сутички між урядовими військами та повстанцями назавжди змінили вигляд древньої столиці.

Багдад пережив війну між 2003 та 2011 роками. Безперервна боротьба зробила Багдад одним із головних місць військового туризму у світі.

У минулому Могадішо – столиця Сомалі – був відомий як «Біла перлина Індійського океану», але зараз це одне з найнебезпечніших міст у світі. До теперішнього часу безліч людей загинуло у війні, але це не зупиняє деяких мандрівників. Причому існує велика можливість стати не просто спостерігачем кривавих зіткнень з ісламістами, а й попрощатися з життям у подібних сутичках.

Як і Сомалі, Афганістан давно асоціюється з хаосом та беззаконням. Тим не менш, рік у рік турпотік в країну поступово збільшується. Через конфлікт із Ізраїлем, Газа посіла четверте місце у списку військових туристичних напрямків. Туристи в Газі мають шанс зіткнутися не тільки з артобстрілом, але і з кривавими масовими заворушеннями. Також доведеться змиритися з частим перекриттям доріг та численними контрольно-пропускними пунктами на Західному березі річки Йордан.

Південний Судан став незалежним у 2011 році, і з того часу там постійно то затихає, то знову спалахує громадянська війна. США, Великобританія та Канада наполегливо не рекомендують своїм громадянам відвідувати цю країну, оскільки у критичному випадку надати допомогу за межами посольства буде неможливо. У Південному Судані немає визнаних ЮНЕСКО об'єктів Світової спадщини, натомість багато Національних парків. Щоправда, відвідувати їх доведеться із охороною.

В 2014 році, після ескалації конфлікту в Україні, стала з'являтися реклама турів у зону бойових дій за ціною від 50 до 400 фунтів стерлінгів за поїздку [3].

Якщо звернутися до досвіду повоєнного відновлення зарубіжних країн, можемо навести приклад Польщі, в якій було знищено та зруйновано не тільки столицю, але й ряд інших великих міст. Відповідно до політичних поглядів на той час, пріоритетним вважався розвиток соціального, масового туризму. Тому будемо вважати це ще одним з напрямків повоєнного відновлення туристичної галузі нашої країни.

Розвиток соціального туризму абсолютно необхідний, економічно обґрунтований і вигідний. Нині відтворення людських ресурсів є важливим для соціально-економічного розвитку територій. Економічно вигідному розвитку соціального туризму сприяє наявність окремих одиничних інфраструктурних елементів, а створена цілеспрямована система, що забезпечує доступ людей до

повноцінного відпочинку, а отже, і ефективного відновлення фізичних та духовних сил.

Згідно з заявою ДАРТ, можна зазначити, що найбільш перспективними напрямками повоєнного відновлення вітчизняного туризму будуть меморіальний туризм та маршрути пам'яті, до яких буде включено об'єкти, що були залишені в недоторканному вигляді, а також об'єкти-місця військової слави ЗСУ [4]. Крім цього, попереду створення нової історичної спадщини України та туристично-привабливих місць та атракцій. Також відкриваються нові простори для просування вже існуючих українських оздоровчих та гірськолижних курортів, які не гірші за європейські.

Слід зауважити, що перспективним вектором повоєнного відновлення внутрішнього туризму України також є сільський зелений та екотуризм. Передусім відпочинок в сільській місцевості з мальовничими краєвидами, в невеличких готелях неподалік озер Світязь, що на Волині, та Синевир, що на Закарпатті. Також відвідування Національних парків України, крафтових виробництв, виноградників, що на Закарпатті та в Одеській області.

Отже можемо зробити висновок, що українська гостинність, культура та краса нашої країни повернуть туристів. В свою чергу експерти вважають, що вже в перші повоєнні роки Україна входить у Топ-5 туристичних країн світу.

1. World Tourism Organization. URL: www.unwto.org/ru
2. Як туристична галузь країни працює під час війни та як зміниться після її завершення. ДАРТ. URL: www.tourism.gov.ua/blog/yak-turistichna-galuz-krayini-pracyuie-pid-chas-viyni-ta-yak-zminitsya-pislya-yiyi-zavershennya
3. Hinterland Travel. URL: www.hinterlandtravel.com/
4. Маршрути пам'яті. Частина зруйнованих від війни об'єктів в Україні збережуть для історії. URL: www.rbc.ua/ukr/travel/marshruty-pamyati-chast-razrushennyh-voyny-1650875008.html

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2022. – С. 44-47)

Патійчук В., Ціпошук С. СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

За понад вісім місяців повномасштабного вторгнення РФ в Україну та проведення активних бойових дій на нашій території гинуть мирні жителі, руйнується не тільки військова та стратегічна інфраструктура, але й цивільні об'єкти, в т. ч. туристичні. Значних утрат зазнають майже усі галузі економіки держави, а особливо внутрішній і міжнародний туризм. За останні п'ять минулих

років, не беручи до уваги наслідки АТО на Сході та коронавірусні обмеженнями на внутрішні і міжнародні подорожі, туризм в Україні, згідно експертних оцінок, дав на 11 % більше, ніж у попереднє п'ятиріччя. Фахівці відзначають, що сучасні втрати туристичного сектору в Україні внаслідок війни становлять сотні мільйонів гривень [1]. А деякі туристичні галузі в нашій державі під час війни та у ковідний період – припинили свою роботу майже повністю. До останніх слід віднести в'їзний міжнародний туризм, бізнесово-діловий, видовищно-масовий та спортивний туризм, етнографічний, гастрономічний туризм, а також екстремальний (наприклад, подорожі до ЧАЕС, на якій окупанти на початку війни створили свою військову базу). Через закриття аеропортів у державі повністю припинився рух міжнародних туристів авіатранспортом, який був головним шляхом сполучення України із зарубіжним світом. Збанкрутувало також багато готельних та гастрономічних закладів. Заборона на виїзд військособов'язаних осіб чоловічої статі віком від 18 до 60 років майже повністю припинила міжнародний зовнішній туризм, за винятком окремих туристичних поїздок у Туреччину та Єгипет, а також окремі європейські країни, які приймають українських туристів без додаткових санітарно-епідеміологічних обмежень та вимог. В'їзний туризм цього року був репрезентований лише релігійним – приїздом у вересні понад 23 тис. хасидів до Умані при підвищених заходах безпеки та контролю криміногенної ситуації на Черкащині, адже не секрет, що останні часто звершують хуліганські витівки та порушують громадський спокій місцевого населення [2]. Зараз у нашій державі з'явилося таке поняття як «вимушений туризм», який стосується виїзду жінок та дітей за кордон унаслідок боязні потрапити в зону ведення бойових дій, ракетних обстрілів та іншої небезпеки. Багато наших співвітчизників, що перебували за кордоном на відпочинку до 24.02.2022 р., також не змогли або не побажали повернутися додому. Тому вони перебувають у т. зв. «затяжному закордонному відпочинку» і шукають можливість там проживати та харчуватися. Деякі іноземні країни надали їм таку можливість на певні терміни. Крім того, на нашу думку, в державі є багато груп проблем функціонування туризму як сфери економіки в цілому. Серед таких слід зазначити: політичні, правові та безпекові, соціально-економічні, рекламно-інформаційні, санітарно-епідеміологічні та екологічні, високий рівень корупції у владних структурах і підвищена злочинність, а особливо у великих містах країни, але найголовнішою проблемою сьогодення є війна та загибель мирних жителів країни (табл. 1).

Основні групи проблем, які зараз стримують розвиток туризму в Україні

Групи проблем	Зміст проблеми	Наслідки	Шляхи вирішення
Політичні	<i>Російська агресія та війна в Україні і політична нестабільність у державі</i>	Руйнування туристичної інфраструктури; загроза життю та здоров'ю людей; стрімкий відтік іноземних туристів; різке зменшення внутрітуристичних потоків; неможливість надавати турпослуги та ін..	Припинення військових дій; повернення окупованих територій; стабілізація політичного життя; проведення відновлювальних робіт; вирішення усіх внутріполітичних проблем демократичним шляхом
	<i>Зовнішньополітична напруга та наявність анексованих територій</i>	Неможливість звершувати подорожі на окуповані території, а також заборона на в'їзд громадянам РФ та її союзникам	Деокупація територій України; припинення війни; вирішення зовнішніх проблем і підписанням мирних договорів
Правові та безпекові	<i>Неможливість гарантування повної безпеки туристам</i>	Неможливість звершувати туристичні поїздки внаслідок відсутності гарантування безпеки	Підписання угод і договорів про гарантії безпеки для іноземних і своїх громадян; забезпечення безпеки турів
	<i>Заборона на в'їзд або виїзд із певних причин</i>	Відмова у праві чоловікам віком 18-60 р. виїжджати за кордон під час війни	Припинення війни або вияснення причин відмови та їх вирішення
Соціоекономічні	<i>Фінансово-економічна криза в державі, інфляція та низький рівень життя людей</i>	Падіння економічного розвитку; банкрутство підприємств туристичного бізнесу; низький потік іноземців; неможливість звершувати тури тощо	Покращення соціально-економічної ситуації в державі; нормалізація повсякденного життя в країні та забезпечення соціальних потреб її населення
Злочинність і корупція	<i>Високий рівень злочинності та корупції у країні</i>	Зменшення числа туристів через загрозу їхньому життю та здоров'ю	Покращення криміногенної та антикорупційної ситуації в державі
Інфраструктурні	<i>Недостатня кількість туристичних об'єктів та їх низький рівень обслуговування</i>	Незадовільний стан інфраструктури туроб'єктів та порівняно низький рівень обслуговування тощо	Налагодження і забезпечення технічних та інфраструктурних умов і норм обслуговування українських та іноземних туристів
Екологічні	<i>Наявність багатьох екологічних проблем у країні</i>	Зниження числа приїзду іноземних туристів унаслідок забруднення значних територій держави	Покращення екологічної ситуації в державі та забезпечення охорони довкілля
Санітарні або епідеміологічні	<i>Високий рівень захворюваності на туберкульоз і коронавірусу та □н.. небезпечні</i>	Можливість заразитися та захворіти; заборона на в'їзд або обов'язкове виконання санітарно-епідеміологічних вимог і	Вирішення санітарно-епідеміологічних проблем у державі та проведення надійних профілактичних заходів

	<i>хвороби</i>	проведення щеплень	
Рекламні та інормац.	<i>Недостатня рекламна діяльність</i>	Нестача потрібної туристичної реклами, особливо зовнішньої	Покращення інформаційної та рекламної роботи в туризмі, у т. ч. іноземними мовами

Через анексію Криму у 2014 р. Україна фактично втратила основні Чорноморські курорти та лікувальні заклади на його узбережжі, які були рейдерськи захоплені російським політикумом і бізнесом. Також із початком війни наша держава була позбавлена доступу до пляжно-рекреаційних територій на Півдні, особливо на Азовському морі, вздовж рекреаційних зон Мелітополь–Приморськ–Бердянськ–Маріуполь–Новоазовськ тощо. Не можна було звершувати відпочинок у літній сезон 2022 р. також у Херсонській та Миколаївській областях, де відбувалися бойові операції та російська окупація. Небезпечно було також купатися цьогоріч на пляжах Одещини. А через часті російські обстріли ракетами – на Київському, Каховському та Кременчуцькому водосховищах тощо. Виняток становлять тільки озерні комплекси Полісся, наприклад, Шацькі озера, де можна було проводити купальний сезон і це – тільки з великими пересторогами щодо небезпеки вторгнення з боку Білорусі.

Що ж стосується внутрішнього туризму, то він перетворився в основному на міграцію внутрішньопереміщених осіб із локальними виїздами населення на відпочинок, або рибалку чи збір грибів та ягід, за місцем свого проживання. І це – тільки на дозволених територіях і зонах відпочинку, згідно рішень місцевих військових адміністрацій. Крім того, практикувався культурно-пізнавальний та історично-етнографічний туризм у західних областях держави, куди перемістилися переселенці з інших регіонів України [3]. Численні турбази, пансіонати та курорти Карпат і Закарпаття перетворилися в осередки прийому біженців та реабілітаційні центри для важкопоранених українських воїнів.

Отже, розвиток туризму в нашій державі гальмується низкою вагомих проблем, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, що призводить не тільки до ускладнення його діяльності та втрати його окремих галузей і банкрутства підприємств туристичного бізнесу, але й він потребує певної модернізації до сучасних викликів міжнародної жорсткої конкуренції у цій сфері зайнятості населення та додаткових безпекових заходів, у тому числі й у період військових дій та активізації міжнародних конфліктних ситуацій, при посиленій загрозі тероризму й поширення масових епідемій тощо.

1. Відпочинок під час війни: яка ситуація на туристичному ринку. URL: <https://firtka.if.ua/blog/view/vidpochinok-pid-chas-viini-iaka-situatsiia-na-turistichnomu-rinku> (дата звернення 27.10.22).
2. До Умані прибули 23 тисячі хасидів-прочан. URL: https://lb.ua/society/2022/09/25/530519_umani_pribuli_23_tisyachi.html (дата звернення 25.10.22).
3. Туризм в Україні під час війни: куди поїхати на вихідні. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/1493_turizm-v-ukrajini-pid-chas-viini-kudi-pojihati-na-vihidni.htm (29.10.22)

(Війна та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 11 листопада 2022 р.) – К.:ТОВ «Геопринт», 2022. – С. 53-56)

ВОЄННО-ТУРИСТСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

Вінницька область МУЗЕЙ БАТОЗЬКОЇ БИТВИ

Свою роботу музей розпочав 15 червня 1990 року. У 2003 році закладу присвоєно звання «народний». За період роботи його відвідали понад 65000 осіб, проведено більше 7000 екскурсій і 2000 масових заходів, організовано сотні виставок. У 2015 році заклад увійшов до складу Вінницького обласного краєзнавчого музею.

Значне місце в музейній експозиції відведене Батозькій битві, яка представлена картою-схемою, портретами очільників козацького війська, речовими знахідками з місця події, друкowanими виданнями тощо. Битва під Батогом 1–2 червня 1652 року біля теперішнього села Четвертинівка є однією із визначних історичних подій, коли союзна армія Війська Запорозького і Кримського Ханства завдали нищівної поразки війську Речі Посполитої.

Фондова збірка «Музею Батозької битви» нараховує понад 600 предметів основного та науково-допоміжного фонду. Відвідувачі можуть познайомитися з предметами побуту, декоративно-ужиткового мистецтва, знаряддями праці, хатнім начинням, традиційним одягом місцевих жителів. У експозиції представлено світлини, зброю часів Першої та Другої світових воєн, фронтові листи, нагороди. Інтерес становить палеонтологічна збірка: фрагменти скам'янілих дерев та скелетів викопних тварин.

Наразі значні зусилля зосередженні на підготовці до створення нової експозиції музею, що включатиме комплекс пам'яток с. Четвертинівка, які, разом із музеєм, стануть основними об'єктами огляду.

Сторінки історії: битва під Батогом 1–2 червня 1652 року

На початку 1652 року ситуація в Україні була вкрай складна. Невдала загалом для України воєнна кампанія 1651 року (поразка у Берестецькій битві) призвела до несприятливого Білоцерківського договору. Досягнені у попередні роки здобутки у боротьбі за незалежність України опинилися під загрозою, Річ

Посполита прагнула ліквідувати Гетьманщину і відновити на її землях управління королівської адміністрації.

Зручну нагоду для цього польське військове командування побачило навесні 1652 року, коли до Молдови вирушив загін Тимоша Хмельницького, сина гетьмана, щоб одружитися з Розандою – донькою молдовського господаря Василе Лупу.

Коронний гетьман Марцин Каліновський вирішив перешкодити цьому. Крім того, польські джерела свідчать, що гетьман був вдівцем і теж претендував на руку Розанди. З 20 тисячами вояків (12 тисяч кавалеристів, 8 тисяч жовнірів) та тисячами обозних і слуг він готувався перестріти гетьманича на шляху до Молдови на правому боці Південного Бугу, близько с. Четвертинівка, і став під горою Батіг великим табором, досить недбало укріпивши його валами й шанцями.

У суботу 1 червня 1652 року козаки та їхні тодішні союзники кримські татари з'явилися на берегах Бугу і захопили частину коней зі слугами, які їх випасали. У польському таборі зчинилася велика тривога. Кавалерійський бій

тривав до ночі.

Наступного дня прибув гетьман Хмельницький з головними силами: Чигиринським, Черкаським, Корсунським і Переяславським полками. Він побачив, що у позицій ворогів є слабкі місця, і вирішив атакувати табір зусібіч.

Коли козаки змусили польську кінноту

відступити, Каліновський наказав німецьким піхотинцям-найманцям, які засіли в редутах, стріляти по втікачах. Але й редути протримались тільки до заходу сонця. Розгром завершили козаки Івана Богуна.

За два дні військо Хмельницького вщент розбило польську армію. У бою загинули і Марцин Каліновський, і його син Самуель, і багато родовитої шляхти. Тисячі потрапили у полон і теж наклали головою. Це була блискуче здійснена операція на оточення і цілковите знищення ворога. В ній яскраво проявилась

бойова майстерність козацького війська і стратегічний талант Богдана Хмельницького. Сучасники порівнювали перемогу під Батогом з розгромом римлян, здійсненим карфагенським військом на чолі з полководцем Ганнібалом під Каннами у 216 р. до н. е.

Перемога під Батогом мала велике значення для розвитку української державності. Скасовувався не вигідний для України Білоцерківський договір, на території Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств створилися сприятливі умови для народного повстання, в ході якого було ліквідовано польське панування і відновлено функціонування органів влади Української козацької держави.

У 2007 році Вінницькою обласною Радою з метою популяризації нових туристичних маршрутів по Східному Поділлі проведено конкурс «Сім чудес Вінниччини» і відзначено найяскравіші об'єкти Вінниччини, створені природою, працею і натхненням людини. Ще 21 унікальну пам'ятку відзначили у номінації «Перлини Поділля», до якої увійшла Батозька битва 1652 року та історичні місця с. Четвертинівки.

Історичні місця, пов'язані з битвою, пам'ятники, пам'ятні знаки на честь Батозької битви, розташовані на території села та його околицях, є цікавими об'єктами туристичного огляду та включені до екскурсійного маршруту.

❶ Пам'ятний знак на честь 300-річчя Батозької битви. При в'їзді в село на честь 300-річчя Батозької битви у 1954 році був встановлений пам'ятний знак, автор – каменярь П. Осика.

❷ Монумент козацької слави. У 1992 році в селі було відкрито монумент козацької слави на честь 350-річчя битви.

❸ Поле Батозької битви. Існує кілька версій щодо географічного розташування поля. Питання до сьогодні залишається відкритим та потребує додаткового дослідження.

❹ Гора Батіг. Горбиста місцевість на березі Південного Бугу.

❺ Кам'яний брід. Місце переправи козацького війська через річку Південний Буг. За легендою, шлях до переправи показували вибиті на камені стріла та слід ноги.

❻ Козацька діброва і криниця. Місце розташування частини козацького війська (кінноти Івана Богуна). За переказом, з козацької криниці пили воду козаки Богдана Хмельницького під час Батозької битви.

7 Річка Батіг. Притока Південного Бугу, в народі називається Батіжком. За історичними джерелами, битва відбулася в урочищі річки Батіг, біля гирла струмка. Саме тут німецька піхота чинила тривалий опір, за наказом Каліновського стріляла по втікачах і була розгромлена козаками.

8 Кривавий яр. Крутий спуск, який веде до пологих берегів Південного Бугу. В цьому яру козацькими військами була розгромлена велика частина польської шляхти, яка не змогла прорватися до лісу.

Окрім подій Батозької битви змістовним і цікавим доповненням для відвідувачів стане інформація про те, що на території села, у його північній частині, свого часу було відкрито поселення пізньої бронзи, на південному сході — скіфські кургани, на західних околицях – поселення черняхівської культури. А у 2009 році сесією обласної ради було прийняте рішення про створення ландшафтного заказника місцевого значення урочище «Берізки» (мальовничий ландшафт у прибережній смузі річки Південний Буг).

Фестиваль «Батозька битва»

Вінницький обласний краєзнавчий музей є активним учасником та організатором різноманітних заходів, фестивалів, що мають, в першу чергу, патріотичне спрямування. Зокрема, у 2017 році музей виступив співорганізатором Всеукраїнського фестивалю «Батозька битва» в с. Четвертинівка, на місці переможної Батозької битви 1652 року, яка стала героїчною сторінкою в історії українського народу, взірцем гордості, доблесті, слави і звитяги всього українського козацтва. Фестиваль було започатковано як щорічний.

Традиційно захід розпочинається із урочистої ходи центром села Четвертинівка під державними і козацькими прапорами до пам'ятника полеглим українським героям у Батозькій битві. Біля Меморіалу Козацької Слави відбувається урочистий мітинг, вшанування хвилиною мовчання.

Програма фестивалю завжди яскрава і насичена. Організуються ярмарки етновиробів, виставки творів народних майстрів з козацької та державотворчої тематик Тростянецьчини і Вінниччини, майстер-класи з ковальства та гончарства, «Літературна галявина», історичні лекції, виставки та туристичні екскурсії, лицарські бої, виступи кобзарів та бардів, народних колективів і окремих виконавців, зустрічі з учасниками бойових дій на сході України.

Особливо цікавими і видовищними є феєричні виступи кінного театру, осередків козацьких бойових мистецтв, козацькі змагання, які створюють серед

учасників фестивалю настрої переможного духу та неперевершену атмосферу національного єднання.

Фестиваль покликаний берегти історичну пам'ять про доблесть і мужність українського козацтва, проявлені в Батозькій битві, плекати дух наших нових перемог, виховувати у молодого покоління українців любов до рідної нації, сміливість, гордість і прагнення зробити нашу державу величною.

(<https://vinnytsia-museum.in.ua/branches/battle-of-batih?start=3>)

Шовчко В. Барський замок

Історія

Руїни фортеці

Він починався як село Ров на березі однойменної річки десь наприкінці XIV – початку XV століття, а можливо і раніше адже перші документальні згадки за підписом Альберта Ровського в якості свідка відносяться до грамоти Свідригайла Ольгердовича (1370 – 1452) до кам'янецьких ченців домініканського ордену від 1405 року.

Вже в якості Великого князя Руського останній в 1435 році відписує сто гривень на підтримку поселення Іоанну Кмицовичу, що вісім років потому втратив його на користь Стогніва Рею з Шумську, якому належало за ті ж кошти облаштувати тут фортечні укріплення. Хоча на скільки успішно були проведені ці роботи можна судити з наступної згадки Длугоша – в 1452-ому татари захопили фортецю (castellam) Ров разом із самим власником та його сім'єю.

Частина східної оборонної стіни фортеці

Чотири роки потому тодішній господар Русі Казимир IV Ягеллончик (1427 – 1492) дозволив викуп містечка разом з Ялтушковом та іншими селами у спадкоємців Стогніва воєводі руському Анжею Одровонжу (– 1465), по смерті якого часті набіги

татар вщент знищують округу, яка лежала в руїні аж до 1537 року та викупу Рову у львівського каштеляна Станіслава Одровонжа (1509 – 1545) дружиною володаря Русі Сигізмунда I Старого (1467 – 1548), Боною Сфорца (1494 – 1557).

Нова господиня взялася активно розвивати Ров, яке почала з дарування дванадцятирічної пільги на сплату коронного та старостинського податків, а через рік нею було скасоване мито та строк дії збільшених пільг подовжено до шістнадцяти років. Влітку того ж 1538-ого королева доручила своєму керуючому Альберту Старжеховському задля захисту від кочовиків почати зведення дерев'яного замку з п'ятьма дозорними вежами по кутах на штучно підвищеному острівці в оточенні трясовини та глибокого рову на лівому, протилежному водорозподільному з Лядавою плоскогір'ю на Кучманському шляху, березі Рову посиленому ставом, який утворився із спорудженням штучної греблі.

Барський замковий став

Саме з легкої руки Бони Сфорца місто стало Баром на честь її спадкового італійського маєтку в Барі. Під захист фортечних стін з потужними пушками почало стікатися все більше польських подолян («Ляський Бар» в замку), в тому числі до міста поверталися колишні українські мешканці із Зінькова («Руський Бар» поза оборонним периметром), а переселені з Волині татари утворили на місці старого Рову «Барські Чемериси».

Завдяки наявним фінансовим перевагам, не дивлячись на часті турецько-татарські набіги, повстання Северина Наливайка 1590 року, визвольний рух українського народу під приводом Богдана Хмельницького 1648 – 1657 років, друге за значенням після Кам'янця місто Поділля активно розвивалось, отримавши нові кам'яні замкові обладунки замість старих дерев'яних в 1630-х з рук інженера Гійома Лавассера де Боплана (1600 – 1685).

Друга ж половина XVII століття пройшла для фортеці на березі Рова під знаком війни. Війська гетьмана Петра Дорошенка (1670) – польського короля Михайла Корибут Вишневецького (1670) – османського султана Мегмеда IV (1672) – московського царя Олексія Романова (1674) – знову Дорошенка (1674) та Магмеда IV (1676) відвойовували його одне у одного, як один з надважливих

стратегічних пунктів краю, поки в 1686-ому вона не повернулася під прапори Річи Посполитої.

Руїни в'їзної вежі замку

Криза польської влади другої половини XVIII століття та Барська конференція 1768 року фактично поклали початок трьом розділам Польщі, під час другого з яких (в 1793-ого) місто разом із Поділлям анексувала Московія, на деякий час зберігши існуючі привілеї. А потім з приводу антицарського повстання 1830 року міцно закрутивши гайки. Пошкоджений часом замок зі згоди окупаційної влади поступово починає розбиратися на будівельний матеріал.

Тому станом на початок XX століття від фортифікаційної споруди мало чого лишилося – тільки пара-трійка підвалин його веж, фундамент стіни з боку річки та невеличкі частини муру. Отже задля пристосування території барського замка до соціальних реалій міська влада вирішила перебудувати його на міський бульвар з великою прогулянковою зоною.

Парк на місці замку Бони існує і донині, щасливо переживши сім десятиліть радянської окупації та Дві світові війни, хоча починаючи з другої половини XX століття роботи з облагороджування не проводилися. Він так і лишився напів-реліквією, напів-зеленою перлиною, де в двох кроках від міського центру можна відпочити від метушні буття.

Архітектура

Підніжжя однієї з веж замку в Барі

Дерев'яний замок Бару королеви Бони представляв собою згідно нечисельним описам п'ятикутовий периметр з подвійних дерев'яних стін, простір між якими був заповнений землею, а кути посилені двоярусними вежами з дубових паль.

Навкруги його оточував штучний глибокий рів. Головна вежа, що боронила міст через річку, на першому поверсі мала велику браму для проїзду карет та возів, а на верхньому – капліцю.

Мурована фортеця де Боплана була зведена за новоіталійським зразком з облицюванням ескарпів кам'яною кладкою. В плані квадратна з чотирма вежами вона була справжньою твердиною – стіни сягали семи метрів заввишки, маючи по верху оперізувальний пояс бійниць. Вежі на 2/3 виступали за площину мурів і фактично на деякий час могли виступати самостійними вузлами оборони.

Додаткова інформація

Адреса: Україна, Вінницька обл., м. Бар, вул. Горького, 7.

Як дістатися

Автотранспортом по трасі Т0610 (Любар — Хмільник — Лука-Барська — Бар — Нова Ушиця) або Т0228 (Бар — Копайгород — Шаргород — Нові Хоменки). В місті вздовж вулиці Соборній прямувати до вул. Буняковського, яка виходить до Міського парку.

Громадським транспортом до Бару, а далі від автовокзалу вулицею Монастирською до руїн замку.

(<https://zabytki.in.ua/uk/3203/barskii-zamok>)

Борняк У., Процюк І. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ БУШАНСЬКОЇ ЗАМКОВОЇ ВЕЖІ ЯК ГЕОТУРИСТИЧНОГО ОБ'ЄКТУ

Світовий досвід показує, що замковий туризм є важливою складовою туристичної галузі, який має дуже високий попит, і це приносить значні надходження до місцевих бюджетів. При великій кількості таких об'єктів на території нашої держави, політика, яка проводилась стосовно них останні 70 років призвела до часткового або повного руйнування замкових споруд. Лише невелика кількість з них є у задовільному стані і можуть бути повноцінно використані у туристичній діяльності. Одним з таких об'єктів є Замкова вежа на території Державного історико-культурного заповідника «Буша» (Вінницька обл.)

Фортифікаційні пам'ятки є предметом вивчення багатьох наукових напрямків: одні вивчають історичні аспекти подій, що розгортались навколо них, інші досліджують геопросторові аспекти їх розміщення, в той час як економістів цікавить економічний ефект використання замкової спадщини [1]. Ми ж детальніше розглянемо геологічні та геоморфологічні чинники, які вплинули на

формування середньовічного міста на території сучасної Буші і як це можна використати у геотуристичних екскурсіях.

Замкова вежа – все, що лишилося від замку великого гетьмана коронного Яна Замойського (1541-1605). І хоча історико-архітектурний образ Буші середини XVII ст. можна відтворити лише частково, найбільш вагомими джерелами для реконструкції зовнішнього вигляду замку й міста є залишки замкових і міських оборонних споруд та нечисленні описи

очевидців. Вони дозволяють стверджувати, що таких замкових веж було ще п'ять, вони були чотирикутними та посилювали обороноздатність кам'яних стін замку. Збережена вежа квадратна у плані (7*7м), побудована з місцевого пісковика на вапняному розчині, який у сучасному вигляді вежі можна чудово розгледіти. Під вежею розташований склепінчастий льох, який, очевидно, сполучався з льохами інших замкових веж та з містом. Кам'яні оборонні стіни замку, вежі з бійницями відповідали всім вимогам тодішнього ведення бойових дій. Укріплення Буші не без лестоців порівнювали з фортецею Кам'янця-Подільського. Замок було практично зруйновано у листопаді 1654 р., в часи польсько-козацьких сутичок [2].

Середньовічне місто не перше поселення, яке виникало на цій території. Люди оселялися тут періодично з давніх давен, обробляли землю та обороняли свої оселі. Сприяли цьому сукупність природніх чинників. Сучасне село Буша розташоване на низовині і схилах поміж тьох гір Татарською, Лисою та Леськівкою. Замкова вежа та весь оборонний середньовічний комплекс знаходились на піднятті – Замковій горі, попри яку течуть дві річки, Мурафа та її притока Бушанка. Скельні виходи гірських порід, які формують круті береги річок, складені польвошпатово-кварцовими пісковиками світло сірого та жовтуватого забарвлення (ямпільські верстви могилівської світи вендських відкладів). У різнозернистих пачках пісковиків, розбитих серією тектонічних тріщин, добре виражена горизонтальна шаруватість, різного ступню

зцементованості, що дозволяє без особливих зусиль добувати цей камінь та використовувати його в якості будівельного.

Вверх по течії річки Бушанки величезні брили вивітрілих пісковиків, розташовані поодинокі та цілими групами, формують незвичні у своїй красі денудаційні форми рельєфу поверхні урочища Гайдамацький яр, що є геологічною пам'яткою та використовується як геотуристичний об'єкт.

Нам видається доцільним залучення Замкової вежі до уже існуючих геотуристичних маршрутів до Гайдамацького яру, чи використання її як самостійну геотуристичну атракцію для розкриття та обґрунтування вибору власне цієї території для численних поселень у різні історичні періоди. Саме з вежі відкриваються неймовірні краєвиди на описані вище геоморфологічні об'єкти, які забезпечували і будівельний матеріал, і обороноздатність замку, і воду для його мешканців.

Адже серед основних характеристик популярності туристичних об'єктів останніми роками визначаються: доступність об'єктів культурної спадщини, показу й відвідування, тобто не переобтяження туристичними потоками або *not over tourism*; збереження та посилення попиту на регіональний турпродукт, відновлення туристичних ресурсів регіонів та розвиток активних видів туризму [3]. Історико-культурний заповідник «Буша» до якого відносяться і Замкова вежа, і Гайдамацький яр, відповідає практично всім переліченим характеристикам, а залучення його до геотуристичних екскурсійних маршрутів лише підсилить його потенціал.

1. *Бордун О.Ю., Білоус С.В.* Стан та перспективи замкового туризму в контексті стратегічного розвитку туристичної галузі західного регіону України // Економіка. Управління. Інновації. Серія: Економічні науки. – 2011. - № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2011_1_9.
2. *Винокур І.С., Альошкін О.М., Забашта Р.В.* та ін. Буша: історико-краєзнавчі нариси. – Хмельницький, 1991. – 150 с.
3. *Михайліченко Г.І., Клімова А.М.* Розвиток дестинацій замкового туризму (на прикладі Тернопільської області) // Інвестиції: практика та досвід. – 2020. - № 2. – С. 36-42.

(Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації: Матеріали міжнародного науково-практичного інтернет-семінару (Київ, 23 квітня 2021 р.) – К.:ТОВ «Геопринт», 2021. – С. 51-52)

Волинська область

Олика. Замок Радзивіллів

Олицький замок — замок в селі Олиці, у Луцькому районі Волинської області, що впродовж століть належав родині Радзивілів. Перший на території сучасної України (за іншими даними — один з перших) прямокутних замків бастионного типу.

Сучасна територія замку займає 2,7 гектари. За часів СРСР у приміщеннях замку розташовувалась Волинська обласна психіатрична лікарня № 2. З 1 липня 2021 року Олицький замок перебуває на балансі Волинського краєзнавчого музею.

Засновником мурованого замку був князь Микола Радзивілл «Чорний» у XVI столітті. Будівництво замку було розпочато за князювання Миколи Радзивілла Чорного близько 1564 року; очевидно, не закінчено за його життя (помер 1565 р.). Незважаючи на високу обороноздатність новозведеного замку, роботи з його укріплення та розбудови тривали.

Годинникова вежа

Лише у 1640 році за сприяння Альбрехта Станіслава Радзивілла було завершено реконструкцію замку. Розміри замку сягали близько 100x120

метрів. Став взірцем для побудови подібних фортечних укріплень меншого розміру в інших містах. Риси Пізнього Відродження чи маньєризму майже не відбилися на стилістиці споруди.

Олицький замок. Наполеон Орда

За майбутні 50 років (1591–1648 рр.) замок витримав декілька облог і встояв, незважаючи на пошкодження.

У XVII столітті проведено перший опис замку (1686 р.), що дає змогу відтворити його вигляд, близький до первісного. Другий опис складено у 1737 році, який доповнює план-гравюра XVIII століття.

Подвір'я замку забудоване по периметру. Палацовим став південно-східний корпус. На протилежному боці стояв північно-західний корпус, що прикрасили двоярусною вежею в стилі бароко. За цими двома корпусами були головні в'їзні брами замку.

У 1702 році селище Олику спустошили вояки Швеції під час Північної війни, але замок встояв.

У зв'язку з новими методами військових дій замок в Олиці втрачає оборонні функції і все більше використовується як палацова споруда. Внутрішній двір був забудований по периметру ще у XVII столітті, а палацом вважався Південно-східний корпус. Будівля у XVII—XVIII століттях мала 2 поверхи і 2 портали. Між порталами влаштували відкриту аркаду-галерею в хрещатим склепінням. Другий поверх мав балкон.

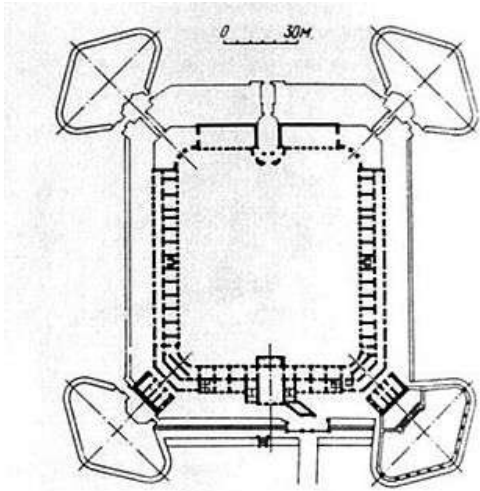
Північно-західна брама із проїздом

Чергову реконструкцію розпочав Михайло Казимир Радзівілл, що тривала до 1760 року. У XVIII столітті надбудували третій поверх і заклали відкриту галерею. У 1976 році палацовий корпус отримав дах з заломом в стилістиці бароко. Будівля у вигляді видовженого прямокутного об'єму, внутрішнє розпланування коридорного типу з однобічним розташуванням залів і анфілада.

Під час Наполеонівської навали у 1812 році замок використовували вояки Російської імперії як військовий шпиталь, що тривало до 1837 року. З 1840 року замок покинули напризволяще і він не використовувався до 1882 року. Інтер'єри зруйнували.

З 1883 року, за ініціативою Фердинанда Фрідріха Радзівілла, розпочато новий етап ремонтно-відновлювальних робіт, що тривали 30 років. Керівник ремонту — архітектор Зигмундт Горголевський, автор проекту сучасного Львівського театру опери та балету. За часів Першої світової війни (1914—1920) замок зазнав пошкоджень, що спонукало новий етап відновлювальних робіт коштом Януша Радзівілла.

На початку Другої світової війни у 1939 році останній з володарів резиденції — князь Януш — залишив її. Відтоді унікальний історичний і архітектурний комплекс зазнав катастрофічних змін. Палац та інші споруди повністю вигоріли, обвалилися перекриття та дахи. Неушкодженими залишилися лише стіни і склепіння над першими поверхами та укріплені цегляними мурами бастіони. Після 1945 року в окремих приміщеннях замку тулився державний кінський завод, а з середини 1950-х років руїни були перебудовані під Волинську психіатричну лікарню.

Архітектура замку

Замковий комплекс в плані являє собою майже правильний квадрат, утворений насипними валами з чотирма кутовими бастіонами, на яких раніше стояли дозорні башти. З трьох сторін замок оточений ровом, який облицьований цеглою. Замковий двір периметрально забудований цегляними корпусами. Три з них двоповерхові, четвертий — південно-східний — триповерховий. В'їзди в замок розташовані з південно-східної та

північно-західної сторін. До південно-східного веде кам'яний арковий міст, перекинутий через рів, який замінив первісний дерев'яний. Над північно-західним в'їздом височить двоярусна вежа з годинником.

Головним палацом замку вважається південно-східний корпус. Він прямокутний в плані, триповерховий (спочатку був одноповерховий, у XVII столітті — двоповерховий), з двома входами. На фасаді між цими входами, на другому поверсі був балкон з балюстрадою, яка спиралась на відкриту аркадну галерею першого поверху. Галерея була перекрита хрестовими склепіннями. Внутрішнє планування — коридорне з одностороннім розміщенням кімнат і анфіладне.

Один із замкових бастіонів

Подвір'я

Головний проїзд

На думку дослідника Олики Станіслава Томковича, архітектурний ансамбль оборонного за походженням замку Радзивіллів остаточно сформувався перед 1793 роком. Каре корпусів нараховувало кілька десятків «покоїв». Головний палацовий корпус з боку двору мав галерею і балкон в італійському стилі, який спирався на чотири масивні кам'яні колони з іонічними капітелями. На першому поверсі палацу знаходилася двосвітна зала з шістьма великими вікнами. В залі розміщувалися кілька портретів князів з роду Радзивіллів. Серед них портрет Станіслава Альбрехта — першого ордината на Олиці і його дружини Марії Мішанки. Стіни прикрашали пишні герби, виконані з алебастру. В залі також були розписи, що зображували батальні сцени і урочисті події. Там же знаходилися художньо виконані мармурові каміни. Поряд існувала портретна зала, на стінах якої висіли 40, або 42 портрети Ліщинських, привезених до Олики з Ридзика. Відомо також про дві каплиці, одна з яких була в самому «палаці», за покоєм, що притулявся до портретної зали. Вона мала вишукані ліпні прикраси, була декорована коштовними кахлями і порцеляною. Друга каплиця містилася над в'їздом з боку міста. Апартаменти «палацу» обігрівалися численними грубами з жовківської кахлі, які мали рельєфні зображення у вигляді орлів і військової арматури. Крім портретної зали Ліщинських, в замку зберігалося численне зібрання портретів самих Радзивіллів. Всього портретів та інших творів живопису нараховувалося до 152. У складі олицької колекції, крім іншого, також зберігалися численні історичні реліквії і документи. Ще перед війною, в другій половині 30-х років, Я. Гофман, який гостював у князя Януша, серед іншого відзначив у замку ряд визначних пам'яток мистецтва і предметів побуту. Серед картин, зібраних в приміщенні палацу, він окремо вказує на полотно Рібейри 1644 року. Там же зберігався цікавий інкрустований буфет, датований 1574 роком, художній триптих

майстра краківської школи XVI століття, фігура Божої Матері, дванадцять різьблених фігур апостолів, скриня ковальської роботи середньовічних майстрів з Гданська, колекція старовинної кінської зброї тощо. В одному з коридорів старої частини замку були вмуровані оригінальні венеціанські мозаїки.

Сторожка маєтку Радзивіллів

(<https://ukrainaincognita.com/mista/olyka-zamok-radzyvilliv>)

Наумук С. Дурманенко О. **ВІЙСЬКОВИЙ МУЗЕЙ У ЛУЦЬКУ: ЛЕГЕНДАРНІ ТАНКИ, БАШТА З БОЛОТА ТА БУС З БЛОКБАСТЕРА. ФОТО**

Лучани, може, й не усвідомлюють, що в нашому місті діє музей, аналогів якому більше немає у Західній Україні. На подвір'ї виставлено 48 одиниць техніки та важкого озброєння, кожна з яких має власну історію. Три десятки одиниць останнім часом було відреставровано.

Музей підпорядковується Міноборони, тому його експозицію komponували із надлишкового майна та з полігонів, розповідає зберігач фондів І категорії **Василь Карпюк**. Дійсно, на одному з танків видно сліди від влучань. Є дірка від кумулятивного снаряду. Один постріл був особливо влучний: снаряд потрапив точно між корпусом та башнею танка. Під час бойових дій це означало б, що танк супротивника уражений.

До речі, деякі екземпляри бронетехніки з колекції музею можна без перебільшення назвати легендарними. Чого лише вартий Т-34-85 – «тридцятьчотвірка» – танк, який став одним із символів Другої світової. У 1941 році його вважали чи не найкращим середнім танком у світі. Перша масова бойова машина з дизельним двигуном (вага – 32 тонни, максимальна швидкість – 55 км/год), довгоствольною 76-міліметровою гарматою (відповідно, ця модель танка називалася Т-34-76), яку потім замінили на потужнішу - 85-міліметрову. Вона могла протистояти німецьким танкам на рівних.

До завершення Другої світової війни було виготовлено понад 20 тисяч одиниць техніки. Конструкція танка була настільки вдалою, що на його основі створили самохідні артилерійські установки і спецмашини. Частина з них експлуатувалася аж до кінця 70-х років в усьому світі – від Радянського Союзу до країн Африки та Латинської Америки. А одні з останніх згадок про досить вдале бойове застосування Т-34-85 стосуються зовсім недалекого минулого – періоду громадянської війни в Югославії у 1991-1995 рр.

Ще один дуже цікавий зразок техніки часів Другої світової – «Звіробій» або, як його називали противники, «Dosenoffner», – з

німецької відкривач консерв. Таке прізвисько 46-тонна самохідна установка ІСУ-152, яка з'явилася на фронті на початку 1944 року, отримала за надпотужну 152-міліметрову гармату. Її бронебійний снаряд (вагою майже 50 кг!) пробивав з відстані в 1 км броню завтовшки 123 мм. Машина вражає зовнішнім виглядом навіть у наш час: її передня частина захищена плитами завтовшки 90 мм, а маска гармати виглядає монолітною.

Є в музеї і сучасні екземпляри бронетехніки. Поряд з Т-34-85 розміщується Т-64. Одрозуміти помітно, наскільки він відрізняється нижчим профілем, потужнішою гарматою, пласкішою баштою. Свого часу це був перший у світі танк з автоматичною системою заряджання. Це дозволило зменшити екіпаж до 3 осіб. Система керування вогнем включала в себе новаторський оптичний лазерний далекомір. Вперше у світі інженери використали комбіновану броню – для захисту від кумулятивних снарядів. Пізніші модифікації базової моделі призвели до створення Т-64 БМ «Булата» – основного українського бойового танка, який нині випускається на заводі імені В. О. Малишева у Харкові.

І, повертаючись на початок нашої розповіді, – про танк зі слідами влучань – варто сказати, що це останній важкий танк Радянської імперії. На табличці він підписаний як Т-10. Однак, коли у 1948 році починалася його розробка, він називався ІС-5, потім ІС-8, згодом ІС-9 та ІС-10. Скорочення ІС – з російської «Іосиф Сталин» – було відкинуте після смерті диктатора. Усього ж з 1954 по 1966 рік було виготовлено близько 1500 цих танків різних модернізацій. На жаль, чи на щастя, їм не довелося брати участь у бойових діях, хоча тоді Захід сприймав танк як чи не найбільшу сухопутну загрозу. І не дивно, адже озброєння Т-10 передбачало навіть використання атомних зарядів.

Після списання більшість машин відправили на полігони, де вони стали мішенями для інших танків та авіації. Ось звідки у музейного екземпляра сліди від куль... Водночас у цього танка були й інші варіанти застосування. Наприклад, на його основі була створена пересувна атомна електростанція! Вона вдало пройшла випробування у 1960-х, але згодом проєкт закрили.

Найновіший зразок техніки – бус, яким волонтери вивозили поранених. Автомобіль використовували для зйомок фільму «Кіборги». Після зйомок побачили, що його відновлювати дуже дорого, відтак подарували музею.

– Найстаріший зразок техніки – башта від радянського легкого танка Т-26. Його знайшли в болоті біля Козацьких могил у 1980 році, але витягти змогли лише башту. Такі танки Червона армія масово використовувала лише у 1941-42 роках. Він застряг у болоті найімовірніше під час танкової битви у трикутнику Луцьк – Дубно – Броди. Це був наймасовіший танк з радянської сторони в цій битві, – розповідає Василь Карпюк. – Коли ми виставили фото на обговорення, то за цю башту пропонували 5 тисяч доларів.

Для любителів авіації знайдеться кілька літаків. Деякі з них могли нести ядерний боєзаряд. Є в музеї і АН-2, який у народі називали «кукурузник». Його вважають одномоторним літаком з найбільшою площею крила в світі. Крім того, саме «кукурузника» найдовше випускали серійно – 50 років. Також музейники відновили фюзеляж літака, який колись стояв на території військової частини на вулиці Привокзальній та був спалений вандалами.

Лише у цьому музеї можна побачити у розрізі двигун від СУ-24. До речі, луцький завод «Мотор» досі ремонтує подібні.

– Ось 57-міліметрова гармата ЗІС-2, яку запустили в серійне виробництво 1 червня 1941 року. З'ясувалося, що перші німецькі танки мали не дуже сильну броню. Тому ця гармата на тодішніх реальних дистанціях бою (до 500 м) бувало наскрізь пробивала їх бронейним снарядом. Тому наприкінці 1941 року припинили серійне виробництво гармати із дивним приписом «через надмірну потужність», – наводить цікаві деталі Василь Карпюк. – Але основна причина все-таки інша: ця гармата дорожча у виробництві, потребує більше часу на виготовлення, а через довгий ствол було більше виробничого браку. А для боротьби з тодішніми німецькими танками вистачало гармати калібру 45

міліметрів, виробництво якої уже давно була освоєно військовою промисловістю СРСР.

На жаль, досі не відновлено другий корпус, який є на території закладу. Але тут музейникам самим вже не справитися.

– Є готова проектна документація. На момент виготовлення відновлення коштувало близько 3 млн грн. Нині – близько 9 млн, – каже директор музею **Олег Ткачук**. – Є перспектива

відновлення. Ми можемо багато що зробити власними силами. При допомозі меценатів зробили площадку під гармати, підняли колісну військову техніку. Місцеві можновладці запитують: чий музей? Міністерства оборони України. Тому й відмовляють у фінансуванні. Але якщо музей від Міноборони, то він не перестас бути волинським. Щороку у нас бувають до 30 тисяч відвідувачів. Цього року через карантинні обмеження побувало близько 22 тисяч. І це не лише жителі нашої області, але й усієї України, часто є іноземні гості. Тепер займаємося створенням точних копій прапорів часів козацтва (оригінали яких зберігаються в Швеції) та військових прапорів часів УНР. У цьому нам допомагають волонтери, зокрема **Юрій Мартинюк**, **Сергій Солодкий**, Козацьке стрілецьке братство та керівництво Луцького національного технічного університету. Ми мусимо збирати експонати, які стосуються військової історії краю. Тому ще раз звертаюся до ветеранів: «Якщо маєте речі пов'язані з бойовими діями – приносьте. Вашим правнукам це може бути байдуже». Я бачив, як у 1990-х роках внуки-правнуки відрами понесли на базар продавати дідівські нагороди Другої світової війни, а в музеї це збережуть і правнуки зможуть подивитися. Якщо ці речі потраплять в основний фонд, то нікуди не зникнуть, бо українське законодавство дуже жорстке у цій сфері.

Музей приваблює не лише технікою. Внутрішня експозиція не менш цікава. Зокрема, там зібрано мундири багатьох міністрів оборони, українських генералів, офіцерів періоду незалежності та АТО/ООС – **Віталія Радецького, Віктора Муженка, Костянтина Коваля, Сергія Попка** та інших. Через 50 років це будуть унікальні речі.

Кожен відвідувач музею може повправлятися у складанні-розкладанні зброї

Серед експонатів - прапор 51 ОМБР

Командувач Сухопутних військ ЗСУ Сергій Попко
вперше одягнув форму
нового зразка на парад Незалежності у 2016 році

В залах музею не менш цікаво, ніж серед
техніки

Серед експонатів є і рідкісний вибуховий пристрій з бетонним корпусом

Музейники працюють над реконструкцією козацького мушкета

(www.volynnews.com/news/all/viyskovyy-muzey-u-lutsku-lehendarni-tanky-bashta-z-bolota-ta-bus-z/)

Як проходив фестиваль українського духу «Бандерштат-2019»

10700 відвідувачів зібрав тринадцятий за ліком фестиваль українського духу «Бандерштат».

Масштабне культурне дійство відбулося 2-4 серпня у селі Рованці під Луцьком, – йдеться на сайті фестивалю.

громада.

Бандерштат-2019 відвідали не лише гості з різних куточків України, а й зі США, ОАЕ, Ізраїлю, Франції, Польщі та Білорусі.

Розпочався фестиваль з атмосферної ватри, на якій виступили Сергій Василюк (Тінь Сонця), та Святослав Бойко і Олександр Козинець (Широкий Лан). Загалом зі сцени Бандерштату запалювали всіма улюблені: Бумбокс, Тартак, Kozak System, Один в каное, Vivienne Mort, Space of Variations, KARNA, Epolets, Qarpa, Роллікс, Фіолет, Жадан і Собаки, FliT, BAKENBARDY, DETACH, Гурт [O].

Щоночі бандерштатівці відривались під сети від діджеїв: Dj Tapolsky, Micik Gonibez та Dan Alien.

Особливо гордістю цьогорічного фестивалю стала літературна сцена, яка

зібрала топових поетів та письменників України: Ірена Карпа (презентувала свій новий роман «Добрі новини з Аральського моря»), Юрко Іздрик, Олександр Ірванець, Макс Кідрук, Дмитро Лазуткін, Іван Семесюк, Павло Матюша, Ігор Астапенко, Павло Коробчук, Олександра Гонтар та арт-директор фестивалю Бандерштат Сергій «Колос» Мартинюк, який презентував свій роман «Капітан Смуток» та прочитав кілька віршів.

Неабияк порадувала гутіркова сцена фестивалю. Її традиційно відкрило братство ветеранів ОУН-УПА. Впродовж трьох днів відвідувачі спілкувались з цікавими спікерами: Яніна Соколова презентувала свій проект «Я, Ніна»; Сергій Стерненко розповідав про ініціативу «Хто замовив Катю Гандзюк»; про сортування сміття, еко-упаковку та еко-волонтерський рух розповідали Людмила Осипчук та Ірина Білик, про підготовку та перемогу наших ветеранів у Іграх Нескорених – Майя Москвич, Юрій Дмитренко, Андрій Усач; Катерина Приймак – про жіночий ветеранський рух, проект «Амбасадор», фільм «Невидимий батальйон» тощо.

На фестивалі «Бандерштат» не забули і про розваги для наймолодших відвідувачів. Впродовж усіх днів працювало дитяче містечко з насиченою програмою. Діти з художницями розмальовували півтораметровий тризуб, виготовляли листівки «Я – українець», відвідували уроки гончарства, навчилися робити ляльки мотанки, бавились в настільні ігри та розважались на ігровому майданчику.

полоскотати свої нерви взяли участь у нічному «Horror quest». Окрім того,

Насичена спортивна програма заряджала енергією та позитивом. Ранок у бандерштатівців починався з занять йогою. Також відбулися змагання з волейболу, футболу, відкриті тренування з місцевими спортивними клубами. А любителі

відвідувачі взяли участь у флешмобі за здоровий спосіб життя та разом відтиснулись більше тисячі разів.

У знак підтримки полонених моряків, які 25 листопада 2018 року були незаконно захоплені російськими військовими та утримуються на території країни-агресора, «бандерштатівці» провели масштабний флешмоб – відвідувачі вишикувались у фігуру якоря та увімкнули ліхтарики.

(<https://web.archive.org/web/20190807203040/https://lutsk.rayon.in.ua/news/169418-iaak-prohodyv-festival-ukrayinskogo-duhubandershtat-2019>)

Дніпропетровська область

Дніпровський машинобудівний завод

Дніпрóвський машинобудівний завод (створений 19.03.1952 р. у м. Дніпропетровськ, з червня 2016 — м. Дніпро) — виробниче об'єднання, потужний режимний науково-виробничий комплекс завод № 933 в системі військово-промислового комплексу (ВПК) Радянського Союзу (колишнього СРСР) — широко відомий як «друге виробництва Південмашу» (об'єктивно таким був лише до березня 1952 року і, є лише «вихідцем» з нього). За «легендою режимного прикриття» застосовувалась і інша назва: «Дніпропетровський завод холодильників» (як виробника популярного серед населення 70-90-х роках минулого століття модельного ряду високоякісних домашніх електрохолодильників — «Дніпро», «Дніпро-2», «Дніпро-2М», «Дніпро-2МС»).

Основна спеціалізація при створенні

Головною спеціалізацією підприємства, при його створенні у 1952 році, було визначено: розробка і виробництво приймально-передавального обладнання, обладнання обробки інформації (аналогового і цифрового), спеціальних обчислювачів, ремонтно-перевірочних баз (РПБ) для об'єктів радіолокаційних систем (РЛС) Протиповітряної оборони (ППО), протиракетної оборони (ПРО), системи проти ракетного нападу (СПРН), систем контролю космічного простору (СККП), протикосмічної оборони (ПКО).

Спеціалізація після конверсії

Після розпаду СРСР, внаслідок вимушеної глибокої конверсії, протягом 90-х років минулого століття, окремі потужності заводу було перебудовано, інші — створено заново, відповідно до потреб нової спеціалізації заводу цього періоду, як першого вітчизняного науково технічного комплексу з розробки і виробництва цифрових засобів і систем зв'язку — С-32 і «Дніпро», «Бастіон». В Україні завод відомий як «Дніпровський машинобудівний завод» (ВО ДМЗ), організаційна форма — виробниче об'єднання, відкрите акціонерне товариство, Державна акціонерна холдингова компанія (ДАХК ДМЗ), Державна холдингова компанія (ДХК ДМЗ).

Історія, етапи створення і функціонування. Продукція

На виконання Постанови Ради Міністрів СРСР (РМ СРСР) від 19 березня 1952 р. № 1378-463, наказом від 21.03.1952 р., Міністерства озброєння (МО), друге виробництво (шинний завод) заводу 586 (відома відкрита назва — Південний машинобудівний завод (ПМЗ) виділено в самостійне підприємство «Державний Союзний завод № 933» (відкрита назва для листування — поштовий ящик № 192 (п/я № 192), з підпорядкуванням 8-му Головному управлінню Міністерства озброєнь СРСР (до 1946 року - Народний комісаріат оборонної промисловості)

Постановою РМ СРСР від 19 березня 1952 р. № 1378-463 на Державний Союзний завод № 933 покладалось завдання забезпечення виконання замовлень третього Головного управління при РМ СРСР з виготовлення апаратури РЛС Б-200 — імпульсні генератори ГІМ-3 (генератор імпульсний Мінца), «шафи» живлення № 86, № 91;

04.06.1952 р. Наказом міністра озброєнь СРСР(МО) Устінова Д. Ф. призначено основний склад перших керівників заводу № 933: Очеретько П. М. — директор, Лук'янов С. С. — т.в.о. головного інженера — головний технолог, Сімонов Михайло Іванович — головний конструктор, та ін. Через нетривалий час, наказом МО від 10.12.1952 р., заступником директора-головним інженером заводу 933 було призначено Дмитрієва Віктора. Борисовича.

З березня 1954 р. заводом № 933 освоюється виробництво курсових планшетів для зенітної артилерії «КП-ВНОС». Виробництво планшетів продовжувалося два роки — з 1954 р. по 1955 р.

з 29 серпня 1955 р наказом міністра оборонної промисловості СРСР (МОП СРСР) директором заводу № 933 призначений Стромцов Леонід Никифорович;

На виконання Постанови ЦК КПРС і РМ СРСР за № 2593 від 10.11.1953 року про розгортання на підприємствах оборонної промисловості виробництва товарів народного споживання тривалого вжитку, наказом МОП СРСР за № 526 від 25.12.1953 р. заводу було доручено у 1954 році створити потужності, організувати виробництво і розпочати серійний випуск домашніх електрохолодильників. Завдання було виконане. Завод їх виробляв впродовж 50 років під відомою і популярною модифікацією — «Дніпро», яких вироблено майже 8 000 000 шт; До того ж виробництво домашніх холодильників сімейства «Дніпро» мало на меті створення надійної і достовірної «легенди прикриття» головного профілю ДМЗ — розробка і виробництво обладнання РЛС.

Наказом МОП СРСР заводу № 933 разом з головним підприємством За заводом № 356 (м. Свердловськ, тепер-Катеринбург) поручається в короткі терміни організувати виробництво РЛС СОН 9 «Гром-2»;

Одночасно з виробництвом РЛС СОН 9, з березня 1955 року, завод 933 за дорученням МОП розпочав освоєння виробництва і виробництво передавального модуля для РЛС «Кама» — радіолокаційної станції траєкторних вимірювань космічних апаратів системи контролю космічного простору (СККП)

З грудня 1955 року, відповідно до наказу МОП СРСР від 28.11.1955 р., завод розпочинає роботи з модернізації РЛС СОН 9 з завданням початку серійного виробництва з другого півріччя 1956 року; в цей же період організується виробництво наземного радіозапитувача (НРЗ) «Тантал», як окремої складової частини комплексу РЛС СОН9А

З першого кварталу 1956 року, завдяки досягнутому високому рівню якості та експлуатаційній надійності обладнання станцій СОН9, СОН9А, завод 933 розпочинає їх постачання на експорт — спочатку в країни народної демократії, а потім — і в інші країни, союзники СРСР;

З першого кварталу 1956 року МОП СРСР доручає заводу 933, по конструкторській документації(КД) Радіотехнічного інституту академії наук СРСР (РТИ АН) виготовлення трьох комплектів нового потужного передавача ГІМ-4 для експериментальної радіолокаційної установки «РЕ» системи «А», призначеної для дослідження радіолокаційних характеристик балістичних ракет. ГІМ-4 є модернізованою версією передавача ГІМ-3 РЛС Б-200;

Одночасно з виготовленням ГІМ-4, завод веде підготовку виробництва ще трьох експериментальних зразків надпотужних передавачів ГІМ-5(КД РТИ АН) — два комплекти для зенітно-ракетного комплексу С-50 системи ППО м. Ленінград (тепер — м. Санкт-Петербург), і один — для системи ЗРК С-25;

У жовтні-листопаді 1955 року завод 933 одержує від МОП СРСР завдання розгортання виробництва передавачів системи «Даль» — САЗО і СПК «Фенікс». Завод виконав завдання, але проект, внаслідок концептуальних помилок розробників був у 1963 році припинений. Виробництво обладнання заводом тривало до лютого 1963 року;

Наказом від 15.06. 1956 року 4-го Головного управління МОП СРСР заводу 933, спільно з КБ-1 і Кунцевським механічним заводом доручається освоїти і розпочати з жовтня 1956 року по КД КБ-1 виробництво 2-х комплектів апаратури тренування бойових розрахунків РЛС Б-200-АТ «Тренажер»;

За наказом від 05.03.1956 р. 4 ГУ МОП СРСР завод розпочинає підготовку виробництва передавального комплексу ПА-20 системи С-75 (РСНА-75 «Двіна»). Виробництво розпочато в термін встановлений наказом — з 01.07.1956 р.; з жовтня 1957 року завод розпочинає виробництво модернізованих передавачів П-20 РСН-75 («Десна») системи С-75;

1956—1957 р.р. МОП СРСР доручає заводу № 933 виготовити передавач надвеликих потужності для системи «А» і модулятора великої потужності по тематиці «Мамонт». Апаратура була виготовлена і здана військовому представництву «Замовника» (ВП) в другому кварталі 1957 року;

З липня 1956 року завод освоює передавачі ПА 20 для системи С-75 (РСНА-75 «Двіна») (спільна розробка Кунцевського механічного заводу (КМЗ) і Конструкторського бюро заводу (КБ). Відомий факт: ЗРК 75, укомплектованого надпотужним передавачем ПА-20, що був вироблений заводом, 01.05.1960 року, на висоті 21000 м, було знешкоджено літак-розвідник «Локхід У-2» в повітряному просторі району м. Свердловська. ЗРК-75 надійно протистояли авіаційним ударам у період в'єтнамської війни.

Відділ головного конструктора (ВГК) заводу набуває статусу: «Особого конструкторського бюро» (ОКБ заводу 933). Начальником ОКБ призначається Сімонов М. І.

На виконання Постанови РМ СРСР № 1363-684 про розвиток радіорелейних ліній з метою їх впровадження в народне господарство розвитку міжміського телефонного зв'язку, розповсюдження телевізійних передач центрального телебачення, та телеуправління виробничими процесами наказом МОП СРСР 4ГУ і заводу 933 доручалось організувати по КД серійне виробництво 60-ти каналної радіорелейної лінії (РРЛ Р-60) по КД НДІ «Радіо» (керівник проекту — Бородіч С. В.) Виготовлення і налагодження першого дослідного зразка Р-60 закінчене у квітні 1957 року, з допомогою якого, спеціалістами заводу 933 було проведено успішне експериментальне приймання телевізійного сигналу з телестудії м. Харкова. Цей день вважається днем народження Дніпропетровського регіонального телебачення. За результатами випробувань було прийнято рішення про розвиток станцій Р-60, із збільшенням кількості каналів до 120, і, як наслідок, створення нової потужнішої РРЛ Р-120;

Протягом 1961—1963 р.р. заводом проводиться масштабна модернізація РЛС Б-200 (С-25 «Беркут») із заміною передавачів ГІМ-3 і 4 на ГІМ-

6, розробки РТІ АН СРСР; У 1961 році П-20 модернізується як П20-М для РСН-75М («Волхов»), а потім — РСН-75ВМ «Волхов-М»

У 1961 році для наземного регламентного контролю ракет системи С-75 по КД КБ-1 завод освоює виробництво і серійний випуск контрольно-випробувальних станцій КПС-75, які потім модернізуються до КПС-В (для РСН-75ВМ («Волхов», «Волхов-ВМ»). З 1970 року КИПСи вже виробляються в комплекті з апаратурою ПКУ 5М68 для контролю нових типів зенітних ракет ЗРК 75ВМ.

Організаційно: для оперативного проведення модернізації РЛС Б-200 в умовах їх бойового чергування (поза територією заводу), в структурі заводу створюється новий структурний підрозділ — монтажний відділ (МВ)(начальник відділу — Бабич Ю. М.). В наступні роки цей відділ переросте в потужне самостійну структурну одиницю: виробничо-монтажне управління (ВМУ), загальною чисельністю до півтори тисячі працівників. На ВМУ у подальшому будуть покладені обов'язки представлення інтересів заводу в умовах об'єктової кооперації та координацію зовнішніх зв'язків з виконання монтажно-налагоджуваних робіт, передачею військам апаратури в експлуатацію на об'єктах їх дислокації, виробленої заводом за замовленнями МО СРСР.

З метою ураження літальних об'єктів на низьких висотах з липня 1960 року по КД КБ-1 завод починає виробництво передавача УВ-20 (УВ 20М) для РЛС СНР-125, (ЗРК «Нева») системи С-125;

З 4 кварталу 1965 року завод розпочинає серійне виробництво передавача РП-20 для радіодальноміра РД-75 (5Н68 — «Амазонка» — як додатковий канал радіовізиру РСН-75В);

У порядку реалізації плану оптимізації режимно-секретних заходів з 01.01.1967 року завод № 933 перейменовується під назвою: «Дніпропетровський завод радіорелейних приладів» (ДЗАРП, п/я 8302); ОКБ заводу 933 набуває статусу окремої юридичної особи; Конструкторське бюро Дніпропетровського заводу радіорелейних приладів (КБ ДЗАРП; п/я Р6199);

З 1967 року завод проводить освоєння і починає серійне виробництво тренажера бойових розрахунків ЗРК-75 — «Аккорд» — апаратура комплексного контролю і оцінки ракетного дивізіону") — 5Г98). Зазначена апаратура дозволила зекономити значні державні кошти за рахунок навчання бойових розрахунків шляхом проведення імітаційних пусків ракет, (без реального пуску ракети), але максимально відповідному бойовому.

З вересня 1961 року завод почав виробництво передавачів, модуляторів, хвилепровідних трактів для радіовисотовимірювача «Вершина» .

У листопаді 1962 року завод починає освоєння передавача (радіопередавального центру (РПЦ) РЛС Б-200 для апаратури системи С-200 («Ангара»-5Н62). З 1969 року — модернізується як РПЦ С-200В («Вега»), заміною основної шафи передавача КГ-11 на КГ-11В, яку було виконано «районом-Б» з впровадження «нульових» доопрацювань виробничо-монтажного управління заводу (ВМУ), в умовах бойового чергування ракетних дивізіонів Радянської Армії і країн Варшавського договору;

У червні-жовтні 1968 р. завод розпочинає виробництво РЛС «Оса» (9К33);

З 01.01.1972 року завод одержує третю у своїй історії назву: «Дніпровський машинобудівний завод» (ДМЗ, п/я Г-4249), а конструкторське бюро — Конструкторське бюро ДМЗ (КБ ДМЗ, п/я Г-4135);

У березні 1973 року Мінрадіопром визначив ДМЗ, разом з КБ ДМЗ головним розробником КД радіолокаційних засобів захисту ЗРК від ракет самонаведення, для нейтралізації ракет противника типу «земля — повітря». У вересні 1974 року ДМЗ виконав це завдання і виготовив апаратуру 5Н78 («Дублер»). Головний конструктор проекту «Дублер» 5Н78 Чернишов А. А. був нагороджений орденом «Трудового Червоного прапора». У подальшому вироблялась удосконалена версія «Дублера» 5Н78 — апаратура 5Н99, для захисту ЗРК С-125М, яку за конструкторською документацією (КД) КБ ДМЗ виготовляв вже Московський радіотехнічний завод (МРТЗ), а ДМЗ постачав йому апаратуру лише передавачів;

з 1959 року ДМЗ по КД РТІ АН СРСР розпочинає виробництво приймально-індикаційної апаратури, загально станційної і апаратури керування першої надгоризонтної РЛС ЦСО-П «Дністер» 5Н15 для радіолокаційних вузлів раннього виявлення (РО) стартів атакуючих БР ((РО-1 (Мурманск), РО-2 (Скрунда, Латвія)) та вузлів раннього виявлення штучних супутників Землі (ОС-1, м. Усольє-Сибірське, Іркутської обл.) і ОС-2 — оз. Балхаш). З 01.01.1965 р. заводу доручається виробництво апаратури РЛС ЦСО-ПМ (Дністер-М, 5Н15М) для РЛ вузлів РО1 РО2 ОС-1 ОС-2 та командних пунктів РЛ вузлів «РО» і «ОС». З травня 1971 року проводиться нова модернізація апаратури «Дністер», Дністер-М" на вузлах «РО» і «ОС», для яких ДМЗ виробляє і постачає, монтує і налагоджує обладнання РЛС «Дніпро» (5Н86).

Для створення безперервного радіолокаційного поля надгоризонтного виявлення стартів БР на західному, південно-західному і південному ракетонебезпечних напрямках, на базі РЛС «Дніпро» (5Н86) створюються вузли РО-4 (м. Севастополь), РО-5 (м. Мукачеве). Обладнання для них поставив ДМЗ;

З листопада 1968 року завод долучається до проекту НДІ Дальнього радіозв'язку (НДІ ДАРЗ) з розробки і виробництва апаратури засобів загоризонтного виявлення стартів БР), та ЦНДІ «Комета» по тематиці космічної системи виявлення стартів БР. у листопаді 1970 року завод починає роботи з освоєння виробництва посилювачів потужності Р-23 (5Н77, «Яструб»), та передавального обладнання для РЛС «Дуга». У 3 кварталі 1971 року завод по КД ЦНДІ «Комета» виготовляє передавальну апаратуру МСГ для комплексу «УС-К». На початку 80-х років було прийнято рішення про створення космічної системи раннього виявлення стартів БР, МБР, БРПЛ з континентів та акваторій морів і океанів (УС-КМО). Завод з 1981 по 1988 р.р. виробляє апаратуру прийому і обробки інформації від КА системи «УС-КМО» та передавальну апаратуру МСГ, апаратуру управління, контролю і обробки інформації для об'єктів командних пунктів системи;

У травні 1970 року на базі філії ДМЗ, у м Жовті Воді, наказом Мінрадіопрому, створюється окреме підприємство Південній радіозавод (ПРЗ), таким чином на базі ДМЗ де-факто оформлюється виробниче об'єднання у складі юридичних осіб: ДМЗ, ПРЗ і КБ ДМЗ.

З лютого 1972 р. заводом розпочато виробництво унікального радіоелектронного обладнання приймальної позиції РЛС «Даугава» (5У83) з фазованою антенною решіткою (ФАР). РЛС «Даугава» (5У83) призначалась для розширення технічних можливостей радіолокаційного вузла раннього виявлення (РО-1, РЛС «Дніпро», район м. Мурманськ) в складі СПРН. Основна мета — виявлення та одночасного супроводження до однієї !!! тисячі цілей на відстанях до 5000 км, розміром (ефективною поверхністю розсіювання об'єктів) 0,5 м .

Розробка обладнання РЛС «Даугава» (5У83) була здійснена вперше на базі нових фізичних принципів з застосуванням гібридних НВЧ-технологій. Основне обладнання РЛС (понад 30 функціональних складових) у своєму складі включало засоби автоматичного тестування з автоматичною системою резервування. Заводом вперше виробляються найскладніші аналогово-цифрові лінійки 1МЦА, що одночасно формують сотні діаграм направленості локатора.

Виходячи із технологічної складності, апаратури РЛС «Даугава» (5У83), надзвичайно високих технічних вимог, великої кількості функціональних складових РЛС, в процес освоєння та виробництва обладнання аналогово-цифрових лінійок 1МЦА, в цей період на ДМЗ вводиться уособлена ланка технічного керівника-координатора робіт — заступника головного конструктора РЛС «Даугава» (5У83) з виробництва обладнання (вперше виконувати цю функцію було доручено заступнику головного інженера КБ ДМЗ Костржицькому В. К.).

Таке рішення було продиктовано запровадженням нових умов створення апаратури радіолокаційної техніки новітніх розробок по конструкторській документації Головного конструктора (КД ГК), що поєднувало процеси розробки, конструювання, макетування, виробництва дослідних зразків та їх випробування, одночасно з процесом виготовлення обладнання для бойового комплексу РЛС (всупереч діючим нормативним документам, які передбачали декілька послідовних етапів — розробка-виробництво- дослідний зразок — випробування, установочна партія... і тільки після цього створення бойового комплексу). Тим самим суттєво економився час і, що важливіше, значно скорочувались витрати обсягів державних коштів оборонного бюджету. Загальні обсяги виробництва обладнання РЛС «Даугава» (5У83)(понад 200 складових частин) перевищили \$250 млн. (в ціновому еквіваленті того часу) .

Запроваджена і випробувана при створенні обладнання РЛС «Даугава» (5У83)новітня модель тісної взаємодії науки та виробництва витримала перевірку часом і, в подальшому, з успіхом використовувалась в процесі освоєння та виробництва обладнання інших унікальних локаторів ПРО та СПРН — РЛС Дон-2Н (координатори робіт — Чернишов О. О., Юрко В. В.), РЛС Дарьял ((координатор робіт — Писаренко Г. Ю.), РЛС Волга (координатори робіт — Костржицький В. К., Тарасенко І. А., Фількін М. П.), телекомунікаційного обладнання ЕАТС-ЦА Системи С-32 (координатори робіт — Костржицький В. К., Яременко В. А.) та інші.

1974 рік. Завод розпочинає виробництво повного складу обладнання передавальної та приймальної позицій — РЛС «Дарьял» (5Н79) — принципово нової станції загоризонтної радіолокації з ФАР для вузла РО-30 (Печора) з унікальними можливостями по дальності дії локатора — 6000 км та виявленню і супроводження до одної тисячі об'єктів фізичним розміром до 0,3 м. До складу РЛС входить надпотужний передавальний комплекс (загальна потужність близько

50 МВт), обладнання Командного пункту, ремонтної бази та інше. До приймального комплексу локатора в розширеному складі входить приймальне обладнання, що було застосоване в «Даугава» (5У83). Зусиллями заводу та Конструкторського бюро було організовано масштабне виробництво складових частин передаючого комплексу — передаючих модулів 1МГА, та пристроїв живлення до них — модуляторів 1МГМ. Створені виробничі та інтелектуальні потужності дали можливість виробництва (вперше в історії заводу) понад 1200 комплектів цих пристроїв протягом одного року, що давало можливість формувати склад передавальної позиції однієї РЛС «Дарьял». Такого потужного виробництва НВЧ-генераторів сумарною потужністю більше 50 Мегават на рік, на той час, було зафіксовано вперше в історії радіобудування Радянського Союзу та, як стало відомо пізніше, з відкритих джерел, — і в світовій практиці. Тільки умови надзвичайного режиму цілковитої таємності тематики створення обладнання цієї РЛС не дозволили зафіксувати це рекордне досягнення у Книзі рекордів Гіннеса. Загальні обсяги виробництва обладнання РЛС Дарьял (понад 1600 складових частин) перевищували \$500 млн (в еквіваленті того часу). Створення самої потужної в світі РЛС, відповідальної в Системі попередження про ракетний напад (СПРН) за північно-західний напрямок СРСР, високо оцінено урядом -130 спеціалістів головного виробництва заводу, виробничо-монтажного управління і Конструкторського бюро були удостоєні високих державних нагород. А директор заводу того часу Бояр В. Л. та координатор робіт по КДГК -заступник головного конструктора з виробництва Писаренко Г.Ю були удостоєні Державної премії Союзу РСР в галузі науки і техніки. Наступним етапом виробництва було створення повного складу обладнання для радіолокаційного комплексу вузла РО-7 (Габала, Азербайджан).

З 1984 по 1987 роки завод виготовляє апаратуру РЛС «Дарьял-У» (90Н6) — як укорочений варіант РЛС «Дарьял», яка призначається для заміни обладнання РЛС «Дніпро» на об'єктах РЛ-вузлів «ОС-1», «ОС-2», «ОС-3»;

У 1986—1988 рр. завод виробляє обладнання РЛС Дарьял-УМ (99Н6) для РЛ-вузлів «РО-2» (м. Скрунда, Латвія) і «РО-5» (м. Мукачеве).

На виконання Постанови ЦК КПРС і РМ СРСР про створення головної РЛС «Волга» (20Ф1) — багатофункціональної твердотільної РЛС дециметрового діапазону частот, для західного РО-напрямку з дислокацією в м. Барановичі (Білорусь). Виробництво основного складу приймально-передавального комплексу (апаратура Т01ФШ, Т01ФМ, Т01АМ) цією Постановою доручається

ВО ДМЗ. Для цього на головному заводі ВО ДМЗ та ПРЗ будуються два нових виробництва елементів мікроелектроніки. За заводом, у підсумку, було вироблено 1/4 обладнання складу станції, що дозволило (вже МО РФ) змонтувати і провести настройку апаратури лише на одному «радіолокаційному полотні» — («грані») РЛС «Волга», де провести необхідні заводські випробування. У подальшому, з розпадом СРСР — виробництво обладнання РЛС «Волга» (20Ф1) на ДМЗ припинено.

(https://uk.wikipedia.org/wiki/Дніпровський_машинобудівний_завод)

Донецька область

Цвинтар німецьких військовополонених (Донецьк)

Цвинтар німецьких військовополонених – масове поховання в Донецьку, де побудований меморіальний комплекс з ансамблем із кількох кам'яних хрестів. Розташований у Кіровському районі Донецька, в селищі Шахти «Лідієвка». Єдине спеціалізоване кладовище такого роду в Україні.

Згідно з проектом «Примирення і злагода в ХХІ столітті» у Донбасі планувалося відтворити інтернаціональне поховання останків німецьких, румунських, австрійських, угорських, японських та інших військовополонених. Проте через фінансові труднощі і відмінності національних традицій проект залишився нереалізованим.

Народний союз Німеччини з догляду за військовими похованнями, який займається питаннями поховань німецьких солдатів в багатьох країнах світу і благодійний фонд «Обеліск» взяли за побудову меморіального комплексу та перепоховання німецьких військовополонених.

Архівні документи СБУ і показання свідків підтвердили, що в могилі на момент будівництва кладовища поховано більше двохсот німецьких військовополонених.

У вересні 2003 року на цвинтарі перепоховані останки 1 750 німецьких військовополонених, похованих в Донецькій області в період з 1943 по 1956 роки. Перепоховання здійснюються спеціалізованим підприємством «Схід-Захід».

Останки ховали з жетонами, на яких вказувалися дані померлого, оскільки вдалося встановити прізвища багатьох похованих на цьому цвинтарі.

З 25 вересня по 1 жовтня 2009 року на цвинтарі відбулося перепоховання 1043 військовополонених. Загальна кількість склала близько трьох тисяч.

У 2011 році загальна кількість похованих на кладовищі становила більше чотирьох тисяч. До них планують додати залишки близько 400 військовополонених, похованих на Гладківці біля військового шпиталю. Поховання на Гладківці було виявлено на шляху будівництва об'їзної дороги навколо стадіону Донбас-Арена.

([https://uk.wikipedia.org/wiki/Цвинтар_німецьких_військовополонених_\(Донецьк\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Цвинтар_німецьких_військовополонених_(Донецьк)))

Житомирська область

Проект ESCAPE: Найсильніший вузол “Лінії Сталіна” – “Гульська міна” (фото, відео)

Біля села Гульськ в Житомирській області знаходиться один з найпотужніших опорних вузлів «Лінії Сталіна» – «Гульська міна», одна з найвідоміших фортифікаційних споруд часів Другої світової війни. Гульська міна входить до складу Новоград-Волинського укріп району –комплексу фортифікаційних споруд на східному березі річки Случ. На даний момент збереглися тільки стіни, всередині не залишилося жодного обладнання. Весь укріп район, побудований в 1932-1939 роках, має загальну протяжність 120 кілометрів. Тут налічується 216 довготривалих споруд. Більшість бойових споруд і підземних комунікацій укріп району збудовані в 1932-1933 роках. Гульська міна є зразком фортифікаційного мистецтва того періоду. Бойова частина міни являла собою дво-триамбразурні кулеметні ДОТи для фронтального вогню і напівкапоніри для прикриття флангів. В підземній частині розташовувалися командний пункт, приміщення для відпочинку особового складу, склади боєприпасів, майна і продовольства, лазарет, котельня і дизель-генераторна, фільтр-вентиляційні установки, вбиральні і колодезь. ДОТи з'єднувалися з підземною частиною вертикальними шахтами зі скоб-трапами. Подача боєприпасів на бойові пости здійснювалася ручними підйомниками. Внутрішні комунікації були обладнані вогневими точками самооборони. Міна ділилася на Північну і Південну і була довжиною 515 метрів, включаючи всі підземні комунікації. Товщина стін ДОТів і напівкапонірів досягала від 1 до 1,5 метра. Укріплення стояло на підвищенні, відкриваючи гарнізону широкий огляд річки. Усі підземні споруди були вирубані в скельному ґрунті на глибині від 10 до 15 метрів та були посилені залізобетонними секціями. Озброєння складалось із двох 76,2-мм гармат зразка

1902р. і десяти станкових кулеметів “максим”. Капонірні лафети зразка 1932р. забезпечили ведення вогню з максимальною дальністю стрільби 5,5 тис. метрів при куті 12град. вертикального наведення. Станкові кулемети, встановлені на спеціальних лафетах, мали кут горизонтального обстрілу від 20град. в напівкапонірах до 60град. в ДОТах для фронтального обстрілу. Прицільна дальність стрільби близько 1 тис. метрів. В ДОТах були встановлені стаціонарні системи подачі холодної води, які дозволяли забезпечити ведення тривалого безперервного вогню, що було надзвичайно важливо при відбитті масованої атаки.

(<https://times.zt.ua/proekt-escape-naysyl-nishyy-vuzol-linii-stalina-hul-s-ka-mina-foto-video/>)

Чириця І. «Заповідний ліс» поплічника Гітлера під Житомиром

Цього разу проєкт «Точка на карті» пропонує віртуальну екскурсію на ставку Гімmlера «Хегевальд»

Ставка Гімmlера під Житомиром зараз відома як туристичний об'єкт, а в роки Другої світової війни тут розташовувався штаб одного з ключових керівників нацистської Німеччини. Тут почав втілюватися план «Ост» заради завоювання для німців нового життєвого простору.

Не всі, хто їдуть відремонтованою трасою від Житомира в напрямку Вінниці знають, що в околицях обласного центру досі збережені об'єкти, які входили до ставки Гімmlера.

Тихе нині селище Гуйва разом із навколишніми населеними пунктами колись було плацдармом для реалізації експериментів нацистів, які мали багато планів на тамтешні території. Звідти виселили корінних жителів, а заселили етнічних німців. Досі збереглися карти, на яких села поблизу Житомира перейменовані на німецький лад, хоч і тривало це недовго.

Ставка Гімmlера «Хегевальд» безпосередньо пов'язана зі ставкою Гітлера «Вервольф» поблизу Вінниці. Обидва об'єкти, що досі приховують чимало таємниць, були резиденціями жорстоких нацистських лідерів.

На багатьох світлинах, що стосуються «Хегевальду», є зображення збереженого досі бункера з міцними стінами та накриттям, але це лише окремий елемент, бо сама ставка у роки Другої світової була великим командним пунктом із потужною інфраструктурою.

Тож цього разу проєкт «Точка на карті» пропонує віртуальну екскурсію на ставку Гімmlера «Хегевальд» (нім. Hegewald – «Заповідний ліс»).

МІЖ ГІТЛЕРОМ І ГІММЛЕРОМ

Генріх Гімmlер, прізвищем якого названо командний пункт, був одним із ключових політичних діячів нацистської Німеччини. Він добре відомий як рейхсфюрер СС (з нім. Schutzstaffel – «Захисні загони»), міністр внутрішніх справ гітлерівської Німеччини, один із організаторів Голокосту та системи концентраційних таборів.

Про те, як і чому він опинився на Житомирщині, кореспондентові Укрінформу розповів секретар Житомирської обласної громадської організації «Історико-патріотичне об'єднання «Пошук» Андрій Савчук, який досліджує ставку Гімmlера.

«Є версія, що про ставку Гімлера дізналися нібито від полоненого німця, який мав карти з ділянками кабелю зв'язку і за цим кабелем з'ясували, що тут є якийсь супероб'єкт. Насправді, у 1956 році вийшла книга мемуарів Вальтера Шелленберга «Лабіринт» (Шелленберг – керівник політичної розвідки гітлерівської Німеччини, - авт.), де він розповідає, що побачив, і що обговорював з Гімлером», - наголошує Савчук.

За його словами, спочатку під Вінницею побудували ставку Гітлера. Оскільки Гімлер був другою людиною в ієрархії керівництва нацистської Німеччини, то він мав завжди перебувати поряд зі своїм начальником, тому й поблизу Житомира з'явилася його резиденція.

Німецька карта Хегевальду

Німці взяли у використання те, що вже зводилося раніше, добудувавши водогін і бомбосховища. Роботи на ставці Гімлера розпочалися восени 1941 року, а влітку 1942-го об'єкт уже був готовий. Відомо, що рейхсфюрер перебував тут чотири рази.

Місце для ставки обрали не випадково. Передовсім, з огляду на те, що звідси близько до Гітлера, а також у Вінницькій області був штаб управління командувача повітряних сил нацистської Німеччини. Крім того, поряд були залізнична колія та військовий аеродром. Не менш важливо, що командний пункт, оточений лісом, розташовувався за містом, де можна приховати приїзд туди першої особи.

Будинок у Гуйві, де перебував Гімлер

«Ставка – це не лише бункер і будинок, де жив Гімлер. Вона розташовувалася на території колишнього військового містечка,

побудованого у 1930-х роках, що мало стосунок до різних частин Червоної армії. Там були і кавалерійські підрозділи, і підрозділи, які обслуговували аеродром «Скоморохи» (нині аеродром в смт Озерне). ДОС (будинок офіцерського складу) використовувався для розміщення органів управління, коли Гіммлер приїздив сюди. На території Гуйви звели будинки для проживання і роботи офіцерів. У двоповерховій школі, яка досі там є (у Гуйві), дислокувалася частина німецької адміністрації, а також школи для підготовки диверсантів. Поряд у лісі ми знаходили позиції, де розміщувалися засоби протиповітряної оборони, а ближче до річки є старі казарми», - додав співрозмовник.

Андрій Савчук показує фото, датоване 1942 роком, на якому Гіммлер у свій день народження стоїть біля будинку під Житомиром, де він проживав. Дослідник наголошує, що та будівля збережена досі.

Крім того, радянські військовополонені розширили до чотирьох смуг дорогу від Житомира до мосту на річці Гуйва, що була однією зі складових майбутнього плану колонізації.

Співрозмовник наводить приклад того, як окупаційна адміністрація знищувала радянських військовополонених. Тих, кого брали в полон і утримували в Житомирі, відряджали на ставку Гіммлера для будівельних робіт.

«Частина з них перебувала на аеродромі, де вони проживали у землянках біля злітної смуги. Свідок, якому вдалося звідти втекти, розповів, що якимось німці влаштували так званий «санітарний день»: загнали усіх в землянки, облили бензином і підпалили. Це місце на військовому аеродромі в Озерному», - підкреслив Савчук.

БЕТОННЕ БОМБОСХОВИЩЕ

«Там збереглося дві бетонні споруди. Якщо їхати на Бердичів із Житомира, то одна буде ліворуч, ближче до Новогуївинського, а друга – праворуч від дороги, на території військової частини, тож до неї зараз немає доступу», - каже Савчук.

Одне з таких укриттів побудували поряд із будинком, де проживав Гіммлер. Це бомбосховище наземного типу, яке не вимагало значних затрат часу та фінансів. Бетонна конструкція квадратної форми має товщину стін

до 2 метрів. Всередині є кімната для перебування 6-9 людей. Як зауважує Андрій Савчук, при тодішніх засобах ураження укриття могло зберегти життя навіть при прямому влучанні снаряду.

Захисна споруда обладнана пристроями протихімічної атаки, тобто спеціальні насоси створювали позитивний тиск, щоб туди не потрапили отруйні гази. Система вентиляції була електрична і додатково оснащена запасним ручним приводом. Крім того, об'єкт мав накриття у вигляді фальш-даху, а тому згори він здавався непримітною господарською будівлею.

Німецьке кладовище у Зарічанах

Бункер відкривали та досліджували, але всередині нічого немає. Там залишилися бетонні стіни і підлога, ніші для фільтровентиляційного обладнання, а стеля вкрита протиосколковою бронєю.

Складовою ставки Гімmlера було створення кладовища поблизу села Зарічани, де ховали німецьких військовослужбовців. Воно впорядковане і збережене донині. На території України є 5 таких великих збірних кладовищ, на яких перепоховали загиблих нацистських вояків. По центру там стоїть великий хрест, оточений гранітними плитами з іменами всіх похованих.

Генріх Гімmlер (ліворуч) у 1942 році під Житомиром

«ХЕГЕВАЛЬД» ЯК НОВИЙ ЖИТТЄВИЙ ПРОСТІР

Окрім командного пункту «Хегевальд» ще відомий і як територія для створення поселення німців та завоювання нового життєвого простору.

«Ідеологією, яку озвучив саме Гіммлер, був план «Ост», що передбачав використання нащадків німців, які тут опинилися у ХІХ столітті для побудови моделі майбутньої германської імперії, - пояснює Савчук. – Колонія «Хегевальд» базувалася на відселенні місцевого населення, а в залишені будинки заселяли вихідців з Німеччини (німців із Новоград-Волинського і Пулинського районів Житомирщини, де у другій ХІХ столітті з'явилися їхні колонії – авт.). Передбачалося відселення 30 сіл навколо Житомира і цим населеним пунктам німці навіть на карті давали свої назви. Наприклад, село Троянів назвали Троя».

Виселення українців з околиць Житомира розпочалося восени 1942 року. Тут одразу й оселилися етнічні німці, з'явилася адміністрація. Сюди з Німеччини приїздили вчителі, які навчали дітей німецької мови. Один з них залишив спогади, у школі села Кодня, де він працював, у класах навчалося до 20 дітей віком від 10 до 16 років і частина з них знали німецьку.

У різних джерелах згадується, що з тих теренів депортували близько 15 тисяч українців, а замість них тут оселилося понад 10 тисяч німців.

В архівах дослідників Другої світової війни є листівки, якими вихідців з Німеччини агітували оселитися у мальовничому куточку «Хегевальд».

З території, де розміщувалася ставка, радянські війська витіснили німців у листопаді 1943 року.

Після війни Гіммлер намагався втекти, але це йому не вдалося. Він покінчив життя самогубством, адже усвідомлював, що є надзвичайно важливим свідком.

Під час допиту рейхсфюрер розкусив капсулу з ціаністим калієм і миттєво помер. Його тіло кремували, а прах розвіяли в лісі поблизу німецького Люнебурга.

ТАЄМНИЦІ СТАВКИ ГІММЛЕРА

Наостанок цікавлюся у свого співрозмовника, наскільки добре досліджена ставка Гімmlера, на що він відповідає: «Ставка досліджена досить мало і зараз використовується, як туристичний об'єкт. Якщо звернутися до містичної теорії, то бункер ніби має вхід у якесь підземелля, що дозволяло здійснювати спуск у другий та третій поверхи. У цьому є частка вигадки і правди водночас».

Будинок офіцерів в Озерному

Будинок Червоної армії
в роки Другої світової війни

Савчук каже, що якое на територію ставки приїздив колишній радянський полонений, який збирався написати книгу. Чоловік розповів місцевим жителям, що особисто будував підземні ангари для техніки і показав, де вони є.

«Виникає багато питань, для чого це робили. Рівень річки тоді був набагато нижчим. Потім, коли з'явилася гребля, він піднявся. Тобто, заїзд у ці підземні сховища міг бути понад річкою, а потім їх затопила вода. Коли тут бурили бетон і взяли воду для дослідження, то вона виявилася річковою», - додає дослідник.

Він каже, що у лісі є шахта глибиною 12 метрів і діаметром 40 сантиметрів, де нема води. Коли туди кидали каміння, йшла луна і стало зрозуміло, що там є якое приміщення чи пустота.

Теоретично німці могли використовувати пожежні гідранти для затоплення підземних комунікацій, щоб до них ніхто не потрапив.

Наразі ставку Гіммлера включають до туристичних маршрутів. Один із таких розробила житомирська турагенція, після цього об'єкту туристами пропонують відвідати Бердичів і будинок рибалки на Острові кохання у селі Старий Солотвин. Ще один маршрут, до якого входить об'єкт, планує розвивати Станишівська ОТГ.

Без фахового екскурсовода самостійні пошуки ставки і блукання лісом мало що дадуть. Звісно, об'єкт чекає свого часу, аби його впорядкували й дослідили, а тоді він, вочевидь, зможе розповісти багато нового про баталії Другої світової війни, які розгорталися в околицях Житомира.

(www.ukrinform.ua/rubric-regions/2889688-zapovidnij-lis-poplicnika-gitlera-pid-zitomirom.html)

Військово-історичний музей “Скеля” в м.Коростень

«Скеля» – унікальний об'єкт на усьому пострадянському просторі, він єдиний відновлений та діючий. Радянська історія досі має безліч нерозгаданих таємниць – це добре розумієш в таких місцях. Масштаби і якість виконаних робіт у ньому вражають, а ось точне призначення самого об'єкта залишається загадкою.

Військовою тематикою я особисто не цікавлюсь, але побувати в “Скелі” вирішила. Тим паче, що вона знаходиться посеред такого прекрасного парку. Забігаючи наперед, хочу сказати, що екскурсія була дуже цікавою і час промайнув неймовірно швидко.

Ця споруда справді унікальна, адже розміщена у скелі над річкою Уж. Краєвид тут надзвичайно мальовничий. Складається враження, що ми потрапили у передгір'я Карпат. Не дивно, що її вдалося так довго тримати

засекреченою. А тим паче, якщо протягом десятиліть сюди забороняли наближатися і, як розповідають старожили, навіть гуляти у місцевому народному парку.

Будівництво «Скелі», а точніше командного пункту Коростенського укріпрайону, розпочалося 1935 року, а 1937-го вже було завершено. Ні для кого тепер не секрет, що Сталін готувався до війни, але Гітлер його перехитрив і зробив це перший. Правда, військовиків у самому Коростені до війни не було, тут лише розташувався 55-й полк НКВС і штаб укріпрайону. А керував будівництвом «бункера – генерал Карбишев.

Цей об'єкт був захищений п'ятирівневими, добре замаскованими, металічними сітками. «Бункер» витримує будь-який ядерний удар!!! Півтора метра бетону, 18 метрів самої скелі й до 20 метрів пісково-глиняного насипу – такий потужний «схрон» віднайшли військові інженери. Тобто над ним у найвищій точці – 40 метрів граніту й насипу!!!

Достеменно відомо, що “Скеля” має, як мінімум, три рівні (поверхи). Але доступний для відвідувачів і вивчений фахівцями зараз лише другий поверх. Один з рівнів (перший поверх) затоплений водою, інший – уже кілька десятиліть замуrowаний за рішенням міської влади, після того, як у підземеллі безвісти зникли діти.

Особливої уваги заслуговує якість виконаних робіт в самому бункері – вона настільки висока, що всі механізми тих часів і до цих пір залишилися в робочому стані!!! **Всього 15 хвилин буде потрібно, щоб перевести цей об’єкт з «музейного» в бойовий стан.**

Командний пункт повністю автономний – тут є свій колодязь з питною водою. Передбачена також система контролю рівня тиску, зовнішня і внутрішня вентиляція, санпропускник, водопровід, дизельні генератори, що забезпечують автономне енергопостачання і на цей час.

У бункері були робочі приміщення, їдальні, кімнати відпочинку. У підземеллі підтримується цілий рік стабільна температура +16 за Цельсієм. Каналізація в бункері теж ще з часів Карбишева. Для дослідників вона є ще однією загадкою – куди діваються стоки з неї невідомо. А от система зливу змонтована так, що ніякі повені та бурі цьому об'єкту не загрожують.

Хоча цей об'єкт і знаходиться під землею, але дихається тут доволі легко. Довжелезний коридор добре освітлюється, тому знаходитись тут доволі комфортно. А цікава розповідь екскурсовода допоможе вам поринути в наше минуле і на мить в пам'яті сплинуть речі і інтер'єри із нашого дитинства, адже багато з нас є вихідцями із ССРСР і музейні експонати нам добре знайомі .

Командний пункт нараховує близько 30 кімнат. В деяких кімнатах знаходяться цікаві музейні експонати. Ось, наприклад, кімната з протигазами та дозиметрами. Їх тут дуже велика кількість. Тут я дізналась, що протигазів є багато видів: для коней, для коров, для немовлят та дітей тощо

Також є кімната зброї, яку використовували у війні 1941-1945рр.
Є макет кімнати, яку готували для Сталіна.

Окремої уваги заслуговує кімната урядового зв'язку та зал оперативного зв'язку зі штабом Червоної Армії – тут досі працює кнопка тривоги і діє чудовий телефонний зв'язок – прямий зв'язок з Москвою.

І, сама сумна кімната, яку почали облаштовувати віднедавна – це кімната сучасної війни з російськими окупантами. Зброю передають наші Воїни та волонтери. Також є прапор нашої України, на якому дуже багато підписів наших солдат.

Секретів «Скеля» приховує чимало, тож роботи фахівцям ще належить багато. Наприклад, нещодавно під час останніх досліджень була виявлена в об'єкті таємна кімната. Увагу привернула кам'яна кладка, при тому, що всі стіни музею бетонні. Завдяки цьому вдалося виявити невідомий до цього часу хід між кімнатами №12 та №9, який не був позначений на жодній схемі.

Деякі експерти називають цей підземний комплекс не інакше, як «бункер Сталіна». Світло на цей унікальний комплекс могли пролити секретні документи, які досі зберігаються в московських архівах під грифом «Цілком таємно», однак офіційна Росія не бажає надавати їх Україні як мінімум до 2039 року.

(<http://travel-al.com.ua/2018/10/07/skelya/>)

Вул. Солдатська, 81. Кладовище німецьких воїнів

Вул. Солдатська, 81 (колишня вулиця Червоноармійська), територія паркової зони відпочинку.

Це одне з двох кладовищ, що знаходились на території Бердичева, на яких були поховані німецькі воїни (друге знаходилось на території парку культури і відпочинку ім. Т.Г. Шевченка).

Під час німецько-радянської війни у 1942-1943 рр. на правому березі річки Гнилоп'ять (зараз ця територія більш відома як "солдатський пляж") наприкінці вулиці Червоноармійської знаходився німецький госпіталь. Тут проводилось лікування рядового та офіцерського складу окупаційних військ. При госпіталі утворили солдатське кладовище, на якому проводили захоронення тіл померлих воїнів. Після звільнення Бердичева у січні 1944 року від німецьких загарбників це кладовище було зруйновано – огорожу та хрести знищено. У 1973 році місцевість, де знаходилось кладовище, за ініціативи комсомольської організації міста перетворили на паркову зону, висадивши тут значну кількість дерев (до цього часу на Червоній горі практично не було дерев, від чого, власне кажучи, і походить споконвічна топонімічна назва місцевості – *Лиса гора*, яку у 1924 році

замінили на гору Червоного Жовтня, або Жовтневу гору; нині усталена назва – *Червона гора*).

На початку 1995 року за ініціативи місцевих пошуковців та за підтримки неурядових організацій Німеччини (вони фінансували перезахоронення та подальше відновлення паркової території) на кладовищі розгорнули пошукові роботи з метою перепоховання останків німецьких військових на території Німеччини. Цю роботу під наглядом представників із Німеччини розпочав міський військово-патріотичний клуб “Факел” (керівник В’ячеслав Макаров), до них приєдналися фахівці з Києва.

Стан території, де знаходилось кладовище, 2010 р.

Пошуковці розкопали ряди і на глибині від півтора до чотирьох метрів дістали останки 1567 осіб. Якщо перші останки воїнів ще були поховані у більш-менш цілих трунах, то у подальшому діставали і по дві особи з однієї могили, а останні могили були братськими.

Напередодні 1 травня 1995 року за вказівки керівництва міста роботи на кладовищі призупинили, оскільки наближались свята (50-річчя Перемоги) і до міста мали прибути численні гості – ветерани війни, які звільняли Бердичів у 1944 році. У жовтні того ж року роботи продовжили. У листопаді для полегшення і прискорення робіт використали навіть землерийну техніку підприємства “Райсільгоспхімія”. Пошуковці виконали роботи зі знищення знайдених гранат, патронів, ножів. Усі поховані німецькі воїни мали при собі половинки медальйонів, тобто, перебували на обліку.

Та попри те, що значну кількість ексгумованих тіл перепоховали, існує вірогідність, що деяка їх кількість все ж залишилась на території колишнього кладовища. Це призвело до того, що і сьогодні так звані “чорні археологи” продовжують проводити незаконні розкопки на місці колишніх поховань.

На сьогодні місце розташування кладовища на місцевості не означене. Ніщо, окрім розритих “чорними археологами” ям, не вказує на наявність тут кладовища.

Джерела і література:

Тригуб О. Злі генії і мародери. // “Земля Бердичівська”, №41 (14441) від 24.05.1995 р.

Павлюк С. На вічний спочинок додому. // “Земля Бердичівська”, №90 (14490) від 15.11.1995 р.

(<http://berdychiv.in.ua/вул-солдатська-81-кладовище-німецьких/>)

Закарпатська область

Пеняк П. «ЛІНІЯ АРПАДА» ЯК ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ

Як відомо, «лінія Арпада» – це оборонна споруда (лінія), що була побудована угорськими військами по Карпатському хребту протягом 1939 – 1944 років для протидії наступальним операціям Червоної Армії з подальшим виходом до Тисо-Дунайського басейну. Вона простягалася майже на 600 – 700 км, а її крайніми точками в українських Карпатах були перевал Дукля на заході (нині це територія Словаччини) та Яблуницький перевал на сході біля м. Рахів. В українських Карпатах лінія оборонних споруд була довжиною близько 300 км, а ще майже на 400 км вона йшла по румунським Карпатам [5].

За своєю конфігурацією «лінія Арпада» не була суцільною, складаючись з окремих вузлів оборони. На сучасній території Закарпатської області це були ужгородський напрям (район Ужоцького перевалу – села Волосянка – Жорнава – Сіль); мукачівський (Майдан – Воловець - Нижні Ворота – Верхня Грабівниця – Уклин); хустський (Усть-Чорна – Лопухів – Колочава – Синевир – Міжгір'я); керешмезький (ясинянський) напрямки. На оборонних позиціях тільки в межах бойових наступальних дій IV Українського фронту було споруджено 99 опорних пункти, 759 ДВТ, 394 ДЗВТ, 439 відкритих вогневих рубежів, близько 400 км траншей і стрілецьких окопів, 135 км протитанкових споруд [1, с. 54-55; 5].

На даний час окремі укріплення «лінії Арпада» на території Закарпаття залишилися не поруйнаними і від цього є унікальними. Якщо поглянути на сусідню Румунію, то там аналогічні об'єкти не збереглися. Не має жодного сумніву, що вони є хорошою основою для розвитку мілітари-туризму, який приваблює поціновувачів історії воєнних та післявоєнних часів. Залишки фортифікаційних споруд добре збереглися в селах Підполоззя, Верхня Грабівниця Воловецького, Синевирська Поляна Міжгірського, Усть-Чорна Тячівського, Ясіня Рахівського районів. Крім них, привертають увагу бліндажі на горі Лопушна на кордоні з Івано-Франківською областю, дерев'яна оглядова вежа між вершинами гір Берть і Побита в околиці села Лопухів Тячівського району.

Серед багатьох об'єктів «лінії Арпада» чільне місце займає історичний комплекс «Бункер лінії Арпада» в с. Верхня Грабівниця Воловецького району. Це одна з найбільших в Україні військових споруд часів Другої світової війни, де були розташовані склади, шпиталь, казарма, контрольні виходи, вентиляційні

шахти. Тунель із відгалуженнями на 30-50 м (товщина стін бункера сягає 1 м бетону і десятки метрів гірської породи) здатний витримати і повітряну атаку, а загалом об'єкт має довжину 1,5 км [4, с. 11]. На початку 2000-х підприємливі люди взяли бункер в оренду, перетворивши у привабливий туристичний об'єкт. Тут пропонують декілька видів екскурсій, зокрема, «Бункер у темряві» та дегустацію закарпатських вин.

У с. Гукливе Воловецького району діє мілітари-садиба «Grün Hof», яку розмістили на залишках одного з бункерів «лінії Арпада». Кожна з десяти кімнат садиби присвячена висвітленню закарпатських і європейських оборонних ліній, окремим сторінкам історії краю [4, с. 11]. Крім цього, тут можуть запропонувати піші маршрути в гори, квести на природі, рибальство, пейнтбол, польоти на парашлані, спуски на катамарані тощо. У с. Підполоззя того ж району збереглося ряд фрагментів «лінії Арпада». Це і залишки бункера. і декілька бетонних дотів [3, с. 170].

У смт Колочава Міжгірського району працює військово-історичний музей «Лінія Арпада», де представлена колекція військового спорядження часів Другої світової війни. Тут відтворено чотири бункери, фундаменти, стіни і перекриття яких збереглися. Серед них командний, сторожовий, бункер-шпиталь, бункер-столова. Експозицію музею складають понад 2000 предметів [6]. Крім цього, відреставровано оборонну протитанкову лінію з бетонних пірамід довжиною 0,1 км, яка є однією з найдовших в Європі.

Дорогою до перлини Закарпаття – Синевирського озера, між селами Синевир і Синевирська Поляна Міжгірського району туристів запрошують взяти участь в історико-пізнавальному маршруті «Лінія Арпада» [7]. Тут знаходиться декілька залізобетонних бункерів як свідки тих буремних подій. Нині на одному з них, який під час Другої світової війни використовувався як хлібопекарня для угорських військ, побудовано мотель «Бункер».

Нині переважна більшість об'єктів «Лінії Арпада» ще не в повній мірі використовуються для туристичних цілей, але, як свідчить міжнародний досвід, вміла організація їх показу та широка інформація дали б значний економічний ефект, сприяли б популяризації Закарпаття як туристичної перлини України.

1. Історія міст і сіл УРСР. Закарпатська область. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1969. – 786 с.
2. *Кашуба Т.* Воловець і Воловецький район // Срібна земля. – 2009, 26 серпня. – С. 14.

3. *Федака С.* Населені пункти і райони Закарпаття. Історично-географічний довідник. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 264 с.
4. *Штефаньо О.* Туристична Воловеччина: залишки «Лінії Арпада», Верецький перевал та дерев'яна Гуклівська церква // Новини Закарпаття. – 2018, 31 березня. – С. 11.
5. Лінія Арпада. URL: uk.wikipedia.org
6. Лінія Арпада-Колочава. URL: www.karpaty.info
7. НПП «Синевир». Туристичний маршрут «Лінія Арпада». URL: www.npp-synevyr.net.ua

(Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації: Матеріали міжнародного науково-практичного інтернет-семінару (Київ, 23 квітня 2021 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2021. – С. 46-48)

На Закарпатті туристам показуватимуть табори примусової праці

Кафедра туризму УжНУ розробляє туристичний маршрут «Табори примусової праці Закарпаття»

Він охоплюватиме військові оборонні системи на Закарпатті часів II Світової війни. Як відомо, ДОТи і ДЗОТи примусово будували закарпатці. Щоб зберегти пам'ять про цю каторжну роботу наших дідів, прадідів, громадські організації разом із кафедрою туризму взялися за розробку цього туристичного шляху.

Маршрут пролягатиме через оборонні системи Принц Євген, Святий Ласло, лінію Гуняді та лінію Арпада.

Принц Євген

Військова оборонна система Принц Євген (відомий полководець Угорщини 1663-1736) була споруджені на початку 1944 року для 1-ї угорської армії. Головні роботи були закінчені у травні 1944 року і починалися від кордонів Закарпаття на Львівсько-Сандомирському напрямі. Її загальна довжина склала 10-15 км, хоча до кінця вона так і не була добудована. Головним завданням позиції принц Євген було дати перший бій на підході до лінії Гуняді.

На початку липня 1944 року німецьке командування 2-ї танкової армії видало наказ про зупинку будівництва позиції, як такої, що не відповідає вимогам того часу.

Святий Ласло

У 1940-х роках угорське військове командування розпочинає будівництва в долині Ужа окремої військової позиції Святий Ласло (угорський король 1040 –

1095). Після топографічних аерозйомок було вирішено збудувати опорні пункти, які охороняли підхід до залізничного вузла Чоп.

Командир Корпусу 1-ї угорської армії генерал-лейтенант Ференц Форкаш був відповідальний за будівництво позиції Сент Ласло. Новий командувач полковник Бейла Міклош у серпні 1941 року почав розширення межі оборонних споруд, кінцевим результатом якого стало вириття сотень нових окопів, які були підсилені 30 ДОТаами і 60 ДЗОТаами.

Роботи на Сент Ласло були завершені у липні 1944 року, тодіж і було вирішено об'єднати дану позицію із лінією Арпада, як єдину нерозривну військову систему, основні сили якої були кинуті на Сент Ласло. Це були бійці 18-ї армії, які рухалися в одному напрямі: 18-ий гвардійський стрілецький корпус – по дорозі Перечин – Ужгород і 30-й стрілецький корпус – вздовж дороги Мукачево – Ужгород. Об'єднавшись, два корпуси спільним ударом 27 жовтня визволили Ужгород.

Вийшовши на рівнину, війська 18-ї армії отримали можливість діяти в більш високих темпах, здійснюючи маневр на широкому фронті з метою перехоплення вузлів комунікацій і рокадних доріг позиції Сент Ласло, що йшли з Ужоцького перевалу. 28 жовтня 237-ма стрілецька дивізія 17-го гвардійського стрілецького корпусу 4-го Українського фронту сміливим кидком захопила Чоп, проте наступного дня 2 танкова армія генерала Гайнріці, підтягнувши сили, змусила залишити місто радянських солдат, але вже 7 листопада 1944 позиція Сент-Ласло вже перестала функціонувати.

Гуняді

В 1940 році від румунського кордону (річка Черемош) до польського історичного кордону (річка Сян) розпочалися роботи по будівництву лінії Гуняді. Керував роботами начальник 1-ї угорської армії полковник Міклош та Кері Кальман, полковник генерального штабу. У серпні 1944 року лінія Гуняді (угорський полководець Янош Гуняді 1387-1456) об'єднується для зміцнення загальної оборонної системи з лінією Арпада та позиціями Сент-Ласло і Принц Євген. У той же час було реорганізовано 1-шу угорську армію. Станом на 1 серпня 1944 на всій системі Лінії Гуняді та Арпада число німецьких та угорських солдатів досягло 200 тисяч чоловік.

Угорці сподівалися, що завдяки позиціям на лінії Гуняді та лінії Арпада у Східних Карпатах вони зможуть зупинити радянські війська, поки британські та американські сили не з'являться на півдні і заході поблизу угорського кордону.

Але 23 липня 1944 року було все перекреслено і після взяття позиції принц Євген більш, ніж 200-кілометрова лінія оборони Угорщини – лінія Гуняді була прорвана і взята військами 4-го Українського фронту – оперативно-стратегічним об'єднанням радянських військ.

Останні позиції лінії Гуняді припинили супротив з 25 по 27 вересня 1944 року, а основні сили 1-ої угорської армії перебазувалися на позицію Сент-Ласло та лінію Арпада.

Арпад

Лінія Арпада (угорський князь, бл. 890-907) – оборонна лінія, що створювалася угорськими військами у Східних Карпатах у 1943 – 1944 роках проти наступаючої Червоної Армії і простяглася майже на 600 км.

Лінія Арпада не була суцільною і складалася з окремих вузлів оборони. Крайні елементи: перевал Дукла на заході та Яблунецький на сході. Завданням було побудувати ефективну лінію оборони з мінімальними затратами в найкоротші терміни.

Оборону на лінії Арпада у рамках Східно-Карпатської військової операції вела армійська група генерала Гайнріці в складі німецької 1-ї танкової армії та 13-ої піхотної дивізії 1-ої угорської армії, котрим протистояли війська 1-го та 4-го Українських фронтів.

На оборонній лінії тільки в межах 4-го фронту було побудовано 99 опорних пунктів, 759 ДОТів, 394 ДЗОТи, 439 відкритих вогневих рубежів, 400 траншей і стрілецьких окопів, 135 км протитанкових споруд.

Керешмезький напрямок: в Керешмезі (стара назва селища Ясіня) на площі в декілька десятків квадратних кілометрів розмістилося 50 ДОТів, велика кількість одномісних стрілецьких позицій, протитанкових надоб'їв, дротяних загороджень.

Радянські війська змогли заволодіти цим укріпленим районом 28 вересня 1944 року в ході Східнокарпатської військової операції, скориставшись обхідним маневром через свидовецький хребет. Оборонці, втративши до двох третин особового складу, були змушені відступити із займаних позицій.

Мукачівський напрямок: не менш укріпленим вважався мукачівський напрямок. Укріплення склалися з двох потужних вузлів оборони, польового тилу на перевалах і шести вузлів довгострокової оборони, котрі «закривали» долину річки Латориця.

Традиційні багаторядні протитанкові надоб'ї, мінні поля, лісові завали, 37 ДЗОТів і 95 ДОТів.

Хустський напрямок: на хустському напрямку, до якого відносився укріпрайон на околиці села Синевир, було розміщено 5 вузлів оборони за перевалами, і вузлом оборони польового типу по державному кордоні. «Закривалися» долини річок Тересля і Ріка. Від села Майдан до перевалу долина була перекрита одинадцятьма рядами протитанкових надобків, 40 ДОТами і 15 ДЗОТами.

(<https://zaholovok.com.ua/na-zakarpatti-turistam-pokazuvatimut-tabori-primusovoji-pratsi>)

Когутич Т. Середнянські підвали – місце, де плекають закарпатську винну славу

ТОЧКА НА КАРТІ

Кореспонденти Укрінформу побували в унікальних винних підвалах XVI століття – найстаріших у країні та Європі

Середнянські підвали – досі одне з головних місць у переліку «must seen» на Закарпатті, тут визрівають вина єдиного державного винзаводу, який сьогодні працює і випускає продукцію. Підземелля були зведені полоненими турками спочатку як фортифікаційні, а згодом почали використовуватися як винні. Середнянські підвали - найстаріші в Україні, вони занесені ЮНЕСКО до десятки найкращих винних підвалів Європи.

Не менш відомі й вина, які тут досі виготовляють і зберігають у дубових бочках. Колись, у часи царів і королів, середнянські вина постачалися у найкращі європейські двори. Та й у XX столітті гримів славою винзавод, який працював тут за радянських часів: марочні вина «Середнянське», «Троянда Закарпаття», «Спокусниця» та «Іршавське» були відомими по всьому колишньому Союзу – як і винзавод «Леанка», який їх виробляв, а частину з них виробляє й досі. Хоча з 1985-го року, з початком антиалкогольної програми, що супроводжувалася корчуванням виноградників, почався занепад – славна колись «Леанка» і досі перебуває в зоні турбулентності. Але попри труднощі, тут нині виробляють 9 видів вин (столових, десертних і марочних), які мають постійних шанувальників і розходяться службами доставки по всій країні. А ще на «Леанці» мріють про роздержавлення і вірять, що славу Середнянських підвалів та вин таки вдасться відродити.

МОЖНА ПРИЙТИ НАВІТЬ БЕЗ ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Потрапити до середнянських підвалів може кожен – вас зустрінуть, проведуть унікальним підземеллям з бочками, за бажанням зможете продегустувати вина за столом, за яким гостили ними усіх українських президентів крім Януковича та Порошенка (перший, подекують, не доїхав), ну, а другий надто рідко навідує Закарпаття. Пам'ятають ці стіни й одіозних соціалістичних вождів – як-от Брежнєв, Гусак, Чаушеску, Кадар, Наджибулла. А тепер за цим столом може посидіти звичайний турист – скуштувати добре середнянське вино, а те, що найбільше сподобалося – купити за помірною ціною і повезти додому. Про екскурсію варто попередньо домовлятися, якщо ж приходити без попередження – то тільки у будні.

Нас на вході зустрічає незмінний екскурсовод на «Леанці» - пані Лариса Большакова. Разом із нею йдемо гуляти підземним містом (час від часу до нас долучаються заїжджі туристи).

Вона працює тут 48 років – пам'ятає добрі славні часи «Леанки», до честі – не покинула завод й у проблемний період. До слова, виглядає Лариса Іванівна також на 50. Пані жартує, що чудово збереглася саме завдяки підвалам – тут, мовляв, для цього сприятлива атмосфера: за сталої температури та вологості добре зберігаються не тільки вина, а й жіноча краса.

ПАМ'ЯТНИК У ПІДВАЛАХ – УГОРЦЕВІ, А КОПАЛИ ЇХ ТУРКИ

На вході в підвали - незмінні угорські віночки з триколом – вони на Закарпатті є не тільки на наземних пам'ятках історії, а й під землею. У середнянських підвалах, відомих, де речі, як турецькі, силами Консульства Угорщини встановлено погруддя Іштвану Добо. Це національний герой Угорщини, сім'я якого свого часу володіла землями у Середньому. Саме він і доклався до виникнення цих підвалів.

- У 1552 році Іштван Добо прославився тим, що в угорському містечку Егер його гарнізон із близько 2 тис. воїнів 38 днів утримував облогу міста проти 120-тисячної армії турків-османів. З тих пір Добо – національний герой Угорщини. А за перемогу король Угорщини дав йому декілька тисяч полонених турків, саме вони й видовбали – вручну! - ці середнянські підвали кирками, - розповідає коротку історію виникнення підвалів Лариса Большакова. – Завершилось їх будівництво й укріплення у 1557 році. Скільки загинуло полонених турків на цих роботах та де вони поховані – невідомо.

Спочатку підземелля призначалися для військово-оборонних цілей: тут зберігали провіант і боєприпаси, також це місце могло бути добрим сховком для людей від ворога (саме для цього у підземеллі є три криниці, секретні виходи на поверхню у безпечних місцях, подекують, що підземелля були з'єднані й із

Середнянським замком, руїни якого досі збереглися у селищі). А могли ці ходи стати й пасткою для військ противника: у підвалах є три шахти із кам'яними люками. При потребі ці люки відкривались – і підвали за якийсь час затоплювалися водою з річки Веля, яка й досі тече в Середньому.

Проте через деякий час підземелля в Середньому втратили своє військово-призначення – і тут почали зберігати вино. Власне, саме з цією метою їх використовують і нині.

БЕЗ ТУРИСТІВ «ЛЕАНКА» НИНІ НЕ ВИЖИЛА Б

Лариса Іванівна каже, що загалом, за правилами виноробства, у таких місцях не бажано би проводити екскурсії – це шкодить напою.

- Там, де зберігається вино, не повинно бути жодних зайвих запахів (бо воно має здатність їх убирати і псується від цього) та шуму, але якщо ми нині відмовимося від туристів – «Леанки» не буде. Це свого роду реклама – не тільки наших підвалів, а й натуральних живих вин. Тому ми змушені проводити екскурсії, щоби вижити і продати свою продукцію. Ми продаємо її напряду своїм постійним клієнтам, які свого часу потрапили до нас як туристи. Щодня відправляємо пакунки з винами по всій країні.

Цікаво, що відразу після виникнення винних підвалів Середнянські вина також відправляли, щоправда, доставкою минулих століть: обозами у дубових бочках – до дворянських дворів Європи та до Росії, цареві Петру I. Кажуть, під час прусського походу він зупинявся у Середнянському замку, там його пригостили місцевими винами, відтак, цар звелів купити тут виноградники й виготовляти вина, які мали доправлятися в Петербург до царського двору. Власне, з того часу лишилася згадка про царські виноградники в Середньому, а вина Петрові I відправляли звідси двічі на рік.

А загалом протягом століть у цих підвалах зберігали свої вина різні родини місцевих купців, вельмож і дворян, словом, у кого грошей вистачало. Власне, Середнянські винні підвали - це ціле підземне місто, з вулицями, що навіть мають свої назви.

ПІДЗЕМНЕ МІСТО

- До приходу радянської влади (підприємство «Леанка» було створено тут 1946 року на базі малих приватних виногосподарств), коли ці підвали, як і виноградники, націоналізували, - каже Лариса Большакова, - кожна вулиця з бочками закривалася кованою брамою, на воротах був замок. Заходили у свої провулки тільки власники. Хоча це давно уже державне добро, а не приватне, ми досі зберігаємо назви цих підземних вулиць – Крицканя, Потайка, Керичанинка, Пріцканя, Арвайка, Дикунка... Загалом їх є біля тридцяти. Турки побудували тут підвали довжиною в 4,5 км, ми використовуємо тільки 2,3 км. Тут є 12 стін які замуровані, а що за ними – невідомо, хоча дуже цікаво. За весь цей час обстежень ніхто не проводив. А як ми уже казали, вино має властивість вбирати сторонні

запахи – тому й не спішимо розмуровувати.

Пані Лариса звертає нашу увагу на те, що у підземеллі сухо. У подібних видовбаних у 70-х роках в скелях Закарпаття підвалах-гігантах (як-от в Бобовищі) – під ногами мокро,

стінами стікає вода. Це через те, що ті підвали обвалювалися, тому їх укріпили бетонними стінами, які не «дихають» і конденсують вологу. А в середнянських підвалах усі ходи видовбані турками так майстерно, що за ці роки не було жодного обвалу! А що навколо пориста гірська порода – вулканічний туф, вони «дихають». Тому тут так затишно й сухо.

ЗНАВЦІ КАЖУТЬ, ЩО ЗАКАРПАТСЬКІ ВИНА КРИМСЬКИМ ДАЮТЬ ФОРУ

Тим часом ми підходимо до дегустаційної зали. На широкому овальному дубовому столі – дев'ять пляшок із вином: червоне сухе, біле сухе та десертні вина, столові, ординарні й марочне «Середнянське». Туристи призволяються, а ми тим часом зустрічаємось із нинішнім директором підприємства. Юрій Шестаков прийшов сюди майже п'ять років тому, до «Леанки» працював директором одного

з найбільших державних виноробних підприємств Криму. Через сумнозвісні події був змушений вивезти всю сім'ю із Севастополя в Ужгород.

- Я сюди приїхав майже 5 років тому з Криму, - каже Юрій Шестаков. – І як людина, що може порівняти, скажу, що закарпатські вина кримським дають фору. Вони більш насичені і за смаком, і за ароматом – через природню вологу, якої тут достатньо. У Криму більшість виноградників на крапельному зрошенні, бо там багато сонця, і мало вологи. Такий виноград – як тепличний помідор: гарний, але не має того аромату та смаку. Я недавно був в Угорщині на нових винних підприємствах, які будуються за державні гранти, і вони теж не закладають під свої виноградники крапельне зрошення. Кажуть, що природна волога мінералізує і дає виноградіві унікальний смак. Вино з такого винограду виходить якіснішим. Я ж, коли переїхав на Закарпаття із Криму працювати, привіз колекційні вина на пробу колегам, провели порівняльну дегустацію. Одностайно вирішили, що місцеве смачніше.

НА ЖАЛЬ, ВІДНОВЛЮВАТИ СВОЇ ВИНОГРАДНИКИ ПОКИ НЕМА ЗА ЩО

Власне, нам теж знаходиться місце за дубовим столом. Директор «Леанки» наливає до розмови свою гордість – марочне вино «Середнянське», біле сухе, зроблене із сорту винограду «Леанка» (це угорська назва, в перекладі одзначає «лань»), інша більш відома в Європі назва цього винограду - «Фетяска альба»). Каже, це найкраще вино у світі, справжнє, переконує, що вдома найчастіше вживає саме його. За приємним вином починаємо розмову про будні «Леанки».

- За останні 5 років ми робили сім видів вин, у цьому році - 9 видів. Хоча рік поганий на врожай, але у нас були кошти, і ми змогли докупити винограду, закарпатського, завважте: наші вина робляться тільки з місцевого винограду (ми користуємося додатково урожаєм із завидівських виноградників, це Мукачівський район). На жаль, - каже Юрій Шестаков, - відновлювати свої наразі немає за що. Треба вкласти від 10 до 15 тис. доларів в один гектар, а віддача почнеться на четвертий-п'ятий рік, і вино ж потім ще треба зробити й продати. А є ж іще ризики: п'ять років у нашій державі – це досить великий термін, враховуючи часті зміни в законодавстві, кліматичні умови – ще один чинник, який збільшує ризики. Без інвестора піти на таке – це вірна загибель для виноробного підприємства. А інвестора залучити не можемо (хоча є люди, які готові вкладати в «Леанку»), бо ми досі єдине у всій країні державне підприємство, яке переробляє виноград, і яке працює, а не стоїть. Усі решта подібні до «Леанки» держпідприємства потонули:

хто в кредитах, хто не витримав податкового тиску, хто не зміг прилаштуватися до вимог ринку.

Ми поки на плаву, підтримуємо свою сировинну базу – обробляємо виноградники, на жаль, дуже багато площ із європейськими сортами втрачено. Трамінера, із якого робили інше знамените леанківське вино – «Троянду Закарпаття» лишився мізер, зо дві сотні кілограм.

Але є й інша проблема. Для того, аби зробити «Троянду» – цукристість у трамінері має бути не менше 24 %, навіть у кращі часи це вино робили не кожен рік. А зараз літо не таке довге – і цукристість часто не дозволяє зробити заплановане вино. Щороку підлаштовуємось. От у цьому році урожай непоганий був, виноград був, але цукристість нам не дозволила зробити так само знамените десертне «Іршавське», на яке теж стабільний попит, тому зробили «Гроно Закарпаття».

- Чи важко потрапити у державну програму на закладання виноградників? Якщо ви – єдине державне винне підприємство, логічно було б дати вам у цьому певну фору, аби ви могли засадити виноградники?

- Раніше ця програма діяла – я нею користувався, коли працював у Криму. В 2014-му її призупинили, а з цього року це фінансування знову відновлюють, на виноробство в МІНАПК також передбачаються кошти. Власне, будемо пробувати.

- У вас багато площ під «Ізабелою», а останніми роками винограду ізабельних сортів оголошено «війну», мовляв, шкідливий для здоров'я, не європесць...

- Справді, площі під ізабельними сортами замінюють на європейські сорти. У Європі була серйозна боротьба за знищення цього сорту, так, наприклад, у Словаччині свого часу платили 10 тисяч євро за гектар розкорчовки “Ізабели” і 15 тисяч - за закладку на її місці європейських сортів. Основним аргументом було те, що при бродінні “Ізабели” виділяється велика кількість метилового спирту. Насправді, невелика кількість метилового спирту виділяється при бродінні будь-якого винограду у різному співвідношенні. Але що стосується “Ізабели”, то кількість метилового спирту в вині з неї майже втричі менша, ніж вимагають європейські стандарти: 80 одиниць із дозволених 220-ти.

Тому боротьба з «Ізабелою» - це насправді боротьба Європи за свій ринок. Ми ідеалізуємо Європу, але в ній теж відбуваються процеси, з якими ми боремося в Україні - це лобювання інтересів потужних транснаціональних корпорацій, бо хто справді виграв від розкорчовки «Ізабели» – то це великі хімічні концерни, які виробляють

засоби захисту винограду. «Ізабела», на відміну від європейських сортів, не потребує 15-разової обробки засобами захисту, а це великий сегмент ринку.

Ну, й варто зазначити, що останніми роками навіть європейці дещо переглянули відношення до цього сорту винограду – в контексті виробництва екологічно чистої продукції. Адже популярність біопродуктів із кожним роком зростає і вимагає відсутності обробки сировини хімічними речовинами.

- Відновлення виноградників – наразі ваша найбільша проблема?

- Насправді - ні. За останні 5 років найбільша проблема «Леанки» в тому, що система оподаткування налаштована так, що якщо підприємство потрапляє в борги, воно з них вийти не може – відсутній механізм реструктуризації цих боргів. У нас був податковий борг, ми сплатили 100-тисячну заборгованість у січні 2016 року за 2014-й, і нам одразу ж нарахували штрафні санкції та пеню у розмірі 94 тисячі. Тобто, як тільки ми починаємо погашати борги – наша заборгованість збільшується майже вдвічі. Якщо би ми ці роки платили борги замість того, щоб обробляти виноградники – ми би вже не існували.

Ми не в рівних умовах із приватними підприємствами. Ми держпідприємство, яке не підлягає приватизації. З одного боку це добре, бо захищає наше майно від примусової реалізації за наявності податкового боргу, як це відбулося з більшістю держпідприємств Закарпаття, із іншого боку – ми не можемо користуватися кредитуванням. Приватні підприємства можуть брати і навіть не повертати кредити, а ми їх в принципі не можемо взяти. Так само і з виноградниками – ми можемо знайти інвестора, який дасть гроші на відновлення виноградників. Але хто ж їх дасть за таких умов?

- А продукцію, яку виробляєте, встигаєте розпродати?

- Тут теж є деякою мірою парадокс – бо ми гігант, який працює не на повну міць, тому маємо в результаті таке собі державне крафтове виробництво вина. У нас обсяг виробництва близько 100 тис. пляшок на рік. Ми співпрацюємо зі

споживачем напряду – висилаємо продукт перевізниками, плюс – продаж на ярмарках, туристам під час екскурсій, продаємо тут у власному спеціалізованому магазині та у двох таких же магазинах Ужгорода. Усі наші покупці – це туристи, які одного разу приїхали, і більше без “Середнянського” вина не можуть.

Пропозиції від національних мереж надходять, але обсяги можливих поставок перевищують наш річний обсяг виробництва. Але ось такий спосіб продаж має і свої плюси. Ми знаємо свого споживача, він знає і довіряє нам. Ми тримаємо марку, тримаємось на плаву, - як уся країна, до кращих часів. А там побачимо, як воно буде. Головне, не зупинятися.

(www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2392939-serednanski-pidvali-misce-de-plekaut-zakarpatsku-vinnu-slavu.html)

Запорізька область

Хортиця. Історія

З найдавніших часів Хортиця приваблювала до себе людей. Вперше вони з'явилися на острові у добу палеоліту та мезоліту, про що свідчать знахідки крем'яних виробів того періоду. З археологічних досліджень відомо про заселення острова та прилеглої місцевості в неоліті-єнеоліті (VII-III тис. до н.е.). Відтоді люди не оминали острів своєю увагою і лишали на ньому сліди свого перебування у кожному історичному періоді.

У добу бронзи (III-II тис. до н.е.) тут перебували землеробські племена, які залишили по собі численні поселення, городище з кам'яними укріпленнями, поховання та культові об'єкти – святилища. У 2005 році під час археологічних досліджень в місці будівництва опор нового мосту через Дніпро на східному узбережжі острова археологами були виявлені найдавніші в Запорізькому краї залишки кам'яної житлової забудови віком понад 3,5 тисячі років.

У VII столітті до н. е. – III столітті н. е. півднем сучасної України хвилями прокотилися кочові іраномовні народи: кіммерійці, скіфи та сармати. Скіфи з'явилися на Хортиці у VI столітті до н. е. і залишили на ньому чисельні пам'ятки: потужне укріплене городище на Совутиній скелі (єдине досліджене острівне скіфське поселення!), кургани, могильники. Серед археологічних знахідок цього періоду: скіфський меч-акінак, вишукані прикраси скіф'янок, амфори, грецькі монети.

Ранньослов'янський період Хортиці (з II ст. н. е.) представлений окремими пам'ятками черняхівської культури, виявленими археологами на о. Байда та в балці Корнійчиха.

З IV ст. хортицькими степами проходили різні тюркські племена: гуни (IV-V

ст.), авари (з V ст.), хозари (VIII-IX ст.), печеніги (IX-XI ст.), половці (XI – поч. XIII ст.), монголо-татари (XIII-XV ст.).

Давні народи залишили по собі кургани з кам'яними скульптурами на верхів'ях – кам'яними бабами. Всього на Хортиці у XIX ст. налічувалось 129 курганів різних епох, проте, до наших часів уціліло близько трьох десятків.

Перші письмові повідомлення про острів містяться у трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (952 р.). За описом імператора, після важкого переходу торговельної флотилії через дніпрові пороги руси проходили перевіз Крарія (пізніше його називали Кічкаський) і зупинялися на острові Святого Георгія (найдавніша назва острова, в інших перекладах – Святого Григорія): «На цьому острові вони (руси) приносять свої пожертви: там стоїть величезний дуб...».

В часи Київської Русі Хортицю відвідували князі. Як розповідає «Повість минулих літ», біля берегів Хортиці поклав голову у битві з печенігами навесні 972 р. войовничий князь Святослав Ігорович «Хоробрий». Доказом цього є знахідка мечів того періоду у 1928 р. та восени 2011 р. У давньоруських літописах 1103 та 1190 рр. острів згадується вже під своїм сучасним іменем, як місце збору руських військ перед битвами з половцями. За «Повістю минулих літ», навесні 1223 року на Хортиці збираються княжі дружини перед трагічною битвою з татаро-монголами на річці Калці.

З XV ст. Хортиця нерозривно пов'язана з історією запорозького козацтва. Черкаський староста Остафій Дашкевич планував створити на острові форпост для захисту від татар. Його справу продовжив князь Дмитро Вишневецький, який на о.Мала Хортиця (нині о.Байда) у 50-х роках XVI ст. збудував «городок» – першу Запорозьку Січ. У народній пам'яті Хортиця пов'язана з іменами козацьких ватажків: Якова Шаха, Петра Сагайдачного, Марка Жмайла, Івана Сулими, Тараса Трясила. У 1648 році тут було військо Богдана Хмельницького. Про перебування козаків на Хортиці свідчать численні назви: балки Совутина, Громушина, Чавунова, скелі Думна, Каракайка, Дурна, Наумова. Кожна з цих назв має свою історію, що дійшла до нас з народних переказів і легенд. На острові Мала Хортиця (Байда) і західному узбережжі Дніпра під час війни 1735-1739 років з Османською імперією було закладено Запорозьку корабельню та фортецю, де розташовувались козацькі курені та військові землянки.

Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 році Хортиця деякий час була власністю князя Григорія Потьомкіна. Пізніше князь передає її царській скарбниці, а 1790 року, на запрошення імператриці Катерини II, сюди з Данцига прибули перші сім'ї колоністів-менонітів, які володіли островом до 1916 року. 1843 року острів відвідав Тарас Шевченко. Пізніше тут побували історики Микола Костомаров, Дмитро Яворницький, художники Ілля Рєпін та Валентин Серов, майбутній нобелівський лауреат письменник Іван Бунін. Саме в ці часи формується романтичний образ Хортиці як колиски запорозького козацтва. У 1910 році було створене «Хортицкое общество охранителей природы», яке привертало увагу громадськості до збереження її унікальної природи.

Початок XX століття став місцем важливих для країни подій та театром воєнних дій для Білої, Червоної армій, а також військ УНР. У квітні 1918 року, під час зборів військ Української Народної Республіки, перед Кримським походом полковника Петра Болбочана, Хортиця стає місцем єднання борців з усіх українських земель за нову незалежну державу. Тодішні урочистості стають свого роду «прологом» до злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 року.

У 30-х роках XX ст. на Хортиці було організовано господарство, що забезпечувало учасників Дніпробуду продуктами, закладаються ферми, сади, ягідники, рілля, навіть рисові поля. У 1930 р. тут засновано філію Всесоюзного інституту електрифікації сільського господарства.

У часи Другої світової війни Хортиця була ареною жорстоких битв. Саме тут, під час двомісячної оборони Запоріжжя від військ Німеччини та Румунії,

восени 1941 року відбувся один із перших успішних контрнаступів підрозділів Червоної армії. Після двох років окупації, острів остаточно був звільнений від ворога на межі 1943 та 1944 років.

Хортиця була свідком будівництва ДніпроГЕСу, його руйнації радянськими та німецькими військами, а також післявоєнної відбудови.

Процес визнання Хортиці на державному рівні був непростим і тривалим. У 1958 р. Хортиця була визнана пам'яткою природи місцевого рівня. У 1963 р. острів стає пам'яткою природи республіканського рівня, а ще через два роки, 18 вересня 1965 року, Рада Міністрів Української РСР видає історичну постанову, якою проголошує Хортицю Державним історико-культурним заповідником. Визначальну роль у створенні заповідника відіграли справжні патріоти, державні діячі, науковці, літератори: Микола Киценко, Степан Кириченко, Петро Тронько, Максим Рильський, Павло Тичина, Олесь Гончар.

козацтва.

1993 року постановою Кабінету Міністрів України Хортицькому заповіднику, першому в країні, було надано високий статус Національного. Від 2009 року до складу заповідника входить пам'ятка історії національного значення «Кам'янська Січ» в Бериславському районі Херсонської області.

(<https://ostriv.org/istorija-2>)

Протягом другої половини 1960-х років проводиться низка конкурсів проектів найкращого облаштування козацького меморіалу на Хортиці. В 1990 році Хортиця привернула увагу всього світу урочистостями з нагоди відзначення 500-річчя запорозького

Івано-Франківська область

Ольшанський Т. Трагедія в Чорному лісі. Як розстріляли станіславівську інтелігенцію

У ніч із 14 на 15 серпня 1941 року поблизу Станиславова (сьогодні — Івано-Франківськ) гестапівці розстріляли 250 представників польської інтелігенції. Публікуємо спогади видатного журналіста й публіциста Тадеуша Ольшанського про перебіг тих жахів.

Місце страти 250 польських інтелігентів, Чорний ліс, Івано-Франківськ.

1933 року Альфред Сусман, один із пацієнтів мого батька,

вмовляв його купити земельну ділянку в селі Майдан неподалік Станиславова. Батько всіляко відтягував купівлю, але врешті піддався — не стільки через смішну ціну землі, скільки через вмовляння мами, яка вважала, що треба мати щось стабільне.

Майдан знаходився на північний захід від Станиславова, де вже починалися темні ліси. Дорога туди вела мостом над річкою Бистриця Солотвинська, через Пасічну, а перед Павлівкою звертала ліворуч. Ми з батьком були там тільки раз чи двічі, бо його ця земля не дуже то й цікавила. А через багато років з'ясувалося, що Майдан знаходиться неподалік Чорного лісу, де німці розстріляли польську інтелігенцію Станиславова. В одній зі спільних могил спочиває розстріляний там доктор Адам Гіцкевич, мій дядько.

Гіцкевичі були нашими єдиними родичами по лінії батька. Ми з молодшим від мене на два роки Єжи мали спільних прадідуся і прабабусю. Гіцкевичі жили на вулиці Святого Юзефа, що звертала із Сапежинської. Вони займали весь другий поверх красивої сучасної кам'яниці. Поруч, вірніше, разом із ними (квартири були

з'єднані внутрішніми дверима) жила пані Аліна Бончарська. Вона мала Будинок сиріт і одну зі своїх виховательок, красиву, хоч воду з лица пий, Геню Шайнер засватала за дядька Адама. Зрозуміло, не без допомоги мого батька, який певний час був лікарем цього сиротинця й принагідно приводив туди свого троюрідного брата.

Ми були однією родиною, разом святкували Різдво і Великдень і часто ходили одні до одних у гості. А ще їздили на канікули в Дору, де Гіцкевичі звели собі віллу в гуцульському стилі, а ми зупинялися в пансіонаті пані Бончарської. Що старшими ми ставали, то більше нас із Єжи поєднувало, особливо — ігри у війни і колекціонування олов'яних солдатиків.

Батька і його набагато молодшого двоюрідного брата Адама доля звела у Львові. Ольшанський уже був лікарем, а Гіцкевич тільки починав вивчати медицину, тож тато взяв його під своє крило. Коли почалася Перша світова війна, дядько Адам був на другому курсі. Він покинув навчання і добровольцем вступив у Легіони. У складі Другої бригади воював у битвах за Карпати. Там росіяни взяли його в полон і з рештою полонених вивезли на Близький Схід, до Фергани. Їм вдалося втекти й окружною дорогою (до речі, згодом цим самим шляхом пройде армія Андерса) дістатися до Франції, а звідти — до Польщі, яка боролася за відновлення незалежності.

Дядько Адам закінчив навчання у Львові вже після війни і його як лікаря направили в Дивізію кінної артилерії в Станиславові, де він знову зустрівся з моїм батьком. Відпрацювавши у війську (за навчання) кілька років, він розпочав приватну практику і став успішним терапевтом. Так було до війни.

В окупованому Станиславові німці вподобали собі кам'яницю на Святого Юзефа, де мешкали Гіцкевичі. Давши годину на збори, гестапівці вигнали їх із квартири. Меблі й речі повикидали на вулицю. Тоді окупанти часто виганяли польські сім'ї із найкращих станиславівських квартир і віддавали житло офіцерам поліції, Вермахту й німецьким службовцям, які в серпні приїхали до Станиславова. За щасливим збігом обставин неподалік на вулиці Третього Травня пустувала квартира, куди Гіцкевичі вселилися. Однак два українські поліціанти вистежили дядька й забрали на допит, з якого він уже не повернувся.

Того дня українська поліція мала вдосталь роботи. Вона сформувалася, коли в місті ще перебували угорці, які під німецьким впливом толерували українське самоврядування. Воно складалося з націоналістів ОУН і прихильників Степана Бандери, який після того, як совіти покинули Львів, проголосив відновлення

України і назначив прем'єром Ярослава Стецька. Українці сподівалися, що Гітлер визнає самостійну Україну і їхня мрія про власну державу врешті здійсниться. У Станиславові навіть почала виходити газета «Українське слово», на вулицях майоріли блакитно-жовті прапори. Це була майже Україна, от тільки під наглядом угорців. Проте в планах Третього райху не знайшлося місця українській державі. Усе, що слов'янське, мало по-рабськи скоритися тріумфальному завоюванню світу. А тотальний німецький наступ саме сягав апогею. Німці вже здобули **Київ**, підійшли під Москву і Ленінград. Станиславів і все Прикарпаття приєднали до дистрикту Галичина, який входив до складу Генеральної губернії. Угорці передали німцям місто і все колишнє польське воєводство. Насправді це означало крах мрій про самостійну Україну, тим більше, що німці арештували Бандеру й Стецька й ув'язнили їх у таборі в Заксенгаузені. Проте друге крило націоналістів не втрачало надій і ревно підпорядковувалося німцям.

У червні 1941 року у Львові гестапівці розстріляли польських професорів і письменників, заручившись підтримкою української добровольчої поліції. У Станиславові в аналогічній операції проти поляків гестапо теж заручилося підтримкою українців. Операцією керував СС-гауптштурмфюрер Ганс Крюгер. Довгий час майже нікому не було відомо, що кров львівських професорів на руках саме цього злочинця.

Під приводом, що наближається шкільний рік, гестапо оголосило збори польських вчителів Станиславова. Нікому з запрошених і не гадку не спало, що це пастка.

130 учителів, зокрема більшість директорів польських початкових і середніх шкіл, у переконанні, що йдуть на благу справу, подалися до будівлі Воєводського суду на вулиці Білінського, де розміщувалося гестапо. За совітів у цій будівлі з 1939 по 1941 роки була катівня НКВС. Ніхто, звісно, звідти вже не повернувся.

Того ж дня українські поліціянти забрали на короткий допит ще кільканадцять учителів, які до того не були запрошені на збори, а також колишніх службовців Другої Речі Посполитої, інженерів, залізничників, лікарів і відвели їх на Білінського. У лапи гестапо тоді потрапило чимало наших друзів і знайомих: окрім докторів Гіцкевича і Немчевського, ще три лікарі — Ян Гутт, Анджей Рачинський і директор лікарні Ян Кохай. Арештували моїх учителів: директора початкової школи Владислава Драбіка, суворого, але любленого всіма полоніста і географа Францішека Шафранського, а також математика Влодзімежа

Камінського. Загалом за один день — близько 300 людей. Цвіт польської інтелігенції, якій дивом вдалося врятуватися від советських розстрілів і вивезень.

Того ж таки дня так само вчинили з єврейською інтелігенцією: скликали представників професійних груп (адвокатів, лікарів, фотографів, вчителів, музикантів) під приводом створення Юденрату, себто Єврейської ради. І з цієї пастки ніхто не вийшов живим: майже тисячу людей вантажівками вивезли неподалік Павлівки і на місці розстріляли.

Коли я сьогодні згадую трагічний перебіг тих подій (адже всіх арештованих поляків незабаром теж розстріляли), мене мучить одне питання: чому ці прекрасні й сповнені життя люди так пасивно піддалися волі випадку. Єдина відповідь — це перфектний підступ, перед яким вони були безсилі, адже ніхто навіть не намагався сховатися чи втекти. Не було жодної можливості протидіяти, чинити опір, адже польське населення не мало належного озброєння. З іншого ж боку, дивує те, що до Львова і Станиславова не доходили застережні сигнали розвідки польського підпілля. Тут велику роль відіграв той важливий факт, що поляки в Галичині були під впливом німецької культури та певних правил, які діяли в Австрійській монархії.

Син професора Камінського, трішки старший за мене товариш із початкової школи, теж Тадеуш, описав ті події у книжці про розстріли польської інтелігенції Станиславова «Таємниця Чорного Лісу».

По-перше, поліціанти ввічливо запевняли, нібито забирають поляків усього на кілька годин, ну, може, на день-два. Вони давали час спокійно доїсти обід, бо приходили ополудні, щоб застати людину, яку викликають на «збори». Навіть допомагали спакуватися і чемно відводили у гестапо.

По-друге, німці мали ретельний список із точними адресами тих, кого планували розстріляти. Для гестапо їх підготували два професори української гімназії в Станиславові — Даниш і доктор Ян Рибчин. Про це пише Адам Рубашевський, який у своїй праці «Мартиролог поляків міста Станиславова і Станиславщини часів Другої Світової війни» зібрав докази злочину й опублікував розлогий список жертв.

Важливо зазначити, що галицька інтелігенція Львова і Станиславова не усвідомлювала суті німецького нацизму. Дивна річ (причём не тільки з теперішньої перспективи), що після двох років публічних страт на варшавських вулицях, після арештів краківської професури, після концентраційних таборів і перших операцій із жорстокого знищення єврейського населення до Львова і

Станиславова так і не докотився огрому цього кривавого досвіду, не став для нас застережним знаком. І німці, зокрема Крюгер, у Львові і Станиславові спокійно повторили сценарій, який до того вже не раз втілювали в Генеральній губернії.

Спочатку гестапо змусило арештованих поляків працювати при розбудові в'язниці біля саду Болеслава Браха. Тож із ув'язненими ще був якийсь контакт, можна було дізнатися, що з ними, передати їжу і цигарки. Українські охоронці спочатку ставилися до цього з розумінням, тож дружина доктора Гіцкевича ще кілька днів бачила свого чоловіка і вони навіть розмовляли. Аж одного дня поліціянти без попередження почали стріляти в тих, хто робив спроби підійти ближче. Пані Гіцкевич тільки дивом уникла смерті: прострелили тільки її повстятий капелюшок.

Однак в'язнів на будові ставало все менше, а щоранку з в'язниці на Білінського виїжджали вантажівки з прикритими брезентом кузовами і через міст над Бистрицею Солотвинською направлялися в околиці чорних лісів неподалік Павлівки. Там упродовж наступних років розстрілювали в'язнів.

Там теж убили пів сотні гімназійних учнів — у помсту за те, що 11 листопада 1942 року вони на пам'ятнику легіоністам вивісили польський прапор. Ховали на місці, в спільних могилах, які перед стратою жертви були змушені самі собі викопати.

Місце страти встановили тільки через багато років, наприкінці 80-х. Кілька станиславівців — Адам Рубашевський із сином Павлом, Казімеж Мендзибродзький і Мар'ян Зьобровський, найближчі родичі яких були розстріляні в Чорному лісі — подолали великі (і не тільки бюрократичні) труднощі, які їм усіляко їм створювала советська влада, і таки добилися розкопок могил і облаштування місця пам'яті в Чорному лісі. Віднайти місце поховань їм допомогло місцеве населення, прості українські селяни з навколишніх сіл, які пам'ятали жорстокі часи. Вони привели їх у ліс до восьми запалих і підмоклих ям розміром 10 х 12 метрів, де лежали сотні жертв. Через багато років завдяки зусиллям польської Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва місце розстрілу обгородили, на могилах встановили хрести, збудували пам'ятний знак теж із хрестом з терновим вінцем і табличкою зі словами Міцкевича:

*Якщо я про них забуду,
Ти, Боже на небесах,
і про мене забудь.*

Меморіальна таблиця на могилі
жертв у Чорному лісі.

Дивним й незрозумілим було небажання совєтської влади розкривати німецькі злочини. Ймовірно, вона побоювалася віднайти там також могили жертв, убитих НКВС, і, мабуть, не менш

важливим було ще й те, що жертви — поляки. Навіщо ворухити минуле? Тож вшановувати тих, хто чимало зробив для цієї землі, почали вже після Перебудови за незалежної України. Вшановувати рівною мірою — поляків, євреїв і українців, яких спершу знищував НКВС, відтак гестапо і потім знову НКВС. І щоб не бути голослівним: німці безжально вбили одного з офіцерів української поліції на прізвище Гева, коли той заступився за польських вчителів. Бо і він за польських часів був учителем української гімназії! І Гева не сумнівався, що треба захищати своїх польських товаришів-вчителів.

З теперішньої перспективи мені здається, що в роки німецької окупації в Станиславові буденність химерно переплелася з жорстокою дійсністю, наче в якомусь вигаданому світі. Буденність — це щоденне ходіння до школи, збільшення домашніх турбот, постійна нестача їжі, стояння в чергах за глевким кукурудзяним хлібом із висівками, що видається на картки, і час від часу — за якимись недоїдками і кістками. Варені коренеплоди замість картоплі, парена кропива замість шпинату. Море пацієнтів під кабінетом батька в Кранкенкассе, себто Касі хворих, які з ранку до ночі стукають до нас додому. Адже після того, як винищили польських і замкнули в гетто єврейських лікарів, на все місто залишилося всього кільканадцять медиків. Заслонені у вечірню пору вікна — таке було суворе воєнне розпорядження. Звичайне життя переплелася з жахіттями гетто і приниженням ув'язнених євреїв, яких вважали напівлюдьми. Щоденні новини про арешти знайомих і друзів, боязнь вийти на вулицю, бо ніколи не відомо, чи часом не перейдеш дорогу комусь із раси господарів — гестапівців, німецьких службовців, українських поліціантів чи фольксдойчів.

Школа. Зовсім інша, ніж за совітів, хоча і в тій самій будівлі — колишній Другій гімназії на площі Падеревського. *Öffentliche polnische Volksschule* — Громадська польська загальна школа. Тільки дві польські школи на все місто. Семикласні, бо ж навіщо полякам вчитися більше?! У моєму п'ятому класі понад 60 хлопців, половина незнайомі. Чужі вчителі з-поза Станиславова, адже наших арештували й невідомо, чи живі вони, чи їх не відправили в концентраційні табори. Тільки один знайомий учитель — наш класний керівник, професор Францішек Балявендер. Він мав ангельське терпіння, адже наш клас був особливо бешкетливий. У школі, окрім польської, математики і природознавства, переважали практичні дисципліни й уроки праці, на яких ми вчилися забивати цвяхи і гемблювати, бо після закінчення VII класу школярі повинні були працювати. Такий був порядок, який полякам насадив Третій райх. А ще три імені, які на всіх наганяли жах: Ганс Крюгер і брати Йоганн та Вільгельм Маєри.

Крюгер був шефом гестапо в Станиславові, господарем життя і смерті. Він майже не покидав приміщення суду на вулиці Білінського, де, крім штабу гестапо і в'язниці, знаходилася його приватна резиденція. Горезвісний гестапівець полюбляв із балкону стріляти по людях зі снайперської гвинтівки. Уся територія охоронялася, але якщо хтось мав нещастя там заблукати, то його шанси вийти звідти живим були мізерні.

Крюгер їздив у місто тільки автівкою, з охороною. Натомість Маєри полюбляли прогулюватися станиславівськими вулицями. Вони почувалися тут як удома. То й не дивно, адже Маєри були родом зі Станиславова. Їхній батько мав бюро ритуальних послуг на вулиці Сапезинській, навпроти цвинтаря. Брати закінчили станиславівську гімназію і вступили у Польське військо, потім були в школі підхорунжих і стали офіцерами. Після вересневої поразки 1939 року вони відразу ж заявили в СС. Маєри виявилися не тільки німецькими агентами, зрадниками, а й запеклими катами мешканців Станиславова: вони керували стратами і навіть особисто розстрілювали жертв. І полюбляли прогулюватися містом із батогами в руках і вівчарками на повідках. Били всіх, хто потрапляв під руку, травили псами.

Якось я бачив їх на Сапезинській. Вони йшли, мабуть, до тієї кам'яниці, де колись жили Гіцкевичі, а тепер — гестапівці. Ми з друзями саме поверталися з пошти, де розглядали нові марки Генеральної губернії. І раптом помітили, як перехожі з протилежного боку вулиці в паніці перебігають на наш бік. Маєри йшли плече в плече, одні на весь хідник, уважно роздивлялися довкола. Я із

завмиранням чекав, що вони зроблять: якщо перейдуть на наш бік — то що тоді? Але вони пішли далі. Того разу все обійшлося...

Фрагменти друкуються за виданням: Тадеуш Ольшанський. Колись у Станіславові...; переклад із польської Наталі Ткачик. — Івано-Франківськ: Дискурс, 2016. — 272 с.

(<https://novapolshcha.pl/article/tragediya-v-chornomu-lisi-yak-rozstrilyali-stanislavivsku-inteligenciyu/>)

Київська область

Петренко М. Вшанування пам'яті Архипа Люльки

23 березня 2008 року виповнилося 100 років з дня народження одного з найзнаменитіших випускників КПІ Архипа Михайловича Люльки – Генерального конструктора авіаційних двигунів, академіка АН СРСР, Героя Соціалістичної Праці, лауреата Ленінської та Державних

премій СРСР, кавалера багатьох орденів СРСР. Завдяки ініціативі, таланту та наполегливості А.М. Люльки в СРСР розпочалося проектування, розробка і виробництво турбореактивних двигунів. А народився і провів дитинство майбутній геніальний конструктор і вчений у селянській родині в селі Саварка, де сьогодні є вулиця і школа його імені.

28 березня 2008 р. у Саварці і Богуславі відбулися урочистості, у яких взяли участь делегації Посольства Російської Федерації в Україні, НТЦ ім.А.М. Люльки, НТУУ “КПІ” на чолі з заступником проректора С.О. Вороновим, НАУ ім. Є.О. Жуковського “Харківський авіаційний інститут” на чолі з деканом факультету авіамоторобудування А.І. Долматовим, НАУ (м.Київ) на чолі з деканом механіко-енергетичного факультету В.В.Паніним, Білоцерківського аграрного університету на чолі з Е.В.Ваніним, відповідальні працівники Богуславської РДА, жителі Саварки і Богуслава.

Урочистості розпочалися мітингом у подвір'ї Саварської школи ім. А.М.Люльки, де у минулому році було встановлено йому пам'ятник. Мітинг відкрила сільський голова Галина Василівна Артеменко. Гостей і жителів села вітали заступник голови Київської облдержадміністрації Р.М. Єрема, голова Богуславської РДА М.В.Євтушенко, радник Посла Російської Федерації в Україні В.В. Лоскутов, голови делегацій, Генеральний конструктор Запорізького

машинобудівного КБ “Прогрес” Ф.М. Муравченко, провідний конструктор НТЦ ім. А.М.Люльки В.В.Плотніков, внучка Архипа Люльки Г.М.Люлька. Учасники урочистостей поклали квіти до погруддя А.М.Люльки, відвідали шкільну кімнату-музей Архипа Люльки, музей села.

Згодом урочистості продовжилися в Богуславському палаці культури, де відбувся прем’єрний показ документального фільму “Архип Люлька” виробництва Національної телерадіокомпанії України (режисер О.М. Рябокрис) і урочисте засідання, де виступили, зокрема, президент Міжнародної асоціації “Союз авіаційного двигунобудівництва” В.М. Чуйко, генеральний директор Московського машинобудівного об’єднання “Салют” С.Ю. Єлисеєв, заступник міністра оборони Російської Федерації генерал-полковник А.П. Сіднов, заступник генерального директора Уфимського моторобудівного об’єднання О.Л. Плечной, генеральний директор заводу №410 цивільної авіації А.П. Кудрін, проф. ФМФ [Н.О. Вірченко](#), письменник М.О. Сорока.

Майже всі вони свого часу знали Архипа Люльку, і з їхніх виступів перед слухачами поставав живий образ цієї унікальної людини. Великий вчений та інженер, який вмів зазирати в майбутнє, – майже чверть віку його немає, а модифіковані двигуни АЛ-31, розроблені під його безпосереднім керівництвом, застосовуються в найсучасніших літаках. Великий організатор – колектив, створений ним, успішно розвивається і в наш непростий час. Надзвичайно працьовита і працездатна людина – внучці запам’яталося, як дід схилився над величезним столом з горою паперів з логарифмічною лінійкою в руках. Наполегливість – через майже два тижні очікування інженер А.М. Люлька потрапив на прийом до наркома (міністра), щоб представити свій проект. Увага до людей – В.М. Чуйко згадував, як А.М. Люлька у 1955 р. щовечера збирав п’яťох студентів-практикантів з ХАІ і розпитував, що вони дізналися за цей день і чого навчилися. Глибоке знання української літератури й історії.

Кажуть, вічно живий той, хто єднає живих. 28 березня на Богуславщині А.М. Люлька об’єднав сотні людей з різних країн. І кожного дня об’єднує десятки тисяч тих, хто продовжують його справу розробки і виробництва авіадвигунів.

Майже всі турбореактивні двигуни, що випускаються сьогодні, виготовляються за двоконтурною схемою, запропонованою А.М.Люлькою у 1941

р. І коли бачите сьогодні будь-який реактивний літак – ІЛ, ТУ, Аеробус, Боїнг – пам'ятайте, що в його двигуні втілені ідеї А.М. Люльки!

(<https://kpi.ua/ru/813-3>)

Абрамова А. У Бучі відкрили меморіал, присвячений убитим російськими окупантами містянам

У Бучі відкрили інсталяцію у пам'ять про мешканців міста, яких російські військові вбили під час окупації.

Меморіал установили на вході до Бучанського міського парку. Там згадано 501 мешканця міста, яких убили росіяни.

Окрім того, у парку провели концерт-реквієм «Об'єднані заради перемоги». Це перший такий захід ушанування загиблих у Бучанській громаді, каже Федорук.

«Це не можна забути і не можна пробачити (злочини росії в Бучанській громаді — ред.). Тому ми продовжуємо нагадувати світу про військовий трибунал», — наголосив очільник міста.

Звірства росіян у Бучі

31 березня 2022 року українські військові звільнили від російських загарбників Бучу та всю Бучанську громаду на Київщині. Після цього поступово почала з'являтися інформація про звірства окупантів: журналісти і представники

влади почали публікувати відео та фотографії загиблих, які лежали просто на вулицях.

За даними поліції, російські снайпери розстрілювали людей із танків, бронетранспортерів, попри білі пов'язки, які військові РФ змушували людей носити. Чимало українців були знайдені загиблими у своїх будинках і квартирах від мінно-вибухових травм. Тіла також знаходили у братських могилах, часто — зі слідами катувань.

У березні 2023 року Зеленський повідомив, що через російську окупацію в Бучі та Бучанському районі загинули понад 1400 людей, зокрема 37 дітей.

За інформацією німецької розвідки, перехоплені радіоповідомлення військових РФ про масові вбивства в Бучі свідчать, що це були не випадкові дії або вчинки окремих військових, а тактика чи навіть стратегія Росії для залякування українців.

(<https://hromadske.ua/posts/u-buchi-vidkrili-memorial-prisvyachenij-ubitim-rosijskimi-okupantami-mistyanam>)

Ліпич О. У Бородянці висадили "Калиновий гай" на пам'ять про загиблих захисників України

У селищі Бородянка у Київській області, яке найбільше постраждало від російських окупантів у лютому-березні, ветерани війни та місцеві мешканці висадили калинову алею. Вона з'явилася біля Меморіалу пам'яті загиблим від російських загарбників.

Про це повідомив кореспондент OBOZREVATEL. Серед учасників акції були ветерани АТО та ООС, а також учасники тероборони Бородянки, які воювали у місті під час повномасштабного вторгнення Росії.

Місцеві жителі посадили калину, вербу та кизил. Професійну допомогу у процесі надали спеціалісти одного з столичних ботсадів. Малі українські сади стануть для громад пам'яткою нового життя та відновлення.

Ініціатором висадження стали ГО "Місто-сад" та Український ветеранський фонд (УВФ).

"Калиновий гай" буде нагадуванням для наступних поколінь про людей, котрі зараз щодня роблять неймовірні речі, наближаючи перемогу", – зазначила заступниця директора УВФ Карина Дорошенко.

Бородянка розташована за 60 км від Києва. Цей населений пункт найбільше постраждав від ворожої російської армії в регіоні. По ньому окупанти вели масований обстріл, знищивши більшу частину житлових будинків.

За 38 днів під російською окупацією селище перетворилося на суцільні руїни. Російська армія знищила житлові будинки, дитячі майданчики, садочки, школи та парки.

Як повідомляв OBOZREVATEL, всесвітньо відомий британський художник Banksy намалював сім графіті на Київщині під час візиту до України. У зруйнованій російськими окупантами Бородянці місцеві жителі застали митця за роботою та розповіли, який вигляд він має.

(<https://news.obozrevatel.com/ukr/kiyany/v-borodyantsi-visadili-kalinovij-gaj-v-pamyat-pro-zagiblih-zahisnikiv-ukraini-foto-i-video.htm>)

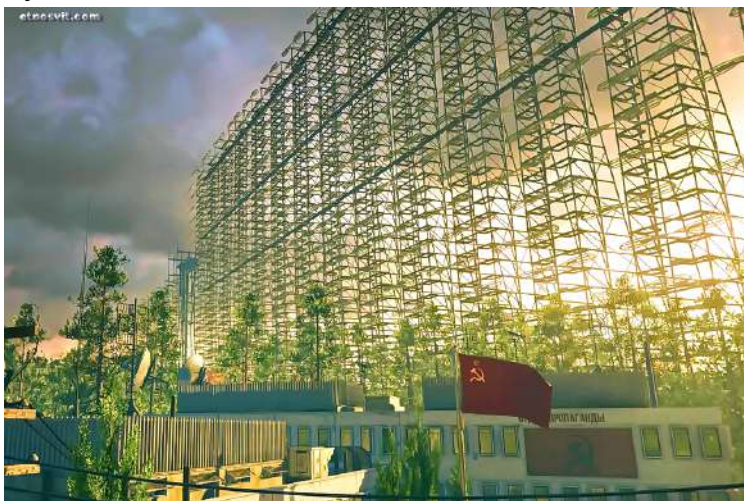
ДУГА ЧОРНОБИЛЬ 2 РЛС

ДУГА ЧОРНОБИЛЬ 2 ... Над безлюдними хвойними лісами зони відчуження, поблизу Чорнобиля, до цього дня підноситься секретний об'єкт «Дуга» (загоризонтна радіолокаційна станція «Дуга»), яка в світі знаменита більш під назвою «Руський дятел». Сьогодні це туристична локація, пов'язана подіями Чорнобильської катастрофи.

ДУГА ЧОРНОБИЛЬ – інструмент «холодної війни»

У 60-х роках, коли США і СРСР перебували в розпалі холодної війни, останні, дізнавшись про плани перших про бомбардування своїх промислових міст, починають замислюватися про спорудження систем по виявленню раннього запуску балістичних ракет.

Принцип її функціонування полягав у передачі радіохвилі за горизонт. Хвиля, відбиваючись від іоносфери, потрапляла на приймальну антену. Ця система аналізувала відбитий сигнал і якщо на шляху цієї хвилі зустрічався чужорідний об'єкт (літак, ракета), то антена виявляла цю ціль, її швидкість, координати і траєкторію. В принципі, завдяки цьому методу виявити об'єкт можна було на відстані 900 – 4000 км.

Коли прийомна антена була споруджена, її висота становила 150 метрів, в той час як по довжині вона сягала 500 м. Вона працювала з низькочастотними хвилями. Біля неї спорудили подібний локатор для високочастотних хвиль, але з меншими параметрами: висота – 100 метрів, ширина – 230 метрів. Обслуговування конструкції

вимагало величезного людського ресурсу, тому тут працювало близько 1000 військових. Для цих людей і їх сімей побудували невелике містечко. Вважається, що на будівництво радара пішло в два рази більше грошей, ніж на зведення всіх енергоблоків Чорнобильської атомної станції.

«Руський дятел» – рлс дуга в Чорнобилі

Коли радар ввели в експлуатацію, країни по всьому світу стали скаржитися на перешкоди в роботі радіосистем. В ефірі було чути звук, що нагадує стукіт дятла. Цей звук заглушав високочастотні передавачі. Європейські країни швидко визначили причину перешкод радіопередач і прозвали радар «руським дятлом».

У 1986 році, коли трапилася аварія в Чорнобилі, проект по виявленню раннього запуску міжконтинентальних балістичних ракет був заморожений. Отже, унікальний оборонний комплекс СРСР, який був частиною космічного щита держави, припинив свою діяльність.

Навіть сьогодні про ЗГРС «Дуга» мало хто з громадян України чув. Ще в радянські часи антена була надсекретним комплексом і на всіх картах того часу ця місцевість позначалася як «піонерський табір». Коли Україна здобула незалежність, було запропоновано підірвати конструкцію, але, таким чином, в повітрі повисла б радіаційна хмара, яка

б вітром рознеслася на сотні кілометрів. Цей варіант вирішення проблеми був відкинутий. Потім розглядався демонтаж конструкції. Але і це рішення не було виконано, оскільки демонтаж ЗГРС вимагав великих грошей. Уряд вирішив залишити гігантську конструкцію недоторканою. Сьогодні антена привертає сталкерів і туристів з України та зарубіжжя.

(<https://etnosvit.com/uk/duha-chornobyl/>)

м.Київ

Стародавні укріплення Києва

Згадки про перші київські укріплення відносяться до кінця VI- початку VII ст. Вони склались з валів та ровів, оточуючих «місто Кия» площею близько 1,5 га на Старокиївській горі.

У X - XI ст. зводяться укріплення Верхнього міста, які перетворили Київ у велику фортецю площею близько 150 га, в середині якої опинились міста Володимира та Ярослава.

В період князювання Володимира (980-1015 рр.) в систему цих оборонних споруд увійшли і більш ранні укріплення навколо Київського городища.

Нові фортечні вали були зведені на основі цегли-сирцю. Тоді ж були побудовані Софійські ворота - ймовірно перша кам'яна фортифікаційна споруда Києва.

При Ярославі Мудрому (1018-1054 рр.) роботи зі зведення нової фортеці почалися в 1037 році при цьому укріплення «Міста Володимира» були збережені й утворили внутрішню оборонну лінію.

Нові вали міста всередині були укріплені дубовими клітями (зрубамі) розміром 3×3 м. Верхні кліті, що не засипані землею, служили для розміщення воїнів і зберігання зброї. Ширина валу біля основи сягала 30 м, а загальна висота з дерев'яними укріпленнями нагорі - 16 м.

Крім укріплень Верхнього міста в Києві були зведені укріплення на Подолі, торговому та ремісничому центрі стародавнього Києва, а також в приміських поселеннях і навколо монастирів. Призначалися ці укріплення тільки для захисту від раптових набігів кочових племен, які не мали можливості вести довгу облогу.

В кінці XII століття навколо Печерського монастиря зводиться кам'яна оборонна стіна – перше серйозне укріплення на Печерську.

У такому вигляді київські укріплення успішно виконували своє призначення, оберігаючи населення від набігів кочівників та слугували оплотом київським князям у боротьбі з іншими князями за верховенство. Стародавній поділ Києва на Верхнє місто (яке пізніше назвуть Старим містом), Поділ та Печерськ зберігалися протягом століть.

Разом з дробленням Київської Русі на окремі князівства, військова могутність київського князя різко зменшилася і в 1240 р. війська хана Батия взяли в облогу Київ. 6 грудня зуміли через замерзле Козине болото увірватися до Києва. У результаті Київ разом з його укріпленнями був зруйнований та прийшов у занепад.

Після відходу татар Київ переходить у володіння галицьких князів, в цей період ніякі роботи з його укріплення не проводились. З 1362 р. до 1569 р. Києвом володіють литовські князі. У цей час центром Києва стає Поділ, і вживаються деякі заходи для укріплення міста. Зокрема, Поділ обносить валом, стінами та вежами з дерева.

Литовські князі не стали відновлювати вали Верхнього міста, а збудували дерев'яний замок на горі, що панує над Подолом. Цей замок був резиденцією литовського воєводи і витримав облогу Тимур-Кутлука у 1399 р. і Едигея у 1416 р., але був спалений 1482 р. Менглі-Гіреєм разом з містом. В 1532-1545 рр. замок був відновлений і перебудований.

У 1569 р. Київ переходить під владу польського короля. Польський гарнізон також розміщувався в замку, в якому витримав в 1593 р. облогу козаків. У 1605 р. під час грози від удару блискавки замок згоряє. Відновлений після пожежі, він витримав ще одну облогу козаків в 1638 р. і проіснував до 1651 року, коли в черговий раз був спалений повсталими проти польського гарнізону жителями міста і козаками. Після цього гора спорожніла, і фортифікаційні роботи в Києві на деякий час припиняються, але з тих пір за горою закріпилася ще одна назва - Замкова гора.

Старокиївська та Стара Печерська фортеці

У 1654 р. почалася російсько-польська війна, яка тривала до 1667 р. У цей період знову починають відроджуватися укріплення Києва.

У 1654 р. в Київ, на прохання Богдана Хмельницького, прибуває загін московських військ під командуванням князів Ф.С. Куракіна і В.В. Волконського. Оглянувши місто, вони прийшли до висновку про необхідність будувати фортецю на місці стародавніх укріплень Ярослава Мудрого. Крім вигідного розташування, це давало можливість використовувати збережені вали і, отже, різко скоротити час будівництва. В 1655 р. фортеця була побудована.

16 серпня 1658 р. новозбудованій фортеці довелося пройти бойове випробування, відбивши атаку 16-27 серпня 1658 р. двадцятитисячного загіну Данили Виговського, який складався з козаків та татар.

Після укладення в 1667 р. Андрусівського договору Київ увійшов до складу Московського царства. Новий кордон в значній частині проходив по Дніпру, і Київ виявився єдиним його плацдармом на правому березі, звідки російська армія могла б наносити удари в будь-якому напрямку на Правобережній Україні. Розширення меж Московського царства наблизило його до нового серйозного

супротивника - Туреччини. Все це вело до необхідності посилити укріплення Києва. Взяття турками 1678 р. Чигирин ще раз підтвердило ту величезну небезпеку, яку представляла турецька армія.

Падіння Чигирин призвело до концентрації в Києві російських військ під командуванням П.В. Шереметева і козаків під командуванням гетьмана Самойловича. Широкомасштабні фортифікаційні роботи розпочалися в 1679 р. в основному на території Старого міста використовуючи стародавні вали, пристосовуючи їх до нових умов ведення бою шляхом влаштування невеликих бастионів. Одночасно з цим ділянки давніх валів, що непотрібні для оборони зривалися. Крім цих робіт, в Старому місті був насипаний новий поперечний вал бастионного абрису.

Через побоювання, що бойові дії Північної війни тривавшої вже декілька років, можуть перекинутись на південь (особливо після поразки польського короля Августа II), Петро I оглянувши Київ, розпорядився звести на Печерську нову фортецю. 15 серпня 1706 р. в урочистій обстановці, в присутності царя, Печерська фортеця була закладена. У істориків немає єдиної думки про те, хто є автором її проекту - інженер Геллерт чи Лямот де Тампій, але згідно запису в літописі фортеці проект створений Петром I.

Під керівництвом військового інженера Гофмана роботи велися у вельми енергійному темпі. Нагляд за будівництвом був доручений гетьману І. Мазепі та полковнику Гейсену. Призначення першого було обумовлено тим, що на будівництві була задіяна велика кількість козаків. Цією обставиною Мазепа був дуже незадоволений, тому що для нього важливо було мати у своїх руках якомога більшу військову силу, а працюючи на будівництві, козаки виявлялися поза його підпорядкуванням. Гетьманом були вжиті всі заходи до того, щоб відкликати козаків з будівництва. В результаті численних звернень Мазепи до Петра I, в 1707 р. це вдалося зробити. Сприяло відкликанню козаків і те, що козаки на будівництві фортеці опинилися в дуже важкому становищі через погане спорядження та харчування.

Після вкрай невдалого Прутського походу в 1711 р. ускладнилося становище на кордоні з Туреччиною. Тому, в 1712-му р. були вжиті заходи для забезпечення безперешкодного сполучення між київськими фортецями. Під командуванням гетьмана Скоропадського козаки зводять ретраншемент - безперервне укріплення у вигляді рову та валу, що з'єднало обидві фортеці.

В 1708 р. значна частина фортеці вже була побудована. Тому, що нова фортеця являла собою більш досконалу фортифікаційну споруду, ніж фортеця в Старому місті, то в 1711 р. в неї переїхав київський генерал-губернатор. У зв'язку з відсутністю зовнішньої загрози у 1723 р. будівельні роботи в Печерській фортеці було припинено. При цьому до необхідного профілю ровів і валів було доведено північний та західний фронти фортеці. Південний фронт залишився незакінченим, з ровами та валами неналежного профілю. При цьому фортеця в Старому місті отримала назву Старокиївська. Таким чином, в 1723 р. в Києві розташовувалися дві самостійні фортеці: Печерська (іменована іноді Петрівською) і Старокиївська.

Годинникова башта та оборонний мур зведені коштом гетьмана І.Мазепи

Козаки під проводом гетьмана Івана Самойловича звели навколо Києво-Печерської Лаври та належного їй Печерського поселення, земляну чотирикутну фортецю з частоколом, по кутах фортеці

розміщувались невеликі бастіони і дерев'яні надбрамні башти, поклавши тим самим початок новому фортифікаційному будівництву на Печерську. Всі ці роботи були закінчені в 1682 р. У 1684 р. роботи в Старому місті були продовжені під керівництвом генерала Патріка Гордона. Вони полягали в ремонті фортечних споруд і закінченні будівництва деяких верків. На цьому роботи по укріпленню Старого міста на довгий час припинилися. Наступні масштабні фортифікаційні роботи були проведені під час царювання Петра І. У 1696-1701 рр., коштом гетьмана Мазепи Печерська Лавра була під керівництвом Аксамитова обнесена кам'яною стіною довжиною 1190 м, товщиною від 2,5 м до 3 м і висотою до 7 м. У стіні були влаштовані бійниці для ведення рушничного вогню. Вона була посилена також чотирма баштами: Івана Кущника, Годинниковою, Онуфріївською та Малярною.

Петрівський бастіон Печерської фортеці

По завершенню будівництва, Печерська фортеця складалася дев'яти земляних бастіонів (висота валів – 6 м): Різдвяного, Семенівського, Олексіївського, Андріївського, Кавалерського, Успенського, Петрівського, Спаського, Павлівського. Треба відзначити, що в низці документів Павлівський бастіон іменується як напівбастіон. Бастіонні фронти між Кавалерським, Успенським, Петрівським і Спаським бастіонами були посилені трьома рavelінами (Васильківським, Новим і Київським). Крім того, куртини бастіонних фронтів, за винятком двох, були посилені тенелями. Фортеця була оточена сухим ровом глибиною 6 м і шириною до 40 м. На прикритому шляху були траверси і плацдарми у вхідних кутах. Для в'їзду у фортецю існувало троє дерев'яних воріт: Васильківські, Київські та П'ятничні. Проїзд до них через рів здійснювався по розвідним мостам. Лінія вогню головного валу мала протяжність 1270 сажнів. Для посилення контролю за Наводницькою дорогою перед Різдвяним і Олексіївським бастіонами були побудовані Ближній і Дальній ретраншементи. На озброєнні фортеці знаходилось 467 гармат, 27 мортир і 3 гаубиці (частина гармат зберігалася на складах). Для розміщення гарнізону були побудовані приміщення на 1040 чоловік. Такої кількості приміщень, звичайно ж, було недостатньо в разі війни. Тому, під час облоги планувалося використовувати для потреб гарнізону всі

споруди та припаси Лаври, так як більша частина ченців підлягала виселенню.

Арсенал Печерської фортеці

Завершення будівництва Печерської фортеці позначилося на ставленні до застарілої Старокиївської. У 1724 р. передбачалося утримувати

справною тільки її зовнішній вал. Таке положення зберігалось до 30-х рр. XVIII століття. В цей час на кордонах Росії зовнішньополітична обстановка була складною, у зв'язку з цим виникала потреба в подальших роботах з посиленням фортеці. У 1732 р. через загострення загрози турецького нападу, в Києві починаються широкомасштабні фортифікаційні роботи.

Головнокомандувачем російськими військами фельдмаршалом Б.Х. Мініхом Києву відводилася роль головної бази постачання армії, діючої на півдні. Роботи

полягали у посиленні Старокиївської та Печерської фортець, зведенні нових укріплень. У Печерській фортеці нарешті були доведені до необхідного профілю рови та вали її південного фронту. Також було перебудовано з дерев'яних у кам'яні Київські ворота.

Нижня Московська брама
Печерської фортеці

В Старокиївській фортеці Мініхом були відремонтовані і досипані до великої висоти колишні вали, зведені ще в 1679-1684 рр. Будівництвом додаткових укріплень було також посилено захист кріпосних воріт. Найбільш істотним для Києва було відновлення і посилення

ретраншементу, що з'єднував Печерську та Старокиївську фортеці (на більш пізніх планах він іменується «ретраншементом Графа Мініха»). Лінія ретраншементу була також продовжена і за Старокиївську фортецю, охопивши Кудрявець. Київ перетворювався на величезний укріплений табір, в якому можна було розмістити велику армію і всі необхідні для неї запаси.

За лінією валу, в безпосередній близькості від нього, були побудовані п'ять невеликих квадратних редутів. З початком в 1735 р. російсько-турецької війни інтенсивність робіт зросла, досягнувши піку в 1736 р.

Об'єднання за допомогою ретраншементу в єдине місто мало величезне значення для його розвитку.

На відміну від Старокиївської, в Печерській фортеці до цього часу були проведені більш істотні фортифікаційні роботи. В фортеці були побудовані кам'яні порохівні, на місці дерев'яних Пятничних воріт збудували кам'яні Московські.

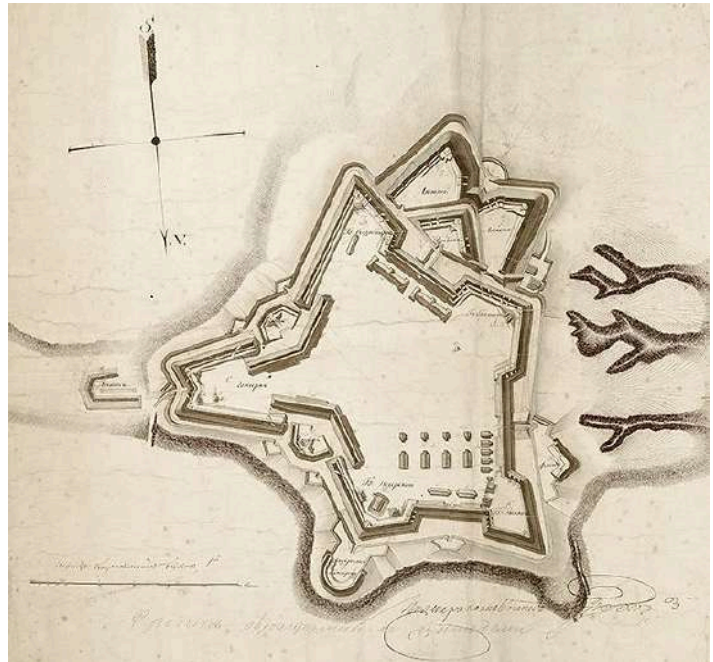
Також були побудовані два земляні люнети, розташовані перед південним фронтом фортеці і призначених для контролю над Наводницькою дорогою. Найбільшою кам'яною будівлею в фортеці була цегляна будівля Арсеналу, зведена за проектом військового інженера І. Меллера в 1784-1798 рр. (його периметр дорівнював 800 метрам). З закінченням будівництва Арсеналу в Печерській

фортеці фортифікаційні роботи припиняються. В силу зовнішньополітичної обстановки не було потреби в подальшому укріпленні Києва. Після другого і третього поділів Польщі (1793 і 1795 рр.) новий кордон пролягав сотні кілометрів на захід від Києва. В результаті, з прикордонної фортеці Київ став тиловим містом. У 1803 р. прийнято рішення про припинення утримання Старокиївської фортеці.

План Звіринецького укріплення (ЦДІАК)

Звіринецьке укріплення

Вперше потреба в укріпленні Звіринецької височини була викликана загрозою вторгнення наполеонівської армії. Після призначення військовим міністром в 1810 р. Барклай-де-Толлі почав проводити, негласну але посилену підготовку по укріпленню кордонів Російської імперії. Обстеживши простори, стосовно Києва, запропонував підсилити існуючі укріплення.

Одним з факторів, що обумовлювали необхідність удосконалення оборонних споруд, був технічний прогрес вогнепальної і, в першу чергу, артилерійського озброєння. Зросла дальнобійність артилерії, що спричинило значне збільшення дистанції між укріпленнями та можливими позиціями їх обстрілу ворогом.

В квітні 1810 р. інженер генерал-майор Опперман направив військовому міністру Барклай-де-Толлі рапорт про результати огляду Старокиївської та Печерської фортець з пропозиціями щодо їх посилення.

Серед першочергових завдань оборони, прийнятих за терміново розробленим проектом оборони Києва 1810 р., передбачалася побудова укріплення на сусідній з Києво-Печерською фортецею горі, звідки ворог міг би вести артилерійський вогонь по її укріпленнях.

Будівництво Звіринецького укріплення почалося 24 червня 1810 р. Слід відзначити, що урочище Звіринець було відділене від узгір'я, де розташовувалася

Києво-Печерська фортеця, так званим Наводницьким ярмом - одним з найзначніших ярів на правому березі Дніпра. По цьому яру проходив Московський шлях, його відрізок на правому березі - від Наводницького мосту на плотах або в інші періоди на суднах, наведеного тут, до Печерського форштадту - мав стратегічне значення. Невипадково саме з цього південного боку фортеці, використовуючи природні височини, починаючи з 70-х рр. XVIII ст. були побудовані дві флеші. А на початку другої третини XIX ст. будуються також 4 люнети – величезні земляні укріплення, що мали контролювати підступи до фортеці у цьому районі, а, фактично, величезний Наводницький яр, в якому могли концентруватися і по якому могли діставатися досить непомітно до фортеці ворожі війська. Два люнети були побудовані на місці флешів.

26 січня 1813 р. Опперман, директор Інженерного департаменту, в «Короткому описі вжитих оборонних заходів що по нинішньому Західному кордоні імперії» повідомляв: «Києво-Печерська фортеця замкнута з боку річки, виправлена у всіх частинах, озброєна, підведені контрміни і влаштовані безпечні від бомб бліндажі; понад те на Зверинецькій горі, побудоване особливе укріплення і долина між сим укріпленням і фортеця зайнята редутами і батареями; також для безпеки дніпровського мосту побудований тимчасовий тет-де-пон.

При зведенні Нової Печерської фортеці було розроблено декілька проектів модернізації Звіринецького укріплення. Однак жоден з них не був реалізований. У 1850 р було прийнято рішення про скасування Звіринецького укріплення через непотрібність після зведення «з'єднаних з цитаделлю укріплень Нової Київської фортеці».

В 1885 р. порохові склади з бастіонів Києво-Печерської фортеці перенесли на територію колишнього укріплення. Поруч з колишнім укріпленням стався вибух артилерійських складів 6 червня 1918 року, коли здетонувало 2 млн снарядів. Це був найбільший вибух в історії міста Києва, який знищив цілий житловий квартал.

Нині та території укріплення Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України.

Нова Печерська фортеця

План будівництва фортеці був затверджений Миколою I 25 березня 1830 р. Автором початкового проекту був інженер-генерал К.І. Опперман. 31 травня того ж року в присутності імператора відбулось розпланування фортеці на місцевості, а 30 липня 1831 р., згідно запису в літописі Київської фортеці, був закладений перший камінь у фундамент Редюїта № 1 Васильківського укріплення - першої

споруди Нової Печерської фортеці. Основні будівельні роботи в фортеці були завершені в 1856 р. Нова Печерська фортеця складалась з наступних укріплень: Васильківського, Госпітального, Києво-Печерської цитаделі та окремо розміщених оборонних споруд. А саме: башт №4, 5, 6, оборонних казарм жандармського полку та військових кантоністів, арсенальних майстерень,

План Нової Печерської фортеці
Орієнтовно станом на 1855 р.

За своїм проектом Нова Печерська фортеця різко відрізняється від фортець, що будувалися в Росії одночасно з нею. Тільки Києво-Печерська цитадель. Васильківське і Госпітальне укріплення мали рови і земляні вали, а також мали зімкнену горжу (хоч і тільки у вигляді оборонної стіни), що дозволяло вести

їм самостійну оборону. Всі інші споруди мали вигляд відкрито розміщених оборонних башт і казарм, з'єднаних цегляними оборонними стінами, доповнених одним редутом, а в 1854 р. в деяких місцях ще й земляними батареями.

оборонної казарми на перешийку, набережного верку, верхньої та нижньої підпірних оборонних стін.

Під час Кримської війни, Київська фортеця була посилена зведенням додаткових укріплень. Були возведені земляні артилерійські батареї, дерево-земляні блокгаузи для ведення артилерійського та рушничного вогню. Підступи до цепного мосту з лівого берегу були захищені возведенням передмостного укріплення, озброєного 38 гарматами.

Васильківське укріплення

Васильківське укріплення складалося з земляного валу тенального абрису, сухого рову з земляним ескарпом і контрескарпом, прикритого рavelіном одноповерхового капоніру, Редюїта №1 і башт №2 і №3. По дну рову проходила

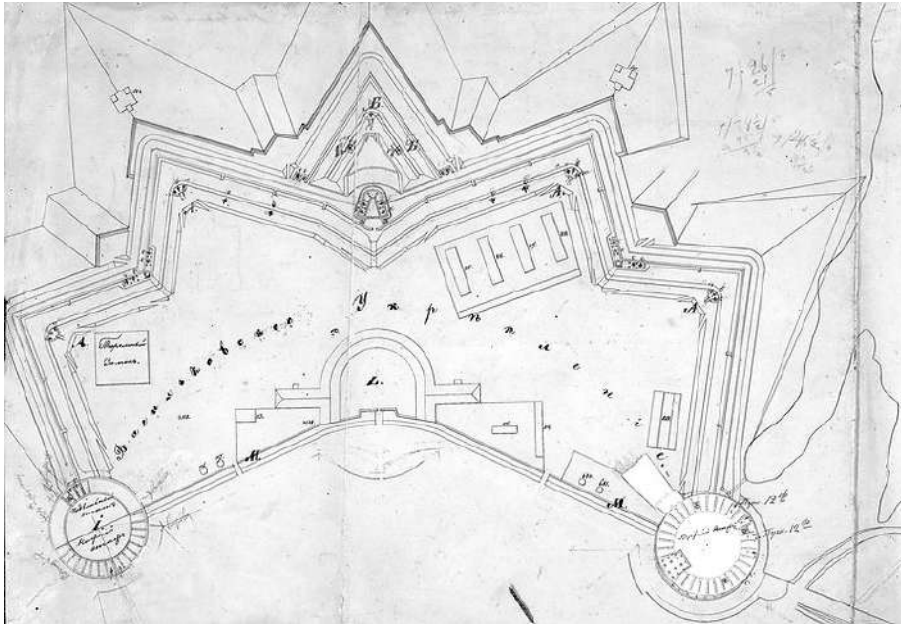
окрема ескарпова оборонна стіна арочної конструкції, що зменшувало ймовірність її обвалення на великій ділянці і, крім того, забезпечувало кращий захист стрільцям від навісного вогню. Під кожною аркою було по три рушничних бійниці: одна для стрільби прямо і по одній для стрільби вправо і вліво. Оборона рову здійснювалася на фасах, звернутих до супротивника з капоніру, а бічних з башт, які виступали за межі валів. Для обстрілу ділянок рову, що не прострілюються з капоніру і башт, в валах були влаштовані відкриті каземати, призначені для ведення артилерійського вогню. Кожен відкритий каземат призначався для обстрілу двох суміжних ділянок рову, при цьому для обстрілу кожної ділянки було обладнано по 4 артилерійських амбразури. Однак згідно діючим тоді правилам, для фланкування ділянки рову гармати встановлювалися тільки біля 2-х амбразур. Крім того, для обстрілу рову перед равеліном по його боках також були зведені каземати. Для виходу солдатів гарнізону на позиції за ескарповою стіною, а також для зв'язку з капоніром і відкритими казематами у валу було обладнано 5 потерн. Одна для зв'язку з капоніром, дві для зв'язку з відкритими казематами і дві, що розташовувалися біля башт №2 і №3, для виходу солдатів до ескарпової стіни. Через потерни, що ведуть до капоніру і казематованих фланків, солдати гарнізону також могли пройти на позиції за ескарповою стіною.

Вал Васильківського укріплення

По центру укріплення, ближче до тилу, розташовувався Редюїт №1. Далі в тил були розміщені обидві башти, розташовані на флангах укріплення. Це дозволяло відсунути їх далі від зони артилерійського обстрілу противника. Башти з'єднувалися з

Редюїтом оборонною стіною з рушничними бійницями. Таким чином, підступи до горжі укріплення обстрілювали перехресним вогнем з башт та через стіни. Розташування Редюїту дещо попереду башти дозволяло тримати під перехресним вогнем редюїта і однієї з башт будь-яку ділянку внутрішнього простору укріплення, а також взаємно перекривати вогнем підступи один до одного.

План Васильківського укріплення 1847 року (ЦДІАК)

Лінія вогню валу Васильківського укріплення мала протяжність 565 сажнів, загалом укріплення надавало оборону на 205 гармат і 1501 рушницю. У 220 казематах могло розміститися 2960

чоловік нижніх чинів і 22 штаб- і обер-офіцери. На території укріплення також знаходилися дерев'яні складські споруди.

З формуляру Київської фортеці – будівництво Васильківського укріплення розпочато в 1832 р. і закінчено в 1839 р. за винятком башти № 2, яка була завершена в 1842 році. Також слід зазначити, що в башті № 3 іконостас в церкві був закінчений у 1840 році.

Редюїт №1

Башта №2

Башта № 2

Збудована (згідно з літописом фортеці) в період з 1832 по 1842 роки. Необхідно зазначити, що фундамент башти був закладений у 1832 році, а будівництво підвального поверху почалось тільки у 1838 році. Вартість будівництва башти 265 357 р., 12 ½ коп. Кругла в плані монументальна будівля з внутрішнім подвір'ям – плацом. В ній знаходилось 37 жилих каземати та 35

нежилих. Озброєння башти №2 станом на 1890 р. складалось з восьми мідних 4 фунтових нарізних гармат.

В 1845 р. в башті розмістили арештантські військово-виправні роти в кількості 485 чоловік, а також 95 чоловік караулу, конвою, унтер-офіцерів та писарів.

В 1863 р. використовувалась як місце утримання учасників польського повстання. Ними ж був зроблений підкоп в одній з камер, за допомогою якого було вчинено втечу. Після 1897 р. в абрисі башти відбулися деякі зміни: закладено бійниці й розтесані вікна на зовнішньому фасаді, проведено внутрішнє перепланування. З 1990-х рр. використовується торговельними закладами.

Башта №3 (Прозоровська)

Збудована в період з 1833 по 1839 роки. В 1840 році був зроблений іконостас в церкві, що розташова в башті, у тому ж році в башті був розміщений піхотний батальйон. Від самого початку башта була призначена для квартирування військ, але за свою багату історію, вона використовувалась за різним призначенням. В ній знаходилось 38 житлових, та 30 нежитлових казематів, де могло розміститись 800 чоловік. Вартість будівництва башти 307 161 р., 42 ½ коп. Озброєння башти №3 станом на 1890 р. складалось з восьми мідних 4 фунтових нарізних гармат.

Башта №3 "Прозоровська"

Особливістю башти № 3 була наявність в ній церкви, іконостас якої був оформлений в стилі англійської готики. У 1841 р. був встановлений склеп, в який 7 липня було перенесено прах генерала-фельдмаршала А.А. Прозоровского і його дружини.

Указом Миколи I від 5 грудня 1836 р. башта була названа Прозоровською, в честь генерала-фельдмаршала А.А. Прозоровского.

Капонір

Капонір розміщувався в рові укріплення за горожею рavelіну. В стінах капоніру знаходились амбразури та рушничі бійниці для ведення вогню. В середні зі зводами, дах покритий залізом. Фундамент капоніру був закладений в 1833 році, а будівництво велося протягом 1837-1838 рр.. В горжі капоніру знаходились дві

оборонні стіни з двома воротами для входу в рів з двома невеликими підйомними мостами на підйомних ланцюгах через кювет. Вартість будівництва – 44 392 р. 38 ½ коп. До сьогоднішнього часу не зберігся.

Капонір №2, Госпітального укріплення
Капонір Васильківського укріплення мав
ідентичний вигляд

Оборонна стіна

Оборонна ескарпова стіна
проходила уздовж ескарпу
головного валу укріплення і
равеліну. Період будівництва з
1837 по 1839 роки. Вартість будівництва 160145 р. 49 ½ коп.

Горжева оборонна стіна
Васильківського укріплення

Окрім ескарпової оборонної
стіни, в Васильківському
укріпленні, була горжева оборонна
стіна яка з'єднувала Редюїт №1 з
баштами №2 та Прозоровську.
Період будівництва 1833 - 1839
рр., але слід зазначити, що в 1833

році був тільки закладений фундамент з правої сторони Редюїта №1. А будівництво самої стіни почалося в 1838 р.

Редюїт №1

Будівництво Нової Печерської фортеці почалось з закладки каменю в фундамент Редюїту №1 Васильківського укріплення. Однак, слід відзначити, що хоч перший камінь був закладений в 1831 році, будівництво Редюїту почалося в 1832 р., а закінчилось в 1837 році. Це велика двоповерхова оборонна споруда підковоподібної форми з двома казематованими крилами. До горжі редюїту прилягає оборонна стінна яка з'єднує його з баштами №2 та №3. Вартість будівництва Редюїта разом з горжевою стіною становила 299 692 р., 7 коп.

Призначалась для офіцерських казарм, певний час використовувалась військовим госпіталем, пізніше для утримання в'язнів. Тепер перебуває під порядкуванням Міністерства внутрішніх справ.

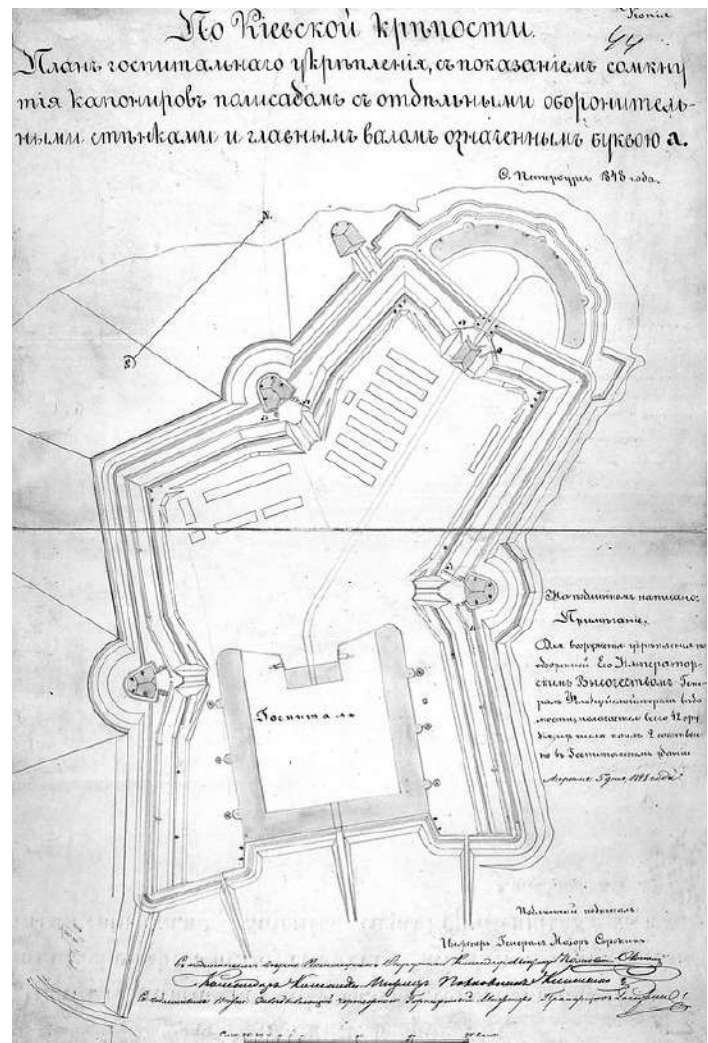
План Госпітального укріплення (ЦДІАК)

Госпітальне укріплення

Оборона Госпітального укріплення була розділена на ділянки, які іменувалися полігонами і фронтами. Всього було 3 полігони (I, II, III) і 2 фронти (Північний і горжевий). За винятком горжевого (тильного) фронту, всі інші ділянки оборонялися при штурмі противником рову артилерійським вогнем з казематованих будівель, розташованих на дні рову, і рушничним вогнем через оборонну стіну, розташовану біля підшви валу. Ці казематовані споруди іменувалися капонірами і призначалися для ведення артилерійського вогню уздовж рову в дві протилежні сторони.

Всього капонірів для оборони рову було 4, розташовані вони на дні рову, а також оборона могла бути доповнена рушничним вогнем через бійниці ескарпової стіни. Оборона з північно-західного напрямку була посилена 5-м капоніром, винесеним за межі рову на схил Черепанової гори Косим капоніром.

У валу Північного фронту були влаштовані Північні ворота укріплення, а в горжевій частині будівлі госпіталю і оборонних стінах горжевого фронту знаходилось троє воріт. Підступи до Північних воріт були прикриті Північною напівбаштою. В середині Госпітального укріплення розміщувалась двоповерхова будівля госпіталю, лазня і різні комори для розміщення майна. Крила будівлі госпіталю були з'єднані з будівлею лазні оборонними стінами. Таким чином утворювався внутрішній оборонний рубіж (редюїт), в якому гарнізон міг

оборонятися у разі прориву противника через головний вал укріплення. Всі укріплення дозволяли розмістити на позиціях 355 гармат та 822 солдат з рушницями. Протяжність оборонної позиції по головному валу укріплення становила 560 сажнів (1 км 195 м).

Північна напівбашта

Будівництво напівбашти тривало протягом 1840 - 1842 рр. Двоповерхова будівля мала в плані форму півкільця, і прикривала весь північний фронт Госпітального укріплення. У будівлі напівбашти знаходилось 58 казематів. У її стіні, зверненої у бік можливої атаки (польовій стіні), знаходилось 100 амбразур для артилерійських гармат і 106 рушничних бійниць. Для ближньої оборони до польової стіни були прибудовані 3 двоповерхових капоніри для ведення рушничного вогню. У цих самих капонірах були обладнані туалети. Весь двір за напівбаштою перебував під вогнем з валів Госпітального укріплення та Північних воріт. У мирний час в напівбашті розміщувалось 16 медичних чинів і 344 нижніх чинів.

Тильний фасад Північної напівбашти

Північна брама

Через Північну браму здійснювався проїзд через головний вал Госпітального укріплення. У 1843 почалось будівництво, а в 1844 р. воно було повністю завершено. Перед Північною брамою в рову розташований центральний капонір Госпітального укріплення, на покриття якого спирався насувний міст, що веде до брами.

Північна брама та Центральний капонір

Проїзд Північної брами виконаний у вигляді тунелю, прокладеного всередині кріпосного валу. У бічних

стінах проїзду знаходиться по 7 рушничних бійниць з кожного боку для ведення вогню по противнику.

З боків проїзду знаходиться по 1 бойовому каземату, обладнаному 1 артилерійською амбразурою і 1 рушничною бійницею, призначеними для обстрілу території між воротами та Північною напівбаштою. З цього ж каземату через наявні 2 рушничні бійниці можна було вести вогонь всередину проїзду воріт. Також по обидва боки брами розташовані ніши, ззовні схожі на рушничні бійниці. З тильного боку воріт, по обидві сторони проїзду, були приміщення варти (кордегардії). Вони мали по 5 рушничних бійниць для ведення вогню всередину проїзду.

Також всередині проїзду Північної брами, по обидві його сторони, були широкі сходи, по яких солдати гарнізону могли спуститися на нижній поверх воріт. Цей поверх являв собою стрілецьку галерею з 8 рушничними бійницями для обстрілу ближніх підступів до центрального капоніра. На торцях нижнього поверху були великі отвори, через які солдати гарнізону виходили на бойові позиції за оборонною стіною підосви валу.

Вогонь по території між Північною брамою та Північною напівбаштою, а також вздовж валу, міг ще вестися через бійниці, наявні на відкритому бойовому майданчику на даху воріт.

Окрема ескарпова стіна

В іноземній фортифікації іменується «стіна Карно».

Основними перешкодами штурму були рів і вал укріплення. Побудована уздовж підосви валу, на деякій відстані від нього, цегляна стіна була додатковою, але вельми суттєвою перешкодою для супротивника, що здійснює атаку. Стіна мала висоту трохи більшу 16 футів (близько 5 м) і була обладнана численними рушничними бійницями, а в районі Північних воріт і артилерійськими амбразурами. Через ці бійниці солдати гарнізону могли обстрілювати противника, що спустився в рів.

Окрема ескарпова оборонна стіна

Стіна мала арокну конструкцію, що оберігала її від обвалення на великій ділянці при артилерійському обстрілі. Під кожною аркою знаходилось 3

бійниці: одна для стрільби прямо, одна для стрільби під кутом вліво і ще одна для ведення вогню під кутом вправо. До бійниць стіни солдати гарнізону могли пройти через потерни капонірів або нижній поверх Північних воріт. З боку вала через певні проміжки до стіни були побудовані поперечні короткі стінки (траверси) з проходами, прихованими в арках ескарпові стіни. Цими стінками простір між ескарповою стіною і валом поділявся на ізольовані ділянки, що перешкоджали швидкому просуванню противника вздовж підосви валу при прориві за стіну. Згідно архівних планів кожен траверс планувалося обладнати 3 рушничними бійницями.

Протяжність ескарпової стіни складала 499 і 5/7 сажнів (1 км 63 м). Будувалась в період з 1844 по 1851 рр.

Капоніри I, II, III полігонів

Капоніри I, II, III полігонів були побудовані за єдиним проектом. У центрі капоніра розташовувалася порохова камера на 1 134 пуди пороху (18, 576 т.). По її периметру розташовувалося 7 бойових казематів, а в тилу приміщення, через котре можна було потрапити в бойові каземати і порохову камеру. Бойові каземати, розташовані в передній частині капоніра, мали по 1 артилерійській амбразурі і по 2 рушничні бійниці. Каземати, призначені для ведення вогню уздовж рову, мали по 2 артилерійські амбразури. Всього в капонірах було по 11 артилерійських амбразур і 6 рушничних бійниць.

Для зв'язку з капоніром навпроти нього в глибині кріпосного валу була побудована потерна (тунель). Вона закінчувалася не доходячи до оборонної стіни в підосві валу. Від цієї стіни поперек рову з двох сторін йшли короткі ділянки стін до тильної частини капоніра. В результаті, між оборонною стіною у підосві валу і тильною частиною капоніру був утворений прикритий з усіх боків дворик. У стінах, що сполучали тильну частину капоніра з оборонною стіною валу, були рушничні бійниці і підйомні мости. Це дозволяло, як доповнити артилерійський вогонь з капоніра рушничним вогнем через стіни, так і зосередити в дворику піхоту для контратаки. Через потерну, котра веде до капоніра, здійснювався також вихід солдатів гарнізону за оборонну стіну валу для ведення через неї рушничного вогню.

Капонір II полігону

У мирний час капоніри призначалися для зберігання різного майна і розміщення в них різноманітних служб госпіталю. З плином часу їх призначення неодноразово змінювалося.

Капонір I полігону був побудований в період 1843-44 рр. Капонір I полігону призначався для розміщення пекарні та складу майна персоналу госпіталю.

Капонір II полігону був побудований в період 1843-44 рр. Капонір II полігону був зайнятий «снаряжительною и не снаряжительною снарядами огнестрельного отдела Киевского артиллерийского склада».

Капонір III полігону був побудований в період 1844-46 рр. Капонір III полігону був зайнятий пральнею сестер милосердя госпіталю, приміщенням прачок і речовим складом майна.

Приміщення Центрального капоніру

Центральний капонір

Центральний капонір був побудований (1843-1844 рр.) за власним проектом, однак його планування, мабуть,

було пізніше використане при проектуванні кофра перед казармою на перешийку. Внутрішнє планування капоніра являло собою одне прямокутне приміщення зі склепіннями, що спираються на стіни та на 2 внутрішні стовпи. У кожному сторону рову були направлені 4 артилерійські амбразури.

По центру приміщення обладнувались місця для зберігання боєприпасів. Капонір прилягав до контрескарпу рову (далекій схил рову) і його покриття служило опорою надвижного мосту, що веде до Північних воріт Госпітального укріплення.

Підступи до капоніра перебували під обстрілом з Північної брами і прилеглим до них ділянок оборонної стіни у підосві валу. Капонір не мав безпосереднього сполучення з внутрішньою частиною Госпітального укріплення. Потрапити до нього можна було тільки по дну рову через проходи в оборонних стінах двориків капонірів II і III полігонів.

Косий капонір

На відміну від всіх інших капонірів, цей капонір не розташований в рову укріплення, а винесений вперед, на схил Черепанової гори. Його завданням було посилення обстрілу гласису (ділянки місцевості, вирівняної для гарного обстрілу) Госпітального укріплення із західного боку. Через те, що споруда розміщувалась під кутом до лінії рову, вона отримала назву «Косий капонір».

Капонір був побудований в період 1844-45 рр. за індивідуальним проектом, з посиленням озброєнням. Він мав 15 артилерійських амбразур і 6 рушничних бійниць. Через посилене озброєння він мав порохову камеру більшого розміру. Крім того, він не мав бойових казематів, відокремлених один від одного капітальними стінами, як в капонірах I, II і III полігонів. Склепіння капоніра спиралися на зовнішні стіни і стіни порохової камери, а не на розділові стіни казематів, як в капонірах I, II і III полігонів. В результаті вийшов один каземат, що охоплює по периметру порохову камеру

Косий капонір

Зв'язок з капоніром здійснювалася через потерну, вхід до якої розташовувався в контрескарпі кріпосного рову (далекому схилі рову).

У 1863 році Косий капонір Госпітального укріплення, був пристосований для ув'язнення польських повстанців. І з тих пір він до 1917 р використовувався як в'язниця. Сумну популярність йому забезпечувало і те, що в Косий капонір на

початку ХХ ст. переводили ув'язнених, засуджених до смертної кари. Звідси їх відвозили в район Лисогірського форту для приведення вироку в виконання

Казематована будівля лазні

Будівництво та всі опоряджувальні роботи в лазні були завершені в період з 1839-1842 рр.. Окрім свого основного санітарно-гігієнічного завдання, лазня виконувала важливу роль в обороні Госпітального укріплення. Будівля лазні спільно з крилами госпітального корпусу і з'єднуючими їх оборонними стінами утворювали бастионний фронт всередині укріплення, що дозволяв продовжити боротьбу за нього у разі захоплення противником головного валу. З цією метою зовнішній фасад будівлі був обладнаний 12 артилерійськими амбразурами. Поперечними внутрішніми стінами будівля була розділена на 6 великих казематів. Ці великі каземати були розділені цегляними перегородками на 12 приміщень. В центральній частині будівлі розміщувались ворота для проїзду всередину цієї частини Госпітального укріплення.

Казематована будівля лазні

Казематована будівля військового госпіталю

Казематована будівля госпіталю

Будувалась в період 1836-42 рр. Розраховувалась на розміщення 1500 хворих. Двоповерхова будівля мала П-подібну в плані форму. На західному і східному фасадах були влаштовані 172 артилерійські амбразури. Для ведення вогню уздовж стін бічних крил будівлі в них було влаштовано с кожної зі сторін будівлі по три напівкруглих двоповерхових туалета з рушничними бійницями, які в разі необхідності використовувались як рушничні капоніри. В стінах цих туалетів було влаштовано 132 рушничні бійниці. У південній частині будівлі також були розташовані одні з тильних воріт, проїзд яких обстрілювали з 16 рушничних бійниць, влаштованих в його стінах.

Будівля госпіталю разом з казематованою будівлею лазні та з'єднувальними їх оборонними стінами утворювали внутрішній опорний пункт (редюїт) Госпітального укріплення. У цьому опорному пункті гарнізон укріплення міг продовжити бій у разі оволодіння противником головного валу укріплення.

Південний фасад будинку був тильним (горжевим), тому не мав амбразур і бійниць. Це було зроблено спеціально для того, щоб у разі захоплення противником Госпітального укріплення полегшити гарнізону фортеці проведення контратаки на укріпленні. З цією ж метою в цій частині Госпітального укріплення відсутній фортечний вал, був тільки рів та оборонні стіни по сторонах будівлі госпіталю. Товщина цих стін дозволяла при підготовці контратаки відносно швидко зруйнувати їх артилерійським вогнем. Також в південному фасаді будівлі були ворота для проїзду всередину Госпітального укріплення.

Південний фасад будівлі госпіталю з горжевою оборонною стіною

Вигляд другого поверху башти №4

Башта № 4

Найменша башта фортеці в порівнянні з іншими баштами Нової Печерської фортеці. Збудована в період з 1833 по 1838 роки. Двоповерхова, круглої форми з внутрішнім подвір'ям – плацом, на першому поверсі арочний проїзд. В башті знаходилось 43 каземати розраховані на 500 чоловік. В стінах башти 22 артилерійські амбразури та 63 рушничні бійниці.

Під час огляду фортечних споруд 16 серпня 1837 р., імператор дав розпорядження влаштувати в одному з казематів четвертої башти артезіанську криницю. Але з архівних документів дізнаємось, що при бурінні свердловини виникли труднощі. У зв'язку з цим, в 1847 р. роботи були завершені, а в 1853 р. артезіанську свердловину засипали.

Своїм вогнем башта підтримувала казарму кантоністів, а спільним вогнем з кремальєрного валу тримала під обстрілом всю балку, прилеглу в цьому місці до фортеці. З баштою №2 з'єднувалась бонетованим валом, та оборонною стіною з Казармою воєнних кантоністів. Крім того, з башти могли обстрілювати простір в тилу Васильківського і Госпітального укріплень.

Певний час там розміщувався лазарет для кантоністів.

В 1880 р. башту було пристосовано для утримання підсудних арештантів цивільного відомства, будівництво башти коштувало 131 481 руб. 66 коп..

Башта знаходиться в аварійному стані, але не дивлячись на це, з 2015 року там знаходиться частина Самооборони Майдану.

Башта № 5

Збудована в період з 1833 по 1846 роки. Двоповерхова, кругла в плані монументальна споруда, до неї з двох сторін прилягають прямокутні прибудови. На першому поверсі башти арочний проїзд, всередині башти подвір'я - плац.). Згідно з кресленням споруди, мала в своїх стінах, звернених до супротивника, 26 артилерійських амбразур і 170 рушничних бійниць. Проїзд брами додатково обстрілювався з 9 рушничних бійниць, влаштованих в його стінах. Там, в 63-х казематах могло знаходитись 21760 чвертей провіанту. Разом з земляною батареєю вона тримала під вогнем значну частину Кловського яру і підступи до східного фронту Госпітального укріплення. У свою чергу, це укріплення підтримувало своїм вогнем башту і батарею. На нижньому поверсі башти були тільки рушничні бійниці. Зберігся первісний фортечний характер зовнішнього фасаду. Нині передана у приватну власність, та реставрована. В башті знаходиться бізнес центр, а на першому поверсі розміщено Музей Історії Туалету.

Башта №5

Башта №6

Башта № 6

Збудована в період з 1846 по 1850 роки, взаємодіяла з казармою Жандармського полку, баштою №5, а також з арсенальними майстернями, ведучи вогонь уздовж лівого крила останніх. Башта, згідно з кресленням споруди, мала в своїх стінах, звернених до супротивника, 51 артилерійську амбразуру і 142 рушничних бійниці. У 87 казематах могли проживати 24 сім'ї одружених нижніх чинів і 25 штаб - і обер-офіцерів.

З 1854 використовувалася для проживання службовців київського артилерійського арсеналу. В 1967-1969 рр. надбудовано третій поверх. У 1970-х рр. забудовано підвір'я, влаштовано плоску підвісну стелю. Фасад облицьовано керамічною плиткою. Входить до комплексу будівель заводу «Арсенал».

Тепер тут їдальня заводу.

Жандармська казарма

Казарма жандармського полку

Згідно з літописом фортеці збудована в період з 1845 по 1847 роки. Будівля казарми двоповерхова, має форму підкови. Згідно з кресленням споруди, мала в своїх стінах,

звернених до противника, 74 артилерійські амбразури і 84 рушничні бійниці. На лівому фланзі казарми було 8 вікон які, в разі потреби, можна було переробити для ведення вогню крізь них. Стіна, звернена у бік противника, мала двоповерхові півкруглі башти, які використовувалися, як капоніри для рушничної оборони, а в мирний час, як туалети. В казармі було 87 каземати для розміщення 550 нижніх чинів, 8 штаб - і обер-офіцерів Жандармського полку. Казарма мала кухні, цейхгаузи і допоміжні приміщення. З права від жандармської казарми знаходились конюшні та сараї для 540 стройових та 40 офіцерських коней, лазарет на 16 коней та манеж на три вольти.

Казарма воєнних кантоністів

Збудована в період з 1835 по 1839 роки. Проектувалася для розміщення військового навчального закладу для солдатських дітей (кантоністів). В казармі знаходилось 144 казематів розраховані на 1853 людини нижніх чинів та для 4-х штаб - і обер-офіцерів. Казарма мала довжину 180 сажнів і, згідно з кресленням

споруди, налічувала в своїх стінах, звернених до противника, 104 артилерійських амбразури і 156 рушничні бійниці. Між казармою кантоністів та баштою №2 влаштовані ворота, які 17 липня 1852 р. отримали назву Наводницьких.

Казарми військових кантоністів

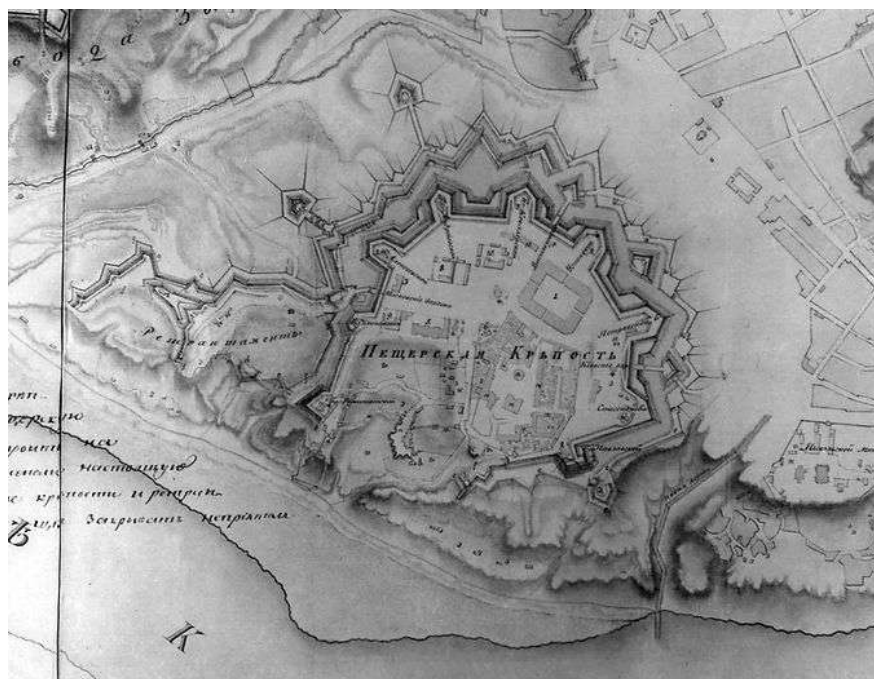
Тепер тут Військовий інститут телекомунікацій та інформатизації

Києво-Печерська цитадель

В 1844 і в 1845 роках горжу цитаделі укріпили оборонною стіною з двома напівбаштами. Оборонна стіна мала протяжність 549 сажнів і не тільки прикривала тил цитаделі, а й охоплювала Ближні та Дальні печери Лаври, що сприяло наполегливій обороні цитаделі. Вона також проходила по Різдвяному бастиону, замінивши собою його бруствер, і частково вздовж куртини між Різдвяним та Семеновським бастионами. На боці, зверненої до Дніпра, в оборонній стіні були замкнуті з тилу напівкруглі виступи (типу старих бастей) для флангового обстрілу стіни з гармат і рушниць. Всього в стіні було 42 артилерійські амбразури і 733 рушничні бійниці.

В зв'язку з подіями котрі відбувались в Польщі, а саме повстанням 1830-1831 рр., Києво-Печерська фортеця була приведена в бойове положення. На земляних валах цитаделі були влаштовані палісади, засіки, в кріпосних стінах прорізані амбразури та впорядковані схили. В цей час фортеця мала озброєння 91 гармату.

План Печерської фортеці. Фрагмент плану укріплення Київської фортеці, розробленого К.І.Опперманом в 1810 р. (РДВІА)

Пороховий льох Олексійовського бастиону Печерської фортеці.
Зараз ресторан "Царське село"

Казарма на перешийку

Казарма на перешийку з Микільською брамою фортеці збудовані в період з 1847 по 1850 роки, за проектом архітектора П. Таманського.

Триповерховий з боку рову і двоповерховий з боку Печерська будинок казарми, в центрі якого містилася брама із подвійним арковим проїздом, до якого під'їжджали дерев'яним надвижним мостом, що частково спирався на кофр.

Казарма надавала оборону на 134 гармати та 137 рушниці. В казармі було 87 каземати на 500 чоловік, 16 сімей нижніх чинів та на 12 штаб – і обер-офіцерів.

В казематах Казарми на перешийку з 1855 р. містилися головна гауптвахта. З 1917 по 1918 роки тут розміщувався 3-й понтонний батальйон.

Казарма на перешийку з Микільською брамою

Арсенальні майстерні

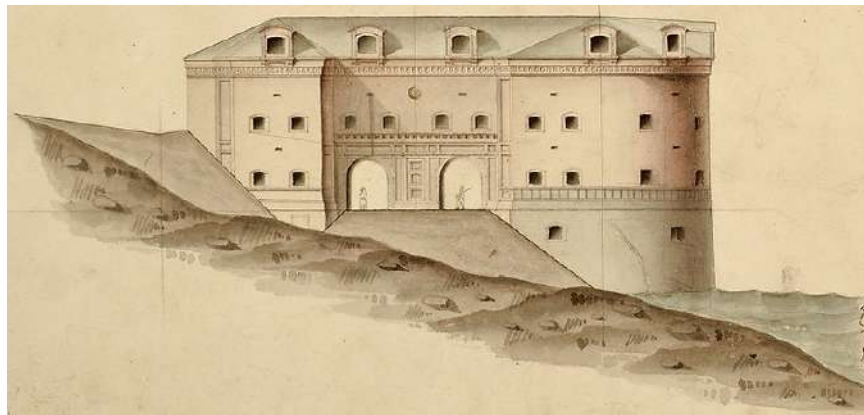
Оборонна будівля арсенальних майстерень

Збудовані в період з 1850 по 1853 роки. Згідно з кресленням споруди, мали в своїх стінах, звернених до супротивника, 126 артилерійські амбразури і 28

рушничних бійниць. Для ближньої оборони з зовнішнього боку були прибудовані двоповерхові півкруглі башти, обладнані рушничними бійницями, які, за необхідності, служили рушничними капонірами для ведення вогню уздовж стіни, а в мирний час використовувались, як туалети. Згідно даним формуляра 1895 р. в майстернях було 11 житлових і 117 не житлових казематів. Окрім обладнання для ремонту озброєння та військового спорядження в майстернях знаходився апарат для виготовлення пороху, а також парова машина. З баштою №6 та казармою на перешийку сполучувались оборонною стіною з бійницями. Вартість будівництва арсенальських майстерень разом з колодцями та трубами 619 218 р., 79 ³/₄ коп.

Набережний верк

Набережний верк (збудований в 1849-1853 рр.) був призначений для обстрілу Набережного шосе, яке йшло з Подолу до фортеці, та Дніпра. Надавав оборону на 41 гармату та 18 рушниць, які розміщувались в 12 казематах. В Набережному верку розміщувалась Подільська брама. З Набережного верку здійснювалось також постачання фортеці водою, яка подавалась з Дніпра, механізованою системою на висоту 107м.. Нині не зберігся.

Набережний верк з Подільською брамою (ЦДІАК)

Верхня підпірна стіна

Для запобігання зсувів схилів Дніпра в районі казарми на Перешийку було збудовано дві підпірні стіни, одна з них – Верхня підпірна стіна. Збудована в 1853-1855 рр. мала оборонне значення, в ній проходила стрілецька галерея. В середині галереї знаходилось 43 рушничні бійниці та декілька виходів. Кожна стіна мала артилерійський каземат на дві гармати. Напівкругла форма підпірної стіни дозволяла тримати під перехресним вогнем місцевість перед спорудою, а також обстрілювати входи до неї.

Нижня підпірна стіна

Для запобігання зсувів схилів Дніпра в районі казарми на Перешийку окрім Верхньої підпірної стіни була побудована ще й Нижня (1855-1856 рр). В ній знаходилось 33 бійниці для рушничної оборони та 2 артилерійські амбразури. Рушничні бійниці дозволяли вести перехресний вогонь попереду стіни.

Нижня підпірна стіна

Лисогірський форт

Початок 60-х років XIX ст. це період стрімкого розвитку артилерії. На той момент укріплення Нової Печерської фортеці були збудовані в значній мірі за системою Монталамбера, при якій оборонні позиції та споруди розміщувались відкрито, в розрахунок на те, що численна кріпосна артилерія, розміщена в цих спорудах, придушить своїм вогнем артилерію противника. У зв'язку з цим облогові гармати могли легко зруйнувати їх. В зв'язку з цим, протягом 60-х років велися проектні роботи для приведення Київської фортеці в стан що відповідає вимогам часу.

Протягом 60-х років XIX ст. було розроблено декілька проектів, модернізації Київської фортеці. У 1869р. видатний інженер-фортифікатор Е.І.Тотлебен провів у Києві більше двох тижнів, для складання остаточного проекту посилення Київської фортеці. Жоден із запропонованих проектів не був затверджений в повній мірі. В решті решт 27 квітня 1871 р. імператор Олександр II видав указ про будівництво тільки форту на Лисій горі з еспланадою в 500-сажнів. Він мав захищати залізничне сполучення з лівим берегом Дніпра.

В зв'язку з тим, що форт був самостійним укріпленням, він повинен був мати потужне артилерійське озброєння, розташоване відкрито на його валах.

Форт, збудований в 1872-1877 рр., розташований на відстані трьох кілометрів від Нової Печерської фортеці на місці впадання річки Либідь в Дніпро.

(www.kyiv-fortress.org.ua/history)

Гоголев Ю. «Ленкузня» представила новий легкоброньований плаваючий автомобіль «Тритон-01»

ПАТ «Завод Ленінська кузня» представив (вересень 2015 р. – ред.) у Києві новий броневаномобіль «Тритон-01», який може дати фору іншим вітчизняним аналогам. Легкоброньований автомобіль «Тритон-01» має клас захисту STANAG 4569 - рівень 2а. Таким чином, машина захищає від стрілецької зброї калібру 7,62 мм. Екіпаж становить 3 людини, а відділення для десанту може вмістити 8 чоловік. Повна маса броневаномобіля - 8 т. Довжина становить 5650 мм, ширина - 2450 мм і висота – 2300 мм. Колісна база дорівнює 3400 мм.

Автомобіль комплектується 6-циліндровим двигуном Volvo TAD620VE робочим об'ємом 5,7 л і потужністю 211 к. с. З ним агрегатується автоматична, 5-ступінчаста коробка передач Allison 1000 CP. Мається двоступенева роздавальна коробка передач, з блокуванням міжосьового диференціала. Підвіска коліс - незалежна, важільно-торсіонна. Застосовуються безкамерні шини Michelin XZL MPTTL 365/80 R20.

«Тритон-01» може плавати, для чого в задній частині встановлені два гребних гвинта. Максимальна швидкість на воді - 10 км/год, а на автошляхах - до 110 км/год. Запас ходу досягає 700 км.

Бронеавтомобіль озброєний кулеметом калібру 12,7 мм, а також автоматичним 40-мм гранатометом. Для спостереження та прицілювання застосовується кольорова CCD камера з подвійним полем зору, Неохолоджувана тепловізійна камера, лазерний далекомір, а також кольоровий 12-дюймовий РК дисплей.

Управління озброєнням здійснюється по горизонталі на 360 градусів, по вертикалі від -7 до +60 град. Наведення з високою швидкістю: по горизонталі від 45 град. в секунду; по вертикалі - від 30 град. в секунду. Наведення з низькою швидкістю: по горизонталі до 0,15 град. в сек. Є також стабілізація в двох площинах, а також автосупровід.

(www.ukrmilitary.com/2015/10/triton-01.html)

Снайперська гвинтівка «Нічний Хижак» має дальність прицільного пострілу 4000 метрів

Снайперська гвинтівка «Нічний Хижак», що розроблена у 2015 році, має калібр 14,5 мм під штатний кулеметний патрон 14,5x114. Максимальна дальність прицільного пострілу 4000 метрів, кучність пострілу від 1 до 1,5 кутових хвилин. Її заплановано серійно виготовляти на заводі «Маяк», що входить до складу ДК «Укроборонпром».

Гвинтівка, або як її ще називають «Піхотна гармата», оснащена саунд-модератором нового покоління, який, крім малого звуку пострілу, забезпечує плавний перехід кулі з умов внутрішньої до зовнішньої балістики. Віддача з цієї «гармати» менш ніж у гвинтівки калібру 7,62 мм і тому мінімально впливає на якість пострілу. Штатні кулі завдяки

довжині ствола у 1330 мм мають початкову швидкість 1050 м/сек і без особливих проблем пробивають бронетранспортери, БМП, бронеавтомобілі, інженерні укріплення та броньовані гелікоптери. Завдяки винаходу українських зброярів – саунд-модератору нового покоління, який, крім всього, працює як балістичний холодильник, температура гвинтівки під час інтенсивного бою така ж, що і температура людського тіла. А це значно ускладнює її виявлення при відповідному маскуванні.

(<https://web.archive.org/web/20220210102355/https://armyinform.com.ua/2021/03/17/snajperska-gvintivka-nichnyj-hyzhak-maye-dalnist-pryczilnogo-postrilu-4000-metriv/>)

Кіровоградська область

Куницька І., Колосова В. **Одне з п'яти найбільших в Україні. У селі на Кіровоградщині доглядають за кладовищем німецьких солдатів**

У селі Карлівка Кіровоградської області розташоване одне з п'яти в Україні офіційних меморіальних кладовищ німецьких військових, які загинули під час Другої світової війни. Ці кладовища з'явилися після підписання угоди між Урядом України та Урядом Федеративної Республіки Німеччина в 1994 році про догляд за могилами загиблих воїнів в Україні та Німеччині, розповів Суспільному історик Олександр Чорний.

Меморіал у Карлівці належить до п'ятірки найбільших в Україні, говорить історик. Тут поховані понад 17 тисяч німецьких військових, які загинули в центрі та півдні України.

За словами екскерівниці краєзнавчого гуртка Наталії Мокряк, на кладовищі поховані понад 30 тисяч німців.

"Під час Другої світової у школах та лікарнях були розташовані німецькі госпіталі й там на подвір'ї ховали німецьких солдатів. Коли німці відходили, то не забирали їх. Могили зрівняли з землею, коли закінчилася війна, але місцеві пам'ятали, де саме ці поховання".

Олександр Чорний пояснив: "У радянські часи не переймалися щодо таких поховань, тому що це були солдати армії супротивника Радянського союзу у війні й до 1991 року подібні меморіали були неактуальні".

У 1994 році уряди Федеративної республіки

Німеччини та України підписали угоду, ініціатором якої стала Німеччина, про вшанування полеглих у часи Другої світової війни та догляд за могилами. В Україні — за німецькими, в Німеччині — за українськими.

Після підписання угоди, в середині 90-х років, в Україні почали споруджувати такі меморіали.

Крім Карлівки, такі кладовища є у Київській, Харківській, Херсонській та у Львівській областях.

Чому ці поховання з'явилися у селі Карлівка та як містяни ставилися до того, що на території села буде розташоване кладовище для німців.

Село в минулому — це стара німецька колонія Альт-Данциг, яка була створена у 1792 році. Карлівка належала російському офіцеру німецького походження, пояснила Наталія Мокряк. "Тому вибрали саме Карлівку. Але те, що тут буде поховання німців, місцевим жителям було складно прийняти. Що тут лежать вороги — усвідомити було важко, але люди змирилися".

За словами Наталії Мокряк, облаштування кладовища тривало майже три роки. "Багато місцевих приходили сюди на роботу. Вона була важка, але гарно оплачувана. Потім почали сюди привозити останки німецьких солдатів. На це кладовище не привозять по одному, їх привозять тисячами. Місцеві допомагали перепоховувати. Поняття "братська могила" у німців немає. Останки німців ховали в окремі труни".

Хто доглядає за могилами.

В Німеччині є спілка "Volksbund" по догляду за похованням солдатів Другої світової війни. В Україні є їх представництво. Влітку приїжджають робітники, косять траву та прибирають могили, пояснила Наталія Мокряк.

(<https://suspilne.media/502396-odne-z-pati-najbilsih-v-ukraini-u-seli-na-kirovogradsini-dogladaut-za-kladovisem-nimeckih-soldativ/>)

Фортеця Святої Єлисавети

Фортеця Святої Єлисавети – одна із найбільш вцілілих земляних

фортець на Україні. Фортецю збудували на землях, які належали Війську Запорізькому – Інгульська козацька Бугогардівська паланка. Указ про створення на правому березі Інгулу фортеці підписаний імператрицею Єлисаветою 11 січня 1752 року. Указ про будівництво фортеці датований 3 березня 1754 року. На території фортеці до її побудови були

поселення, тому що після зведення фортеці невдовзі відбувся великий ярмарок (у липні 1754 р.). Фортеця – це потужний блокпост у економічному, адміністративному, діловому і судовому відношеннях.

Будувати фортецю прибуває Гадяцько-Миргородський полк (1390 чоловік), який виконує за чотири місяці основні роботи. Під час робіт померло 72 козаків, 233 захворіло, а 855 – втекло. 12 червня 1754 року відбувся молебень закладки за церковним чиноположенням і святковий салют. Фортеця була побудована у жовтні 1754 р. у формі шестикутної зірки – шість бастіонів, шість рavelinів. Зверху споруджували палісад, або по-запорізькому «часник», – заточені дерев'яні колоди, які стояли по всій довжині рavelinів та бастіонів.

Фортеця навмисне побудована на нагірному березі річки Інгул (на правому березі). На лівому березі заселялося місто.

Почався конфлікт між запорожцями і чиновниками Російської імперії. Є свідчення з архіву Війська Запорізького: «...Росіяни нині Військо Запорізьке до решти вигубити хотять, для чого фортець, як ось Єлисавет і прочая, на цьому боці Дніпра пороблено і Військо Запорізьке зовсім у мішок убрате і щоб той мішок зав'язати, росіяни способу не обрали».

1769 рік. Фортеця витримала один єдиний штурм у своїй історії, коли на неї напало військо кримських татар. Насправді запорожці їх пропустили. Озброєння було поганим, застарілим, гармат було мало, часів петрівської доби. Армія кримських татар була потомлена і боялася вилазки з фортеці. Гарнізон не робить жодної вилазки. Побачивши, що небезпеки немає, армія кримських татар здобула

можливість грабувати прилеглі землі. В цей час Петро Румянцев, Олександр Суворов почали говорити про те, що ця споруда своєї функції не виконує, фортеця не захистила цю провінцію від пограбувань.

На валах ми можемо бачити дві гармати, у 1805 році їх поставили тут після ліквідації фортеці, вони є автентичними і доповнюють архітектурний ансамбль фортеці св. Єлисавети.

На місці сучасної лікарні були розташовані казарми, собор, гауптвахта, острог – всі споруди були дерев'яними, лише для князя Потьомкіна було побудовано кам'яний дім з 14 кімнатами.

Бастіон Андрія Первозваного (з якого видно школу №32 і будівлю управління статистики) зберігся, напевно, чи не найкраще. Артснаряди могли влучити лише у земляний вал і не могли зашкодити житловим будівлям, що були розташовані у центрі фортеці.

Вал навпроти виправної колонії обсипався, але це важливий пункт спостереження, з нього добре видно усе місто – як на долоні (видна зараз Інгульська шахта).

З часом фортеця занепадає, а місто стрімко розвивається. Кошовий отаман Петро Калнишевський має надію на повернення козацьких земель, йому вдається цього досягти. Але 1775 р. відбулася остаточна ліквідація Запорізької Січі як

козацької автономії.

Повне скасування фортеці Св. Єлисавети здійснилося 15 березня 1805 року. Фортечний гарнізон був розформований, але в казармах ще багато років розміщувався нестройовий батальйон (три інвалідні роти).

Фортецю завжди використовували учасники боротьби за владу – отаман Григор'єв захопив її у 1919 р., тут перебували і ув'язненні під час Української визвольної революції.

Видатна фортеця і тим фактом, що тут у тюрмі сидів під арештом учасник визвольних змагань Юрій Горліс-Горський, якого привезли на вали фортеці для розстрілу. Вояк, розвідник і письменник потрапив у полон у 1920 р. В його романі «Холодний яр» знаходимо: «В кількох кроках темніли плями розкопаної землі, здогадуюся – тут стріляють і закопують... Коли старший затримав крок, щоб зробити рух убік і пропустити мене вперед – плигаю на нього. Вхопивши за плечі і обернувши кругом себе, штовхаю його на задніх. Два постріли... крик... Скотившись клубком із валу, пускаюся бігти. Босий... в одній білизні. Біля ніг дзижчать кулі... До цього часу в грудях забиває дух, коли згадую той біг. Старт – смерть. Мета – життя і воля! Коли б хтось так бігав на спортивних змаганнях, зібрав би нагороди з цілого світу!...»

На місті фортеці є плани облаштувати впорядкований меморіально-історичний комплекс.

Матівос Ю. Фортеця Св. Єлисавети: історія виникнення // Місто на сивому Інгулі. – 2005. – С. 25-32.

Пашутин, А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-типография бр. Шполянских, 1897. – 311 с.

Фортеця Святої Єлисавети. Заснування. – Кропивницький: КОД, 2019. – 40 с.

Історична дата народження міста Святої Єлисавети // Наше місто. – 2018, 27 червня. – С. 14.

Петраков В. «Мундири, ментики, нашивки...»: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети // Освітнянське слово. – 2003. – Жовтень. – С. 8.

Підвисоцький В. Фортеця Святої Єлисавети. Заснування // 21-й канал. – 2017, 21 вересня. – С. 9.

Скочко Олена. Українські стежки фортеці Святої Єлисавети // Первая городская газета. – 2019, 1 августа. – С. 14.

Шляховий К. Фортеця Святої Єлисавети. Історична довідка. URL: <http://library.kr.ua/kray/shlakhovoy/fortecia.html>. (Дата звернення 10.09.2019)

Фортеця Святої Єлисавети. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Фортеця_святої_Єлисавети.
Кропивницький: Новий погляд на фортецю Святої Єлисавети. URL:
www.ugorod.kr.ua/news/2019-08-03-72223.html. (Дата звернення 10.09.2019)

(http://librarychl.kr.ua/kn_in/kraeznavcha-abetka/fortecja-sv-elisav.php)

Автономна Республіка Крим

Карпов В. БАЛАКЛАВА: ВІД ЦІЛКОМ ТАЄМНОГО ОБ'ЄКТА ДО ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО МУЗЕЙНОГО КОМПЛЕКСУ

Балаклава мальовничо розташувалася у невеликій затишній бухті, прихованій між високими скелястими горами і абсолютно непомітній з боку моря. Береги бухти були заселені з незапам'ятних часів. У V – VI століттях до нашої ери тут знаходилися поселення таврів. Це були дикі племена, що займалися землеробством, скотарством і піратством. Пізніше у Балаклаві оселилися греки, які назвали бухту «Сюмболон лимпе», – Гавань ознак, символів. За часів Римської імперії в місті стояв гарнізон легіонерів, про що свідчить виявлений в 1996 р. під час археологічних розкопок храм Юпітера – заступника римлян.

В середині XI століття в місті облаштувалися генуезці і назвали його Чембало, за назвою фортеці, руїни якої підносяться на Кріпосній горі на лівому (східному) березі Балаклавської бухти.

Чембало має форму неправильного чотирикутника. У фортеці лише три стіни, четверту – південну – заміняє глибоке провалля.

У 1357 р. у Балаклаві споруджено перший християнський храм Дванадцяти Апостолів, про що свідчить напис на одному з каменів стіни храму. У 1475 р. фортецю і місто захопили турки. Вони дали їм назву Балик Юве (риб'яче гніздо), звідси і пішла сучасна назва міста Балаклава. В період правління Катерини II Російська імперія починає війну з Туреччиною за приєднання Криму. У 1783 р. Кримський півострів став частиною Російської імперії.

В кінці XIX – початку XX ст. Балаклава стає популярним курортним містечком. Тут будуються дачі і пансіонати. Особливо інтенсивно забудовується Західний берег. За проектом архітектора Н. П. Краснова (автора проекту Лівадійського палацу) була побудована вілла князя Апраксина (не збереглася), зводяться дачі князя Юсупова, графа Сумарокова-Ельстона, князя Гагаріна, дача «Фата Моргана» інженера А. М. Завадського.

У 1887 р. на Набережній (східний берег), відкривається перший балаклавський готель «Гранд» – (нині наб. Назукина, 3), пізніше будується готель «Росія» з павільйоном на набережній, власником готелю був Л.Г. Бісті (нині наб. Назукина, 21).

На початку ХХ століття самотутня і небагатолюдна Балаклава стає справжньою обителлю муз художників, письменників і музикантів. А. Грін, А. Міцкевич, Л. Українка, Л. Собінов, В. Жуковський, І. Бунін, А. Купрін, А. Толстой, М. Горький і багато інших приїжджали сюди черпати натхнення. У роки Великої Вітчизняної війни біля руїн фортеці Чембало обривався південний фланг величезного радянсько-німецького фронту.

В кінці 40-х років ХХ століття у СРСР була прийнята «Комплексна програма із захисту основних військових і промислових об'єктів від наслідків ядерної зброї». 11 червня 1952 р. Рада Міністрів СРСР прийняла рішення про будівництво секретного військово-морського протиатомного комплексу на західному березі Балаклавської бухти. Так у Балаклаві розпочалося будівництво ядерного арсеналу, ремонтної бази для підводних човнів, а також запасного командного пункту 14-ї дивізії підводних човнів. А Балаклава протягом п'ятдесяти років була основною базою підводних сил Чорноморського флоту – вона використовувалася як військово-морський форпост.

Ім'я міста зникло з географічних карт, а в'їзд до нього навіть для жителів Севастополя (адміністративною частиною якого була Балаклава) дозволяли лише за спеціальними перепустками, наявність яких перевірялася на військових контрольно-перепускних пунктах.

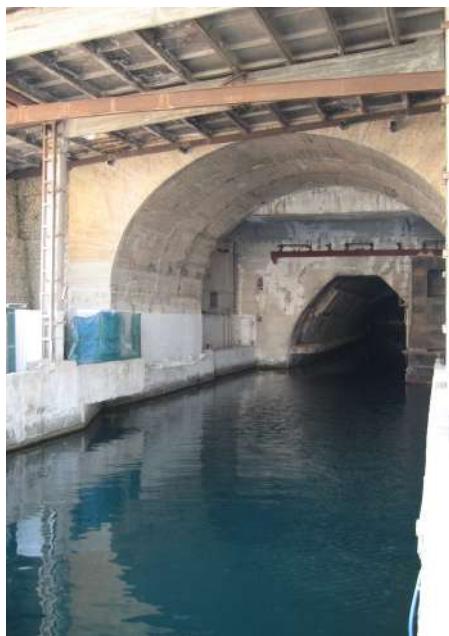
Ядерний арсенал під кодовою назвою «Об'єкт 820» і ремонтний завод під кодовою назвою «Об'єкт 825» розмістилися всередині гори Таврос, на лівому березі Балаклавської бухти. Будувалися вони одночасно і представляли єдиний комплекс підземних споруд, але підпорядковувалися різним військовим відомствам. Підземний завод по ремонту підводних човнів і арсенал – єдина система підземних споруд – сукупність приміщень, кожне з яких мало своє призначення і патерн (транспортний коридор), що сполучають їх. Більшість з них в плані мають дугову форму. Це спеціальний будівельний прийом. Така конфігурація лінійно витягнутих приміщень робила їх стійкішими до руйнівного впливу ударної хвилі під час можливої ядерної атаки.

З'єднує територію заводу і арсеналу підземний канал, що прорізає гору Таврос наскрізь. Його довжина – 608 м, глибина – 8 м, ширина каналу змінюється від 10 до 24 м.

Вхід і вихід з підземного каналу ремонтного заводу (об'єкт 825) захищалися залізобетонними батопортами (морськими засувками). Масивні споруди, вагою 120-150 тонн, надійно могли захистити об'єкт під час ядерного вибуху. Аби потрапити в приміщення заводу, потрібно було пройти декілька пропускних пунктів, на яких відбувалась зміна одного типу перепусток на інший. Всі, хто працював на підземному заводі, давали підписку про нерозголошення військової таємниці.

На території підземного заводу виділялися кілька виробничих ділянок: переддоковий майданчик з сухим доком, мінно-торпедна частина і основні виробничі площі.

Структурно весь об'єкт можна розділити на три поверхи: нульовий – насосне господарство і засоби комунікацій, перший поверх – виробничі цехи, заводські служби і другий – запасний командний пункт.

Особливим інженерним вузлом був сухий док, саме в ньому після відкачування води (для цього і існувало насосне господарство) проводився ремонт підводних човнів.

Переддоковий майданчик, призначався для підвезення матеріалів, необхідних для ремонту підводного човна. На ньому розташовувалися: великий розточувальний верстат для розточування сальників головного валу підводного човна, стоянка електрокарів і спуск до насосної станції, що призначалася для відкачування води з сухого доку при докуванні

підводного човна.

Мінно-торпедна частина призначалася для підготовки і перевірки боезапасу для підводних човнів. На робочих ділянках мінно-торпедної частини торпеди заповнювали енергокомпонентами, перевіряли електричні схеми мін і торпед, апаратуру самонаведення, герметичність. Басейн-кесон з підсвічуванням дна використовувався для перевірки герметичності торпед. Розгерметизацію схеми

торпеди визначали по бульбашках повітря. Малим транспортним коридором підготовлені торпеди доставлялися з мінно-торпедної частини до водного каналу, де їх приймали підводники і доставляли в склад підготовлених торпед на територію арсенальної частини комплексу.

Надійно замкнутий багатотонними батопортами, завод міг тривалий час функціонувати в автономному режимі. Для цього тут була передбачена вся життєво необхідна інфраструктура: дизельна електростанція, запаси пального, прісної води, продовольства, хлібопекарня, їдальня, душові і навіть санчастина. Подачу очищеного від радіоактивного пилу повітря повинні були забезпечувати спеціальні вентиляційні установки. При необхідності, в «надрах» об'єкту 825 можна було укрити від ядерного нападу і зберегти до 7 підводних човнів разом з їх екіпажами.

З 1967 р. у виробничій частині був обладнаний запасний командний пункт (ЗКП) 14 дивізій підводних човнів, дві бригади з її складу і управління знаходилися в Балаклавській бухті. У Балаклавській бухті базувались: 12 малих підводних човнів проекту А 615, 8 підводних човнів 613 проекту, 3 ракетні підводні човни 644 проекту, 2 човни 640 проекту, 1 середній підводний човен, плавбази «Буг», «Ельбрус» і 2 морських суховантажних баржі. Ремонтний завод був спроектований для ремонту підводних човнів так званого проекту 613. Їх будівництво почалося в 1950 р. на заводі «Червоне Сормово» в Горькому (Нижньому Новгороді), на території України такі човни будувалися в Миколаєві. Ці човни були найбільшою серією радянських дизельних підводних човнів, всього їх було випущено 215 одиниць. Човни цього проекту були на озброєнні Військово-морського флоту Радянського Союзу з 1951 р. і до кінця існування СРСР, а потім ще три роки служили в Чорноморському Флоті Росії, всього – 43 роки! За надійністю, боєздатністю і популярністю серед моряків-підводників, човни 613-го проекту історики порівнюють із знаменитою трилінійною рушницею зразка 1891 р., яку цінувало не одне покоління солдатів. Довжина човна 613 проекту – 76 м, ширина – 6,3 м, осідання – 4,6 м, 2 дизельних 37-д двигуна і 2 електричних ПГ-101. На озброєнні човна перебували: 12 торпед (2

кормових і 4 носових торпедних апарати), 24 міни АМД-1000. Ядерні заряди були розміщені в торпедах.

Модифікацією проекту 613 були підводні човни проекту 644, які могли нести додатково 2 крилаті ракети з ядерними зарядами. Саме на підводні човни 613-го проекту і був конструктивно розрахований Балаклавський завод. У канал могли заходити човни і іншого проекту – 633-го. Їх почали будувати в 1957 р., досі ці човни вважаються одним з найкращих проектів дизельних підводних човнів другої половини ХХ століття. Ці човни були на озброєнні семи держав, а будували їх, окрім СРСР, ще і в КНДР і КНР. Таким чином, Балаклавський завод будувався цілеспрямовано для «кістяка» підводного дизельного флоту Чорноморського басейну.

Не менш цікавий і ядерний арсенал. Ядерні арсенали – особливі технічні об'єкти і інженерні споруди. Арсенал або ремонтно-технічна база по підготовці озброєння для кораблів, підводних човнів і ракетних берегових частин складається з локальної і технічної зон. У ньому зберігалися бойові головні частини для торпед і ракет, у тому числі і ядерні, а

також вироблялися регламентні роботи з обслуговування і збирання виробів.

Після розпаду Радянського Союзу в грудні 1991 р. почалася розбудова державності України і інших колишніх республік, а це передбачало створення власних Збройних Сил. Становлення ВМС України відбувалося у досить складних політичних умовах, коли поширювалася блокада всіх документів і інформації з Міністерства Оборони України. На Чорноморському флоті була створена організаційна група ВМС України, куди увійшли офіцери, що першими запрягнулися на вірність Україні.

5 квітня 1992 р. вийшов указ Президента України Леоніда Кравчука «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України», в якому наказувалося сформувати ВМС на базі Сил Чорноморського флоту, дислокованих на території України. 6 квітня 1992 р. Указом Президента України командуючим ВМСУ призначений контр-адмірал Борис Кожин.

8 квітня 1992 р. підписана директива МО України «Про реформування ВМС України». 29-30 квітня 1992 р. в Одесі відбулися переговори державних делегацій

України і Росії по Чорноморському флоту. Було підписано спільне комюніке. Балаклавські об'єкти ще задовго до розпаду СРСР почали вичерпувати свої технічні ресурси. Човни новітніх моделей сюди на ремонт заходити не могли, а човни проектів 613, 644 і 633 поступово знімалися з озброєння. При розпаді Союзу, закінченні епохи холодної війни і відмові України від ядерної зброї об'єкти 820/825 взагалі стали анахронізмом. У 1991-1994 рр. підводні сили Росії залишили Балаклавську військово-морську базу. Все рухоме устаткування з арсеналу і заводу було вивезене. Об'єкти 820 і 825 були передані під юрисдикцію України. Проте більшість конструктивних елементів інженерної і технічної інфраструктури об'єктів не збереглося – були демонтовані і вивезені. ВМС України формують з'єднання надводних і підводних кораблів, морської авіації, підрозділів морської піхоти і військ берегової охорони. Відбуваються оперативно-тактичні навчання за участю кораблів флоту, авіації і морської піхоти. У другій половині 1997 р. завершився розподіл Чорноморського флоту колишнього СРСР.

Військово-Морським Силам України було передано 43 бойових корабля, 132 судна і катери, 12 літаків, 30 вертольотів, 227 берегових об'єктів, а також велика кількість техніки, озброєння, боєприпасів та іншого майна. І сьогодні основним завданням ВМС України є підтримка колективної безпеки на морі, недопущення терактів і охорона водних рубежів держави спільно із загоном морських прикордонників.

Але була поставлена під сумнів необхідність реконструкції і подальшого розвитку Балаклавського підземного протиатомного комплексу – цієї унікальної пам'ятки воєнної історії, техніки і будівництва, що дивує своїм розмахом, широтою задуму, конструкторським талантом. 29 липня 2002 р. був підписаний Указ Президента України про створення на базі Балаклавських підземних об'єктів: ремонтного заводу і арсеналу філії Центрального музею Збройних Сил України – музейного комплексу «Балаклава», який спеціалізувався б на висвітленні військово-морської історії. З 1 червня 2003 р. музейний комплекс розпочав свою роботу.

Планом розвитку Військово-морського музейного комплексу «Балаклава» передбачено відновлення і збереження інфраструктури колишніх секретних підземних споруд, створення експозицій, присвячених історії розвитку Військово-морського флоту в період «холодної війни», висвітлення діяльності Військово-Морських Сил України.

А Балаклавська бухта і сама Балаклава, де мешкає більше 20 тис. осіб, сьогодні демілітаризована і перетворюється на один із центрів яхтового туризму.

(http://warhistory.ukrlife.org/2_09_8.html)

Естер Ожешко. Наслідки Кримської війни. Як Російська імперія перестала бути «жандармом Європи» (фотогалерея)

165 років тому, 25 лютого 1856 року, відкрився Паризький конгрес – багатосторонні міжнародні переговори з метою завершення Кримської війни, після закінчення яких були підписані Паризькі трактати. У конгресі взяли участь представники Росії, Франції, Англії, Австрії, Сардинії, Османської імперії, а також Пруссії. Паризький мирний договір повністю змінив міжнародну ситуацію в Європі, він став стрижнем європейської дипломатії аж до франко-пруської війни 1870-1871 років. Дев'ята за рахунком російсько-турецька війна почалася в жовтні 1853 року, вважає севастопольський історик Костянтин Колонтаєв. Однак, на відміну від попередніх війн, на стороні Османської імперії проти Росії виступили Англія і Франція, до яких незабаром приєдналося північноіталійське королівство, яке в Російській імперії називали Королівство Сардинія. Війна набула практично світового характеру: бойові дії йшли в Тихому океані (місто Петропавловськ-Камчатський), на півночі (Соловецький монастир), в Балтиці (Кронштадт, Свеаборг, фортеця Бомарзунд на Аландських островах) і на Кавказі (Карс), але оскільки основні сили протиборчих сторін знаходилися в Криму під Севастополем, війна отримала назву «Кримська». Причини та перебіг Кримської війни мали складний геополітичний характер. З одного боку, було невдоволення в правлячих колах тодішніх великих європейських держав (Англії, Австрії і Франції), посилення позицій Російської імперії в Європі після Європейських революцій 1848-1849 років, які потрясли Європу, але абсолютно не торкнулися Росії, а з іншого – боязнь того, що набираюча міць Російська імперія знищить Османську і, захопивши протоки між Чорним і Середземним морями, створить загрозу будівництва найважливішого міжнародного транспортного морського шляху в вигляді Суецького каналу. Історик і журналіст Сергій Громенко вважає, що наслідки Кримської війни можна оцінити так: «По-перше, вперше після Наполеонівських воєн Британія і Франція виступили на одній стороні у військовому конфлікті і заклали основи подальшого співробітництва. По-друге,

зазнавши поразки, Росія не тільки перестала бути «жандармом Європи», а й була змушена приступити до кардинальних внутрішніх реформ. Але головне – битва за Севастополь породила в російському суспільстві міф про «героїчну оборону» і «місто російської слави», наслідки якого відчуються донині».

За словами севастопольського історика Костянтина Колонтаєва, за сім років до початку Кримської війни, в 1846 році, утворилося європейське міжнародне товариство «Société d'études du canal de Suez», яке ставило перед собою мету почати будівництво Суецького каналу. У цьому європейському об'єднанні найбільш видатними діячами були інженери: француз Талабо, англієць Стефенсон і австрієць генуезького походження Негреллі.

Вільям Сімпсон – шотландський художник. Під час очікування падіння Севастополя йому було доручено писати картини зі сценами взяття міста, щоб після події опублікувати їх в популярній тоді газеті «Illustrated London News».

картина «Поранені чекають евакуації з Балаклави»

Через два роки після початку Кримської війни французький дипломат, керівник будівництва Суецького каналу Фердинанд де Лессепс отримав концесію від віцекороля Єгипту Саїда-паші, з яким де Лессепс познайомився, будучи французьким дипломатом в 30-х роках XIX століття. Саїд-паша

схвалив створення компанії для будівництва морського каналу, відкритого для кораблів усіх країн. Проектування каналу було доручено інженеру Луї Ліна де

Бельфону. У 1855 році почалося будівництво Суецького каналу. Дата початку була обрана не випадково: тоді вже було ясно, що Російська імперія програє Кримську війну

Під час бойових дій Кримської війни з весни 1854 на морі панував військовий флот союзників, а на суші бойові дії з вересня 1854-го і до липня 1855 року точилися з перемінним успіхом. В результаті після кількох кровопролитних битв і штурмів французькі війська заволоділи ключовою позицією в обороні Севастополя – Малаховим курганом, що зумовило результат Севастопольської оборони.

britishmuseum.org/public-domain

Після цього головнокомандувач російськими військами в Криму князь Горчаков за одну ніч перевів свої війська на Північну сторону Севастополя. Місто підпалили, порохові погреби підірвали, військові судна, що стояли в бухті, затопили. Союзники, проте, не наважилися переслідувати російські війська, вважаючи місто замінованим, і тільки 30 серпня (11 вересня) 1855 року увійшли в руїни Севастополя, що димилися

За підсумками програної Кримської війни Російська імперія підписала Паризький мирний договір, який забороняв їй мати військовий флот на Чорному морі і будувати приморські фортеці, а також поступилася Молдавському князівству володіннями в гирлах Дунаю і частиною Південної Бессарабії з містами Ізмаїл та Кілія і

прилеглими до них територіями

Про Кримську війну нагадують численні пам'ятники на території Севастополя. На Північній стороні міста знаходиться Братське кладовище. Там поховані герої Кримської війни XIX століття: контрадмірал Федір Нарбут, командувач

російськими військами в Криму князь Михайло Горчаков і командувач обороною Севастополя Степан Хрульов

Могили, що знаходяться на Братському кладовищі, є пам'ятником історії, але поступово руйнуються, стверджує виконавчий директор Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних пам'яток (ICOMOS)

ЮНЕСКО Олена Сердюк.

«Якщо є надгробні споруди, то це пам'ятники історії і архітектури. Але, в даному випадку, мова йде, перш за все, про історичну пам'ять і про історію самого Криму. Незалежно від того, – це Кримська війна чи Друга світова – ці могили є свідченням історії Криму і є пам'ятками історії. Це означає, що реставрувати цвинтар має держава. За міжнародним правом, а саме – другим протоколом Гаазької конвенції – це обов'язок Росії – країни, яка окупувала Крим», – пояснила експерт.

Панорама «Оборона Севастополя в 1854-1855 роках» – ще один пам'ятник історії. Автор панорами Франц Рубо поклав в основу свого твору епізод

севастопольської епопеї – бій на Малаховому кургані в 1855 році. У цей день 75-тисячна російська армія успішно відбила натиск 173-тисячного англо-французького війська. Роботу над Панорамою художник почав у 1901 році. Полотно розміром 14 на 115 метрів писалося в Мюнхені, а в 1904 році було доставлено в Севастополь. До 50-ї річниці оборони Севастополя, в 1905 році, Панораму відкрили для загального огляду

Виставка якорів з російських і англійських військових кораблів біля будівлі Панорами «Оборони Севастополя в 1854-1855 роках»

Гарматні ядра біля будівлі Панорами

З 1994 року військово-історичні реконструктори з різних країн

регулярно відтворюють на території Севастополя події і обставини епохи Кримської війни

(<https://ua.krymr.com/a/photo-yak-rosiyska-imperiya-perestala-buty-zhandarmom-yevropy/31138425.html>)

Франція візьме в концесію кладовище в Севастополі

Севастополь передасть на баланс Франції французьке кладовище часів Кримської війни 1854-1856 рр.

Як повідомили УНІАН у відділі у справах преси та інформації Севастопольської міської державної адміністрації, зокрема, можливість концесії французького кладовища часів Кримської війни 1854-1856 років обговорили в ході зустрічі в Севастополі заступник голови СМДА Володимир АРАБАДЖІ та Надзвичайний і Повноважний Посол Франції в Україні Жак ФОР.

Як зазначив посол, «французьке кладовище перебуває в непоганому стані, але воно потребує постійного догляду й збереження. У зв'язку з цим французька сторона пропонує взяти на себе всі витрати з утримання й збереження кладовища, якщо місто Севастополь погодиться нам його передати».

У повідомленні підкреслюється, що сторони досягли «повного взаєморозуміння з цього питання».

Довідка УНІАН. Після закінчення Кримської війни 1854-1856 років на території Севастополя опинилося декілька французьких кладовищ, від Камишової бухти до Байдарської долини. Із часом французький уряд наполіг на похованні своїх генералів, офіцерів і рядових на збірному некрополі, неподалік від колишньої головної квартири французької армії. У 1863 році французи влаштували військовий некрополь, площею близько одного гектара.

За різними джерелами, в період Кримської війни втрати французів становили від 45 тис. 874 людини до 95 тис. 615 осіб.

У 1982 році некрополь було зруйновано. Восени 2004 року французька делегація брала участь у відкритті французького меморіального комплексу, побудованого на кошти Французької Республіки. Меморіал знаходиться на території колишнього французького військового некрополя, на 5-му кілометрі Балаклавського шосе.

(www.unian.ua/common/546360-frantsiya-vizme-v-kontsesiyu-kladovische-v-sevastopoli.html)

Беляєва М. СЕКРЕТНИЙ ОБ'ЄКТ "ФЕОДОСІЯ-13", АБО ЯК МЕШКАНЦІ КРИМУ ОПИНИЛИСЯ НА ЯДЕРНІЙ ДІЖЦІ

1994-й. Будапештський меморандум і гарантії суверенітету та безпеки для ще зовсім "зеленої" України від західних партнерів. Майже 10 років потому – так званий тузлинський конфлікт і неочевидна, однак таки перемога Києва. 2010-й – Харківські угоди пера Януковича та Медведєва. Не мине і п'яти років, як Україна спостерігатиме за анексією Криму російськими військовими та зрадою переважної більшості тамтешніх українських армійців, що перейдуть під "патронаж" Федерації. Чотири роки анексії не минуть безслідно. І поки міжнародна спільнота

"вельми занепокоєна" ситуацією в Криму та на сході України, джерела інформують: Росія давно узялася до реставрації на півострові ядерної бази.

Об'єкт "Феодосія-13". Що відомо про нього і чим жило секретне закрите селище півстоліття тому – взялися з'ясувати журналісти 5.UA.

УДАРНІ ТЕМПИ БУДІВНИЦТВА

Колишній секретний об'єкт СРСР розташовувався неподалік Судака, точніше – в урочищі Кизилташ (пер. як "Червоний камінь" – ред.). Саме там радянська влада облаштувала так зване "Підприємство поштова скринька 105" або об'єкт

"Феодосія-13" – сховище ядерних бомб у Криму.

Питання ядерного арсеналу постало для СРСР ще по завершенню Другої Світової. Бомбардування Хіросіми і Нагасакі не могло залишитися непоміченим керівництвом величезної країни. Саме тоді виникла ідея про облаштування сховища ядерної зброї – подалі від сторонніх очей і при цьому в достатньо захищеному місці. Кримські скелі якомога краще відповідали завданням, поставленим радянською верхівкою. До слова, це не єдиний військовий об'єкт на території Криму, здатний витримати ядерний удар завдяки товщі природних скель. Завод із ремонту підводних човнів у Балаклаві – також колись закритому й засекреченому місті – може похизуватися подібними характеристиками.

Грандіозне будівництво розпочалося ще 1951-го року. Дозвіл на спорудження "підприємства середнього машинобудування" у Краснокам'янці роком раніше дала Президія ВР УРСР. Будувати режимний об'єкт за усталеною радянською традицією мали ув'язнені. Їх разом з найліпшим у Союзі обладнанням до Криму доправляли закритими ешелонами. На військових потребах у СРСР не економили, тому устаткування й матеріали для будівництва відрізнялися винятковою надійністю.

Курував проектом особисто голова НКВС Лаврентій Берія. І хоча до Кизилташу він так жодного разу і не потрапив, контроль за виконанням робіт був суворим. Неподалік об'єкта "Феодосія-13" колись розташовувався Кизилташський

монастир. Його разом зі супутніми спорудами радянська влада наказала підірвати. Від монастиря не лишилося навіть руїн – такої потужності був вибух.

ГІРКА ДОЛЯ БУДІВНИЧИХ, АБО ВДЯЧНІСТЬ СОЮЗУ

Складність полягала не лише в засекреченості будівництва, а ще й у рельєфі місцевості. Тому працювали тут переважно ті, хто мав досвід ведення гірських і шахтних робіт. Табір, або ж військове містечко, налічувало від 2,5 до 3 тисяч осіб. Вони мешкали у тимчасових бараках, збудованих у лісі неподалік. Були серед будівничих і вільні найманці, так би мовити ентузіасти.

Хтось зводив штольні, інші – працювали над спорудами менш важливими (школа, дитячий садок, шпиталь та електростанція для майбутніх працівників закритого селища). Будували цілодобово, як і завжди – "ударними темпами". Гриміли вибухи – так готували майданчики для наземних споруд у скальному ґрунті.

А вже 1955-го об'єкт здали. Два роки по смерті вождя Йосипа Сталіна, але його методи – не забуті. Усі три тисячі осіб, зокрема і вільні найманці, були розстріляні та захоронені неподалік колишнього місця роботи – в одній зі скель Кизилташа. Тільки так радянська влада могла засекретити всі відомості про об'єкт "Феодосія-13".

Однак у Росії архіви і досі засекречені, тож цілком ймовірно, що історія про будівництво "Підприємства поштової скринька 105" – це лише частина правди, яку так ніхто і не дізнається.

УНІКАЛЬНІСТЬ ОБ'ЄКТУ "ФЕОДОСІЯ-13"

Працівники, попри все, будували сумлінно. У скалі їм довелося пробити тунель довжиною у 2 км, розміри якого не поступалися метрополітену російської столиці. У кожному приміщенні – власна система контролю мікроклімату. Надто великим був ризик виникнення НС. Усе сконструювали так, що об'єкт міг витримати ядерний удар.

"Серця" атомних бомб – нейтронні джерела – перевіряли постійно. Робилося це вручну. Контролер мав на перевірку трохи більше як 40 сек., адже у перших

зразках бомб нейтронне випромінювання було постійним. У приміщенні від цього постійно перегорали лампи.

Цех для складання атомних бомб оснастили електрокраном. Там же розміщувалося обладнання для перевірки електронних систем атомних бомб. За наказом керівництва були збудовані й вузькоколійки для підвезення снарядів на вагонетках. Ззовні розміщувалася електростанція, однак навіть якби вибухова хвиля перетворила її на пил, всередині комплексу розміщувався атомний дизельний генератор.

Крім оснащення об'єкту зсередини, чималий обсяг робіт було проведено і згори. Військові, в'язні й вільні найманці звели шпиталь з унікальним медичним обладнанням, дитячий садок, школу, житлові будинки для працівників "поштового підприємства", автобазу та магазин.

КОНСПІРАЦІЯ, АБО ЯК НАРОДЖУЮТЬСЯ ЛЕГЕНДИ

Не дивно, що рівень секретності об'єкту був надзвичайно високим. Усе селище огородили колючим дротом у три ряди. Між ними постійно курсували озброєні патрулі. Саме ретельна охорона території та її таємниць призвели до виникнення численних легенд і міфів про цю місцевість.

Однак нині відомо достеменно, що як і сотні підприємств Міністерства середнього машинобудування СРСР, об'єкт у цілях безпеки мав назву, позбавлену будь-яких географічних подробиць – "Підприємство поштова скринька 105". Пізніше адреса селища змінилася: "м. Сімферополь, абонентська скринька 99". Згодом з'явилися назви вулиць, а мешканці отримали сімферопольську реєстрацію, яку пізніше (у 1960-х) змінили на феодосійську. З того часу селище отримало назву "Феодосія-13". Але місцеві між собою називали його старою назвою – Краснокам'янка.

Директорка місцевої середньої загальноосвітньої школи Ніна Бігунова пригадує:

"Ситуація була такою, що коли випускникам видавали атестати, то в "прописці" значилося: Москва, К160. Крім того, у трудовій книжці в мене і досі стоїть запис: "Урочисто клятвені зобов'язання прийняв", хоча, як ви розумієте, школа жодних таємниць не зберігала".

Навіть виїхати з селища було непросто. Наприклад, для поїздки у Феодосію місцеві мали написати спеціального листа у штаб і лише потім (у разі отримання дозволу) з'являлася можливість виїзду.

На території Краснокам'янки діяв "сухий закон", тривалий час було заборонено користуватися фотоапаратами. 1955-го року цю заборону скасували, проте фотографії дозволили робити винятково у приміщеннях або ж так, аби гори та спеціальні споруди не потрапляли в об'єктив. Навіть вимовляти вголос "атомна бомба" вважалося чимось на кшталт табу – лише "вириб № такий-то".

РОЗВАЛ СОЮЗУ ТА ПОДАЛЬША ДОЛЯ "ФЕОДОСІЇ- 13"

Що трапилося з режимним об'єктом та закритим селищем після розвалу СРСР? Від шпиталю лишилися голі стіни, припинив працювати і кінотеатр, збудований у Краснокам'янці для місцевих.

1992-го року Україна оголошує неядерний статус. Двома роками пізніше зі сховища ядерної зброї знімають гриф "Цілком таємно", а ще за два – з території урочища Кизилташ вивозять усі атомні запаси. Вони прямують до Росії – правонаступниці ядерного потенціалу колишнього СРСР.

На території з'являються могильники – але не радіоактивних відходів, а інструментів та матеріалів, якими користувалися працівники "Підприємства поштова скринька 105" у роботі з атомними снарядами.

2000-го сюди приїжджають англійські фахівці – прагнуть переконатися, що рівень радіації у нормі. Перевірка підстав для хвилювання не дає, тож вони повертаються на туманний Альбїон.

"ТИГРЯТА" КРИМУ, АБО ЄДИНА ЗГАДКА ПРО...

Єдине, що нагадувало про сувору секретність колишнього ядерного об'єкта – полк спеціального призначення МВС України "Тигр". Він перебував в урочищі аж до самої анексії Криму восени 2014 року. Спершу, звісно, у Краснокам'янці облаштувалися морпіхи, а вже 2004 року їх замінили спецпризначенці.

"Тигр" свого часу відкривав ще президент Леонід Кучма – для придушення акцій громадської непокори та інших подібних заходів. Улітку спецпризначенці активізувалися: охороняли порядок, патрулювали вулиці в Алушті, Джанкої та Керчі. В урочищі Кизилташ для бійців збудували справжній стрілецький полігон.

Під час епідемії пташиного грипу "Тигр" контролював ввезення птиці до України, а 2012-го охороняв безпеку на людних локаціях футбольного "Євро".

Інформації про те, скільки "тигрят" залишили півострів після анексії, немає. Однак відомості про українських військовослужбовців, які 2014-го перейшли на бік агресора, невтішні. Чи то так вплинула ідея "руського міра", чи віра у світле майбутнє під крилом Путіна, чи занадто довго російські військові пліч-о-пліч з

українськими перебували у Криму на підставі двосторонніх домовленостей з РФ...Тепер відповісти на ці запитання доволі важко.

"На аеродромах Криму і на військово-морській базі Севастополя наявні бойові кораблі і підводні човни. Ядерні боєзаряди розміщені на території Південного військового округу РФ. Заряди можуть доставити або на територію Криму – у разі ухвалення відповідного рішення – для обладнання засобів доставки, або ж ці ядерні боєприпаси можуть поставити на літаки, коли їх буде перекинуто на аеродроми Південного військового округу. Після цього зброя буде готова до бойового застосування", – заявив тоді представник ГУР Міноборони.

Відкриті джерела дозволили розслідувачам InformNapalm ідентифікувати підрозділи військ Нацгвардії РФ та РХБЗ (Війська радіаційного, хімічного та біологічного захисту ЗС Росії – ред.). Ті окупант розмістив на колишньому об'єкті "Феодосія-13".

У мережі того ж таки 2016-го з'явилися фотографії необачних бійців Росгвардії – Ільяса Хайрулліна та Івана Ісарова (військовослужбовці Північно-Кавказького регіонального командування Нацгвардії РФ). На кадрах, що їх розмістили в мережі, – шеврони та емблеми військ ЗС РФ і навіть сам об'єкт на видноколі помітно.

Українські та зарубіжні експерти раніше неодноразово зверталися до теми гіпотетичної загрози такого кроку з боку Росії (розміщення на колишніх секретних об'єктах СРСР у Криму ядерної зброї – ред.), але тепер ми бачимо цілком реальні докази, що базуються на конкретних OSINT-розслідуваннях. Жителі окупованого Криму стають не просто заручниками – вони переходять до розряду людей, яких посадили як на пороху, так ще й на "ядерну" діжку", – констатувала два роки тому міжнародна розвідувальна спільнота.

ТОЧКА НЕПОВЕРНЕННЯ: ЩО ВІДБУВАЄТЬСЯ НА ОБ'ЄКТІ "ФЕОДОСІЯ-13" НИНИ

Торік в Генштабі ЗСУ знов згадали про об'єкт "Феодосія-13". Віктор Муженко заявив: Росія відновлює об'єкти для зберігання ядерної зброї на території анексованого Криму.

"Нарощування російської військової присутності в Криму напевно передбачає розміщення зброї масового ураження, проводяться роботи з відновлення можливостей щодо зберігання ядерних боєприпасів. Мається на увазі об'єкт "Феодосія-13", та створюються умови для базування стратегічної авіації на аеродромі в Гвардійську. У нас немає поки інформації про переміщення ядерних боєприпасів, ядерних зарядів, але такі роботи проводяться. Це теж є демонстрацією, психологічним тиском та, по великому рахунку, можливістю розміщення ядерних боєприпасів на цих об'єктах", – повідомив начальник Генштабу Віктор Муженко у червні 2017-го .

На травень 2018-го ситуація лишень погіршилася. Низка непрямих ознак і відомостей вказують на наявність, щонайменше, кількох ядерних боєголовок на території анексованого Криму, повідомив лідер кримськотатарського народу Мустафа Джемільєв.

"З приводу ядерного арсеналу. Ні наша розвідка, ні розвідка НАТО чітко не підтверджують його наявності в Криму. Вони кажуть, що таке ймовірно, але доказів поки що немає. Проте, у нас є інформація з місця, а також від джерела з Москви про те, що у них там вже є ядерні боєголовки", – зазначив Джемільєв.

Він же додав: з перших днів анексії російська влада у терміновому порядку "почала реставрувати ядерну базу", про яку довго не згадували – з часів підписання Будапештського меморандуму.

"Спочатку туди могли заїжджати вантажники, які возили матеріали, зокрема і кримські татари. Але на якомусь етапі всіх цих робітників

усунули і залучали людей, привезених з Росії", – додав кримськотатарський лідер.

ШІСТЬ ЯДЕРНИХ БОЄГОЛОВОК: НАСЛІДКИ АНЕКСІЇ РФ

"Наразі на об'єкті встановлене потрійне кільце посиленої охорони з відеоспостереженням. "Люди ходять там з лічильниками Гейгера (детекторами радіоактивного випромінювання – ред.) і перевіряють радіоактивний фон. Це, так би мовити, непрямі підтвердження, що там є ядерна зброя", – переконаний Джемільєв.

За його словами, "джерело з Москви підтвердило, що там уже є шість ядерних боєголовок". Співрозмовник підтвердив: об'єкт розташований неподалік Феодосії в урочищі Кизилташ (Краснокам'янка – ред.) – саме там, де раніше розміщувалося ядерне сховище.

Цілком очевидно, що для Росії Крим – не просто територія відпочинку, пляжі, гаряча кукурудза та пахлава. Москва розглядає півострів лише як військову базу, про що свідчить стягування до Криму все більших сил. Дізнатися точну цифру російських армійців в українському Криму нині – зась, однак попередньо експерти оцінюють її у 60-80 тисяч військовослужбовців. Враховуючи невелику територію півострова, цифра вражаюча. Особливо коли до сухопутної та морської компоненти додається ще й ядерна. Яким буде шлях до повернення півострова і якими вмовляннями-санкціями-домовленостями Києву вдасться переконати агресора відступити – поки неясно. Перший президент України (той, що підписав Будапештський меморандум) певен: Росія може добровільно повернути Україні Крим. У випадку, якщо не "потягне" утримання дотаційного регіону. Але форсована мілітаризація півострова агресором дає підстави вважати, що аргументи України щодо Криму мають бути дуже і дуже вагомими, аби кремлівська машина пішла на поступки.

(www.5.ua/polityka/sekretnyi-objekt-feodosiia13-abo-iak-meshkantsi-krymu-opynylysia-na-iadernii-dizhtsi-173111.html)

Луганська область

Луганськ, меморіальний комплекс "Борцям революції"

У 1938 р. тут були встановлені 2 танка Mk-V. Важкий танк Mark V (Mk-V) став останнім масовим танком Першої світової війни (усього було створено 400 бронемашин). Їх виробництво розпочалось на заводах "Метрополітен Керрідж" та

"Вегон воркс" у Бірмінгемі фірмою "Віккерс-Армстронг" у грудні 1917 р. і тривало до кінця ПСВ.

Довжина танка - 8,05 м, висота - 2,49 - 2,64 м, ширина - 4,1 м, маса - 29 тонн, екіпаж - 8 осіб, швидкість - 7,5 км/год, двигун "Рікардо" потужністю 150 к.с., товщина броні - 8-16 мм, озброєння: 2/0 гармати фірми "Гочкінс" - 57 мм, 4/6 кулеметів "Гочкінс" ("Льюїс") - 8 мм. Гармати та більша частина кулеметів містилась у спонсонах (бокових баштах).

Випускались у 2-х модифікаціях - "самці" (2 гармати та 4 кулемети) та "самки" (6 кулеметів).

Після бою з німецькими танками конструктори в "самках" один кулеметний спонсон зробили гарматним. Така модифікація отримала назву "композит". У Луганську встановлені саме "композитні" танки і це робить їх ще більш цінними та унікальними.

Танк за Ч. 9186 "Зухвалий", який у травні 1920 р. входив до складу Першого танкового загону 1-го дивізіону Російської армії генерала Врангеля, брав участь в боях побіч Перекопу.

У 1938 р. нарком оборони К.Ворошилов підписав документ про передачу 14 танків "Рікардо" (так називали в ССРСР танки Mk-V) по два в міста: Смоленськ,

Ростов-на-Дону, Харків, Ленінград, Київ, Ворошиловград та Архангельськ) для використання їх в якості пам'ятників громадянської війни.

У 1958 р., під час розвінчування "культу особи" Сталіна, "перепало" й луганським пам'ятникам: уночі їх перевезли на одне з підприємств міста й присипали землею.

2009 року (від травня) було здійснено демонтаж, експертизу та реставрацію танків. 22 вересня того ж року вони повернулись на своє (історичне) місце.

Джерело: Башкирцева О.С., Шевченко П.М. Неизвестная страница известного памятника. - Луганск, 2009. - 8 с.

(www.facebook.com/profile/100076638339780/search/?q=танки%20Луганськ)

Бублик М. Антирадянська ботаніка. Старобільськими слідами Катинської трагедії

Польських солдатів єврейського походження віддали нацистам

Дехто Путін готується ударно відзначити 75-річчя так званого «дня перемоги». Не буду сперечатися з приводу саме цієї дати; зазначу лише, що 2020-й – рік багатьох дуже сумних «ювілеїв», пов'язаних із Другою світовою війною. Одна з таких «круглих дат» безпосередньо стосується Луганщини. Днями виповнюється рівно 80 років з дня початку ліквідації Старобільського табору, в якому утримувалися тоді кілька тисяч захоплених під час «визвольного» походу РСЧА польських офіцерів. Вивозити звідти ув'язнених почали 3 квітня 1940 року. На розстріли.

ПРО ЩО ПРОМОВЧАВ МАЙБУТНІЙ МАРШАЛ

Про цю дату я міг би і не згадати (саме про дату, а все, що стосується монастиря «Всіх скорботних радість» у Старобільську, давно і намертво вкарбувалося в пам'ять), але тут натрапив на замітки старого знайомого, відомого луганського – а тепер, мабуть, вже київського історика Валерія Снегір'ова. Він давно займається цією темою, і мені вже здавалося, що нічого нового про долю в'язнів табору сказати не вийде. Тому поцікавився, що його спонукало знову повернутися до трагічних подій тієї весни.

- Ну, крім того, що наближається ще одна кругла дата, в Росії з подачі їхнього президента знову спалахнула історична... назвемо її ввічливо – полеміка, – каже Валерій Снегірьов. – Серед іншого і про те, хто винен у Катинській трагедії. Катинь залишається правдою, яку складно прийняти. ЗМІ РФ переважно спотворюють картину подій, і багато росіян досі вірять, що у Катинському

злочині винні німці. Навіть попри те, що 26 листопада 2010 року Держдума Росії ухвалила заяву «О Катынской трагедии и ее жертвах», в якій визнає, що масовий розстріл польських громадян у Катині відбувся за прямою вказівкою Сталіна та інших радянських керівників, і є злочином сталінського режиму. Однак знання більшості росіян, та й не лише їх, про цей злочин залишаються поверхневими, а тема – незручною. Багато хто тужить за часами, коли світ боявся Радянського Союзу. Навіть зараз позицію Росії як сильної держави будують не на технологічному прогресі або економічних успіхах, а на агресивних діях в Україні, Грузії, Сирії, щоб викликати страх.

- Добре, з міжнародною політикою розберемося трохи згодом. Нагадайте, чим був Старобільський табір у 1939-40 роках.

- Загалом таборів, в яких утримували інтернованих польських військовослужбовців, було створено кілька, але після того, як відпустили рядових солдат та унтер-офіцерів, їх залишилося три: у Старобільську Ворошиловградської області, у Козельську Калузької і в Осташкові Калінінської. Цікаво, що усі три розташувалися в монастирях. У Старобільську – в жіночому монастирі «Всіх скорботних радість». Крім того, декілька будинків займали генерали зі своїми ординарцями. На вулиці Леніна, 19 розмістили штаб генерала Францішека Сікорського – керівника оборони Львова. До речі, поляки досить успішно оборонялися. А коли підійшли частини РСЧА, польське командування вирішило здати місто їм. Повіривши обіцянкам, що всім офіцерам буде надана свобода і навіть можливість залишити країну (багато хто готовий був продовжувати боротьбу проти нацистів). Пізніше, вже перебуваючи у Старобільську, Сікорський направив лист командарму Семену Тимошенку,

екскомандуючому Українським фронтом, який приймав польську капітуляцію: «Вы убедились, что мы до конца исполнили наш солдатский долг борьбы с германским агрессором и в свое время и в соответствующей форме — исполнили приказ Польского Верховного Командования не считать Красную Армию за воюющую сторону...».

Семен Костянтинович нічого на це не відповів.

СЕРЕД МАЗАНОК

- Скількох поляків інтернували у Старобільську?

- Кількість їх не відразу встановилася. Військовополонені почали прибувати до Старобільська з кінця вересня 1939 року: 28-го числа прибуло до табору 4352 особи, 29-го – 3000, 11-го жовтня – 1707 і так далі. При цьому з перших днів жовтня почали відправляти рядових і унтер-офіцерів з табору на батьківщину. Особливо багато їх було виведено з 11 по 17 жовтня – в райони, приєднані до СРСР, а також наприкінці жовтня – початку листопада, коли почався обмін військовополоненими з Німеччиною. В результаті з табору виїхали 7355 солдатів і молодших командирів, що трохи розрядило там обстановку.

На 29 листопада у таборі утримувалися 3907 осіб, з них 8 генералів, включно із Сікорським і Костянтином Плисовським – героєм оборони Брестської фортеці від військ Гайнца Гудеріана... Ні, не тієї оборони у червні 1941-го. До неї Плисовський не дожив. Вижив тільки генерал бригади Чеслав Ярнушкевич, якого незабаром відправили до Москви на Луб'янку. Усіх інших генералів знищили у квітні 1940 р. разом з переважною більшістю «старобільців».

У Старобільському таборі утримувалися також рабин Війська Польського Барух Штейнберг, 9 капеланів, 2 поміщики, 5 чиновників, 1 полковник поліції, 1 учень, 1 швейцар.

Про прибуття до Старобільська згадує художник і літератор Юзеф Чапський, чи не єдиний з в'язнів табору, якому пощастило залишитися в живих: «Нас окружили полицейскими собаками и повели по размокшему снегу, по убогим городским улицам, среди бедных городских домов и крытых соломой мазанок. Выскочил какой-то мальчик, быстро передал нам арбуз и убежал...». Більшість тих, хто прибув, розмістили у монастирських будівлях, а частину, яку туди не вдалося втиснути, – в якійсь установі в центрі міста.

- До листопада залишилися лише офіцери?

- Так, але тут треба розрізняти кадрових офіцерів Війська Польського і тих, кого призвали під знамена з білим орлом через початок війни. Власне, переважну

кількість офіцерів призвали з запасу наприкінці серпня – на початку вересня. На 15 березня 1940 р. у таборі з 3895 осіб лише 1303 були кадровими військовими. Решта – із запасу. Можна сказати, тут знаходився цвіт польської інтелігенції: більше 20 викладачів вищих навчальних закладів, 400 лікарів, кілька сотень юристів та інженерів, близько ста вчителів, 600 авіаторів, група літераторів і журналістів, співробітники НДІ по боротьбі з газами на чолі з майором Бжозовським, а також Інституту з озброєння польської армії, випускники кафедри озброєнь Варшавського політехнічного інституту та ін.

Тут також знаходився і поручик запасу 8-го полку уланів Едвард Ральський – професор Познанського університету, ботанік, фахівець з трав. Навіть дорогою до Старобільська вчений придивлявся до трав, що стирчали з-під снігу, і не лише примудрявся забувати про жахливу дійсність, але й відчував задоволення від знайомства з природою незнайомих йому степів. У таборі Ральський почав писати книгу про місцеві луки і ліси...

ПОЛЬСЬКЕ РІЗДВО У ПРАВОСЛАВНОМУ МОНАСТІРІ

- Можна не питати, яке пекло НКВС зумів влаштувати в'язням. Але як вони почувалися, як реагували на умови табірної існування?

- У той час як працівники політичного відділу табору вселяли своїм підопічним, що Польща перестала існувати і про неї варто забути, офіцери з вуст у вуста передавали звістку: у Франції створили польський уряд генерала Владислава Сікорського, формується польська армія.

Приводом підняти настрій і патріотичні почуття людей стало святкування 11 листопада – Дня незалежності Польщі. Воно допомогло офіцерам опанувати себе і організуватися. Ксьондз Олександрович, який пройшов усю вересневу кампанію як військовий капелан, відслужив молебень. Як і у Козельську, в таборі урочисто відзначали Різдво. До цього часу деякі офіцери встигли відправити листа додому і отримати відповідь і святкові привітання. В результаті дещо послабла безвихідна самотність, відчуття відірваності від дому. Роздобули ялинки, зробили облатки з тонкого шару тесту з видавленим на ньому зображенням Святого Сімейства...

Капітан Мечислав Еверт, майор Людвік Домонь, поручик Станіслав Кволек, майор Адам Солтан та інші почали відкрито, а після заборони адміністрації – таємно організовувати гуртки за професіями, з вивчення іноземних мов, читацькі тощо. Влаштовували лекції з санітарної гігієни, психології, ботаніки, біології, геології, військової справи, медицини, літератури, мистецтва... Солтан у розмовах з офіцерами аналізував хід вересневої кампанії, зазначав поряд з помилками і

прорахунками керівництва про героїзм людей, проявлений у нерівній боротьбі на два фронти.

Лекції з геології читав Зигмунд Мітера, колишній рокфеллерівський стипендіат, який захистив у США докторську дисертацію і був призначений доцентом Краківської гірничої академії. У Старобільську ж його називали «гондольером» – протягом всього дня він повинен був помішувати дерев'яною лопатою суп у котлі на табірній кухні.

Взагалі, старобільський «контингент» відрізнявся великою організованістю та згуртованістю. В'язні навіть створили касу взаємодопомоги, з якої тим, хто потребував, видавалося по 100 злотих із зобов'язанням повернути кошти після повернення з полону. За відомостями Особливого відділу табору, позиками скористалися більше ста осіб.

- І що, адміністрація табору дивилася на це неподобство крізь пальці?

- Та ні, звичайно. Будь-яка діяльність піднаглядних, просвітницька або політична, патріотична, релігійна або будь-якого іншого характеру, не санкціонована «політруками» або Особливим відділом, суворо переслідувалася. Ті ж Еверт і Кволек були заарештовані і «вилучені» з табору. У звіті про стан режиму у Старобільському таборі від 16 лютого повідомлялося, що інструктор Політичного відділу Михайленко викрив контрреволюційну групу «Каса взаємодопомоги», матеріали на яку передано Особливому відділу. Адміністрація розглядала як підривну діяльність і лекції про психологію полону, про бджільництво, зоологію, ботаніку, розмови і багато іншого.

ПЕРШИЙ ДЗВІНОЧОК...

- А тепер – про міжнародний аспект Катині. У збірному значенні цього слова.

- Про це багато вже сказано; можна не сумніватися, буде сказано ще більше. Я ж от на що хочу звернути увагу. Всі чули, з яким благородним гнівом президент однієї сусідньої держави обрушився на поляків-антисемітів. Але якщо підійти до цього питання конкретно-історично, то Голокост почався саме з Катині. Саме з катинських розстрілів почалося масове знищення євреїв. На всяк випадок нагадаю: у рамках знищення військовополонених Війська Польського розстріли проводилися не лише в Катині, але і в Харкові, і в Осташкові (нині Тверська обл. РФ).

Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 року, розстрілу підлягали польські громадяни з територій Західної України і Білорусії в кількості

11 тисяч осіб, які були заарештовані та перебували у в'язницях. Їх теж вважають жертвами Катині, бо вони проходили разом із військовослужбовцями польської армії за однією постановою Політбюро. Загалом це були офіцери запасу, підприємці, чиновники, представники інтелігенції. Не менш 1000 осіб з них – євреї. З 26 тисяч осіб, зазначених у постанові Політбюро, євреїв було не менше 2 тисяч. Констатуємо факт, що перше масове знищення євреїв на території СРСР відбулося у квітні 1940 року – руками НКВС. Це теж жертви Голокосту!

- Але, можливо, Політбюро відправило на забій всіх разом, не розбираючись, хто тут поляк, хто єврей, хто українець?

- Навіть якби це було й так – виправдання... ніяке. Але в тому-то і річ, що в Москві знали все. У жовтні 1939 року у зведенні про національний склад військовополонених рядового і молодшого

начальницького складу, які підлягають обміну з німцями, євреїв було 320 з понад 16 тисяч осіб. Їх депортували на початку 1940 року. У лютому зведенні 1940 року про національний склад військовополонених колишньої польської армії, які утримуються у Старобільському та Козельському таборах, повідомляється, що всього євреїв тоді там було 160 осіб. У промислових таборах і на будівництві, куди відправили велику частину рядового складу, євреїв було 641. Додавши усі ці цифри, отримуємо загальну кількість євреїв-військовослужбовців, які перебували у катинській системі таборів: 1121 осіб.

Євреї-військовополонені розуміли, що у разі передачі нацистам їх так чи інакше знищать. Цілком природно, що в такій ситуації ці люди прагнули залишитися в СРСР і подавали заяви про це радянській владі. Як приклад наведемо лист солдата М. Лейбовича, жителя Люблінського воєводства. Поранений у боях з нацистами, він знаходився у госпіталі. Писав в Управління НКВС таке: «Волей Великого советского народа и его Красной Армии навсегда освобождены народы Западной Украины и Западной Белоруссии от порабощения панской Польши. Я счастлив, что нахожусь в Советском Союзе, где каждый трудящийся живёт под светлым сталинским солнцем. Но меня очень беспокоит мысль, что по выздоровлении я могу оказаться возвращённым на «родину», где

властвует капиталистическая Германия. Поэтому обращаюсь с величайшей просьбой оставить меня в Советском Союзе – отечестве трудящихся».

Начальник Управління у справах військовополонених НКВС майор Сопруненко і начальник політвідділу полковий комісар Нехорошев, зважаючи на безліч таких листів, звернулися особисто до наркома НКВС Берії з наступним посланням. «По сообщениям начальников лагерей и приёмных пунктов, имеются случаи отказа военнопленных следовать на территорию, отошедшую к Германии. Среди отказавшихся много евреев...»

Відповідь послідувала швидка і недвозначна: усім відмовити і передати німцям. Відповідно до цих вимог і за розпорядженням того ж Сопруненка, рядового Лейбовича та інших євреїв, які зверталися з подібними проханнями, 15 листопада 1940 року відправили «под усиленным конвоем на передаточный пункт Брест-Литовска для передачи германским властям».

Таким чином, усі або майже всі євреї, які утримувалися у таборах з поляками, загинули в результаті злочинної акції, здійсненої органами НКВС за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б). Звичайно, загинули й ті, кого передали німцям в результаті обміну. Тому Катинська трагедія цілком виправдано може вважатися складовою частиною Голокосту. На превеликий жаль, до сьогодні ще не встановлені прізвища всіх євреїв – жертв Катині. Поляки в цьому відношенні виконали значну роботу.

* * *

Поляки не тільки виконали значну роботу – вони не забувають її результатів. У 1994 році під час будівельних робіт було знайдено поховання 48 в'язнів, які померли у монастирі. Стараннями польської влади усіх їх перепоховали на військовому кладовищі – в сосновому бору під Старобільськом. Відтоді щороку 1 листопада, у День всіх святих, на цвинтарі відбувається молебень, на який часто приїжджає генеральний консул Республіки Польща і біскуп (єпископ).

І це за півтори тисячі кілометрів від польського кордону.

(www.ukrinform.ua/rubric-culture/2903826-antiradanska-botanika-starobilskimi-slidami-katinskoi-tragedii.html)

Львівська область

Військове кладовище у с.Жовтанці

10 червня 2017 р. у с. Жовтанці на північний схід від Львова відбулося повторне відкриття військового кладовища часів Першої світової війни.

Реконструкція військового кладовища, на якому разом із солдатами

австро-угорської армії також поховані німецькі та російські солдати, відбулася за ініціативи «Спілки Імператорських стрільців Тіроля 1921» («Kaiserschützenbund Tirol 1921»). У цьому історичній спілці допомагали об'єднання «Австрійський чорний хрест», яке піклується про військові цвинтарі, керівництво органів влади сіл Жовтанці та Ременів, поблизу яких знаходиться кладовище, та громада с. Жовтанці. Цвинтар відкрили керівник спілки Ганс-Петер Гертнер та сільський голова Жовтанців. У присутності місцевих мешканців, членів «Спілки Імператорських стрільців Тіроля 1921» у традиційній уніформі стрільців імператорської армії, а також делегації Української академії сухопутних військ та гарнізону Львова місцевий священник провів святу месу та освятив могили полеглих вояків. Свято завершилося молитвою за мир, що у ці часи є для українців чимось більшим, аніж просто слова.

Тірольські стрільці, що імператорським указом 1917 р. були перейменовані на імператорських стрільців, вважалися елітою австро-угорської армії. Головною особливістю цих солдатів була їхня підготовка для ведення бою в умовах високогір'я. З осені 1914 року до літа 1915 року солдати трьох імператорських стрілецьких полків та кінний імператорський стрілецький полк брали участь у боях по всій території Галичини. Майже 6000 з них загинули у цих боях та, в основному, поховані там. «Спілка Імператорських стрільців Тіроля 1921», заснована у 1921 році, з місцевими осередками у Північному та Південному Тіролі, а також у Вельштіролі, взяла на себе місію збереження традицій та історії трьох імператорських стрілецьких полків та кінного імператорського стрілецького полку, вшановуючи у такий спосіб пам'ять про цих легендарних високогірних воїнів – попередників Високогірних військ Австрійських Збройних Сил. З 2017 року «Спілка Імператорських стрільців Тіроля 1921» є традиційною асоціацією Шостого піхотного батальйону (Jägerbataillon 6) Австрійських Збройних Сил.

(<https://web.archive.org/web/20210306051311/https://austria.lviv.ua/news/vyskove-kladovische-u-s-zhovtanc>)

Палагнюк М. Цвинтар орлят.

Тасмні перепоховання та інші історії на Цвинтарі орлят у Львові

У літературі про Цвинтар орлят (Меморіал львівських орлят) можна натрапити на історію про те, як на початку 70-х років минулого століття, після його варварського знищення за вказівкою радянської влади, польки Львова

рятували рештки похованих з порушених могил. Вони вночі перенесли їхні труни в склепи на сусідньому Личаківському цвинтарі.

Жінки знали, що ризикують свободою, а можливо й життям, і тому, щоб не наражати інших на небезпеку, тримали в таємниці інформацію про місце перепоховання близько десяти відомих діячів. Це були львівські пані вже солідного віку, більшість з них не дожила до падіння Радянської Союзу, а ті, які дожили, не знали усіх деталей таємних перепоховань. Рештки лише декількох з перепохованих повернулись вже в XXI столітті на Меморіал львівських орлят.

«Варіанти» спробували зібрати інформацію про таємні перепоховання на польському військовому цвинтарі у Львові та непомітно для себе занурилися в його історію.

1918-1939

Польські військові поховання (до Другої світової війни – Цвинтар захисників Львова, неофіційна назва – Цвинтар орлят) у Львові не є військовим похованням у точному сенсі цього терміну. Ще у міжвоєнний період цвинтар перетворився на некрополь не лише військових, але й відомих політиків,

науковців і релігійних діячів міжвоєнної Польщі та стало для поляків Campo Santa – Святим полем.

Поховання розташовані поруч з Личаківським цвинтарем, на території колишнього фільварку монастиря вірменських бенедиктинок. Цю землю подарувала Львову Гертруда Оханович, сестра архієпископа Йосифа Теодоровича (архієпископ львівський Вірменської католицької церкви).

Перші поховання на цій території відбулись в листопаді 1918 року, тобто ще під час українсько-польських боїв за Львів. Полеглих спочатку ховали на тимчасових кладовищах, розкиданих по всьому місту, там, де відбувались бої і де розміщувалися госпіталі. З весни 1919 року їхні рештки стали переносити на Цвинтар орлят.

У 1919 році створили Товариство охорони могил польських героїв, яке взялося доглядати за похованнями, і яке в 1921 році оголосило архітектурний конкурс на створення меморіалу. Переміг проект під гаслом "Білі троянди" від

тоді ще студента львівської Політехніки, чеха за походженням, Рудольфа Індруха. Будівництво меморіалу розпочалось в 1926 році, але так і не завершилось до Другої світової війни.

Спочатку на військовому кладовищі ховали і переховували лише тих, хто загинув під час українсько-польського конфлікту 1918 року у Львові, учасників тих подій, котрі померли пізніше, а також учасників радянсько-польської війни 1920 року. Згідно польських джерел, загалом 6022 особи – військові, добровольці та волонтери – були учасниками боїв у Львові з польського боку. 1421 з них не виповнилось на той момент 18 років, 2650 особам було до 25 років. Загинули або ж померли від ран 439 учасники, зокрема, 120 учнів та 76 студентів.

Близько п'ятдесяти могил позначили білими хрестами. Вони не належали полякам, а отже, не буде помилкою припустити, що це були могили Українських січових стрільців. Про це Варіантам розповів колишній директор Личаківського цвинтаря Ігор Гавришкевич: "На Цвинтарі орлят були поховання Січових стрільців, яких спочатку поховали на подвір'ї Львівської політехніки, де працював шпиталь. Було багато українців, які боялись забирати своїх, з огляду на переслідування з боку польської влади. Рештки Січових стрільців, яких не забрали родичі, перепоховали на Цвинтарі орлят там, де згодом з'явилась стіна. Важко тепер точно сказати, яке це було поле, також неможливо назвати ці могили втраченими. Швидше за усе, ці поховання є там і зараз. У тій частині багато поховань з написом "Невідомий польський воїн", і я не можу стовідсотково стверджувати, але цілком можливо, що вони зараз саме так і означені".

Згадки про поховання Січових стрільців на Цвинтарі орлят містяться також в польських дослідженнях. Станом на вересень 1939 року на Цвинтарі орлят нараховувалось 2859 похованих, однак більшість з них не належала тим, хто загинув в боях у Львові як з польського, так і з українського боку. Цвинтар досить швидко перетворився спочатку на некрополь військових, які загинули під час усіх останніх військових конфліктів, в яких брала участь Польща.

Згодом тут стали також ховати відомих політиків, науковців та релігійних діячів. Кількість похованих збільшувалася так швидко, що Міністерство внутрішніх справ Польщі в 1936 році видало розпорядження про обмеження поховань. Нові поховання, окрім ветеранів львівських подій 1918 року, заборонили, а інші – можливі лише з дозволу міністерства у особливих випадках.

Gazeta Lwowska, 30 sierpnia 1936 (архів Вітольда Мілоша)

Близько десяти поховань відбулись вже після 1 вересня 1939 року, тобто початку Другої світової війни. Це були могили як ветеранів

боїв за Львів 1918 року, так і тих, хто загинув в боях з німцями вже в ході Другої світової війни. Під час німецької окупації Львова на цвинтарі на межі 1943-1944 років з'явилося чотири поховання військових італійців. Наприкінці липня 1944 року з'явилося ще декілька могил поляків, які загинули в боях з німцями.

Останнє поховання на Цвинтарі орлят, як стверджує польський дослідник Станіслав Ніцея, відбулось 31 липня 1944 року. Вже у міжвоєнний період на військовому кладовищі з'явився перші символічні могили. У 1925 році з Цвинтаря орлят до Варшави перенесли та урочисто перепоховали в Могилі невідомого солдата, що на площі Пілсудського, рештки 14-річного хлопця. У Львові ж залишилась символічна могила з написом про цю подію.

Того ж року заклали символічну могилу на честь поляків, які воювали в лавах армії генерала Галлера на фронтах Першої світової війни та загинули в Румунії у 1918 році. Рештки 16 із 17 похованих на цвинтарі французьких легіонерів, котрі загинули у Бориславі, на прохання родичів повернули на батьківщину, а на Цвинтарі орлят залишились лише написи. На колективних та індивідуальних могилах позначили ще 194 прізвища військових, місця поховань котрих не були відомі.

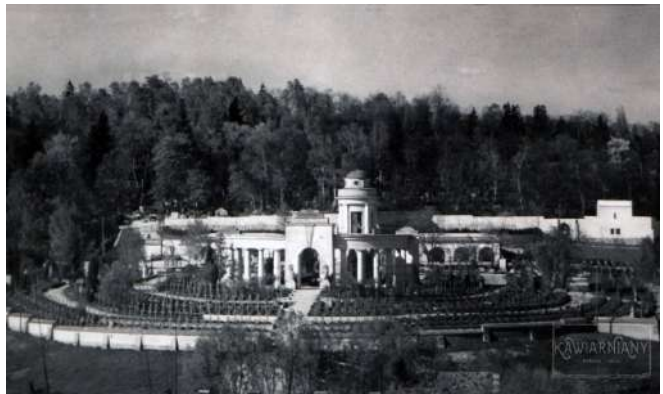

Особливістю проекту Індруха було те, що на Цвинтарі орлят, на відміну від інших військових меморіалів того часу, родинам було дозволено встановлювати індивідуальні надгробки. Коштом Товариства робилась лише стандартна бетонова рамка з місцем для квітника і встановлювався дерев'яний хрест з табличкою, який вже згодом родичі

загиблих заміняли на надгробок. Заможні родини замовляли пам'ятники у відомих львівських скульпторів, наприклад, Вітольда Равського. Лише сім надгробків та фрагменти ще декількох вціліли до наших днів.

Заміна тимчасових поховань з дерев'яними хрестами на кам'яні надгробки відбувалась вкрай повільно, оскільки родичі, переважно, не мали грошей на встановлення персональних пам'ятників. Через це Цвинтар орлят мав постійно незавершений вигляд: поміж білих монументальних елементів меморіалу хаотично стирчали дерев'яні хрести різних розмірів та фасонів.

Зрештою, у 1939 році Товариство вирішило власними силами впорядкувати 1500 тимчасових поховань в центральній частині цвинтаря, з яких близько 200 належало невідомим військовим. Однак до війни встигли встановити бетоновані основи близько 300 могил та уніфіковані хрести на частині з них. Інші ж так і залишилась без хрестів.

Цвинтар орлят перед Другою світовою війною (фото: kawiarniany.pl)

1939-1989

В історичній літературі є таке твердження, що Цвинтар орлят пережив Другу світову війну (1939-1945) практично без втрат. Історик Станіслав Ніця зазначає, що цвинтар почав занепадати з 1947 року, коли у Львові практично не залишилось тих, хто б за ним доглядав. Справді, основні архітектурні елементи меморіалу в роки війни не порушили. Щодо самих поховань, то навряд чи всім їм вдалось пережити безпроблемно воєнні часи.

Можливо, що саме в цей період продовжували зникати дерев'яні хрести, частково були пошкоджені деякі кам'яні надгробки, а поховання – розграбовані. Однак з огляду на те, що до війни на кладовищі почалась реконструкція, це не дуже кидалося в очі. Хоч на світлинах авторства Романа Веселовського, які він робив у період 1944-1945 років, можна натрапити на кам'яні уламки на території цвинтаря.

"У роки війни Личаківським цвинтарем прокотилась хвиля плюндрування могил. Про це писали львівські газети. Пограбували усі без винятку гробівці. Можемо припустити, що злочинці не оминули своєю увагою також і сусідній Цвинтар орлят. Поховання, щодо яких існувала підозра похованих прикрас – золоті ордена, годинники тощо – могли сплюндрувати, а катакомби – розкрити" – розповів Варіантам один з дослідників, коментуючи фото Веселовського.

Початкові процеси руйнування залишилися поза реакцією з боку громади Львова з різних причин. Наприклад, незрозумілим залишається статус кладовища в роки німецької окупації, адже з огляду на наведену вище хронологію, регулярних поховань в цей період не проводили. А от спроба активістів АК вшанувати пам'ять генерала Сікорського покладанням вінка на Цвинтарі Орлят закінчилась арештами безпосередньо на самому кладовищі, і тому навряд чи німецька окупаційна влада толерувала подальші його відвідування.

У 1945-1946 роках більшість поляків примусово залишають Львів. Радянській владі натомість не розходилося на вшануванні ані українських, ані польських національних військових героїв, бо ці люди були класовими та ідейними ворогами комуністів. Цвинтар орлят закрили і про нього забули. Його територія, залишена без постійного догляду, поступово вкрилась бур'яном та перетворилась на пасовисько. Дрібні злодюжки та хулігани розкрадали надгробки, поволі зникають елементи оздоблення меморіалу, надписи, плити.

Починаючи з 50-х років минулого століття вандалізм на цвинтарі набуває організованих рис. У 1951-1952 роках кам'яні плити та елементи надгробків з кладовища використали для реконструкції центральних вулиць Львова, зокрема, їх поклали в підмурівок до пам'ятника Леніна. У 1956 році зникає надгробок з могили невідомого солдата. У 60-х роках з кладовища забирають скульптури двох левів. У цей період на кладовищі вже не залишилось жодного напису на могилах і практично жодного хреста – стверджують очевидці.

Наприкінці 60-х років польські військові ветерани намагалися розгорнути міжнародну інформаційну кампанію за відновлення польських військових поховань у Львові. Повною несподіванкою для них у момент, коли ця діяльність набирала обертів, стала звістка про те, що влітку 1971 року кладовище зазнало чергового акту вандалізму: на його територію заїхали танки і бульдозери, які зруйнували більшість деталей меморіалу. Польські історики не пояснюють мотивів того, що сталося 1971 року і чому саме цього року відбулась руйнація меморіалу. Але між рядків можна прочитати переконаність в тому, що це були лише і тільки політичні підстави.

Вже покійний український дослідник Роман Фіголь, колишній науковий співробітник музею "Личаківський цвинтар", також був переконаний у політичних підтекстах знищення військового польського кладовища у 70-х роках 20 століття.

"У 1971 році з розпорядження Брежнєва під ранок заїхали танки і все зрівняли з землею... Саме того року Брежнєв на чолі делегації відвідав Варшаву і

поляки, скориставшись нагодою, попросили його вивести з території Польщі до СРСР штаби Варшавського пакту. І навіть для цього почали вже споруджувати ціле містечко у Івано-Франківській області. Але потім хтось Брежнєва налаштував проти такого рішення і тому поляків вирішили демонстративно провчити. Нагадаю, що саме з Личакова до Варшави перенесли останки Невідомого солдата, до могили якого клав вінок і сам Брежнєв. Тож нищення саме цього кладовища, де лежать і ті, хто у 1919-1920-х роках воював з Бундом, було дуже символічним" – розповів Фіголь в одному з інтерв'ю.

Цвинтар орлят на початку 70-х ХХ ст.
(фото: dobroni.pl)

Проте ця версія дещо не узгоджується з фактами, адже візит Брежнєва до Польщі відбувся в грудні 1971 року, а цвинтар почали руйнувати, нагадаємо, у серпні 1971 року.

Значно реалістичним видається те, що знищення меморіалу в 70-х роках не було пов'язано з політичними подіями, а робилось за вказівкою місцевих радянських чиновників. У 70-х роках Львів продовжував розростатись і будуватись, з'явилися плани реконструкції району Погулянки, зокрема, будівництва величезного Палацу молоді, до якого не було зручних під'їздів.

Радянські чиновники не були обтяжені моральними зобов'язаннями перед тими, хто був похований на Цвинтарі Орлят, і знали, що ніхто не наслідиться публічно виступити на їхній захист. В їхній уяві це був закинутий цвинтар, грабуючи який вони вирішувала два питання: вивільнялась ділянка для продовження вулиці Банаха, а також з'являлась можливість використати конструкції меморіалу в якості будівельних матеріалів для облаштування нових проспектів, пам'ятників чи надгробків.

Цвинтар орлят на початку 70-х ХХ ст. (фото: dobron1.pl)

Старожили згадують, що зруйновані колони та інші елементи меморіалу досить швидко вивезли у невідомому напрямку. Вхід на територію цвинтаря закрили, з'явилась охорона та сторожові собаки, а в катакомбах розташувались майстерні з виготовлення надгробків. Ніцця стверджує, що під час облаштування майстерень з катакомб викинули рештки 72 військових, похованих в них. Натомість Ігор Гавришкевич запевнив Варіанти, що поховання в катакомбах не порушувались, їх ніхто не відкривав, а майстерні весь час працювали в одному приміщенні з ними.

Тємні перепоховання у 70-х: легенда чи правда?

Якою б не була відповідь на це запитання, вона ніколи не заперечить той факт, що польські жінки, які залишились у Львові в радянську добу, зробили все від них залежне для збереження могил своїх співвітчизників на кладовищах Львова: Личаківському, Янівському, львівських орлят та багатьох інших. Доглядаючи за похованнями, вони зберегли для наступних поколінь пам'ять про предків і тим назавжди вписали свої ім'я в польську історію та традицію.

У польській мемуаристиці та історичній літературі згадуються десятки прізвищ тих, хто доглядав за похованнями у Львові, бо цього не могли зробити родичі похованих. Ось лише деякі з них: Марія Терещак, Яніна Замойська, Казимира Бартошевська, Розалія Врублевська, Яніна Фастнахт, Марія Кламут, сестри Софія і Христина Панек, Вікторія Мізію, Софія Рогаліна-Котула, Чеслава Цидзікова та інші.

Марія Терещак (Tereszczak або Tereszczakowna, 1881-1977) була останнім секретарем Товариства охорони поховань польських героїв у Львові. Приймала участь в боях у Львові в 1918 році, за що отримала відзнаку. У міжвоєнний період мала у власності дохідний будинок, а потім – тютюнову фабрику, займалась громадською діяльністю.

Втратила все, адже після встановлення на західноукраїнських землях радянської влади її репресували та вислали до Казахстану. До Львова повернулась в 1954 році. Мешкала в родині Марії Романської, часто обідала в шкільній їдальні польської школи і там же брала участь у святкових виставах. Її підпоховали в могилу цієї родини на Янівському цвинтарі, за якою сьогодні доглядають представники польської громади. Поширена в польській літературі інформація про те, що на ній не має пам'ятної таблички, не відповідає дійсності.

Чеслава Цидзікова, дружина колишнього голови Польського товариства у Львові, залишила спогад з 1963 року, про те, як у День усіх святих зустріла на Цвинтарі орлят стареньку незнайому пані в зеленому береті. Остання попросила провести її до зупинки трамваю, що перед центральним входом на Личаківському цвинтарі.

"Ми пішли центральними сходами, які ведуть до поля перед катакомбами, незнайомка зупинилась біля першої гробниці. "Троє з них тут" – сказала вона. – Я була на їх похоронах. Ви знаєте, одного разу я до них прихожу, а тут плита розбита і череп лежить на гробі. Я заплатила працівникам кладовища, вони навели лад і замурували могилу". Лише згодом Чеслава Цидзікова довідалась, що це була Марія Терещак.

Польські сучасники тих подій стверджують, що саме Марія Терещак організувала більшість таємних перепоховань. Перш за все йдеться про рештки льотчиків – творців польської авіації – Стеця, Торуна і Бастира. Вірогідно, що саме біля їхньої могили зустріла Терещак Циздрікова в 1963 році. А вже в 1935 році Стеця, Торуна та Бастира перепоховали в одну могилу в центрі кладовища. Однак чому в Марії Терещак був такий глибокий сентимент саме до льотчиків, невідомо.

У 1971 році 90-річна Марія Терещак писала в листі до генерала Романа Абрахама, дотичного до захисту Цвинтаря орлят: "Рятуємо від знищення кістки, що залишились, наших полеглих солдатів. (...) У даний час ми власними руками, лопатками вибираємо з відомих нам могил кістки пілотів Стефана Бастира, Стефана Стеця та Владислава Торуна, перших наших орлів, творців польської авіації. Ми складаємо їхні рештки в маленькі окремі труни, переміщаємо та ховаємо їх на ще не зайнятій частині кладовища. Ми хочемо їх сховати принаймні до моменту, коли можна буде збудувати їм спільну могилу. Ми також хочемо поставити таблицю з їхніми іменами та датою смерті, щоб захистити від забуття". Історик Ніцея цитує лист згідно копії, не вказуючи де саме зберігається оригінал.

Яніна Замойська (Janina Zamojska, 1921-2015) була активісткою польського підпілля у Львові, після війни працювала санітаркою, разом з подругами займалась просвітницькою та релігійною працею поміж польської громади міста, в радянські часи організувала пересилку кореспонденції та посилок для поляків, які перебували на засланні, допомагала літнім та самотнім людям. Після розпаду СРСР Замойська долучилась до відродження організації польських харцерів (скаутів) в Україні.

З постаттю Яніни Замойської пов'язані таємні перепоховання рештків вірмено-католицького архієпископа Юзефа Теодоровича та римо-католицького отця Герарда Шмида. У 2012 році Яніна Замойська розповіла в інтерв'ю, що після знищення Цвинтаря орлят в 1971 році, "група людей у великій таємниці вирішила взяти труну з тілом архієпископа Теодоровича і перенести її в безпечне місце на Личаківському кладовищі. Хтось знав, що в склепі родини Клосовських було місце, де можна було б поставити цю труну. Власники могили погодилися. Так і сталося. Приблизно у 1974 році труну з рештками Теодоровича таємно перенесли з Цвинтаря орлят до гробниці родини Клосовських, де вона й зберігалась до 2011 року".

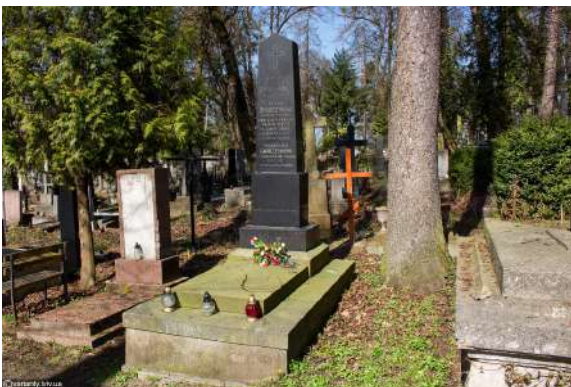
Варіанти знайшли згадки про те, що в 70-х роках таємно, з ініціативи Терещак, Замойської, а також інших львівських поляків, перепоховали рештки дев'яти осіб, які відіграли ключову роль в українсько-польському протистоянні 1918 року у Львові та в польській історії міжвоєнного періоду: генералів Тадеуша Розвадовського (1866-1928) та Вацлава Івашкевича (1871-1922), полковника Чеслава Мончинського (1881-1935), льотчиків Стефана Стеця (1889-1921), Владислава Торуна (1889-1924) і Стефана Бастира (1890-1920), архієпископа Юзефа Теодоровича (1864-1938), отця Герарда Шмида (1885-1938), польського сенатора Тадеуша Ченського (1956-1925). Хоча, ймовірно, що цей список є неповним.

Жінки, які зважилися на таємні перепоховання, ризикували, як мінімум, власною свободою. За такий вчинок, якби про це дізналась влада, їх покарали за наругу над могилами та за незаконну ексгумацію. До того ж, в 70-х роках в Радянському Союзі під заборонаю були будь-які дії на вшанування національних героїв, як українських, так і польських.

Згадок самих учасниць про таємні поховання 70-х років нам більше не вдалось відшукати. Тому дозволимо звернути увагу на те, що Марія Терещак особисто не писала про переніс на Личаківський цвинтар. В її листі йдеться лише про рештки льотчиків, які перепоховали на Цвинтарі орлят. Яніна Замойська, натомість, конкретно не згадує про власну участь під час таємного перенесення труни Теодоровича, хоч вона й знала про це.

Польський історик Ніцея, якого вважають одним із перших та головних дослідників Цвинтаря орлят, в книжці "Львівські орлята", посилаючись на лист внука генерала Івашкевича від 1989 року, стверджує, що рештки Мончинського, Теодоровича та Івашкевича перепоховали до різних гробівців в старій частині Личаківського цвинтаря.

Далі уточнює лише щодо Івашкевича: пам'ятник на його могилі знищили в 1975 році, і лише після того зусиллями родини його прах таємно перенесли до гробівця Леона Сирочинського на Личаківському цвинтарі. Посилаючись на лист польської журналістки Данути Ломачевської від 1989 року Ніцея стверджує, що льотчиків також перепоховали на Личакові.

Склеп родини Сирочинських

Щодо Розвадовського, то польський історик лише зазначає, що пам'ятник на могилі генерала знищили в 40-х роках, а в 2002 році його труна повернули на Цвинтар орлят. Однак інші дослідники вказують на те, що в 2013 році Рада охорони боротьби і мучеництва офіційно поінформувала, що вірогідно тіло Розвадовича в 70-х роках перенесли в невідоме місце на Личаківському цвинтарі.

Щодо перепоховання Теодоровича, то дослідник, посилаючись на вірменського священника Т. Ісакович-Залеського, стверджує, що рештки єпископа перенесли на Личаківський цвинтар "представники Капітули після вступу Червоної армії до міста", але не уточнює коли саме це сталось. Про таємні перепоховання Шмида та Ченського Ніцея взагалі нічого не згадує, хоч всі ці постаті є поміж центральних осіб, про яких іде мова в його книзі.

Вперше інформацію про таємне перепоховання рештків сенатора Ченського опублікував львівський журналіст Юрій Смірнов в 2011 році. Він розповів Варіантам, що довідався про це від священника Яна Цінського. Смірнов в 2011-2014 роки зробив декілька інтерв'ю на тему таємних перепоховань. Одним з його співрозмовників був вірменській громадський діяч Мацій Бохосевич (Масієй Bohosiewicz) – ініціатор повернення останків архієпископа Теодоровича на Цвинтар орлят. Без посилань на джерела, Бохосевич стверджує: "Нам розповіли про 1971 рік. О 4:00 ранку на Цвинтарі орлят викопали труну, не відкриваючи пронесли її через весь Личаківський цвинтар, на поле 59, до склепу родини Клосовських. Тоді ж перенесли й труну з прахом отця Герарда Шмида".

У передмові до інтерв'ю з Бохосевичем журналіст переповідає чутку про те, що в 1939 році труна Теодоровича вже залишала Цвинтар орлят, бо радянські солдати перенесли її до каплиці Вірменської церкви у Львові, де зазвичай ховали єпископів.

Інформація про таємні поховання в різних інтерпретаціях переповідається іншими польськими істориками, журналістами та літераторами. Скептики натомість вважають, що здійснити такі таємні перепоховання за радянської доби могли лише робітники самого кладовища, а не тендітні жінки чи групи польських патріотів. Тим більше, що груп польських патріотів у відповідній кількості, навіть таємних у Львові в 70-х роках не могло бути з огляду на посиленій нагляд за діяльністю представників національних менших з боку КДБ після подій 1968 року у Чехії, Польщі та Угорщині.

Просто варто лише на мить уявити увесь процес таємного перепоховання вночі: буквально за десять метрів від охорони майстерень та злющих собак,

розрити поховання, окантовані бетонними стяжками (на деяких ще могли залишитись основи пам'ятників), витягнути труни вагою до 300 кг, пронести їх декілька кілометрів (зазвичай для перенесення таких труни потрібно 6-8 осіб), відкрити та замурувати склепи.

У такому випадку постають запитання. Хто був замовником таємних перепоховань? Чому місця більшості з них залишились невідомими? Якими був критерій відбору кандидатів на перепоховання? Навряд чи хтось з жінок міг оплатити з власних заощаджень незаконні послуги грабарів. Однак це міг зробити хтось з представників польської громади Львова, хто мав кошти та зв'язки в середовищі працівників кладовища. Хто саме це був – невідомо.

Львівський краєзнавець Вітольд Мілош звернув увагу Варіантів на те, що в сонмі жіночих імен тих, хто опікувався польськими похованнями на львівських кладовищ, зустрічається лише одне прізвище чоловіка – Вацлава Ольшевича (Olszewicz Waclaw (1888-1974)). Відомий вчений, юрист, економіст, історик, культуролог та бібліотекознавець Ольшевич змушений був залишитись у Львові після війни попри те, що його сім'я залишила місто. Ольшевич друкувався на Заході та отримував шалені, як для радянських людей, гонорари. Він чудово знав Личаківський цвинтар та був знайомим з його керівництвом й робітниками не лише як той, хто прибирав поховання співвітчизників, але й як вчений і екскурсовод, який проводив екскурсії до останнього моменту свого життя.

Ольшевич опікувався похованнями на Личакові та на Янові разом з Зофією Рогалін. Ймовірно, що він чи будь-хто інший просто не встигли переказати інформацію про таємні поховання: Ольшевич помер в 1974 році. Щодо учасників списку таємних перепоховань, то більшість з них перебувала на центральних, почесних полях Цвинтаря орлят, тобто, переважно, це були видатні діячі. Також, ймовірно, що був й план щодо перепоховання усіх, хто був похований на почесних полях, однак смерть чи інші непередбачувані обставини перешкодили організаторам це зробити.

1989-2005: реконструкція чи відбудова?

Історія відновлення Цвинтаря орлят, на відміну від попередніх періодів, детально висвітлена в українських та польських ЗМІ, більшість учасників та свідків тих подій ще живі. Тому Варіанти не переказуватимуть перипетії політичних баталій, лише зазначать, що у підсумку їх суть звелась до пошуку відповіді на питання про те, чим буде відновлений Цвинтар орлят: відбудовою чи

реконструкцією? Перший варіант пропонувала польська сторона, однак правки, внесені в проект українською стороною, зробили це неможливим.

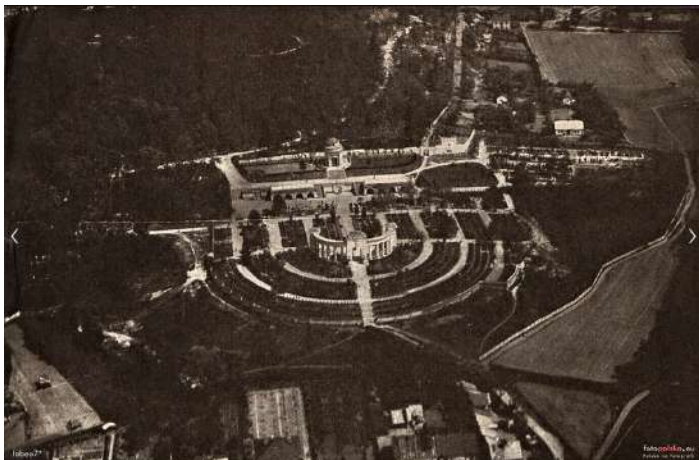
Тому сучасний Цвинтар орлят – це неповна, а в деяких деталях – змінена реконструкція проекту довоєнного меморіалу Індруха. Роман Фіголь, відповідаючи в 2008 році на питання про те, чи Цвинтар орлят зберіг свій історичний вигляд і чи є це історична пам'ятка, категорично заявив: "Це лише реконструкція".

Українські та польські політики під час обговорення сучасного вигляду меморіалу настільки зосередились на узгодженні символів та надписів, що, скидається враження, майже забули про тих, кому цей меморіал присвячувався, і хто тут похований. У 1989 році досягнули усних домовленостей про те, що польська фірма Energorol розпочне впорядкування Цвинтаря орлят. У серпні, за погодженням Львівської обласної ради, як стверджує Ігор Гавришкевич, або ж з власної ініціативи, як про це пишуть польські історики, Energorol розпочав впорядкування території цвинтаря, а вже у листопаді до Дня Всіх святих тут відбулась перша спільна українсько-польська панахида.

Цвинтар орлят у 1997 році
(фото: relicfinder.info)

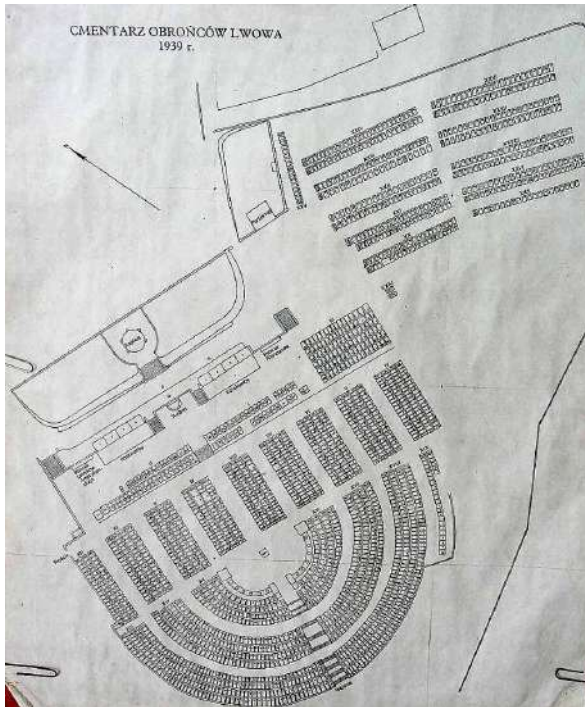

Затвердження проекту реконструкції меморіалу затягнулося на багато років з огляду на розпад СРСР та державотворчі процеси в Україні. Остаточний проект передбачав скорочення території польського військового некрополю на 20 відсотків за рахунок закриття двох полів поховань, котрі відрізала від основної частини кладовища дорога, яку проклали в 70-х роках.

Цвинтар орлят у 1934 році (фото: fotopolska.eu)

Ексгумовані рештки похованих на них передбачали перепоховати на основній частині кладовища. Вочевидь, це унеможливило відновлення топографії поховань на Цвинтарі орлят відповідно до довоєнного плану. Це помітно, якщо порівняти сучасне дрон-фото з довоєнним планом Цвинтаря орлят.

Паралельно з реконструкцією польського меморіалу, поруч з ним, на 49 полі Личаківського цвинтаря збудували Меморіал воїнам УГА. Урочисте відкриття обидвох меморіалів відбулось 24 червня 2005 року. Про таємні перепоховання та символічні могили в той період ніхто не згадував.

2005-2017: Повернення на Орлят

Попри те, що Цвинтар орлят не зберіг свого первинного вигляду, він надалі залишається символом польської військової мужності, а також місцем поховання декількох тисяч осіб, тісно пов'язаних з польською історією міжвоєнного періоду.

Сьогодні він носить офіційну назву "Польські військові поховання 1918-1919 років на Личаківському цвинтарі" та є частиною Львівського комунального підприємства "Музей "Личаківський цвинтар". Останнє діє одночасно як музей і як кладовище. Офіційно Цвинтар орлят не є заповідником і, теоретично, на ньому й зараз можна проводити поховання.

Директор музею Михайло Нагай розповів Варіантам, що Цвинтарем орлят опікується Польське товариство опіки над військовими могилами, а кошти на це виділяє Генконсульство Польщі у Львові. Однак всі роботи узгоджуються з керівництвом музею. Більш детально про це нам не вдалось довідатись, адже Львівська міська рада не надала відповіді на офіційний запит Варіантів щодо угод, на підставі яких здійснюється догляд за похованнями на польському меморіалі.

У 2011 році на Цвинтарі орлят урочисто повернули рештки єпископа Юзефа Теодоровича, які відшукали на Личаківському цвинтарі завдяки спогадам Яніни Замойської.

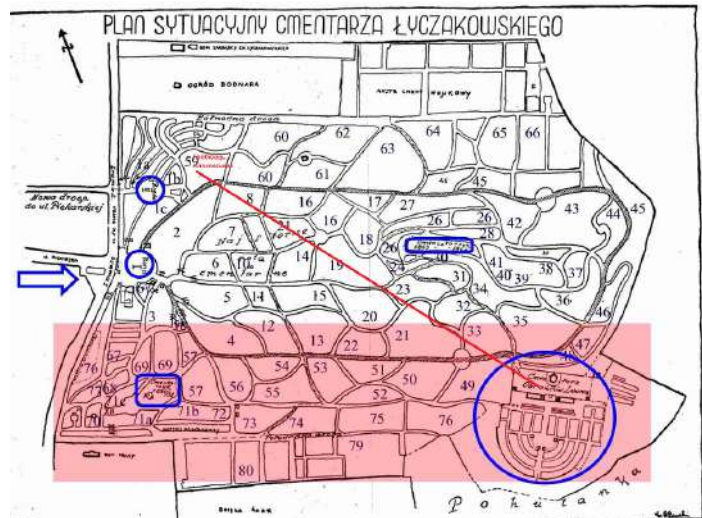
Мацей Бохосевич в інтерв'ю розповів, що вірменська громада ще у 90-х роках 20 століття розпочала пошуки рештків Теодоровича. У 2009 році вірменське товариство звернулось до офіційних осіб Польщі з пропозицією щодо перепоховання, але реалізувати це змогли лише в 2011 році. Саме того року провели ексгумацію та ідентифікували рештки Теодоровича.

Ігор Гавришкевич, натомість, розповів, що ці процедури відбулись з дозволу влади Львова. Міський голова Львова Андрій Садовий видав розпорядження на це лише після того, як були зібрані всі необхідні документи та дозволи від родичів. Варіанти розшукали копію звернення Ради охорони пам'яті та мучеництва, а також розпорядження міського голови Львова.

Розповіді учасників пошуку місця таємного поховання Теодоровича та проведення ексгумації містять багато непевної інформації, а інколи суперечать вже відомим фактам. Бохосевич стверджує, що поляки точно знали, що рештки Теодоровича разом з рештками Шмида були сховані в склепі Клосовських на 59 полі. Останньому, до слова, ще в 1991 році на склепі Клосовських встановили табличку. "Місце, однак, нам вказав без жодних вагань професор Йозем Вольчанський. На гробівці вже була пам'ятна табличка Герардові Шмиду" – розповідав він.

Натомість Ігор Гавришкевич стверджував: "У нас не було конкретної архівної інформації... Рада охорони боротьби і мучеництва повідомили нам, що гробівець Клосовських знаходиться на полі № 2. Справді, ми знайшли гробівець, але жоден з них не був похований там. Ми встановили, що є ще один гробівець Клосовських на 59 полі. Поляки наполягала шукати на іншому полі. В архівах ми також не знайшли жодної потрібної інформації".

Михайло Нагай, теперішній директор музею Личаківський цвинтар, а на той час його співробітник та член комісії з ексгумації та перепоховання Теодоровича, разом з тим стверджує, що на іншому полі немає жодного поховання Клосовських. Він особисто шукав його ще на початку 2000-х років, оббігав не раз все поле, але так його і не знайшов.

У реєстрових книгах Личаківського цвинтаря, що зберігаються у Львівському державному обласному архіві, справді, містяться три записи про два гробівця Клосовських, причому в одному з них йдеться про те, що на другому полі похований отець Шмид. Варіанти в цьому переконались особисто. Однак ми погоджуємось з думкою, яку висловив Ігор Гавришкевич, що, на жаль, архіви в даному випадку не можуть слугувати надійним джерелом інформації, адже реєстрові книги Личаківського цвинтаря за період 1918-1980 рр. є неповними. Окрім інформації щодо гробівців, в яких відбувались таємні перепоховання, нам вдалось на їхній підставі встановити лише частину записів щодо поховань осіб, пов'язаних з ними.

Коли ж відкрили склеп Клосовських на 59 полі, то там справді виявили чотири труни.

"Після відкриття гробниці ми виявили, що є чотири труни. Дві в нижній частині, що належить представникам родини Клосовських, і дві у верхній частині, що належали священикам – продовжує розповідь Бохосевич. – Однак у нас не було жодних натяків на те, яка із верхніх трун належала архієпископу Теодоровичу. Ми повинні були відкрити обидві. На жаль, я повинен тут заявити, що обидві труни були порушені. Після перенесення труни архієпископа Теодоровича та о. Шмида, злодії їх порушили. Труни були розбиті, можливо, що з них щось взяли. Це були металеві труни, у одній була скляне віконечко. Документи свідчили, що труна архієпископа була досить великою, металевою, в темному кольорі. Не було, натомість, інформації про скляне віконечко".

Гробівець Клосовських (фото: wikipedia.org)

Всі учасники ексгумації запевняють, що антропологи прямо на місці визначили рештки архієпископа Теодоровича та о. Шмида, адже в труні першого, попри те, що вона була пограбована, містились елементи вбрання, що належали до єпископського стану, а Шмид був

одягнений у простий темний костюм. Після чого рештки Теодоровича перенесли в нову труну, а стара залишилася в гробівці Клосовського. Там же ж залишили й рештки отця Шмида.

На жаль, Варіанти не знайшли жодного фото чи відео процедури ексгумації. Хоча в архівах є багато фотодокументів з похорону єпископа Теодоровича в 1938 році у Львові. На них можна роздивитись не лише масивну дерев'яну труну без скляного віконечка, яку несуть вісім чоловіків, але й елементи вбрання єпископа в момент, коли його проводжали в останній путь. Однак чи проводились зіставлення з цими фотодокументами під час ексгумації – незрозуміло. Як і не зрозуміло, на підставі чого робили заключення антропологи, адже попри обіцянки, Львівська міська рада так і не надала на офіційне звернення Варіантам висновок комісії.

Щодо повернення останків отця Шмида на Цвинтар орлят, яке відбулось в 2014 році, то є підстави стверджувати, що воно відбулось без офіційних дозволів та процедури їх ідентифікації. Михайло Нагай пояснив Варіантам, що дозволи на це не були потрібні, адже перепоховання здійснювалось в межах одного кладовища, а ексгумація відбулась ще 2011 році. Начальник управління охорони історичного середовища Лілія Онищенко-Швець, натомість, відповіла Варіантам, що рештки отця Шмида повернули на Цвинтар орлят на "законних підставах", щоправда будь-яких офіційних документів про ці "підстави" так і не надала.

У 2013 році тодішній генконсул Республіки Польщі Дрозд на урочистостях з нагоди восьмої річниці відкриття реконструйованого Цвинтаря орлят наголосив: "Багато левів ще біжать і багато орлів ще летять на це кладовище. Лише від нас

залежить те, чи добіжуть і долетять вони на свої місця". Символічні могили та склепи чекають на повернення своїх власників.

У матеріалі використані документи Державного архіву Львівської області

(<https://varianty.lviv.ua/51842-tsvyntar-orliat>)

Львівський бронетанковий завод передав танки та БМП до ЗСУ

«Львівський бронетанковий завод» передав Збройним силам України відремонтовані та модернізовані танки Т-64 та бойові машини піхоти БМП-1.

У пресслужбі концерну «Укроборонпром» повідомили, що державне підприємство успішно завершило капітальний ремонт і модернізацію партії бойових машин піхоти БМП-1.

Працівники заводу оновили техніку та внесли конструктивні зміни.

“На модернізованих бронемашинах встановлено сучасні приціли, прилади нічного бачення з покращеними характеристиками, нові цифрові радіостанції, системи супутникові навігації та прилади освітлення, накладено піксельне покриття тощо”, – йдеться у повідомленні.

Відремонтована та модернізована на ДП «Львівський бронетанковий завод» БМП-1.

Робота над партією із 7-ми бойових машин піхоти БМП-1 почалася на початку листопада.

На виконанні цих завдань спеціалізується ДП «Житомирський бронетанковий завод».

Проте, з огляду на стислі строки та велику кількість бронетехніки, з якою наразі працюють на Житомирському підприємстві, було ухвалено рішення передати частину БМП-1 до Львівського підприємства.

Також, за повідомленням АрміяInform, сьогодні підприємство передає Збройним силам України 5 модернізованих основних танків Т-64.

Танки укомплектовано системами управління вогнем, внутрішнього і зовнішнього зв'язку та комунікації, приладами денного та нічного бачення, камерами заднього виду, супутниковою навігацією та динамічним захистом.

Відремонтовані та модернізовані на ДП «Львівський бронетанковий завод» танки Т-64.

Основний профіль ДП «Львівський бронетанковий завод» донедавна був ремонт основних бойових танків Т-72, а також танків Т-54 та Т-55 і машин на їх базі. З 2019 року підприємство освоїло ремонт та модернізацію бойових танків Т-64. А нещодавно відремонтувало перші БРЕМ-2 (на базі БМП), а тепер вже і БМП-1.

Роботи над БМП-1 на ДП «Львівський бронетанковий завод». Жовтень 2021.

(<https://mil.in.ua/uk/news/lvivskyj-bronetankovyj-zavod-peredav-tanky-ta-bmp-do-zsu/>)

Миколаївська область

Мірошниченко А. Крейсер «Україна»: музей чи уламок історії?

У Миколаєві мріють подарувати нове життя недобудованому ракетному крейсеру

У серпні виповнилося 30 років відтоді, як ракетний крейсер «Україна» був спущений на воду в акваторії Миколаївського суднобудівного заводу. За цей час на 95% добудований бойовий корабель, який мав стати «грозою морів», безнадійно застарів і став своєрідною валізою без ручки – і нести незручно, й викинути шкода. Змінювалася влада, приходили нові чиновники, а проблема, яка щорічно витягує з державного бюджету близько мільйона доларів, досі не вирішена. І порізати на металобрухт крейсер не можуть, і як військова одиниця він не потрібен, і з демілітаризацією ніяк не складається...

Зрушити проблему з мертвої точки взялася група ентузіастів Миколаєва на чолі з колишнім військовим десантником, головою громадської ради з питань туризму при Департаменті економічного розвитку міськради Олегом Кречуном. Ідею виношували давно, активізуватися ж підштовхнула, як не дивно, саме пандемія коронавірусу. Вона, як відомо, завдала чи не найбільшої шкоди туристичній галузі й змусила мислити нестандартно. Громадські активісти запропонували створити на базі недобудованого крейсера сучасний військово-морський музейний комплекс. Вони вже заручилися підтримкою місцевої влади й офіційно звернулася до президента та Кабінету міністрів України з проханням дозволити миколаївцям перетворити корабель на музей.

Варто зауважити, що в багатьох країнах світу кораблі вже давно використовують подібним чином. Серед них є й ті, які свого часу були побудовані

у Миколаєві. То чому б не дати друге життя у вигляді музею і крейсеру «Україна»?

ЗІСТАРИВСЯ, ТАК І НЕ ПОВОЮВАВШИ

На думку більшості експертів, нині цей корабель в ролі бойової одиниці нашої країни не потрібен. У крейсера застаріле озброєння й обладнання, та й саме цільове його призначення не на часі. Крім того, добудова і введення корабля в стрій вимагало б величезної суми коштів, які конче потрібні на інші, більш необхідні й перспективні види озброєння.

Державний концерн «Укроборонпром», якому він належить, також вже не раз заявляв, що вважає недоцільною добудову ракетного крейсера «Україна».

Тут варто зробити невеликий історичний відступ. Будівництво корабля почалось влітку 1984 року (в рамках реалізації проєкту 1164 «Атлант») на тодішньому суднобудівному заводі імені 61 комунара в Миколаєві на замовлення Військово-морського флоту СРСР. Це був четвертий корабель даної серії, і перша його назва була «Адмірал Флоту Лобов». До слова, інші крейсери цього проєкту зараз знаходяться у складі російського флоту і мають велику зношеність механізмів. 11 серпня 1990 року крейсер був спущений на воду, а в жовтні 1993 року він уже мав готовність у 75% і перейшов у власність України.

Невдовзі постановою Верховної Ради йому було присвоєно найменування «Україна». Наступного року було сформовано екіпаж корабля. Але економічні негаразди змусили розпустити команду, а роботи на крейсері – заморозити.

У 1998 році ухвалене нове рішення про його добудову. Та чергова фінансова криза знову внесла свої корективи і роботи на крейсері знову припинили, а команду вдруге розпустили. На той момент готовність корабля складала вже 95%.

За часів Януковича, коли у керівництві Міністерства оборони, як відомо, були ставленики Кремля, почалися розмови про те, що крейсер треба добудувати і продати Росії. При цьому РФ намагалася придбати його за копійки. Втім, цим планам також не судилося втілитися.

Згодом почалася російська агресія проти України, і фінансування робіт на крейсері знову було припинено.

Таким чином, «Україна» має вже досить поважний вік, тож навіть не фахівцеві зрозуміло, що її обладнання давно і морально, і навіть фізично застаріло. До того ж основні види озброєння корабля – російського виробництва, тож його постачання в Україну неможливе. Розробка ж вітчизняних аналогів потребує великих коштів, яких в нашій країні й до кризи, спричиненої коронавірусом, не було. А нині й поготів.

Але навіть зберігання недобудованого корабля вимагає значних коштів і сьогодні є неабияким економічним тягарем для Миколаївського суднобудівного заводу. Зокрема, це одна з перманентно діючих причин, з яких на цьому підприємстві утворюються борги по зарплаті. Адже держава не поспішає розраховуватися за «мертвий» крейсер, бо має більш нагальні проблеми. Тож заводчани вимушені обслуговувати його власним коштом.

Та головне все-таки в тому, що крейсер із самого початку був розрахований на ведення бойових дій на широких океанських просторах. Адже він без дозаправки може пройти відстань у 7,5 тисячі морських миль, а дальність стрільби його протикорабельними ракетами може перевищувати 700 км. Тобто Чорноморська акваторія для нього замала. Особливо з урахуванням того, що супротивник має змогу вразити його з берега, навіть не виходячи у море.

КОРАБЛІ-МУЗЕЇ В СВІТІ

Ще зовсім недавно туризм давав близько десятої частини росту світової економіки. Останніми роками туристичну галузь навіть називали глобальним драйвером, адже вона розвивалася значно швидше, аніж економіка загалом.

Та сьогодні все змінилося через пандемію коронавірусу. Втрати у всіх країнах вимірюються десятками мільярдів доларів. Багато аналітиків вважають, що світ після коронавірусу зміниться, і це торкнеться багатьох сфер нашого життя, у тому числі й туризму. Але чи не є нинішня криза гарною можливістю для тих, хто бажає підсилити свої позиції на цьому ринку?

Музей лінкора «Айова»

В Україні туризм ніколи не був провідною галуззю. На жаль. Але криза дає нагоду змінити стан речей. Для цього потрібні нові підходи та нові проекти. Не дивно, що група миколаївських ентузіастів вважає, що на цьому напрямку драйвером для нашого міста могло б стати створення корабля-музею. Адже наразі нічого схожого в Україні нема, хоча подібні ідеї вже давно реалізуються по всьому світі. Так, в США музеями стали лінкори «Айова» (який зараз стоїть у порту Лос-Анджелеса) й «Алабама» (бухта Мобіл), а також авіаносці «Хорнет» (затока Сан-Франциско) і «Мідвей» (Сан-Дієго). У Німеччині це підводний човен U 2540 «Вільгельм Бауер» (порт Бремерхафен). У Польщі – це есмінець «Блискавіца» (порт Гдиня). В Англії – крейсер «Белфаст» (Лондон) і вітрильний лінійний корабель «Вікторія» (док в Портсмуті). До речі, останній щороку відвідувало у середньому 350 тисяч туристів.

Що ж до кораблів, збудованих на миколаївських верфях, то вони також уже давно використовуються в мирних цілях. Наприклад, авіаносець «Мінськ», переобладнаний під культурно-розважальний комплекс, стоїть у китайському місті Шеньчжень, а його побратим «Київ», перероблений під тематичний готель, знаходиться в китайському порту Тяньцзінь.

Авіаносець «Київ» у порту Тяньцзінь

Авіаносець «Мінськ» у місті Шеньчжень

Крім того, свого часу недобудований авіаносець «Варяг», який зводився на Чорноморському суднобудівному заводі у Миколаєві, також був придбаний китайцями для переоблаштування в музей. Але «попрацював» він так лише кілька років – підприємливі китайці добудували цей відносно новий корабель, перетворивши на бойову одиницю.

«Україна» може посісти гідне місце серед своїх побратимів, у різні часи списаних з бойової служби. Сучасний турист знайде тут багато цікавого. Адже крейсери проєкту 1164 «Атлант» – це помітна віха морської історії часів Холодної війни. Вони створювалися як «вбивці авіаносців», тобто були розраховані для протидії американським ескадрам на океанських просторах. Тож мали відповідні технічні характеристики, зокрема потужну зброю, таку як далекобійні протикорабельні ракети.

РЕНТАБЕЛЬНІСТЬ – ГАРАНТОВАНА

Що ж треба зробити для перетворення крейсера в музей? Місцевий активіст, член Академії наук України, кандидат технічних наук **Вадим Чорний** вважає, що почати потрібно з того, що передати місту сам корабель, попередньо знявши з нього озброєння і частину обладнання. Для цього необхідне вольове рішення на рівні керівництва країни, бо підтримка місцевої влади вже є.

«Ми вже кілька років займаємося долею крейсера «Україна». З цього приводу було ще розпорядження нині покійного міського голови Володимира Чайки щодо можливості прийняття його до комунальної власності міста. Ми пропонуємо на базі цього корабля створити у Миколаєві не просто музей, а науково-культурний центр з умовною назвою «Крейсер», як це зробили китайці. Щоб це була родзинка нашого міста. Мер Олександр Сенкевич цілком підтримує цю ідею. При невеликих початкових затратах вона дуже швидко стане приносити прибутки», – каже Чорний.

Миколаївська обласна громадська асоціація «Морські збори» навіть розробила покрокову схему того, що необхідно зробити, щоб передати корабель у власність громади.

Одна з ідей – розвернути крейсер носом і трохи підтягнути до пішохідного мосту через річку Інгул, зберігши всі комунікації для його життєзабезпечення, які тягнуться із суднобудівного заводу. Це, до речі, дасть змогу заробляти певні кошти підприємству, для якого корабель зараз – тягар.

«А якщо передати цьому культурному центру ще й невеличкий клаптик території заводу зі старовинними воротами, то дорогою до корабля можна, наприклад, зробити «Алею майстрів», де показувати і розповідати про вже трохи призабуті суднобудівні спеціальності часів вітрильного флоту: купорник, конопатник, столяри, теслі, канатники і таке інше», – розповідає голова громадської ради з питань туризму **Олег Кречун**.

Він також переконаний, що у фінансовому плані проєкт гарантує самоокупність вже через невеликий проміжок часу.

«Насамперед, на нього прийдуть подивитися миколаївці. Адже попри те, що кораблю 30 років, піднімалися на його борт одиниці. Досі доступ сюди був дуже обмеженим. Більше того, сюди на екскурсію будуть навмисне приїздити туристи з усіх куточків України», – впевнений Кречун.

Наразі автори ідеї чекають від центральної влади відповіді на свої листи, в яких просять зняти з крейсера статус об'єкта незакінченого будівництва та передати його Миколаївській громаді. До речі, ці листи підписали представники 17 громадських організацій міста, які готові долучитися до реалізації проєкту.

Активісти вважають, що передача недобудованого корабля громаді міста була б не тільки подарунком до 230-річчя заснування Миколаєва, яке відзначатиметься восени цього року, а й реалістичним виходом з тієї патової ситуації, яка склалася довкола крейсера. Адже він став уже «притчею во язицех» як для міста, так і для самого заводу. З плином часу його матеріально-технічний стан тільки погіршується, а можливі заходи з утилізації, як стверджують експерти, вимагають мільйонних вкладень. Та й для його обслуговування в нинішньому стані теж потрібні гроші, й чималі.

Предметно про його демілітаризацію заговорили ще в 2017 році. Але не склалося. Продовжили розмову вже в липні 2019-го, коли на завод приїздив новообраний президент Володимир Зеленський. Тоді також зійшлися на думці, що Збройним Силам України він не потрібен, тому єдиний вихід – демілітаризація. Навіть лунали обіцянки, що питання вирішиться за лічені тижні. Але минув рік – а «віз» у вигляді ракетного крейсера досі стоїть біля причальної стінки Миколаївського суднобудівного заводу (яке є, до речі, державним підприємством) і потроху ржавіє.

У той же час створення музейно-культурного центру дало б змогу Миколаєву, зокрема і державі Україна в цілому, з мінімальними затратами

отримати туристичний об'єкт світового рівня, з далекосяжними перспективами для цілого регіону.

(www.ukrinform.ua/rubric-regions/3083408-krejser-ukraina-muzej-ci-ulamok-istorii.html)

Кліщук Л. Острів Майський: як штучний насип у Чорному морі став базою “морських котиків” ССО ЗСУ

Останнім часом у навколоармійському середовищі почали згадувати про військовий об'єкт, забутий за минулі 15 років. Це – один із нечисленних для європейського континенту та унікальний для України штучний острів у Чорному морі поблизу Очакова – Первомайський.

Штучно створена ділянка суходолу завдовжки майже 1,5 кілометри, площею понад сім гектарів, до 2004 року слугувала військовою частиною – тут гартували морську розвідку, диверсантів, по-американському – “морських котиків”. Потім підрозділ передислокували на материк, в Очаків, а унікальний острів був покинутий: руйнувалася берегова лінія, псувалася від недогляду інфраструктура, розрослися чагарники.

Зі створенням в Україні за зразком НАТО Сил спеціальних операцій з'явилася потреба в якісній підготовці воїнів-спецпризначенців та розвитку військово-морської складової ССО. Зокрема – в підготовці морських розвідників. Відтак Первомайський знову почали задіювати для підготовки “морських котиків”.

«Новинарня» ” пригадувала минуле та вивідувала майбутнє військового об'єкта, де зараз розвивається база 73-го морського центру спецпризначення ССО.

Як будували унікальний острів біля берегів Очакова

Між істориків точаться дискусії, кому належить ідея облаштувати штучний острів у гирлі Дніпро-Бузького лиману та як він виник.

Одна з версій каже, що ідею насипати острів висунув Олександр Суворов, інша – що російська імператриця Катерина II, автори третьої версії кивають на князя Потьомкіна.

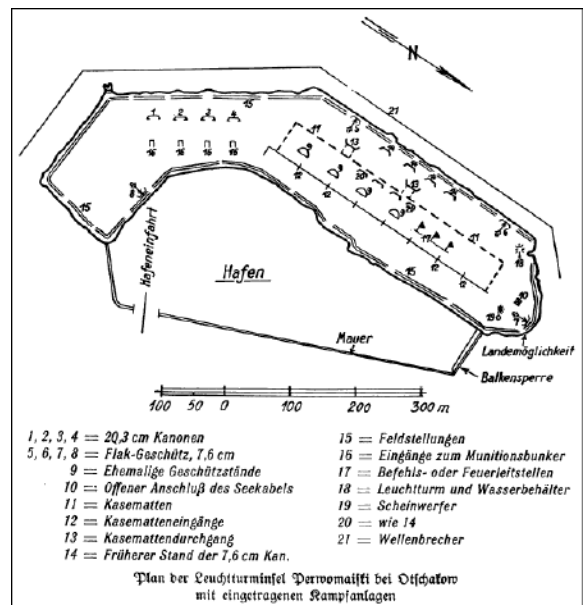
Уперше ми дізнаємося про дрейфуючу міліну з листа-розпорядження очаківського паші своєму прикордонному сераскеру (в османів – командувач під час походу).

“... Біля моїх південних воріт на міліні зібралася банда піратів із глибин річки (Дніпро). Пришли корабель, потрібно їх розігнати до приходу каравану з Генуї...” – зазначав паша. Ішлося, за словами істориків, про козацькі чайки, які чекали на торгові судна з товаром.

Історичним фактом є те, що в серпні 1874 року проєкт будівництва на острові артилерійської батареї, розроблений відомим фортифікатором інженер-генералом Едуардом Тотлебенем, затвердив військовий міністр Російської імперії граф Дмитро Мілютін. Відтак на дрейфуючій міліні почали проводити будівельні роботи та встановлювати там артилерійську батарею.

Схема укріплень батареї на острові Майський

“У дно забили в три лінії шпунтові палі, простір між ними засипали камінням, піском, глиною, утворивши основу конструкції. Пісок і глина завозилися з Очакова і Кінбурнської коси, кам’яні брили для захисного молу – зі зруйнованої Кінбурнської фортеці. Для швартування кораблів побудували гавань, а на острові – порохіві льохи і склади”, – йдеться у відкритих джерелах про “народження” військового укріплення на Первомайському.

У народі його частіше називають Майський, а місцеві історики іменують **островом Самійла Кішки**.

Про тривалість фортифікаційних даних на острові точних даних немає (зо два десятки років). Але інженери кінця XIX століття називали штучний острів “**видатною гідротехнічною спорудою, що не має аналогів у світі**”.

Але на острові й раніше існувало чимало порохівих льохів – тут зупинялися та поповнювали боєзапас кораблі.

Коли тривала російсько-турецька війна 1828-1829 рр., острів уже мав статус блок-порту: тут ремонтували судна, поповнювали запаси води, продовольства та пороху. Згодом облаштували лазарет тощо.

У ході Кримської війни 1853-1856 рр. острів став приблизно таким, яким є й зараз – тут добудували мінні льохи та механічні елеватори для підйому і опускання снарядів. У 1881 році на острові вже були причал, склади, 40 казематів зі стінами завтовшки 2,5 метри та залізнична гілка.

Острів Майський. 1941 рік

Коли під час Другої світової війни німецькі війська 21 серпня 1941 року захопили Очаків та південь Миколаївщини, острів Майський тримав оборону, за даними деяких істориків, ще півроку.

“Злякалися Італії”: як Первомайський заселили “морськими котиками”

У червні 1953 року керівництво ГРУ Генштабу ЗС СРСР вирішило створити сім морських розвідувальних пунктів спеціального призначення. Формування першого з них почалося в Севастополі, а в 1961-му його “перекинули” на Майський. На цивільних картах цю територію не позначали, нога цивільного сюди не ступала.

Потреба у створенні підрозділу, який гартуватиме “бойових плавців”, була продиктована тодішньою гонкою озброєнь. Рубіконом став 1955 рік, коли в Севастополі вибухнув трофейний лінкор “Новоросійськ”, що раніше носив ім’я “Джуліо Чезаре” (на честь Юлія Цезаря) і воював у складі італійського військового флоту, а після Тегеранської конференції, коли Сталін наполіг на розділі італійського флоту між союзниками, перейшов до рук совітів.

Лінкор “Новоросійськ” у Севастополі, початок 1950-х.

Після вибуху під підозру потрапили італійські бойові плавці-диверсанти, які вважалися тоді найкращим у світі підводним

спецназом. Внаслідок вибуху загинули **604 радянські моряки**.

Ця трагедія підштовхнула керівництво до створення елітної частини радянських “морських котиків”, які перевершили б за рівнем бойової підготовки і італійських “колег”, і підрозділи морського спецназу в інших країнах світу.

Спецназівець підрозділу “Гамма” 10-ї флотилії ВМФ Італії.
1943 рік

До слова: у 2013 році ветеран італійського підрозділу бойових плавців “Гамма” Уго Д’Еспозіто визнав, що італійські військові причетні до затоплення радянського лінкора “Новоросійськ”.

За словами Д’Еспозіто, італійці не хотіли, щоби корабель дістався росіянам, тому подбали про те, щоби його затопити.

Солдати і офіцери, яких направляли на Майський зі спеціалізованих військових училищ в Одесі й Ленінграді, жили в старовинних артилерійських казематах.

Вони вивчали турецьку як мову найближчого потенційного військового супротивника, а на дозвіллі розмальовували сірі стіни тематичними малюнками.

Рівень секретності Майського був такий, що про нього не знали навіть рідні військових, які там служили. Чому? Бо

боялися американських спецслужб.

За легендою, бойові плавці служили “на рятувальній станції між морем та лиманом”, а коли повз острів пропливали іноземні судна, військові у формі рятувальників бралися підмітати пірс.

Відомо, що “морські котики” з Первомайського забезпечували підводну охорону кораблів від можливих диверсій під час Всесвітнього фестивалю молоді та студентів на Кубі 1978 року. Вони також брали участь в ліквідації наслідків катастрофи теплохода “Нахімов” біля Новоросійська 1986 року, забезпечуючи проходи для цивільних водолазів. Працювали під час численних підводних розмінувань: знищували торпеди під Одесою, авіабомбу в Херсонському порту, міну часів Першої світової війни в гирлі Дунаю під Ізмаїлом тощо.

На Майському спецпризначенця навчали бути топографом, водолазом, парашутистом, підривником, водієм, кулеметником, снайпером, гідроакустиком тощо.

ОСОБЛИВІСТЬ ПОЛЯГАЛА В ТОМУ, ЩО ПОТРІБНО ОДНОЧАСНО ПОЧУВАТИСЯ ЯК “РИБА У ВОДІ І ЯК ОРЕЛ У НЕБІ”.

За словами Дмитра Чаленка, який служив на Майському, один із підрозділів спеціалізувався на роботі з портативними ядерними зарядами, що зберігалися на острові.

У випадку війни їх потрібно було доставити на територію противника.
ЦІ ЯДЕРНІ ЗАРЯДИ БУЛИ НАЙБІЛЬШИМ СЕКРЕТОМ ОСТРОВА.

Незалежність-1991: “удар у спину” СРСР

Із проголошенням незалежності підрозділ Майського увійшов до складу Військово-морських сил України: “морські котики” одні з перших на Чорноморському флоті СРСР присягнули на вірність Україні.

Колишній командир частини Анатолій Карпенко пригадує, як його підрозділ покидав “радянську гавань”: “Викликав мене командувач і каже: ви завдали удару в спину всьому Чорноморському флоту. Я у відповідь: спецназ завжди завдає удару в спину“, – пригадував капітан 1-го рангу Карпенко у розмові з журналістами.

Майже тисяча військових у повному складі з технікою, озброєнням та секретною документацією стали тоді опорою флоту України.

Трохи раніше, у серпні 1991 року, штаб бригади Карпенка розробив план евакуації на Первомайській сім’ї президента СРСР Михайла Горбачова з держдачі “Зоря” у Форосі, де його блокували путчисти. Але командування флоту наказ на операцію не віддало, той план залишився нереалізованим.

А вже невдовзі спецназівці Карпенка брали участь в унікальній спецоперації “Щит України” – забезпечували доставку першої партії української гривні, віддрукованої в Канаді.

2004 рік: депортація з острова

У 2004 році, за часів президента Леоніда Кучми, військове керівництво України прийняло рішення передислокувати “морських котиків” на сушу – в Очаків. Один з основних мотивів – “Україна ж мирна держава, на нас ніхто не нападе”. Хоча роком раніше сталася криза, пов’язана з претензіями РФ на острів Тузла в Керченській протоці.

У грудні 2005 року нерухомість острова виставили на продаж. Інформація про це містилася в оголошенні держпідприємства “Укроборонсервіс”, опублікованому в малотиражній “Південній регіональній газеті”. Такий тоді почався період в армії – коли все продавалося.

Капітальні будівлі на Майському

“Укроборонсервіс” оголосив конкурс з реалізації **28 об’єктів нерухомості** на острові Первомайський. Початкова ціна — **9 684 058,73 грн**, йшлося в повідомленні.

У Міністерстві оборони України тоді підтвердили факт продажу нерухомого майна військової частини, яка раніше розташовувалася на острові.

Ходили чутки, що острів хоче придбати донька одного з президентів України, подекували, що тут хочуть облаштувати яхт-клуб тощо.

Втім, далі чуток справа продажу Майського не пішла.

Друге життя Майського: за стандартами НАТО

Анексія Росією Кримського півострова та вторгнення РФ на Донбас, безальтернативний курс України на НАТО та створення в ЗСУ окремих Сил спеціальних операцій продиктували перспективні плани щодо закинутого військового об’єкта.

Тепер острів Майський – база **73-го морського центру спеціального призначення ССО**. Тут майорять синьо-жовтий державний прапор та сіре

знамено Сил спецоперацій із вовкулакою та гаслом “Іду на ви!”, а на шевронах – морський коник.

Так, лише протягом літа 2019 року на острові відбувалися і збори оперативного резерву, і низка військових навчань, змагання на кращу пару водолазів-розвідників, з прикладного плавання тощо.

Командувач Сил спецоперацій генерал-лейтенант Ігор Луцьов зазначав в інтерв'ю, що Майський – у полі зору командування для підготовки фахівців.

На запитання журналістів агентства “Армія інформ” про те, чи будуть у програмі розвитку ССО задіяні “такі легендарні географічні об’єкти, як острів Майський під Очаковом”, Луцьов відповідно ствердно: “Уже задіяні... І острів Майський теж – плануємо використовувати його в бойовій підготовці наших спеціалістів. Зрозуміло: їх поступово забезпечуватимуть усім необхідним для виконання бойових завдань. Ми плануємо отримати надводні засоби доставки, човни великі та малі, засоби підводного руху й доставки, водолазне спорядження. **Це значно підвищить спроможності морської компоненти військ”.**

Зараз на Майському збереглися бетонні доріжки, хоча й бур’яни розрослися на славу. Споруди – в аварійному стані, але військові навчання й не вимагають ідеальної інфраструктури. А море довкола – це стихія “морських котиків”, якої їх позбавили у 2004-му.

Знання та вміння, отримані на “острові, який ожив”, військові спеціального призначення використовують і в районі проведення операції Об’єднаних сил. Але всі їхні бойові вилазки в ООС – під грифами секретності.

Так острів Майський ожив. Тільки якщо раніше його існування обґрунтовувалося пропагандистським штампом у майбутньому часі – “якщо Штати нападуть”, то тепер потреба в цьому військовому об’єкті продиктована реальним та жорстоким: “бо напала Росія”.

(<https://novynarnia.com/2019/09/04/ostriv-mayskyi/>)

Одеська область

Аккерманська фортеця

Найбільша цитадель України – Аккерманська фортеця. Її стіни пережили не один десяток облог і штурмів. Білгород-Дністровський замок, як її ще називають, не раз змінював своїх господарів, а замість води, глибокі рови були заповнені тілами і кров'ю воїнів.

Цей історичний та архітектурний пам'ятник світового значення обов'язковий для відвідування усіма, хто хоче ближче познайомитися з історією своєї країни.

Від стоянки першої людини до фортечних валів

Здавна люди селилися вздовж Дністра. М'який клімат і родючі землі були гарною

допомогою для ведення сільського господарства. Води річки повні риби. А сам Дністер був потужною торговою артерією.

На сьогоднішній день достеменно відомо, що перший чоловік оселився поблизу лиману більше 40 тисяч років тому. У 6 столітті до нашої ери вихідці зі Сходу заснували тут своє поселення Тіру. Воно постійно зазнавало нападу варварів і кочових племен.

У перших століттях нашої ери над поселенням був встановлений протекторат Римського Орла. Римське місто носило назву Алба-Юлія. Стародавні слов'яни називали його Білгород. Руїни римського міста представлені окремою експозицією.

До 13 століття Тіра входила до складу Золотої Орди. Однак керували всім

генуезці, які отримали ярлик на управління містом. Вони налагодили торгівлю та заклали фортецю. Хоча багато істориків не згодні з цим твердженням і вважають, що ініціаторами спорудження потужного укріплення були ординці, які хотіли убезпечити свої західні рубежі.

У 14 столітті будівництво фортеці було завершено. В цей же період відбувається занепад Золотої Орди. Аккерманська фортеця перейшла у власність господарів Молдавії. Це був головний порт Молдавського князівства. У 1484 році гарнізон, що неодноразово відбивав атаки Османської армії, був зраджений старійшинами поселення, які винесли султанові символічні ключі.

За інформацією письмових джерел, Аккерман у часи панування турків зазнавав неодноразових нападів козаків під проводом прославлених героїв Івана Сірка, Григорія Лободи, Остафія Дашкевича, Семена Палія. Три російсько-турецької війни пам'ятають води лиману. Безліч відомих військових начальників вписали свої імена в історію цих місць: Ушаков, Кутузов (був один час комендантом фортеці), Барклай-де-Толлі, Платов. Після розгрому армій Наполеона, згідно з мирним договором, підписаним в Бухаресті в 1812 році, фортеця остаточно відійшла до Російської Імперії. Через 20 років вона втратила свій статус військового об'єкта. У 1963 році була визнана пам'яткою архітектури та історії.

історію цих місць: Ушаков, Кутузов (був один час комендантом фортеці), Барклай-де-Толлі, Платов. Після розгрому армій Наполеона, згідно з мирним договором, підписаним в Бухаресті в 1812 році, фортеця остаточно відійшла до Російської Імперії. Через 20 років вона втратила свій статус військового об'єкта. У 1963 році була визнана пам'яткою архітектури та історії.

Структура фортеці

Твердиня, збудована з вапняку, є зразком фортифікаційного зодчества Середньовіччя. Вона стоїть на скелястому березі лиману. Має форму неправильного багатокутника. Протяжність її стін становить понад 2,5 км, а товщина

різнитися від 0,8 до 5,5 метрів. Між 32 вежами була побудована висока куртина. На сьогоднішній день збереглося 24 вежі.

З одного боку оборонні споруди захищав лиман. З боку суші був викопаний глибокий рів, заповнений водою. Його глибина сягала 14 метрів, а ширина 20. Вздовж рову була побудована стіна в людський зріст, для захисту тих, хто спостерігав за його поверхнею. Головною брамою була Кілійська. У Середньовіччі тут був підвісний міст, а прохід закривали потужні ґратчасті ворота.

Загальний план замку

Аккерманська фортеця складалася з 4 дворів, які мали своє призначення:

- Цитадель: проживання коменданта і офіцерів, розміщення порохового заряду, скарбниці і арсеналу;
- Цивільний двір: розміщення місцевих жителів, які рятувалися від ворога за товстими мурами твердині. Більшість будівель були зруйновані.
- Господарський двір (має іншу назву – «портовий»): збереження привезених вантажів протягом 40 днів (карантин). Господарський двір практично не зберігся до нашого часу;
- Гарнізонний двір мав одне призначення: розквартирування особового складу.

Кожен двір міг самостійно вести оборону.

Цікаві факти і легенди

За багаторічну історію Білгорода-Дністровського накопичилася величезна кількість легенд, які тісно переплелися з реальною історією і відвертою містифікацією.

В часи Олександра Доброго, молдавського господаря, його донька Тамара вела розбійницький спосіб життя. У батька не було часу стежити за діяннями доньки: весь час він проводив у військових походах. Одного разу Тамара попросила батька виділити їй гроші на богоугодну справу: будівництво монастирю.

Замість святилища була зведена фортеця, а Тамара проголосила свою незалежність. З воріт цитаделі розбійники, які стали вірними васалами доньки господаря Молдавії, виїжджали на грабіж. Дізнавшись про діяння доньки своєї, Олександр Добрий розгнівався і прокляв її. Тамара заснула безпробудним сном, а господар наказав замурувати її в стіну живцем. З тих пір одна з веж і зветься Дівочою.

Ходять чутки, що в підземеллях Білгород-Дністровської фортеці мешкають істоти, які нападають на людей в темний час доби. Подейкують, що це солдати румунської армії, які після звільнення міста врятувалися від полону в старих руїнах. Хтось каже, що це прибульці, хто пересуджує про іншу расу, хтось про потойбічні сили. Є також версія, що це послідовники культу забороненого єгипетського богу, які втекли від переслідувань фараона. В середині минулого століття після сильних підземних поштовхів, істоти ніби перестали турбувати місцевих обивателів. Однак деякі бачать їх досі.

За переказами, сюди був засланий поет Овідій через неповагу до імператорської особи та його сім'ї. Довгий час вважалося, що тут він знайшов свій останній притулок. Пушкін приїжджав до Білгород-Дністровської фортеці вклонитися могилі поета. Тому дві вежі носять імена Пушкіна і Овідія. Неподалік було засновано місто Овідіуполь. Однак, вже достеменно відомо, що смерть вигнанець знайшов в Констанці (Румунія).

Тетраксис

Однією з головних загадок цитаделі є тетраксис. Викладений з 10 кам'яних ядер в стіні однієї з веж, трикутник довгий час не привертав уваги. Вважалося, що ядра застрягли в стіні після потужного обстрілу.

Тетраксис Аккерманської фортеці

Сьогодні багато хто вважає, що тетраксис – масонський символ. «Вільні каменярі» після побудови

замку Аккерман залишили тут свій слід. Однак архітектором цього бастіону був турок Мехмед Тахір Ага. Тому ця версія походження тетраксиса малоімовірна.

Друга версія говорить, що тетраксис може означати триєдність природних сил: землі, повітря, води.

Згідно з третьою версією трикутник з ядер – хронометр, сонячний годинник. Він допомагав визначити 1 березня і 15 жовтня: дні початку та закінчення сільськогосподарських робіт.

(<https://myukraine.org.ua/akkermanska-fortetsya>)

Дяченко С. Хаджибейський замок

Для нас було надзвичайно важливим дослідити містобудівне наслідування Хаджибея, адже це один з принципів безперервності розвитку міст.

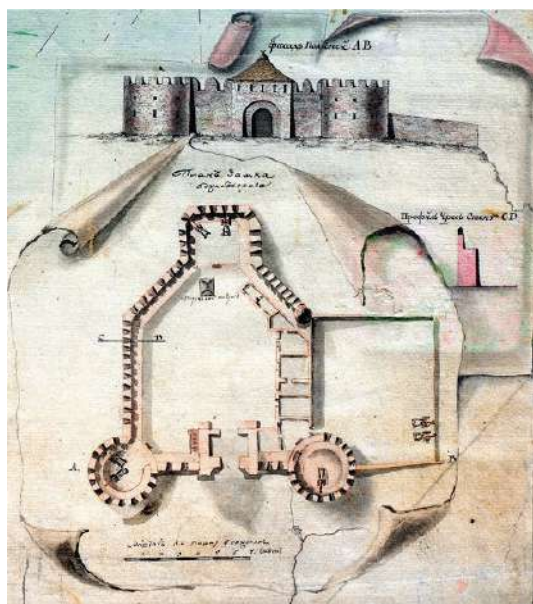
У попередньому розділі ми реконструювали план міста Хаджибея 1766 року інженера Івана Ісленьєва (1738–1784). З'ясувалося, що тодішній Хаджибей лежав у Карантинній балці, і його містобудівним ядром була пристань у гирлі тієї ж балки. Тепер це Митна площа. Там знаходився будинок командира над містом, будинок «бея яничарського», хлібопекарня, комори, колодязь. Над площею та пристанню височіла мечеть.

Іншим центром був «старий ретраншемент», як його назвав Ісленьєв. Вочевидь, колись тут було більш значуще укріплення й життя вирувало навколо.

План Ісленьєва дає нам основу міста Хаджибей, на яку добре лягають перші ідеї інженера Франца де Воллана (1752–1818). Зрештою він зупинився на «старому ретраншементі». Є підстави вважати, що однією з причин цього був Хаджибейський замок. Отже цього разу ми спробуємо відшукати замок.

Хаджибейський замок крізь призму містобудування

Розміщення Хаджибейського замку – надзвичайно заплутана історія, яку намагаються розв'язати вже більше 200 років. Причиною сумнівів стала відсутність креслень його прив'язки до місцевості в крупному масштабі. Очевидно цьому завадило поспішне знищення замку одразу

після штурму, який відбувся 14 вересня 1789 р.

Відомий текст донесення Потьомкіна Катерині II від 10 листопада 1789 р.: «Замок Гаджибейский по неудобности положения его и по неимению пристанища, где бы суда безопасно могли держаться, приказал я подорвать, что и исполнено, а затем буду я иметь счастье всеподданнейше представить о месте, избранном мною для укрепления, которое соорудится из самых тех камней, что остались в развалинах Гаджибейских».

Збереглися кілька планів самого замку, але враження таке, що більшість з них – це проекти, а не обміри. Також інженер Франц де Воллан показує замок у дрібному масштабі на двох своїх ранніх кресленнях. Для не спеціаліста вони настільки погано пов'язуються з реальністю, що теж спричиняють дискусії. Втім це надзвичайно цікаві і важливі документи, які ми особливо ретельно опрацюємо.

У Хаджибейського замку було коротке життя. Про початок його фактичного будівництва дізнаємося з листа російського резидента у Константинополі Олексія Обрескова від 20 серпня 1766 р.: «в прикрытие амбаров от морской стороны строится небольшой замок, или, как здесь называют, каланча четырехбашенная». А зруйнували замок вже восени 1789 р. Тобто проіснував він лише 23 роки.

Його зничили через невпевненість, що місто не повернеться до Османської імперії, – приналежність Хаджибея до Російської імперії підтвердив лише Яський мирний трактат від 29 грудня 1791 р. Тобто минуло ще більше двох років після руйнування замку, коли з'явилася реальна можливість розпочати проектування та розбудову Хаджибея.

Історія з замком – це суцільний детектив від ідеї його створення аж дотепер. Спробуємо розповісти про це саме у такому форматі.

Все почалося з чуток про його будівництво ще у червні 1765 р. Це спонукало російську владу таємно відрядити до Хаджибея у травні 1766 р. російського інженера під виглядом купця. Але навіть через 11 місяців він не побачив замку. З якихось причини його почали будувати ще пізніше, чи то через невирішеність питання з проектом, чи з місцем його розміщення.

Олексій Обресков назвав замок, який нібито має бути збудованим у Хаджибеї, «каланчою чотирибаштовою». Ймовірно йшлося про тип конструкції. Тобто в Хаджибеї пропонувалося збудувати якусь відому за планом споруду з адаптуванням до місцевості. Під такий тип (а каланча – це здебільшого кругла й висока споруда) підходить, наприклад, замок у молдовському місті Сорока, де він

дійсно круглий і високий, з чотирма вежами та прямокутною надбрамною вежею. Зведений він у такому вигляді був у 1543–1546 рр.

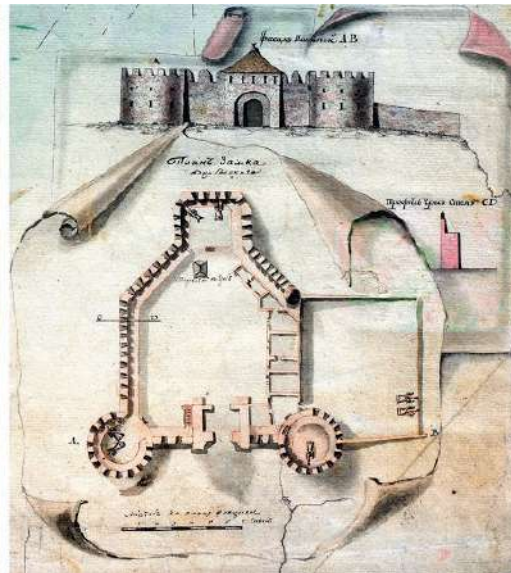

Замок у Сороках. Фото 1980 р.

Замок у Сороках. Фото 1960-х рр.

Діаметр зовнішніх стін замку – 37,5 м, діаметр веж – 11 м. Висота стін – 20–25 м, товщина – 3,5 м. Це лише приклад, – могло йтися й про якусь іншу подібну конструкцію. Але план Хаджибейського замку аж сильно відрізняється, – він і не круглий, і не чотирьохбаштовий. І якщо дійсно розуміти інформацію Обрескова лише як завдання на проектування, то архітектор вже на місці мав би адоптувати цей тип під конкретне місце. Отже, якщо зробили саме так, то кінцевий план, який ми маємо, міг би багато розповісти про рельєф, під який його готували.

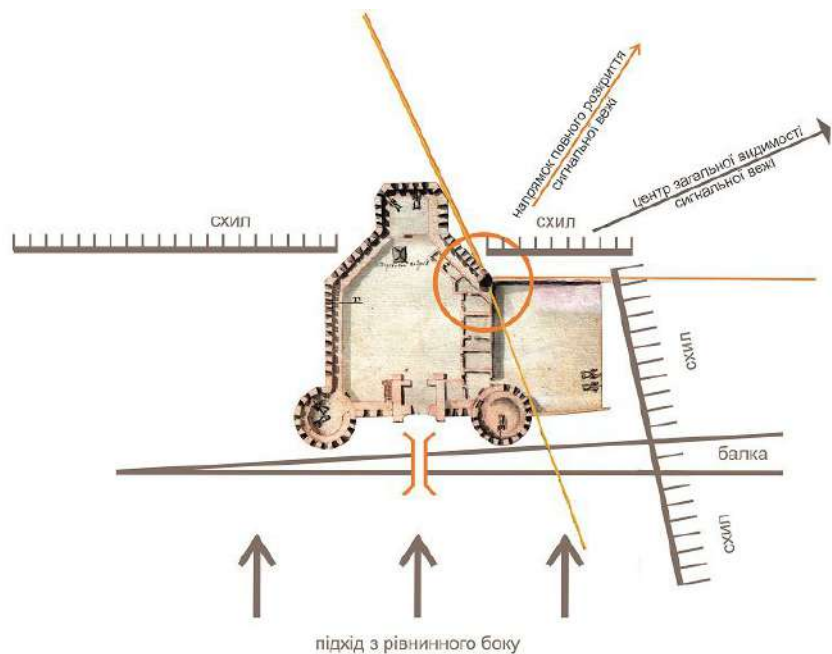
План атаки Хаджибейського замку. 1789 р. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 1616. – Спр. 2546. Оpubлікований: Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018

Маємо дві круглі вежі попереду й виступ трикутником прямокутного бастіону позаду замість таких самих двох круглих веж. Вони втрачали сенс, якщо позаду і так була перепона, наприклад урвище.

Симетричність виступу говорить про те, що схил йшов поперек. Бастіон мав би прикривати обидва його боки вогнем від підніжжя. Дві потужні вежі з такою ж потужною брамою мали захищати замок з найбільш вразливого боку, тобто з рівнинного.

Окрім цього на плані замку з правого боку є майданчик для розміщення гармат. Він оточений низькою й неширокою стіною без зубців з пониженням до правого краю. Такого вигляду беззахисна прибудова за відсутності тут взагалі високої замкової стіни говорить про те, що цей бік був найбільше захищений рельєфом. Очевидно, це вузький та крутий мис, з якого зручно вести артилерійські обстріли. Якщо схил був навіть з боку фронту замку, де мала була б бути рівнинна місцевість, то утворювати його могла лише балка, яка нижче веж круто розширювалася й огинала цей мис. Біля воріт вона б відігравала роль рову, через який міг бути перекинутий міст.

Схема реконструкції
рельєфу навколо замку у
відповідності до форми
плану

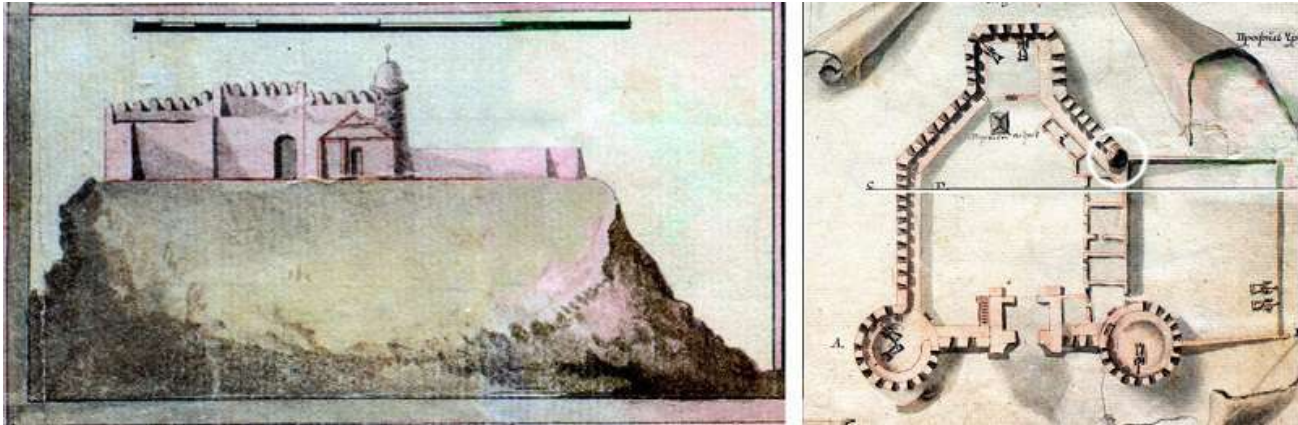

Виходячи з
призначення замку, про
яке писав Обресков, –
«прикрытие амбаров от
морской стороны», –
таким місцем може бути
лише одне-єдине – мис,
який утворює
Ланжеронівський спуск

над гирлом Карантинної балки. Воно буквально повторює нашу схему. Прямим зв'язком з пристанню була б та сама яруга, долом якої напевно йшли кам'яні сходи від замку до пристані, які і тепер ведуть до Митної площі.

На плані Ісленьєва на цьому мисі позначена мечеть. Її мисове розташування типове для культових споруд, тим більше, що високий мінарет мечеті у даному випадку відігравав роль маяка для тієї ж пристані. А поруч був великий ринок, що теж традиційно.

Якщо уважно роздивитися розрізи замку, то ми виявимо й вежу, схожу на мінарет – вона розміщується у верхньому правому кутку плану. Розкриття широким кутом стін замку з боку цієї вежі дає можливість їй бути видимою саме з боку пристані та моря. Отже мінарет мав би залишитися у якості маячної вежі і саме з таким розкриттям. Крім того, можливо збереження мінарету могли використати на ранніх етапах для приховування факту будівництва замку, яке ніби велося з метою розширення чи ремонту мечеті.

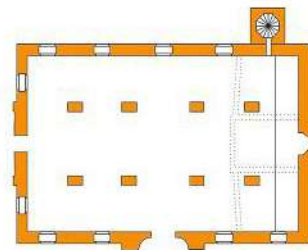
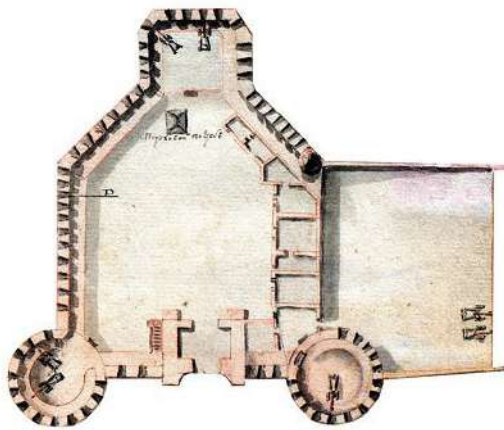
Поперечний розріз замку Хаджибей з видом від головного фасаду. Фрагмент Ситуаційного плану, профілю і вигляду Гаджибею, складений паном де Рібасом. Оpubліковано: Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). – Одеса, 2018

Місце розташування мечеті ми описували у попередній публікації, як і незвичну орієнтацію садиби Літературного музею. Цікаво ще й те, що якби тут стояв замок, то він був би точно зорієнтований на Північний Одеський мис (мис Е), який замикав Одеську затоку. І це б додавало більшого значення саме такій орієнтації. Відстань до мису звідси 9,2 км.

Отже суто містобудівний погляд на план замку, з урахуванням його функції захисту пристані, натякає на те, що замок могли планувати звести на місці тогочасної мечеті, тобто на подвір'ї Літературного музею. Й зрештою план мечеті з її фундаментами міг вплинути на план замку.

Імовірне місце, де початково міг плануватися замок

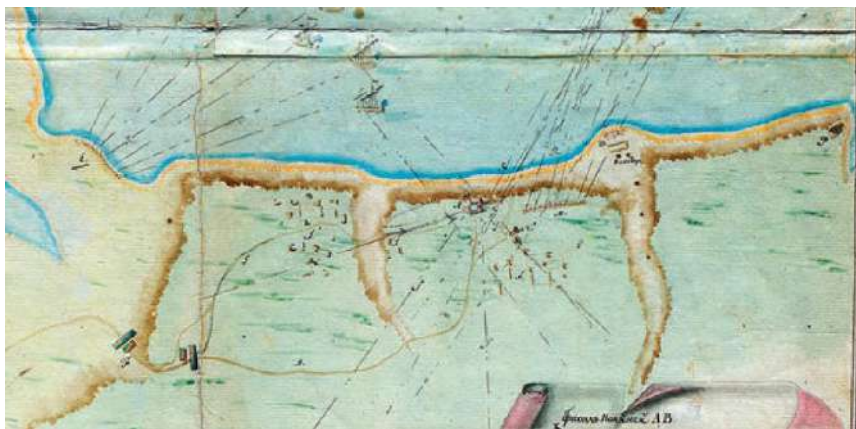
Спроба реконструкції плану мечеті, на місці якої міг бути зведений замок (параметри мечеті подані за планом Івана Ісленьєва)

Якщо було саме так, то і для перенесення

будівництва замку в інше місце будуть аргументи. Перш за все військові укріплення поруч з цивільними об'єктами, ринковою площею, адміністративними будівлями – погана ідея. Замок у цьому місці був би доречним у якості допоміжного форпосту, якщо б були побудовані великі оборонні укріплення з обох боків на кручах, як це й планувалося виходячи з тексту до плану Івана Ісленьєва. Але цього так і не зробили. Додамо, що саме цю ідею (двох великих укріплень по обидва боки Карантинної балки) Франц де Воллан закладав у свої перші проекти.

Це наше теоретизування, але такий замок у центрі Приморського бульвару дійсно виглядає чужорідним. Нібито його штучно перенесли з іншого місця й аби

хоч якось виправдати планувальну недолугість зорієнтували найменш захищеним боком до прибережного схилу.

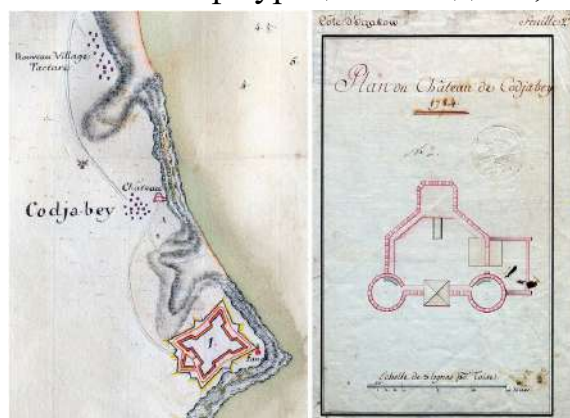

Фрагмент з Плану атаки Хаджибейського замку. 1789 р. з його розташуванням

І хоча деяке виправдання такому розміщенню є, як побачимо далі, але залишаються без відповіді питання, чому не

зберіглася мечеть, чому затримали будівництво замку аж на рік й не звели фортецю біля маяку, яку планували, й нарешті, чому існують різні версії плану замку?

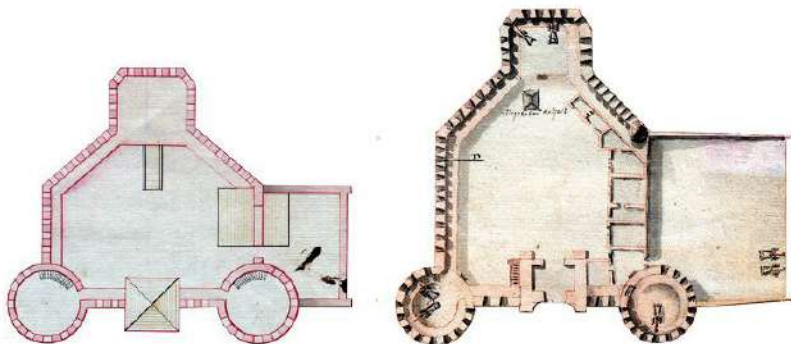
Наприклад, в паперах французького інженера на османській службі Андре-Жозефа Лаффіта-Клаве (1740–1794), який побував у Хаджибеї 1–4 квітня 1784 р., бачимо план замку зовсім іншої конфігурації. І невідомо, звідки він.

Папери інженера Лаффіта-Клаве: План рейду Коджа-бея. 1784. Фрагмент, План фортеці Коджа-бей. 1784. Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 846. – Оп. 16. – Спр. 22273.

Опубліковано: Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). – Одеса, 2018

Зведені в одному масштабі дві версії плану замку, перший – з паперів Лаффіта-Клаве

Ось, що Лаффіт-Клаве записав у своєму щоденнику:

«Рейд захищається жалким замком на 20–25 человек гарнизона, который не в силах сопротивляться ничтожному корсару [морському розбійнику] ...

Г[осподи]ну Пуаро удалось нарисовать план этого замка. В нём нет амбразур для пушек, которых там очень мало.

Замок имеет всего 15 или 20 туазов [30–40 м] в длину и намного меньше в ширину, по углам есть круглые башни, а на стенах обычные зубцы.

Со стороны моря замок имеет стену высотой 7–8 футов [2,1–2,4 м], которая служит и частью здания, крытого деревом и землей».

(текст щоденнику за публікацією: И. Сапожников. А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-Бея-Одессы // Scriptorium Nostrum. Електронний історичний журнал. – 2017, № 3 (9))

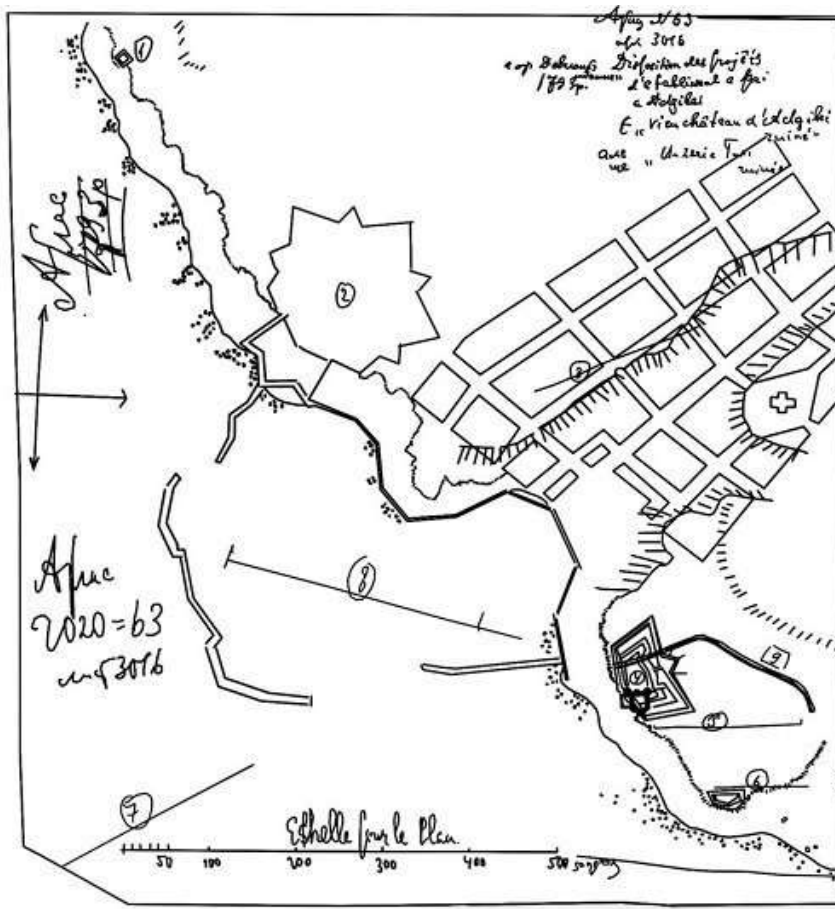
Цей опис ніяк не відповідає кресленню, в якому замок вписується майже у квадрат: довжина (з вежами) на кресленні – 29,5 м, а ширина (з вежами) – 31 м (у стінах – 23,5 м). Зауваження, що ширина «набагато менша» за довжину, ясно говорить про прямокутник, яким його подають всі інші плани: довжина – 36 м (тобто до 40 м), ширина – 32 м (у стінах – 22,5 м).

Взагалі й ці інші плани теж відрізняються у деталях між собою. І це лише посилює враження, що більшість з них могли бути різними варіантами проектів, які потрапили до наших архівів у вигляді трофеїв з архіву Хаджибея.

Поміж іншим Лаффіт-Клаве наводить цікавий опис майданчика для гармат з боку моря: в нього низькі стіни, 2,1–2,4 м – це зріст високої людини, тобто аж занадто низькі; і він був нібито-то нависом над приміщенням попід ним – підвальним, або цокольным, тобто мусив мати й широкі стіни.

Де насправді знаходився замок

Перейдемо до головного, – де ж насправді знаходився замок? У розгадці нам допоможуть ті два креслення Франца де Воллана, на яких замок вказаний. Це «Чертеж топографический и водоописательный заливу Гаджибейскому» 1791 р., та «План прожектированный устройства порта в гавани Гаджибейской» 1793 р.

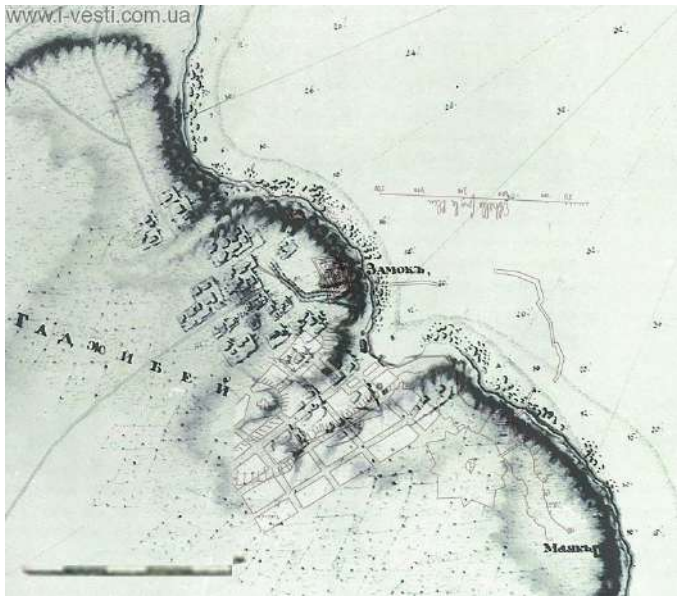
Фрагмент плану Хаджибея 1793 р. Франца де Воллана у промальовці Андрія Красножона. Красножон А. В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). – Одеса: Чорномор'я, 2018

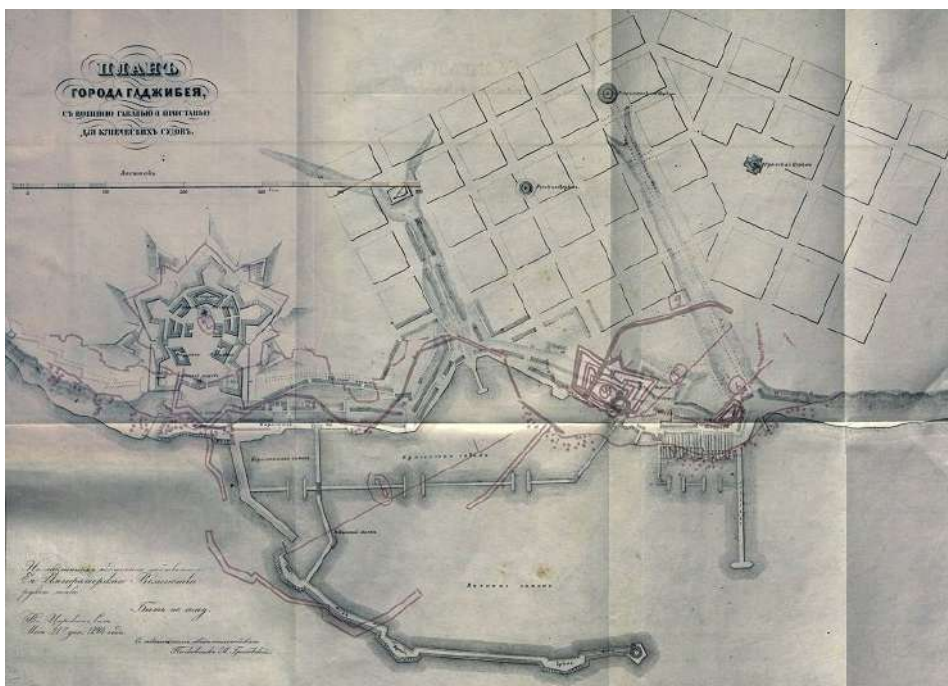
На перший погляд вони досить умовні. В обох хибно визначений напрямок Карантинної балки, а тому й напрямок усіх проєктованих кварталів не так просто перенести на реальний план. Але, як ми говорили, таке представлення рельєфу для того часу є поширеною помилкою, яку потрібно

враховувати та корегувати. Цікаво інше. Друге креслення де Воллан робив на основі першого, а тому вони мають збігатися у помилках. Так і сталося – вони дійсно добре поєднуються.

Накладене зображення проєктованого плану на фіксаційний план Хаджибея де Воллана

В обох планах збігається й розташування замку. Він показаний за земляним ровом та валом. І якщо тепер так само звести останній план з одним з наступних проєктів того ж де Воллана, то отримаємо так само збіг розташування основних об'єктів вздовж моря. Це «Великий форт», гавань у гирлі Карантинної балки, місце «Малого форту» та окремий редут на місці Воронцовського палацу.

Зведені плани де Воллана за об'єктами вздовж моря

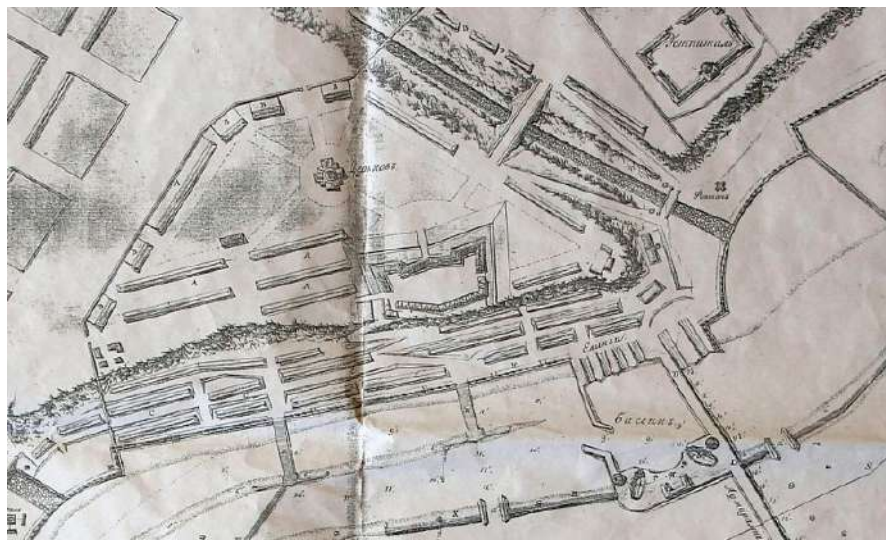
Бачимо лише не збігання Малого форту. У першому плані його перерізає вал з ровом, у другому – форт зміщений праворуч від валу. Вал з ровом нам вже знайомі, – це той самий «старий ретраншемент», який

позначив на своєму плані 1766 р. Іван Ісленьєв. Але він дещо змінив вигляд. Бастіону з боку степу більше немає. Можливо вали скорегували саме тоді, коли будували замок, або він сам оплив з часом. Тож і ми виправимо в реконструкції вали ретраншементу відповідно до плану де Воллана. Нова конфігурація повторила крім іншого й обрис кварталу позаду Катерининської площі, що, вочевидь, не є випадковістю, – черговий «слід».

Але більш цікавою є деталь валу ретраншементу Ісленьєва в межах сучасного Приморського бульвару. Це брама, тобто прохід крізь вал. Його вказав і де Воллан на своєму креслені, позначивши навіть щось схоже на рavelін (чи траверс), який прикривав цей прохід. Більше того, з цією брамою пов'язаний й головний фасад замку. Тобто ця брама перед воротами замку дещо виправдовує таку його орієнтацію, хоча на обороноздатність самого замку це не впливало. Близьке розташування замку до валу ще більше підсилює відчуття, що у старі часи за цими валами мало бути крупніше укріплення, і було воно з логіки планування «старого ретраншементу» навколо Воронцовського палацу, тобто на мису.

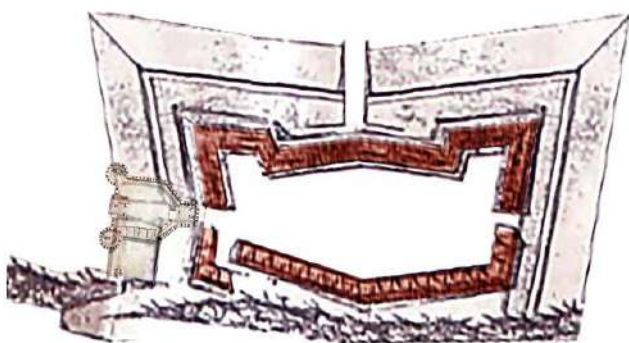
Територію навколо він хотів оточити підсилюючим ретраншементом. Зведені плани демонструють цю ідею. Якщо подивитися на зовнішню стіну ретраншементу, то вона правильним півколом огинала б форт-цитадель у центрі.

Проект Франца де Воллана 1793 р. Нетипове планування ретраншементу для епохи класицизму (асиметричне) може свідчити про вимушену зміну першої концепції, в якій форт мав би бути у центрі. Оpubліковано: «В поєсках Хаджибея: археологи отчитались...» // інтернет-ресурс «Думська» (dumskaya.net), 16.12.2020

Можливо у перші роки вирішили використати старе укріплення, залишити його та змістити форт у його межі. Але ж фундаменти замку при цьому залишилися на місці. Якщо за першим проектом вони були у середині форту, то тепер опинилися зовні.

Роздивимося, як при цьому змінилося планування самого форту. Він був досить типовий, симетричний, двобастіонний з тенальним фронтом. Вхід з боку степу підсилений реданом (трикутним виступом). У другому ж варіанті редан прибрано, хоча місток там залишився, але головний вхід тепер розміщено з боку Карантинного мису. Ця половина форту втратила симетричність і отримала складніше планування. Гадаємо, що це якраз і пов'язано з залишками фундаменту замку, які інженер де Воллан намагався максимально використати.

Ворота замку стали воротами форту, тобто утворювали кам'яні стіни проходу крізь вал гласису. Причому на частині з боку моря вал взагалі не прокреслений. Схоже, що тут були кам'яні стіни того самого приміщення з майданчиком

для гармат з боку замку, й ширина його збігається з шириною гласису. Це дозволило без остраху обвалу та осипання валу зробити серпантин спуску від форту до берега просто попід ним.

Тепер, коли розташування замку уточнене за допомогою прив'язки до плану форту, нам залишилося сам цей форт прив'язати до місцевості. І тут допоможе вигин Воронцовського провулку. Він робить квартал з боку Приморського бульвару майже симетричним, і це не випадковість. Вісь симетрії кварталу зберегла для нас стару вісь деволланівського форту. Ми нею скористаємося, аби якомога точніше посадити на місце контури форту разом з планом замку.

Таким чином фундаменти Хаджибейського замку головним фасадом дійсно вийшли на півкруглу площу Приморського бульвару з пам'ятником дюку Рішельє. Далі потрібні археологічні уточнення.

З огляду на таке розташування замку Хаджибея виглядає особливо красивою ідея Михайла Воронцова та архітектора Авраама Мельникова спланувати півкруглу площу з будинком Міської думи саме тут. Вони ніби навмисно хотіли підкреслити важливу спадкоємність від Хаджибея до Одеси. Ансамбль створено в 1826–1830 рр., а у 1837–1841 рр. були побудовані Великі сходи. Між тим у середині XIX ст. вже не могло бути ніяких слідів замку. Хіба що залишилися кам'яні контрфорси від того самого майданчику для гармат, які служили основою підпирних стін бульвару, і які ми бачимо на фотознімку 70-х рр. XIX ст. Їх використовували і пізніше, як основу для прибудов відкритих оглядових майданчиків та кав'ярень.

Фотографія 1870-ті рр. Л. А. Дегена.

Й на останок...

Коли ведеться розробка будь якого проекту, особливо у будівництві, то опрацьовується кілька ідей.

Архітектор шукає компромісні рішення, які мають задовільнити замовника, відповідати природним умовам, вирішувати проблеми з фундаментами та врешті решт він має вкластися в бюджет. Часто щось змінюється вже у ході будівництва. Зазвичай такі процеси залишають купу креслень. Ми можемо ніколи не дізнатися про причини їх змін, але маємо розуміти, що креслення, які дійдуть до нас, можуть бути принципово різними, а можуть відрізнятися дрібницями. Можливі й втрати найважливіших з них, – все це надзвичайно ускладнює реконструкцію подій, але це і робить дослідження цікавим.

Тепер, коли ми внесли деякі корективи до реконструкції плану Ісленьєва, уточнили місце розташування замку, то можемо завершити й загальну реконструкцію плану міста Хаджибея, яким він був до завоювання Російською імперією, тобто до 14 вересня 1789 р. – найважливішої дати в історії Одеси.

(https://lb.ua/blog/serhii_diachenko/552487_hadzhibeyskiy_zamok.html)

Полтавська область

До питання про топоніми «Шведські могили»

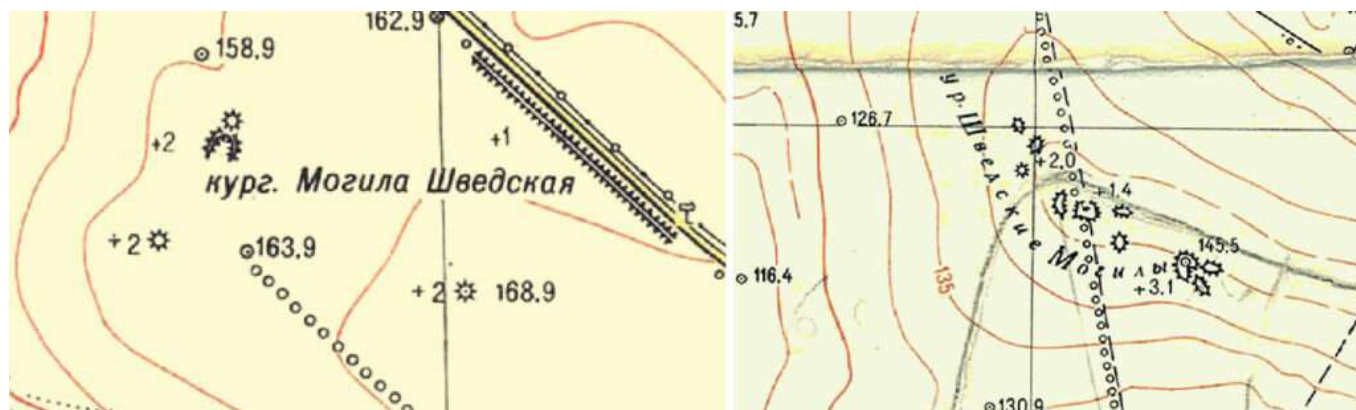
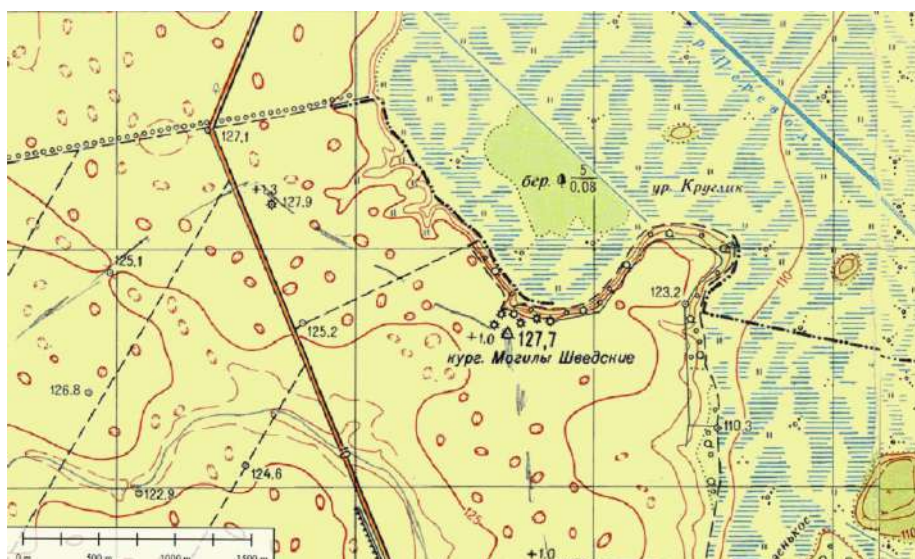
Досить часто дослідники зустрічали і зустрічають у народних переказах таку назву стародавніх курганів як «Шведські могили». Сама логіка речей передбачає у цих словах факт поховання в них шведських воїнів, що, беззаперечно, на теренах України завжди пов'язується з подіями Північної війни 1700-1721 рр., а точніше, — військовими кампаніями 1708-1709 рр. на теренах краю, фіналом яких стала Полтавська битва 27 червня 1709 р.

Про традицію називати кургани «шведськими могилами», а також «татарськими», «козацькими», «турецькими», «ляськими» тощо, історики та археологи зазначали здавна [див, напр.: 20, с. 4-5].

Звісно, у багатьох виникає питання — а чи дійсно це так? Чи є реальні підстави відносити кургани, великі наземні поховальні споруди епохи міді-бронзи, скіфського та давньоруського часу, до могил шведських воїнів, що загинули під час цієї війни? Чи, принаймні, правомірно говорити про наявність у них поряд з археологічними похованнями захоронень бійців часу Полтавської битви? Саме на це питання й спробує відповісти ця розвідка, здійсненна в основному на матеріалах Полтавщини та найближчих прилеглих регіонів, але й використанням даних з інших областей та країн.

Одним з найбільш інформативних джерел назв курганів є картографічні матеріали. Для пошуку «Шведських могил» були використані топографічні мапи видань сер. 1850-х рр., 1930-1940-х рр., 1950-х, а також найбільш «свіжі» зйомки 1970-1990-х рр., масштабами від 1:100 000 до 1:10 000.

За результатами їх аналізу, з майже 1000 власних назв курганних пам'яток на території сучасної Полтавської області та найближчих околиць зі «шведами» була пов'язано лише 3 об'єкти: група курганів (ур. Шведські могили між селами Березняки та Покровська Багачка на Хорольщині), давньоруський курганний могильник біля с. Березова Рудка та група курганів на межі Зіньківського та Гадяцького районів. Причому — жодного подібного топоніму серед численних власних назв серед листів Атласу карт-«трюхверстовок» та карт топозйомки 1930-1940-х рр.!

“Шведські могили” на картах зйомки 1950-х рр.

Відносно бібліографічної джерельної бази про «шведські могили» на теренах Лівобережної України чітко вирізняється два етапи. У першому, що охоплює дослідження істориків та археологів ХІХ – поч. ХХ ст., міститься найбільша кількість топонімів з назвами, що мають посилання на «шведське» походження. Але необхідно відмітити й те, що конкретні назви типу «шведські могили» у роботах цього часу майже відсутні: у працях М.О. Макаренка, В.Г. Ляскоронського та інших дослідників зустрічаємо численні перекази про причетність «шведа» до появи чи будівництва того чи іншого об’єкта: кургану або майдану, городища чи колодязя.

Помітно, що офіційна історіографія того часу, закладена у працях професійних археологів та істориків, доволі рідко наводить дані про власні назви курганів як-то «Шведські могили», а за наведення — справедливо вказує на хибність такої назви. Подібний топонім був більш характерний для світогляду

пересічної людини. Яскраво це помітно в опублікованих результатах анкетувань кінця XIX ст., опрацьованих М.О. Макаренком: наведені численні дані про городки, що нібито збудували та використовували шведи, кургани, в яких ніби ті похованні, численні скарби того часу, виходять від анкетованих осіб, якими, зазвичай, виступали звичайні волосні управлінці на місцях, і котрим не чужою була віра в народні легенди та перекази [13, сс. IV, 1, 2, та ін.].

Значно менше «шведської» історії в археологічних пам'ятках фігурує в дослідженнях В.Г. Ляскоронського [12], і взагалі лише одна така пам'ятка міститься в фундаментальному дослідженні стародавніх споруд Л.В. Падалки [14], що, здається, можна пояснити переважання спілкування дослідників (при зборі інформації про історію навколишньої території) з більш освідченими особами. Зокрема, у Лева Васильовича його «вірними інформаторами», переважно, виступали вчителі, землевпорядники, представники провінційної інтелігенції.

Іншою джерельною базою поповнення інформації відносно «шведських» топонімів, і, зокрема, «шведських могил», є наукові історико-археологічні публікації та звіти, що стали результатами розвідкових робіт останніх п'ятидесяти років. Тут вже спостерігається притухання народної пам'яті про події трьохсотлітньої давнини, що простежується у різкому зменшенні кількості фігуруючих у них «шведських» топонімів. Також відзначається уніфікація цих переказів майже до повсюдно єдиної назви «Шведські могили», зникнення подібних «шведських» городків, колодязів, та ін. Це можна також пов'язати як із затуханням усієї народної традиції повір'їв та переказів, так і зі зростанням освіченості сільського населення, основного їх зберігача та носія.

Окрім «шведських» могил з аналогічним характером походження назв можна назвати і численні «шведські городки», «городки від шведів», «шведські колодязі» та ін. Зазначимо, що простежується невід'ємність та однотипність усіх власних назв з коренем «швед» та переказів, що пов'язують ті чи інші пам'ятки археології зі шведами. Досить часто якщо городища збудовані й не самим «шведом», то за часу війни з ним, як це помітно на багатьох прикладах у М.О. Макаренка [13, сс. 1, 15, 26 та ін.].

Так, на теренах Полтавщини серед таких можна назвати «вал від Охтирського городища до Ворскли насипаний для оборони від шведа» [12, с. 173] (можливо, тут фігурує Більське городище скіфського часу, чи, принаймні, його частина). Біля Срібного (Чернігівщина) є Данчинова могила, і в ній, за народними переказами, шведи склали свою зброю. А причиною таких висновків являється

лише факт того, що шведська армія проходила через містечко [13, с. 96]! Курган цей копали селяни, але, звісно, нічого «шведського» не знайшли. У Березовській волості на Прилуччині також є якийсь колодязь, «де шведи свої награбовані скарби поховали» [13, с. 93].

В Інгерманландії, на Гатчині, що була під шведським пануванням у XVII ст., кургани, городища, хрести XI-XIV ст. асоціюються зі шведськими, шведські кургани іноді навіть називають шведськими горами. Народ пов'язав ці незрозумілі насипи з перебуванням земель під владою «чужих», причому, асоціюючи їх з похованнями як шведів, так і «своїх», тих, хто проти них боронився. М.К. Реріх відзначав, що в цьому регіоні «... всякий археологический памятник этой местности, о котором уже трудно сказать, что это — будь это случайная груда камней или естественное возвышение, — относится ко времени шведских войн» [17]. Шведськими могилами тут повсемірно називають курганно-жальничні поховання XI-XIV ст., хрести зі слов'янськими літерами [19].

Не завжди з похованнями шведів асоціюють суто курганні насипи. Так, на Воложчині в Білорусі, в с. Вишнівці на горішньому кладовищі кістки, що виявлялися тут час від часу, пов'язуються зі шведськими похованнями, навіть незважаючи на те, що тут стоять польські металеві хрести середини XIX ст. [8].

“Шведська могила” в
Решетилівці

Часто всі земляні споруди навколо того чи іншого населеного пункту, — кургани, «городки»-майдани, — пов'язуються з їх спорудженням шведами

чи під час «шведської війни», «шведськими могилами». Подібних прикладів особливо багато в статистичних зведеннях М.О. Макаренка (напр., в околицях м. Гребінка (кол. Городище) [13, с. 41-42].

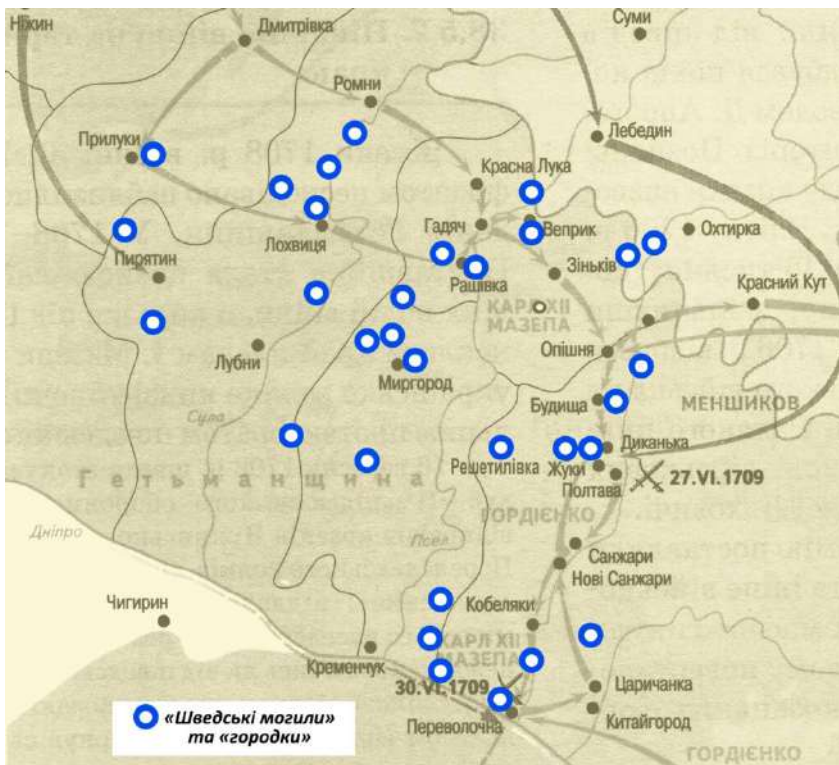
Надгробні камені XIX століття

До речі, в це русло можна додати й іншокореневі назви, але такі, що мають спільне історичне походження. Так, у Білорусії деякі давні кургани називають «французькими могилами», і населення пов'язує їх з подіями Вітчизняної війни 1812 р. [7].

На Стародубщині є також і Литовські могили. На північному заході сучасної Росії, на Псковщині «шведські» могили згадуються як результат війн зі шведами XVI-XVII ст. або сліди просування армії Карла XII на початку XVIII ст. І, зокрема, в Ямбурзькому повіті, куди в 1704 р. шведська армія направилася в похід, «шведськими могилами» тут звуться чи не всі кургани з кам'яними хрестами і плитами [16, с. 282].

Доцільно буде також продовжити це дослідження накладенням шляху військового походу шведської армії Карла XII на територію України в 1708-1709 рр. на карту відомих топонімів «шведська могила». За основу маршруту шведського короля до Полтави для прикладу взята картосхема з праці О.А. Білоуська та В.О. Мокляка [3, карта 33:5].

Так, шведська армія до Веприка просувалася у чотирикутнику, обмеженому містами і містечками Прилуки-Ромни-Гадяч-Лохвиця, тобто північними окраїнними районами Полтавщини та південними Сумщини і Чернігівщини. Значних військових дій на цій ділянці не відбувалося, військова присутність зазвичай обмежувалася накладенням на місцевих мешканців військових повинностей (постою, поставки продовольства та фуражу тощо). Більш широкі військові кампанії почалися лише в центральній частині Гадяцького району. Далі шведи через Зіньків просувалися строго уздовж правого берега Ворскли на Полтаву (через Опішню, Будища), а після Полтавської битви таким же чином відступали до Переволочни.

Шведські могили та городки на карті військових дій 1708-1709 рр.

За найменшими підрахунками на сучасній Полтавщині на разі маємо до 35 таких, збережених у народній пам'яті та літературі назв, в основному, могил та городків. Найбільш поширенішими вони є на Пирятинщині, Миргородщині, в

Гадяцькому та Котелевському районах, відомі в околицях Кобеляк і Лохвиці.

Співставивши ці дані можна побачити, що часто «шведські» могили та «укріплення» виникали там, де скандинавами й «не пахло». Але в основному в широкому територіальному колі основні топоніми з «шведським» коренем все ж більш-менш співпадають з історичними реаліями баталій тих часів.

Також виникає питання, чи досліджувалися такі «шведські могили» археологічно, та чи підтверджено або ж спростовано їх віднесення до поховань скандинавів? Дійсно, хоч і небагато, але кілька курганів з назвами «Шведські могили» свого часу досліджувалися, у тому числі й на Полтавщині.

Так, у 1896 р. археологи С. Кульжицький та А. Лютецький дослідили курган у складі могильника «Шведські могили», що розміщувався біля с. Хитці сучасної Лубенщини. У ньому було виявлено два поховання скіфського часу, пізньосередньовічних могил не знайдено, щоправда, насип був досліджений лише наполовину [10].

Відомий факт, наприклад, як у роки Великої Вітчизняної війни загін артилерії, під час риття траншеї на «шведських могилах» біля с. Яблонівка (сучасна Чернігівська обл., на кордоні з Полтавською), натрапив на кам'яний надгробок з насічкою-хрестом, та слідами надписів старослов'янською (!) в'яззю.

Поруч проглядалися ще кілька каменів. Роботи навіть у ті суворі часи були припинені для запобігання руйнування давніх поховань [16, с. 275-276].

Такі ж результати давали археологічні дослідження подібних пам'яток і на більш віддалених територіях. Так, «Шведські могили» біля с. Березниця на Брестчині виявилися слов'янським могильником VI-VIII ст. н.е. [1], з невеликими насипами давньоруського типу, а група з такою ж назвою біля с. Белогощ на Брянщині — курганним давньоруським могильником XII ст. [2].

Здається, лише одного разу дослідникам вдавалося натрапити на залишки шведських поховань у курганах. Можна навести повідомлення І.В. Головка, пирятинського краєзнавця, про те, що археолог-аматор А.А. Святогор наприкінці 1960-х років, під час дослідження кургану скіфського часу поблизу с. Вечірок на Пирятинщині, розкопав два пізньосередньовічні поховання, інвентар яких (пряжки, гудзики, кулі) схилив до думки розкопувача про належність їх до солдатських шведських комплексів часів Північної війни. До речі, назви «шведські могили» могильник не мав [4, с. 120]. Хоча, й інтерпретація виявлених у кургані поховань як шведських може бути неостаточною, зважаючи на відсутність матеріалів для порівняння, та й самих матеріалів розкопок, які не дійшли до наших днів.

За аналізу вищевикладеного, напрашується висновок, що топонім «Шведська могила» використовувався у значній мірі в іншому аспекті. Багато фактів свідчить про те, що на рубеж XIX-XX ст., до якого й відноситься основний масив джерел з даної проблематики, слова з коренем «швед» не завжди означали шведське, як належне країні Швеції чи її населенню: у багатьох випадках «шведами» називали просто чужинців, переважно — які прийшли сюди з військовою метою, таких людей, про яких нічого не відомо, чи культура яких незрозуміла автохтонному населенню.

Так, спостерігається значна кількість дуальностей назв одного об'єкту чи урочища, типу «Шведська чи Татарська Могила» (напр., с. Мала Зубівщина на Коростенщині) [6], чи як то Недригайлівське городище, що пов'язується з оселею «якогось «королька», — чи Шведа, чи Чміля» [11, с. 433]. Поряд із чотирма майданами «Шведські могили» біля Миргорода народне повір'я називає ще два однотипні об'єкти вже з назвами «Ляхові могили» [13, с. 35].

Відносно відомого шляху Сагайдак, що проходив у межиріччі Ворскли та Псла, від гирла Ворскли до Курщини, зберігся переказ про походи «турок» (теж в даному випадку будь-яких кочівників-мусульман, напр. татар) і «шведів» («чи

швед за Сагайдаком гнався, чи Сагайдак за шведом, бо вони воювали між собою») [12, с. 171]. Чи не найяскравіше процес несвідомого змішування різночасових легенд спостерігається в переказах про кургани і майдани в ур. Мечеть біля с. Кишенька Кобеляцького району (рештки мавзолеїв золотоординського часу, XIV ст.). За словами місцевих жителів, вони мали назву «мечеть» чи «шведська мечеть» (!), в ній жив якийсь швед, чи було якесь місто, в якому жила мати «шведа» [12, с. 195].

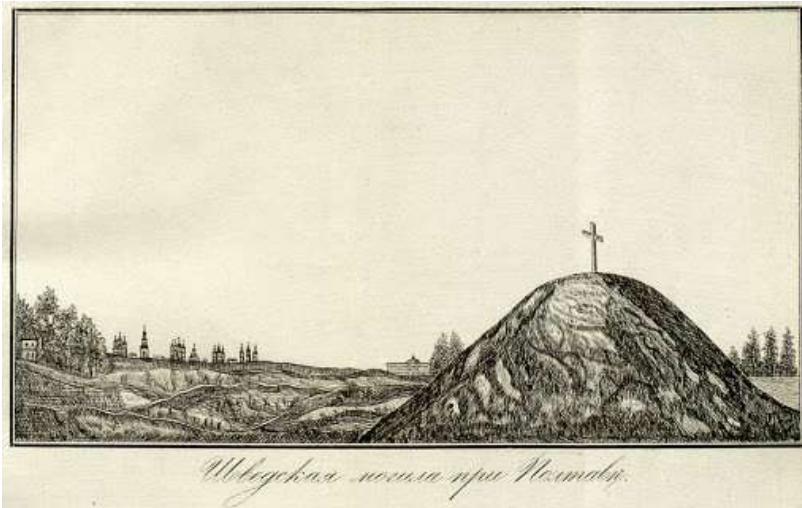
Аналогічні процеси спостерігаються і в художній літературі. Так, під час опису однієї баталії в «Енеїді», І.П. Котляревський від свого імені, для кращого огляду та відображення поля бою, стає на «шведський курган». Хоча в примітках редактора він ототожнений з відомою полтавською «Шведською могилою» [9], але, здається, письменник в даному випадку мав на увазі простий насип великих розмірів як чудовий далекодзир, а назву «шведський» подає як найбільш поширену в той час для цього типу пам'яток. Тим паче, назва «шведський» у І.П. Котляревського подається не як власна, а з прописної літери. Те ж саме спостерігаємо і в М. Хвильового: в оповіданні «Сині етюди» у письменника фігурує власна назва кургану «Велика Шведська могила», де епітет великий також визначає цей курган з поміж інших саме як найбільший в окрузі [18].

Іноді легенди про «Шведські могили» пов'язуються з легендами про «золотого коня», що більш характерні відносно старожитностей скіфського часу. Так, у с. Кроти на Пирятинщині, на давньоруському курганному некрополі, що має назву, визначену в темі, найбільший насип ототожнюється з похованням «золотого коня» якогось шведського воєначальника. Вузда його, нібито, теж була золотою [5, с. 123]. У даному випадку на лице яскравий факт переплетіння різних легенд, пов'язаних з різними епохами.

Отже, що ж називали «шведськими могилами» і «шведськими городками»? Зазвичай, такими в народній пам'яті виступають земляні поховальні споруди, — кургани, — епохи енеоліту – киеворуського часу. Більше «шведські могили» ототожнювалися з майданами, як з більш логічно та розумово неосяжною спорудою (наприклад, широковідома Розрита Могила неподалік Великої Рублівки): кургани в степу ще називалися могилами, хоч і не зрозуміло чийми, а майдани, рештки селітряного виробництва, не вписувалися в обмежену свідомість селянина. Звідси, вони частіше ставали об'єктами легенд та «побрехеньок».

На завершення слід зазначити: характерна риса народної пам'яті — крім нещодавніх, пам'ятати останні великі катаклізми, особливо військові, а потім

пов'язувати їх з місцевими легендами і переказами. Як показує досвід, назву кургани отримували по найменуванню переможеної армії: численні «Шведські могили» на території України, Білорусії й Росії, «Литовські могили» на Стародубщині (і Вітова на Полтавщині), «французькі» — в Білорусії. Яскравим прикладом такої назви може бути, так би мовити, «класична» Шведська могила, що розташована на території м. Полтави. Свою назву (інша назва — могила Петра I, ще більший нонсенс) вона отримала, незважаючи на те, що під нею були поховані московські воєводи, які загинули в Полтавській битві 1709 р.

Шведська могила у Полтаві

Причому, спостерігається тенденція під час формування цих легенд — ігнорувати очевидні навіть для простої людини факти. Іноді вони настільки переплітаються і «фантастифікуються», що навіть реальні події в них не

можуть бути виокремлені. Певно, раніше кількість «Шведських могил» у пам'яті населення Полтавщини та суміжних регіонів була значно більшою, але перекази про них поступово відмирили та забувалися.

Завершити цю замітку можна цитатою відомого пітерського археолога, історика Л.Клейна: «Легенды — не всегда и не во всем чистая фантазия. Переломленная в народном сознании, в них отразилась жизнь народа, отложились наслоения различных эпох. Легенды могут помочь, в историческом разыскании, только надо подойти к ним исследовательски и критически».

Якщо неможливо відшукати сліди матеріальної культури, то вони часто зберігаються в різних формах у народній пам'яті. Тому, можна стверджувати, що «шведські» топоніми дуже обережно можна використовувати для історичних висновків, хоча в даному випадку вони скоріш за все можуть виступати лише як яскраве джерело формування народного світогляду місцевого населення, ніж достовірним свідченням його історії.

Джерела та література:

1. Археологические памятники Пружанского района
//<http://pruzanaschool3.narod.ru/sourses/pruzana/archeolog.htm/>
2. Археологические памятники Унечского района //<http://unecha-lib.narod.ru/ekologia.html/>
3. Білоусько О.А., Мокляк В.О. Нова історія Полтавщини: друга половина XVI – друга половина XVIII століття. Пробний підручник для 8 класу. — Полтава: Оріяна, 2006. — 264 с.
4. Головка І.В. Воєнні дії 1708-1709 років на території пирятинських козацьких сотень (нумізматичні добірки з Пирятинського історико-краєзнавчого товариства) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Зб. наук. ст. — Київ, 2006. — Вип. 15. — С. 119-125.
5. Головка І.В. Давньоруські пам'ятки середньої течії р. Удай Х-ХІІІ ст. // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1-2. — С. 117-127.
6. Денисюк В.Л. Розвідки в Коростенському районі на Житомирщині в 1994 році // Восточноевропейский археологический журнал — Сентябрь-октябрь, 2001. — № 5 (12) //<http://archaeology.kiev.ua/journal/050901/denisyuk.htm/>
7. Клейн Л. В поисках града Китежа // Знание-сила. — Москва, 1970 //<http://www.svetloyar.eu/publishing/docklein.htm/>
8. Корбут В. Тайна белого саркофага //<http://www.sb.by/print.php?articleID=41386/>
9. Котляревский И.П. Энеида. Перевод с украинского И. Бражнина //http://lukianpovorotov.narod.ru/Folder_Kotlyarevskiy/Eneida_Kotl_Rus.html/
10. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу у с. Хитці в Лубенському Посуллі (за розкопками А.Лютецького та С.Кульжицького 1896 р.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1997. — № 1-2. — С. 59-63.
11. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы. // Тр. XI АС. — Москва, 1901. — Т. 1. — С. 404-457.
12. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII АС. — Москва, 1907. — Т. I. — С. 158-198.
13. Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии (сборник топографических сведений). — Полтава: Изд-во ПУАК, 1917. — VII+105+XIX с.
14. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и её заселение: Исследование и материалы. — Издание ПУАК. — Полтава: тип. Тов-ва Печатного Дела, 1914. — 237 с.
15. Петров А.В. Город Нарва. Его прошлое и достопримечательности. 1223-1900. — СПб: Типография Министерства внутренних дел, 1901. — 520 с.
16. Петров В.С. Прошлое с нами. — Киев: Изд-во политической литературы Украины, 1979. — Кн. 2. — 496 с.
17. Стасюк И.В. Археологические памятники Гатчинского района: «шведские горы» и новгородские словене //<http://history-gatchina.ru/land/kurgany/kurgany4.htm/>
18. Хвильовий М. Сині етюди //http://lib.ru/SU/UKRAINA/HVIL_OVIJ/sini_ety.txt/
19. Чистяков А.Ю. Намогильные кресты в Ингерманландии: традиции и современность //<http://sovet.geraldika.ru/article.php?coatid=1987/>
20. Чмихов М.О., Шилов Ю.О., Корнієнко П.Л. Археологічні дослідження курганів. — Київ: УМК ВО, 1989. — 218 с.

(www.codpa.org.ua/do-pytannya-pro-toponimy-shvedski-mogyly/)

Сияк І. ОПЕРАЦІЯ «ФРЕНТІК»: І ЗНОВУ РОЗГРОМ ПІД ПОЛТАВОЮ

У грудні 2017 року аеропорт Полтави отримав статус міжнародного. Перший рейс за кордон має вилетіти звідти у травні. Але це вже було 1944 року, під час спільної повітряної операції США і СРСР.

Під час зустрічі британського прем'єр-міністра Черчилля з президентом США Рузвельтом у Касабланці перед авіацією обох держав було поставлене завдання «знищити німецьку військову систему і промисловість, а також підірвати дух населення, аби його здатність до опору критично ослабла». За 1943 рік союзники скинули на Німеччину 200 тисяч тонн бомб.

Однак чимало важливих цілей лишалися поза зоною досяжності літаків, що злітали з аеродромів в Англії та південній Італії. Тому Рузвельт домовився зі Сталіним про використання території СРСР для організації «човникових бомбардувань». Морський конвой з Британії таємно доправив до Союзу 50 тисяч м² металевих плит. Їх поклали на злітну смугу під Полтавою, аби вона могла приймати важку авіацію. Через Іран туди прибули 390 американських військовослужбовців.

У червні 1944-го відбулася перша місія операції «Френтік»: дві сотні «летючих фортець» і винищувачів ескорту злетіли з Італії, розбомбили залізничний вузол в Угорщині та сіли під Полтавою, а за кілька днів полетіли в зворотньому напрямі, аби вдарити по Румунії.

Результати операції були відмінними. Але вже після другої місії свої довгі гострі зуби показало Люфтваффе. Коли американська ескадрилья поверталася після нальоту, за нею ув'язався німецький пілот. Секретна база під Полтавою була засвічена. У ніч на 22 червня над нею з'явилися 75 бомбардувальників Heinkel. Радянська протиповітряна оборона виявилася не готовою: на аеродромі не було радара і придатних до нічних боїв винищувачів, а зенітки не змогли нікого збити.

На землі згоріли 47 «летючих фортець» (17 пошкоджені), американський винищувач, два транспортники, 25 радянських літаків різних типів. Це були найбільші разові втрати стратегічної авіації США у Другій світовій війні.

Німці прицільно знищували стоянки літаків. Наметове містечко американців майже не постраждало. Зате жертвами нальоту стали 40 радянських військових — вони гасили літаки під час атаки і прибрали зі смуги кілька тисяч бомб-сюрпризів.

Відносини між союзниками зіпсувалися. ВПС США провели з бази під Полтавою ще п'ять місій. В останньому вересневому вильоті вони скинули учасникам приреченого на поразку Варшавського повстання більше тисячі контейнерів зі зброєю і амуніцією. Спільна програма США і СРСР була закрита. Через просування фронту аеропорт лишився в далекому тилу, до того ж Червона армія не бажала бачити над собою літаки США.

Багато років потому з'ясується, що американські пілоти справді порушували домовленості. Під час місій «Френтік» вони навмисно «збивалися з курсу» і робили аерофото зйомку території Радянського Союзу.

Радянські пілоти, наземний персонал і технік-сержант Бернард Макгвайр (у центрі) поряд з бомбардувальником Пе-2, Полтава, червень 1944 року.

Пошкоджений бомбардувальник В-17 і радянські солдати, Полтава.

Американські та радянські військові обслуговують бомбардувальник.

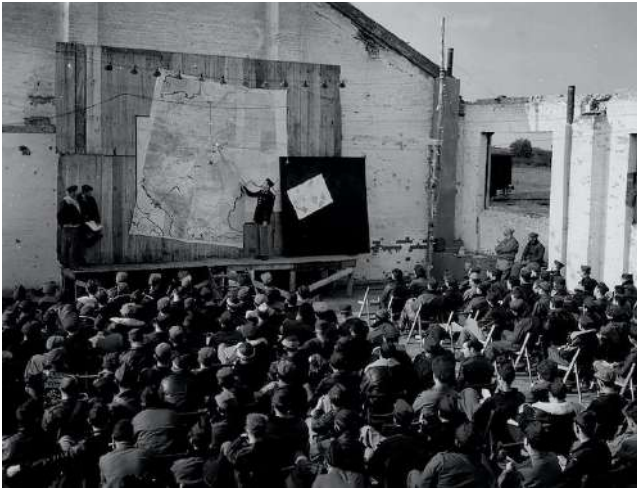
Підполковник Воробйов оглядає
позицію стрілка в бомбардувальнику
В-17 «Летюча фортеця»

Американський і радянські пілоти біля винищувача P-39 Airacobra.

Технік-сержант Джозеф Е.Томпсон вчить радянського хлопчика англійським словам

Брифінг пілотів американських бомбардувальників В-17 перед вильотом. Авіабаза під Полтавою

Генерали Пермінов і Уолш слухають доповідь пілота після нальоту на цілі в Румунії

Технік серед уламків бомбардувальника В-17

Радянські солдати і капрал Томас Клопак розглядають щотижневик американської армії Yank.

Радянські солдати і американський військовослужбовець на складі аеродрому

(<https://was.media/2017-12-27-operacija-frentik/>)

Автомобілі КраЗ спеціального призначення

Армійські вантажівки КраЗ відповідають всім вимогам, які пред'являються до солдатів: сильні, витривалі, надійні й невибагливі. В основі інтересу до автомобілів КраЗ з боку військових — високі технічні та експлуатаційні характеристики українських всюдиходів.

Автомобілі спеціального призначення завжди були присутні в модельному ряду машин Кременчуцького автозаводу. Сьогодні «АвтоКраЗ» випускає автомобілі спеціального призначення: бортові КраЗ-6322 «Солдат» (6?6) і КраЗ-5233ВЕ «Спецназ» (4?4), шасі КраЗ-63221, КраЗ-6322 (6?6), КраЗ-5233НЕ (4?4), тягачі КраЗ-6446 (6?6) і КраЗ-6443 (6?6)

КрАЗ-Кугуар

Колісна формула: 4x4
Повна маса, кг: 5900
Двигун: бензиновий
Потужність, к.с.: 218

КрАЗ-Кугуар дизель

Колісна формула: 4x4
Повна маса, кг: 5900
Двигун: дизельний
Потужність, к.с.: 232

КрАЗ-Спартан

Колісна формула: 4x4
Повна маса, кг: 8800
Двигун: дизельний
Потужність, к.с.: 300

КрАЗ-Халк

Колісна формула: 4x4
Споряджена маса, кг: 14000
Двигун: дизельний, з турбонадувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-Шрек

Колісна формула: 4x4
Споряджена маса, кг: 17500
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-Шрек-М

Колісна формула: 4x4
Споряджена маса, кг: 17100
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-Фіона

Колісна формула: 6x6
Повна маса, кг: 21500
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-Ураган

Колісна формула: 8x8
Вантажопідйомність, кг: 5000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 350...450

КрАЗ-6322 Раптор

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 4200
Двигун: дизельний, з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ B6.2MEX

Колісна формула: 4x4
Вантажопідйомність, кг: 6 000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 250...380

КрАЗ B12.2MEX

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 12 300
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-5233BE

Колісна формула: 4x4
Вантажопідйомність, кг: 6 000
Двигун: дизельний, з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-6322 «Солдат»

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 12 000
Двигун: дизельний з турбонадувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-5401Н2

Колісна формула: 4x2
Вантажопідйомність, кг: 7000-14000
Двигун: дизельний з турбонадувом
Потужність, к.с.: 160...300

КрАЗ-6511Н4

Колісна формула: 6x4
Вантажопідйомність, кг: 23400
Двигун: дизельний з турбонадувом
Потужність, к.с.: 300...375

КрАЗ-5233НЕ

Колісна формула: 4x4
Вантажопідйомність, кг: 7 000
Двигун: дизельний, з турбонадувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-6322

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 11400 - 20600
Двигун: дизельний, з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-7634HE

Колісна формула: 8x8
Вантажопідйомність, кг: 18800
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 400...420

КрАЗ-6510TE

Колісна формула: 6x6
Навантаження на СЗП, кг: 17 000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 385...460

КрАЗ-6446

Колісна формула: 6x6
Маса напівпричепа, що буксується, кг: 70 000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 400

КрАЗ-6443

Колісна формула: 6х6
Навантаження на СЗП, кг: 17 000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: від 300

САУ «Богдана» КрАЗ-63221

Колісна формула: 6х6
Вантажопідйомність, кг: 20600
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Береговий ракетний комплекс «Нептун»

Колісна формула: 6х6; 8х8
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...460

Радіолокаційна станція «Бурштин»

Колісна формула: 8х8
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 400...460

Бойова машина БМ-21 УМ

Колісна формула: 4x4
Вантажопідйомність, кг: 9000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

РСЗВ БМ 9П140 «Ураган»

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Бойовий комплекс КрАЗ-6322 РА

Колісна формула: 6x6
Повна маса, кг: 18400 - 21600
Двигун: дизельний, з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-5233 ПЗМ-3

Колісна формула: 4x4
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Автоекскаватори

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...460

Автокрани

Колісна формула: 6x4; 6x6
Вантажопідйомність, кг: 25000-32000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Паливозаправники

Колісна формула: 4x4; 6x6
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Автоцистерни

Колісна формула: 4x4; 6x6
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Вахтові автомобілі

Колісна формула: 4x2, 4x4, 6x6
Вантажопідйомність, кг: -
Двигун: дизельний, з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-6322 «Майстер»

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 9000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-6322 РЕБ

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 13 600
Двигун: дизельний, з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

КрАЗ-63221 «Міст»

Колісна формула: 6x6
Вантажопідйомність, кг: 12 000
Двигун: дизельний з турбонаддувом
Потужність, к.с.: 300...400

Фургон рефрижератор КрАЗ-5401Н2

Колісна формула: 4x2
Вантажопідйомність, кг: 10000
Двигун: дизельний з турбонадувом
Потужність, к.с.: 300...400

Фургон рефрижератор КрАЗ-6511Н4

Колісна формула: 6x4
Вантажопідйомність, кг: 23400
Двигун: дизельний з турбонадувом
Потужність, к.с.: 300...400

(www.autokraz.com.ua/index.php/uk/produksiya/automobile/military)

Рівненська область

Національний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви” – основний меморіальний комплекс козацької слави України, який знаходиться між селами Пляшева та Острів на Рівненщині, де в 1651 році відбулася битва між козацько-селянським військом гетьмана Богдана Хмельницького та польською шляхтою. Розпочав свою діяльність у 1967 році як музей-заповідник “Козацькі могили” (філія Рівненського краєзнавчого музею). У 1991 році отримав статус “державного” і перейменований у Державний історико-меморіальний заповідник “Поле Берестецької битви”. У 2008 році заповіднику надано статус “національного”.

Ансамбль заповідника розташований на острові Журавлиха, де на початку ХХ століття було створено меморіальний комплекс, побудований на честь подвигу козаків та селян, полеглих у битві під Берестечком.

Центральною спорудою архітектурного комплексу є храм пам’ятник Свято-Георгіївська церква, збудована у 1910-1914 роках у стилі українського бароко за проектом В. Максимова, яка не має аналогів у світовій архітектурі. Свято-Георгіївська церква – це монументальна споруда, яка складається з трьох ярусів-храмів: підземної церкви Святої Параскеви П’ятниці, церкви Святого Георгія переможця, церкви Святих Бориса та Гліба. У підземному ярусі храму знаходиться гробниця-усипальниця, в якій знайшли спочинок численні останки полеглих у Берестецькій битві. Незвична форма фасаду Свято-Георгіївської церкви являє собою арку, в якій розміщено одноярусний іконостас літньої церкви під відкритим небом. Живопис храму представлений розписами відомого українського художника І.Іжакевича. Поряд знаходиться пам’ятка дерев’яної архітектури XVII століття Свято-Михайлівська церква (1650 р.), перенесена на острів Журавлиху у 1912 році із сусіднього села Острів. За народними переказами, у ній перед битвою молився гетьман Богдан Хмельницький разом із козаками. Особливо вражає красою іконостас церкви XVII-XVIII століть, прикрашений різьбою по дереву та позолотою. Підземний перехід з’єднує Свято-Михайлівську церкву із гробницею Свято-Георгіївського храму.

Згадками про події Берестецької битви є ряд історичних пам'яток, які збереглися до наших днів: козацький цвинтар в урочищі Монастирщина, де знаходяться захоронення козаків із надмогильними кам'яними хрестами; озерце Козакова Яма, яке пов'язують із героїчним подвигом останнього з трьохсот козаків; острів Гайок – місце бою і

героїчної смерті 300 учасників Берестецької битви; місця козацьких переправ; урочище Попів Горб; місця ставок Б.Хмельницького та кримського хана Іслам-Гірея III.

Великим надбанням і гордістю заповідника є експозиція музею, у якій представлені унікальні експонати XVII століття, знайдені під час археологічних досліджень 1970-2015 років на полі Берестецької битви під керівництвом І.Свешнікова. У музеї зберігається понад 5 тисяч експонатів, серед яких – зброя козаків та повстанців та їхні особисті речі: гармати, мушкети, шаблі, бойові коси, списи, порохівниці з порохом, речі козацької кухні, шкіряні чоботи, шкіряні ходаки, гаманці, сумки та ін.

Важливим кроком у справі увічнення подвигу козаків стало спорудження у 1991 році на полі бою величного бронзового монумента на честь загиблих героїв Берестецької битви (автор А. Куш).

З 2002 року на Журавлісі відновлено діяльність Свято-Георгіївського чоловічого монастиря Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Традиційним днем вшанування пам'яті героїв, полеглих у Берестецькій битві, є Дев'ята п'ятниця після Великодня.

Тисячі людей з усіх куточків України та з-за кордону відвідують заповідник "Поле Берестецької битви", знайомляться з експонатами музею, схиляють голови перед останками наших славних предків.

Меморіальний комплекс на місці бою (Гурби)

Заповідне урочище Гурби розташоване у Здолбунівському районі Рівненської області на території Дермансько-Острозького національного природного парку на південний захід від с. Мости. Під час Другої світової війни 21-25 квітня 1944 року на цій території відбувся один із найбільших боїв між 5 тис. вояків УПА та 15 тис. угрупованням Внутрішніх військ НКВС, підкріпленим танками, авіацією, кіннотою. У наукових працях подаються приблизні і суперечливі дані про кількість учасників бою та кількість загиблих з обох сторін; у даній статті використано цифри із праці завідувача відділу «Інститут дослідів Волині» Рівненського обласного краєзнавчого музею Ігоря Марчука «Кременецька військова операція Внутрішніх військ НКВС 21-27 квітня 1944 року мовою документів», яка базується на основі виявлених та проаналізованих архівних матеріалів. 23 квітня 1944 року під час генерального наступу військ НКВС лише частині загонів УПА з боями вдалося вийти з оточення, загинуло близько 400 повстанців; енкаведисти захопили в полон і закатували понад 300 осіб, в основному, мирних жителів, які переховувалися у лісі.

Етапи створення Пантеону Героїв та опис пам'ятки

У 2006 р. відбулося перепоховання знайдених останків загиблих вояків і закладено перший камінь збірного Пантеону Слави, розпочато спорудження колони на честь Покрови Пресвятої Богородиці. 11 жовтня 2007 р. перепоховано останки ще

двох вояків та урочисто відкрито другу чергу Пантеону Слави із колоною Божій Матері-Покрові. В урочистостях на честь полеглих воїнів УПА взяли участь представники місцевої влади: голова Рівненської обласної державної адміністрації

Віктор Матчук, перший заступник голови Рівненської обласної державної адміністрації Валентин Королюк, голова районної державної адміністрації і районної ради, ветерани УПА, представники громадськості. Місце перепоховання та пам'ятну колону освятив митрополит Рівненський і Острозький Євсей. Колона являє собою шестиметрову вертикальну основу, обкладену сірим гранітом та встановлену на ній триметрову скульптуру Божої Матері. 2011 р. побудовано музей-криївку УПА, 2012 р. закладено перший камінь під будівництво на території Гурбенського монастиря храму Воскресіння Христового. У центрі меморіального комплексу розташовано шестиметрову колону, обкладену сірим гранітом, і триметрову скульптуру Божої Матері на ній. Скульптура Божої Матері передає символічність ідейно-художнього задуму всієї композиції Пантеону Слави Героїв Гурбенської битви : в розпростертих руках Богородиця тримає свій Покров і молитовно простягає його над усім урочищем Гурби, над останками тих, хто загинув за волю України, і тих, чиї останки ще потрібно знайти і перепоховати. Позаду колони на напівкруглому підніжжі розміщено під кутом плити-крипти прямокутної форми з чорного граніту, під частиною яких перепоховано віднайдені останки героїв битви. На плитах міститься зображення рівновеликого православного хреста, на частині плит написи : «Невідомий вояк УПА. Загинув в бою за волю України», прізвища, імена, по батькові, псевдоніми та особисті дані тих вояків, чиї останки вдалось ідентифікувати. По обидві сторони позаду колони напівколом розміщено 28 плит. До колони Божої Матері та пам'ятних плит ведуть два яруси бетонних сходів напівкруглої форми (нижній ярус – троє сходинок, верхній ярус – п'ять сходинок). Центральний круглий майданчик під колоною викладено фігурною бруківкою рожевого відтінку, бічні краї підніжжя Пантеону Слави виконано в техніці рваного каменю світло-коричневого відтінку. Ідейно-художній задум архітектурної композиції передбачає налаштування відвідувачів на урочистий настрій, скорботу за загиблими, гідне вшанування їхньої пам'яті. Праворуч від Пантеону Слави з ініціативи Б. Возницького 29. 10. 2012 р. споруджено пам'ятник дітям, які загинули у 1944 році від рук енкаведистів. На невеликому п'єдесталі, обкладеному плитами світло-сірого та темно-сірого граніту, встановлено скульптурну композицію з бетону: чотири дитячі постаті, які продовжують до останнього подиху підтримувати пораненого товариша, підтримувати один одного, не складаючи зброї. Композиція видовжена вертикально вгору в експресивному пориві, передає напружений емоційний стан героїв, жертвність і страждання.

Скульптурну композицію вирішено в реалістичній манері, передано силуетну єдність усіх фігур та деталей, які символізують жагу до життя, нескореність, спрямованість дитячих душ у небо. На пам'ятній табличці п'єдесталу міститься напис: «Спіть, діти, спіть, про долю, волю крашу сніть...» та зображення скорботної Божої Матері. За Пантеоном Слави Героїв Гурбенського бою на вершині пагорба розміщено кілька повстанських поховань, біля яких споруджено меморіальний знак, складовими частинами якого є металевий хрест, а також композиція із чорного граніту, яка складається із гранітного хреста і трьох прямокутних гранітних плит із зрізаними з лівого боку верхніми кутами. На плиті справа зображено повстанця, що схилився в поклоні над могилами побратимів та міститься напис, що починається словами: «Людино! Зупинись і подумки вшануй пам'ять...». На гранітній плиті зліва від хреста зображено державний герб – тризуб; на нижній плиті зліва розміщено напис «Борцям за волю і незалежність України» та зображено постать скорботної жінки. Даний меморіальний знак знаходиться на невисокому земляному пагорбі, до якого ведуть шість бетонних сходинок. Територія навколо пагорба вимощена квадратними бетонними плитами та обгороджена низькими металічними стовпчиками, з'єднаними ланцюгами.

Підсумки діяльності пошукової експедиції 2002 – 2009 рр.

У період з 2002 по 2009 рік у декілька етапів на території урочища Гурби працювала пошукова експедиція з метою виявлення останків непохованих учасників битви та їхнього перепоховання, уточнення інформації про кількість загиблих осіб, оскільки звітування про втрати з боку ВВ НКВС та командування УПА істотно відрізняється. Учасники пошукової експедиції ретельно досліджували наявні архівні дані (кримінальні справи репресованих радянською владою учасників бою на Гурбах, повстанські звіти) та спогади про битву старожилів, місцевих жителів, учасників визвольних змагань (аудіо- та відеофіксування спогадів). Результати діяльності учасників експедиції підсумовано і узагальнено авторською групою дослідників у складі О. Тищенка, М. Балановича, С. Мініча, І. Марчука, О. Стрижоуса у підсумковому звіті «Пошукові роботи в ур. Гурби (2002 – 2009 рр.)». На підставі звітів пошукової експедиції, знайдених матеріалів, проведення екстумаційних досліджень та на вимогу широких кіл громадськості в урочищі Гурби поетапно створювався меморіальний комплекс «Героям Гурбенської битви». Складовими частинами меморіального комплексу є: а) Пантеон Слави Героїв Гурбенського бою; б) пам'ятник дітям, які загинули в урочищі Гурби від рук енкавееців; в)

меморіальний знак на місці кількох повстанських поховань. Поряд із меморіальним комплексом розташовано православний чоловічий Свято-Воскресенський монастир на Повстанських могилах, православну дерев'яну церкву Воскресіння Христового, музей-криївку (на даний час не діє, бо потребує відновлення та ремонту). Меморіальний комплекс «Героям Гурбенської битви» є незавершеним, у майбутньому планується продовження науково-пошукових робіт в урочищі Гурби, подальше перепоховання нововиявлених поховань загиблих героїв і вшанування їхньої пам'яті, побудова вигнутої гранітної стіни у вигляді підкови із прізвищами героїв (як складової частини пантеону).

Взяття на державний облік

Урочище Гурби та Пантеон Слави Героїв Гурбенського бою як пам'ятку історії взято на облік розпорядженням голови Рівненської обласної державної адміністрації № 514 від 18 грудня 2009 р.

Джерела

1. В'ятрович В., Забілий Р., Дерев'яний І., Содоль П. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2008. – 352 с.
2. Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. – Львів: Видавництво «МС», 2005. – 272 с.
3. Жив'юк А. А., Марчук І. В. Від «Дерманської республіки» до «Дерманської трагедії»: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині. – Рівне: ПП ДМ, 2011. – 156 с.
4. Марчук Ігор. Кременецька військова операція Внутрішніх військ НКВС 21-27 квітня 1944 року мовою документів // Білий Берег: Історико-краєзнавчий та літературний часопис Зборівщини. / Упор. Б. Д. Макогін, О. І. Макогін, В. Н. Шевчук. – Тернопіль-Зборів: ТОВ «Терно-граф», 2017. – Випуск 3. – С. 157-170.
5. Організація українських націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ: Наукова думка. 2006. – 496 с.
6. ОУН і УПА в 1944 році: Документи. В 2 ч. Ч. 1. Упорядники Веселова О., Кокін С., Лисенко О., Сергійчук В. Відповідальний редактор Кульчицький С. / НАН України. Інститут історії України. – 2009. – 292 с.
7. ОУН і УПА в 1944 році: Документи. В 2 ч. Ч. 2. Упорядники Веселова О., Кокін С., Лисенко О., Сергійчук В. Відповідальний редактор Кульчицький С. / НАН України. Інститут історії України. - 2009. – 256 с.
8. Пошукові роботи в ур. Гурби (2002 – 2009) рр. Підсумковий звіт. Рівненська обласна рада. Рівненська обласна державна адміністрація. Рівненський обласний краєзнавчий музей. Відділ «Інститут дослідів Волині»: видавець О. Зень, 2009. – 200 с.

([https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіальний_комплекс_на_місці_бою_\(Гурби\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Меморіальний_комплекс_на_місці_бою_(Гурби)))

Сумська область

Шумара Т.О. Відділ "Музей І.М. Кожедуба"

"Музей І.М. Кожедуба".

8 червня 2005 року до 85-ої річниці з дня народження відомого льотчика-винищувача, тричі Героя Радянського Союзу Івана Микитовича Кожедуба в гуртожитку Шосткинського хіміко-технологічного технікуму, де він проживав у роки навчання в технікумі, відкрився відділ Шосткинського державного краєзнавчого музею

До святкування 9-річчя з дня народження героя на стінах гуртожитку було закріплено 2 банери - один з зображенням І.М. Кожедуба часів ВОВ, а другий - з зображенням 15-ти шосткинців, які отримали почесну нагороду - Героя Радянського Союзу; а також перед входом встановлено пам'ятник - погруддя героя

Експозиція відділу розкриває життя звичайного хлопця, який пройшов шлях від вихованця Шосткинського аероклубу до маршала авіації. Фотографії, документи із архівів, особисті листи до знайомої дівчини висвітлюють роки юнацтва, навчання у Шосткинському хіміко-технологічному технікумі та в Чугуївському військовому училищі льотчиків. У відтвореному інтер'єрі кімнати гуртожитку (часів навчання І.М. Кожедуба) знаходиться репродукція картини, яку Іван Микитович намалював у юнацькі роки. Важливе місце в експозиції займають особистості речі І.М. Кожедуба: військова форма, листи, записники, льотна

книжка тощо, які були передані музею як власне Іваном Микитовичем, так і родичами героя. Тут знаходяться й авторські книги Івана Кожедуба: "Служу Батьківщині", "Вірність Вітчизні".

У центрі першої зали представлені оригінали особистих речей І.М. Кожедуба:

- льотна книга післявоєнного періоду та його записники;
- шинель генерал-полковника;
- мундир маршала авіації;

Також там розташована зменшена копія (метрівка) пам'ятника І.М. Кожедуба, що її оригінал було встановлено у Парку Слави м. Києва 8 червня 2010 р.

З іншої сторони представлені фотодокументи післявоєнного періоду, частини з літаків та гелікоптерів, на яких літав Іван Микитович Кожедуб

Неодноразово земляки висували Івана Микитовича кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР.

Висвітлюється і громадська діяльність післявоєнного періоду життя І.М. Кожедуба, його тісний зв'язок із мешканцями Шостки та

району.

У другій залі розповідається про ранній період життя Івана Кожедуба: дитинство, навчання у ШХТТ та у Шосткинському аероклубі.

Також там відтворено інтер'єр кімнати гуртожитку, в якій проживав Іван Кожедуб під час навчання у Шосткинському технікумі

Іван Кожедуб любив малювати. Декілька з його робіт представлені в експозиції нашого музею.

Картина «Козак»
Робота І.М.Кожудба

Портрет командира К.Е.Мацуя
Робота І.М.Кожудба

В експозиції багато фотографій та частин з літаків періоду Другої Світової війни

У діорамах відвідувачі музею мають можливість ознайомитися з макетами літаків періоду війни. З друкованих видань можуть дізнатися про героїчні перемоги льотчика-аса, який здійснив 330 бойових вильотів, 120 разів вступав у

поєдинок з німецькими льотчиками і здобував перемогу. Рахунок збитих ним літаків досяг 62-х.

У третій залі музею представлені досить рідкісні фото та документи із архівів родини І.М. Кожедуба.

Вони розповідають про період командування ним 324-ою винищувальною дивізією у Кореї (1950-1953 рр.).

Музей обладнано кіно- та відеотехнікою. Можна переглянути фільми про І.М. Кожедуба та документальні кінострічки про Велику Вітчизняну війну.

На честь 90-річчя з дня народження героя було відкрито ще один розділ експозиції, в якій знаходиться діорама, присвячена одній з найзначніших подій Великої Вітчизняної війни – Курський битві, саме в якій І.М. Кожедуб збив свій перший ворожий літак. Біля відділу «Музей І.М. Кожедуба» цього ж дня було відкрито пам'ятник І.М. Кожедубу та встановлено літак «МіГ-21 УМ».

Саме на такому у післявоєнні роки літав І.М. Кожедуб.

(http://museum.shostka.org/index/museum_kojedub/0-6)

Музей "Парк радянського періоду"

Музей монументального мистецтва тоталітарної доби, що має назву «Парк радянського періоду», було створено у досить стислі терміни – протягом лютого 2016 – вересня 2019 років.

На виконання законів про декомунізацію відбувся демонтаж пам'ятників відомим радянським діячам та інших об'єктів, які пропагують комуністичну ідеологію. Чимало пам'ятників, які підпадали під закон про декомунізацію під час демонтажу було втрачено – зруйновано, або вони просто безслідно зникли.

Закон забороняє розміщення зазначених пам'ятників у відкритому публічному просторі (вулиці, площі тощо), разом з тим, передбачає можливість експонування їх у музеях. І, в першу чергу, музейні заклади мають за мету наукову інтерпретацію історичних подій, формування у сучасного покоління виваженого й адекватного їх сприйняття, що є запорукою успішного розвитку України.

Позитивний досвід створення музеїв тоталітарної епохи є в країнах Східної Європи. Це - парк «Грутас» у м. Друскінінкай (Литва), музей «Мemento» в Будапешті (Угорщина), музей соціалістичного мистецтва в Софії (Болгарія). Проте саме «Парк радянського періоду» у Спадщанському лісі став першим музеєм подібного профілю в Україні.

Початок музею поклало перенесення пам'ятника Леніну з центральної площі м. Путивля до Спадщанського лісу в лютому 2016 року. З часом, було зібрано пам'ятники з різних регіонів України, демонтовані у процесі декомунізації, які стали основою експозиції.

Представлені пам'ятники згуртовані в декілька тематичних груп. Перша група – це засновники ідеології комуністичного режиму: К.Маркс, В.Ленін, Й.Сталін.

На момент здобуття незалежності в Україні налічувалось близько 5,5 тисяч пам'ятників Леніну. Невипадково в експозиції музею представлені як погруддя

комуністичного вождя, скульптури у повний зріст, так і «дитяча ленініана» - скульптури Леніна у дитинстві чи дорослого вождя в оточенні дітей.

Наступні бюсти – пам'ятники видатним радянським воєначальникам періоду «Громадянської війни»: Котовський, Щорс, Фрунзе, Федько, Чапаєв, а також «Пам'ятник борцям за радянську владу».

Широко представлені пам'ятники найближчим соратникам Леніна та Сталіна, особам, які займали найвищі посади у радянській державі: Жданов, Кіров, Куйбишев, Калінін, Постишев, Держинській та інші. Більшість з них має безпосередній стосунок до трагічних подій в Україні першої половини ХХ століття: радянської окупації, колективізації, голодомору, масових репресій.

Окрема група експонатів пов'язана з подіями Другої світової війни. Генерал армії Микола Ватутін, Зоя Космодем'янська - перша жінка-Герой Радянського Союзу, видатний радянський партизанський командир Олексій Федоров – пам'ятники цим особам наявні в експозиції музею. Цікавий експонат цього розділу – монумент «Пам'ятник загиблим землякам», знайдений у с. Нова Слобода. Створений за радянських часів, він не був встановлений й на десятиліття забутий. Вперше його змонтовано та встановлено саме у Музеї «Парк радянського періоду».

Не всі особи, чії пам'ятники представлені в експозиції, потрапили під дію законів про декомунізацію, проте Володимир Маяковський, Юрій Гагарін – це символи радянської епохи.

Метою створення цього музею, власне, й було формування сучасного, науково обґрунтованого погляду на радянську епоху теперішнього та прийдешніх поколінь українців.

(<http://putivl-zapovidnyk.pp.ua/spadschina/muzej-park-radjanskogo-periodu.php>)

Мазур Г. На Сумщині створили музей спаленої ворожої техніки

Музей-цвинтар російської техніки створили на околицях міста Лебедин, що на Сумщині. Переважно тут експонуються залишки різноманітних бойових машин рашистів, знищених або захоплених нашими захисниками під час активної фази бойових дій у цьому регіоні. Цей імпровізований музей просто неба дає можливість дослідити перебіг подій у перші

місяці широкомасштабного вторгнення РФ, побачити реальні військові машини, які були використані противником на полі бою.

— Наприклад, один із танків прибув сюди з селища Бишкін, яке знаходиться за 15 кілометрів від Лебедина, — розповів учасник боїв за Сумщину, військовослужбовець роти охорони 2-го відділу Сумського районного ТЦК та СП Андрій Кіктенко. — Пострілом з САУ 2С3 «Акація» російську бойову машину знищили наші артилеристи з 81-ї аеромобільної бригади. Влучання було настільки вдалим, що у панцерника просто «знесло башту». Впевнено можна стверджувати, що наші воїни — справжні фахівці своєї справи, які ефективно виконали роботу з ураження цілі.

У музеї можна знайти різні типи військової техніки, включаючи бойові машини піхоти, танки, бронетранспортери, самохідні артилерійські установки... Багато з цих експонатів є рідкісними і унікальними, оскільки були знищені у реальних боях за нашу землю. Кожен екземпляр має свою історію, у якій закарбована боротьба українського народу проти окупантів, що складалася з випробувань, невдач, і, звісно, перемог.

Головна його особливість — унікальна атмосфера, що дозволяє відчути близькість до подій, що відбувалися на Сумщині з початком широкомасштабної війни понад рік тому.

Зокрема, один з тутешніх танків став «героєм» анекдоту про народний опір окупантам. Жарт оповідає, як українське село без єдиного пострілу за допомогою прапорів України перемогло чотири танки російських окупантів. Реальну історію знищеного танка розповів староста Боровеньківського старостинського округу Валерій Філоненко.

З цим танком у Валерія були дві зустрічі. Щоб затримати просування російських військ, він з товаришами поїхав завалювати деревами одну з лісових доріг, що вела до села Боровенька. Чоловіки поспішали і на одному зі шляхів майже зіткнулися з панцирником.

— російський танк їхав у повній бойовій готовності. На башті сидів кулеметник. Ймовірно, це був дозор окупантів, який рухався попереду колони, — пригадує чоловік. — Уперше у житті на легковому авто ми розверталися на великій швидкості майже на одному місці. Тоді нам довелося втікати...

За словами Валерія, друга зустріч з танком у нього відбулася, коли той зламався і екіпаж залишив його на дорозі.

— У танка вийшла з ладу турбіна, а ми з односельцями вирішили його «добити», — розповів староста. — Злили пальне, забрали акумулятори та зняли все, що можна було відкрутити. Один з наших односельців вирішив «потролити» окупантів і прикрасив танк українським прапором.

Далі все відбувалося так, як розповідає анекдот. Людей попередили, що до села наближається російська колона бронетехніки і ті почали ховатися. Зламаний танк стояв на перехресті доріг біля селища. Перша бронегрупа окупантів, як тільки побачила танк з українським стягом, — відразу відкрила по ньому вогонь. Кілька хвилин шквального обстрілу, і російські солдати просто не залишили своїй бронемашині шансів на виживання. Так «народився» жарт, який заснований на реальних подіях.

У планах мешканців Лебедин після нашої перемоги створити справжній музей. Вони сподіваються, що на той час знайдуть ще більше експонатів і це може стати цікавим проєктом, який розповідатиме про героїзм українських захисників Сумщини у боротьбі за нашу державу, а також приверне увагу багатьох людей. На їхню думку, в майбутньому музей може стати центром культурного, освітнього та туристичного життя міста Лебедин.

(<https://armyinform.com.ua/2023/06/08/na-sumshyni-stvoryly-muzej-spalenoji-vorozhojitehniky/>)

У Конотопі відкрили німецький командний бункер

На території відділу Конотопського міського краєзнавчого музею ім.О.М.Лазаревського «Музей авіації» відбулось відкриття відреставрованого німецького командного бункера.

Німецький командний бункер, що розташований на території музею, був збудований в часи Другої світової війни під час окупації нацистськими військами нашого міста, поблизу вже зруйнованої споруди управління польотів, для забезпечення захисту німецького командування під час авіаційних нальотів радянських військ.

Даний бункер є унікальним, адже загалом в світі збереглися два подібних укриття – це «Бункер оборони Кенінгсберга під командуванням Ляша» та вищезгаданий бункер в м.Конотоп на території музею авіації.

В ньому розміщувався резервний командний пункт з всіма притаманними йому приміщеннями: кімната командування, радіовузол, в кількості 2-х кімнат, резервна дизель генераторна, кімната відпочинку особового складу, та приміщення для збереження паперів. Бункер забезпечений індивідуальною вентиляцією та опаленням. Виставка побудована за хронологічно-тематичним принципом: «Довоєнної історії аеродрому та Конотопської повітряної школи»; «Оборона Конотопа в 1941 році та табори для військовополонених на території міста»; «Німецький командний пункт», «Німецький радіовузол», «Житлова кімната німецьких військових» та резервні приміщення.

Відкриття бункеру стало можливим завдяки взаємодії керівництва міста, депутатського корпусу, працівників установ і закладів культури та місцевих реконструкторів на чолі з Олександром Акулічем.

(<https://debaty.sumy.ua/news/u-konotopi-vidkrili-nimetskij-komandnij-bunker-foto>)

Музей авіації

Музей авіації – відділ Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М.Лазаревського, відкритий 6 вересня 2008 року є унікальним авіаційним музеєм на території колишнього аеродрому, один з 5-ти музеїв авіації в Україні.

В музейній експозиції виставки просто неба представлено 6 гелікоптерів, розроблених дослідно-конструкторським бюро ім.М.Л.Міля, кожен з яких має свої особливості: легкий багатоцільовий вертоліт Мі-1, легкий багатоцільовий вертоліт Мі-2, середній багатоцільовий Мі-8Т, який широко використовується в цивільній авіації та Збройних Силах, транспортно-бойові Мі-24А і Мі-24В, єдиний в світі збережений до наших днів, повітряний пункт управління Мі-22, навчально-бойовий літак Л-39, перетворений на пам'ятник льотчикам-інструкторам 105-го навчального авіаполку, встановлений у 1998 р.

Також, в музеї є експозиція авіаційних агрегатів: наземна катапульта тренування льотчика, головні редуктори вертольотів, їх двигуни, та ряд інших експонатів.

Крім експозиції авіаційної техніки просто неба сьогодні музей має і експозицію в приміщенні музею, колекцію військових форм різних часів, тематичні стенди.

7 вересня 2019 року на території музею авіації відбулось урочисте відкриття відреставрованого німецького командного бункера, що був збудований в часи Другої світової війни, для забезпечення захисту німецького командування під час авіаційних нальотів радянських військ. Дана експозиція побудована за хронологічно-тематичним принципом: «Довоєнної історії аеродрому та Конотопської повітряної школи»; «Оборона Конотопа в 1941 році та табори для військовополонених на території міста»; «Німецький командний пункт», «Німецький радіовузол», «Житлова кімната німецьких військових» та резервні приміщення.

Одним з основних проєктів Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М.Лазаревського є «Крила Конотопу», що проходить на базі саме музею авіації. Під час цього проєкту відбувається виставка військових форм, виставка бойової техніки військової частини, що перебуває у Конотопі, виставка робіт майстрів декоративно-прикладного мистецтва з проведенням майстер-класів по розпису писанок, по виготовленню виробів з глини на автентичному гончарному крузі, проведення майстер-класів по розбиранню-збиранню автоматичної зброї (спільно з місцевим військоматом), експонування виставки моделей міні-літаків з проведенням майстер-класів, відвідування салону гелікоптерів, проведення екскурсій по експозиції музею авіації.

(www.facebook.com/512661072245408/posts/1523004811211024/)

Виробництво боєприпасів: техпереоснащення заводу “Імпульс”

На КП “Шосткинський казенний завод “Імпульс” створюється (серпень 2019 р. – ред.) новітній виробничий центр, який замикає повний цикл виробництва артилерійських боєприпасів та ракетного озброєння.

Наразі завершено встановлення десятків верстатів з числовим програмним управлінням, які дозволяють збільшити продуктивність підприємства.

Для організації виробництва на шосткинському заводі здійснено масштабні роботи з підготовки цеху, який відповідає міжнародним нормам високоточного виробництва.

Підлогу залито спеціальним полімерним покриттям високою міцності, здатним витримати верстати вагою понад 5 тонн. Для забезпечення стабільного режиму вологи та температури налагоджено систему кондиціонування та фільтрації повітря. Крім того, оновлено система електроживлення, освітлення та застосовано енергозберігаючі технології.

“Вже завершено 90% робіт із запуску високоточного виробничого майданчика. Впродовж наступних 30-50 днів триватиме налагодження усіх верстатів. На новому обладнанні ми вироблятимемо деталі із точністю, яка вимірюється у мікронах. Окрім того, завдяки цим верстатам ми значно знизимо собівартість продукції. Для розуміння: востаннє таке масштабне оновлення обладнання відбувалося десятки років тому. Тобто, ці новітні верстати сформуєть виробничі потужності “Імпульсу” на наступні десятиріччя”, – заявив директор КП “Шосткинський казенний завод “Імпульс” Євген Чернов.

Нагадаємо, що КП “Шосткинський казенний завод “Імпульс” спільно з ПрАТ “Кузня на Рибальському”, розпочало серійне виробництво боєприпасів для 40-мм автоматичного гранатомету – ПГОФ-40, які відповідають стандарту НАТО.

Також заводом було освоєно виробництво спеціальних інертних 40-мм боєприпасів ПГІ-40, які використовуються для пристрілки автоматичного гранатомету та навчання особового складу.

Уламкові постріли ПГОФ-40, ПГІ-40 та ВОГ-25В

Окрім того, КП “Шосткинський казенний завод “Імпульс”, спільно з ПрАТ “Кузня на Рибальському”, освоєє виробництво ВОГ-25В, які призначені для стрільби з підствольних гранатометів ГП-25 для автоматів, що стоять на озброєнні силових структур України.

(<https://mil.in.ua/uk/news/vyrobnytstvo-boyeprypasiv-tehpereosnashhennya-zavodu-impuls/>)

Тернопільська область

Криницька С. Мусульманські могили на галицьких землях

Вже кілька років поспіль у малесеньке село Гутисько на Бережанщині, де мешкають від сили півтори сотні осіб, приїжджають делегації з Туреччини. Ні, не думайте, що їх вабить інвестиційний клімат. Тут захоронені турецькі вояки, які загинули в роки Першої світової війни. Мусульманські могили тепер доглядають лемки, які становлять більшість населення Гутиська і яких свого часу переселили сюди з земель, що є тепер територією Польщі. Однак довший час турецький цвинтар був у цілковитому занедбанні.

«У Гутиську від Тернопільського національного педагогічного університету діє біологічний стаціонар, – розповідає місцева мешканка Надія Троян. — Тут донедавна працював професор Володимир Черняк. Кладовище на той час було в дуже занедбаному стані. Володимир Максимович

спеціально поїхав у турецьке посольство в Києві, куди від імені сільської ради відвіз відношення з проханням, щоб турки розпочали реставрацію цього кладовища. До письмового відношення додав й світлину».

Після цього у Гутисько неофіційно приїхав турецький військовий аташе. Роздивився все уважно та й поїхав нічого не кажучи. Через землетрус у Туреччині справу про відновлення кладовища відклали. Через кілька років Володимир Черняк знову звернувся в турецьке посольство. Вдруге, у 2004 році, в Гутисько прибула турецька делегація на чолі з послом, і аж тоді справа зрушила з місця. Реставрували кладовище за гроші Туреччини руками українських будівельників.

«А що це за кам'яні шапки за воротами цвинтаря?» — цікавлюся у місцевого мешканця Мар'яна Михайлишина, який доглядає кладовище. Чоловік пояснює, що на кожній могилі турецького офіцера була шапка. Скільки шапок — стільки й могил. Ми нарахували 67. Проте не факт, що всі шапки збереглися, тому про кількість захоронених розкажуть хіба що турки, які поіменно знають усіх, хто знайшов тут вічний спочинок.

(<https://zbruc.eu/node/14555>)

На Тернопільщині розчистили австрійський бункер.

У Залізцях на Тернопільщині члени молодіжної ГО «Сокіл» з краєзнавцями розчистили австрійський бункер часів Першої світової війни. Його зроблять доступним для огляду туристів, повідомив голова місцевого осередку «Сокола» Сергій Петровський.

Австрійський бункер, якому понад сто років, за словами Петровського, відкопували і розчищували з 2 липня, із нього довелося винести багато сміття.

«Ми знайшли під час розкопок чорнильниці із написами. Мені здається, що це під час Першої світової війни в бункері були генерали австро-угорського війська і вони ними писали. А ще ми знаходили кружки. Найцікавіше, що ми знайшли, – це гільзи. Тут є гільзи 1916 року, 1915, це австро-угорські», – розповів волонтер Вадим Хоміцький у коментарі «Суспільному».

За інформацією археолога Василя Ільчишина, досліджуваний бункер призначався для вищого офіцерського складу.

«Залізці розташовані недалеко від колишнього кордону Австро-Угорської імперії й Російської. Ми встановили, що саме тут, біля бункера, була штаб-квартира австро-угорських військ і їхній шпиталь. І цей бункер мав бути для вищого офіцерського складу, для керівників цієї частини армії, яка тут базувалася. На випадок артилерійського обстрілу і бомбардувань», – зазначив він.

Дослідник розповів, що у ході дослідження історії цього бункера він викупив за 35 євро на австрійському аукціоні фото 1915 року, зроблене біля цього бункера. На світлині, на думку Василя Ільчишина, зображений останній імператор Австро-Угорської імперії Карл I. На той час він був принцом і відвідував бойові позиції в Східній Галичині і Буковині.

«У нього спина така пряма, він такий міцний чоловік. Судячи з підпису під фотографією, вона належала одному з офіцерів, з ким він вітався», – зазначив Ільчишин.

Надалі будівлю бункера відкриють для огляду туристів, а знайдені у ньому речі та раритетне фото зберігатимуть у Залозецькому краєзнавчому музеї.

(<https://zbruc.eu/node/106355>)

Бородій А. Бережанець, що разом з Петлюрою звільнив Київ від більшовиків та став головнокомандувачем Польщі на початку Другої світової війни

Тернопільщина багата на видатних особистостей, які тут народилися, провели дитинство, навчалися, пізніше відігравали важливу роль в житті сусідніх народів. Одним з таких людей є Едвард Ридз-Смігли – польський головнокомандувач на початку Другої світової війни, політик, військовий.

Непросте дитинство в Бережанах

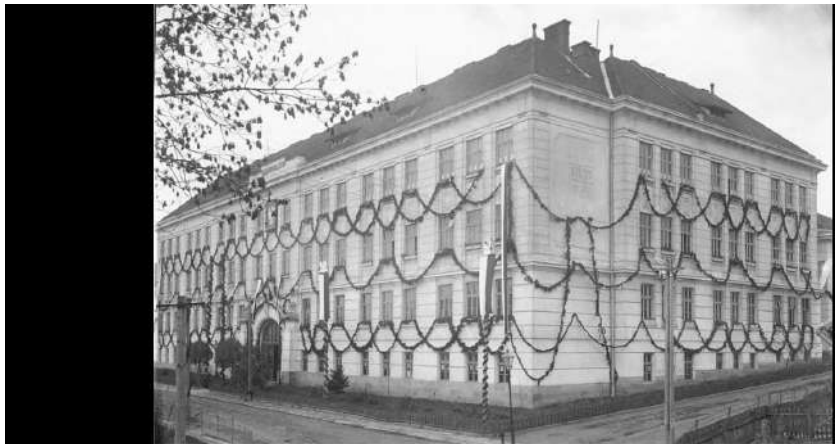
Щодо місця народження Едварда існують розбіжності. За деякими даними він народився 11 березня 1886 року в м. Бережани (вул. Ізабелівка, буд. 137), або с. Лісники (буд. 117), що біля Бережан; згадується теж с. Лапшин. Родився майбутній головнокомандувач в сім'ї сина коваля з околиць Велички (містечко біля Кракова), пластуна, підофіцера цісарсько-королівського 7-го кавалерійського полку, а згодом поліцмейстера Томаша Ридза та його дружини Марії Баб'як. Мати Едварда була донька місцевого листоноші, а згодом поліція (вахмістр поліції) та сторожа на бойні. Мати походила з української греко-католицької родини, похована на Бережанському цвинтарі.

За словами Ришарда Міровича, протягом багатьох років виникало багато спекуляцій щодо статусу родини Ридзових – вони нібито були представниками збіднілої шляхти чи вихідцями з селянства. Сам Едвард ніколи не висловлювався з цього приводу. Відомо лише, що батьки одружилися в 1888 році, тобто лише через 2 роки після дня народження сина, і затримка, ймовірно, була пов'язана з фінансовими проблемами, які виникли після підвищення батька до пластунів. В цьому ж році батько помирає від запалення легень. А через 8 років помирає від цього ж і матір.

Виховувався хлопчик бабусею Катажиною та дідом Яном Баб'яком (працював робітником на бійні та сторожем), а після їхньої смерті – у родині доктора Урановича, міського лікаря у Бережанах, у якого раніше працювала його мати. Завдяки допомозі сім'я лікаря Едвард пішов до школи.

Навчання та захоплення політикою в школі міста Бережани

Хлопчик відвідував Вищу середню школу та неповну середню школу у Бережанах, де як у 1899 році закінчив II клас, у 1900 році – 3-й, у 1902 році – 5-й, а в

Будівля гімназії під час урочистостей 7 листопада 1937 року

1905 році закінчив середню школу і здав випускний іспит. Його найближчими шкільними товаришами були Едмунд Уранович і Альфред Білик.

У той час він захопився суспільно-політичною думкою. А тому читав праці філософів Вінцентія Лютославського та Болеслава Лімановського. Вже в той час він був відомий, як талановитий художник-пейзажист, але також йому вдавалися карикатури. Після закінчення неповної середньої школи вступив до соціалістичної школи молодіжна організація «Промінь». Згодом опинився у «Відродженні». Це була незалежницька організація, яка навіть проводила військові навчання. У них брав участь і молодий Едвард Ридз.

Після закінчення Бережанської гімназії у 1905 розпочав навчання у Краківській Академії мистецтв. У 1908 у зв'язку з членством у новоствореній організації «Союз чинної Боротьби» перериває навчання і переходить на філософські студії Ягелонського університету. У цей час вибирає собі псевдо «Смігли» (спритний, меткий). А в Бережанах його пам'ятали як Євгена Баб'яка (з боку матері).

Самостійне життя і початок військової кар'єри

Після закінчення гімназії та здачі останніх іспитів він вступив до Академії образотворчих мистецтв у Кракові. Ридз розвивав свій талант завдяки фінансовій підтримці бургомістра Бережан Станіслава Шеця (він написав фреску із зображенням Діви Марії на фасаді місцевої вірменської церкви). У той час він вирішив присвятити свою творчу кар'єру політичній діяльності. З цієї причини він перериває навчання в Академії красних мистецтв і переводиться на філософський факультет Ягеллонського університету. Познайомився з ідеологією Пілсудського та такими діячами, як Валерій Славек, Александер Прістор і Казімеж Соснковський. У 1910-1911 рр. проходив обов'язкову однорічну військову службу в 4-му нижньоавстрійському піхотному полку великого магістра Тевтонського ордену у Відні. Після звільнення зі служби був призначений офіцером (нім. Fähnrich). Ридз сприяв службі в австрійській армії, оскільки вважав, що знання, отримані в цей період, можуть бути використані в майбутній боротьбі за незалежність Польщі.

У 1912 році закінчив нижчі, а потім і вищі офіцерські курси стрілецького товариства «Стрілець». Він був першим командиром Відділу Стрілецького товариства в Бережанах, а згодом командиром стрілецького курсу в Кракові (1912–1913). У 1913 році він повернувся до перерваного навчання в Академії красних мистецтв (під керівництвом проф. Юзефа Панькевича), яке закінчив через рік. У 1913 році призначений комендантом округу Стрілецького товариства у Львові. На той час Ридз був особою, яку високо цінував Юзеф Пілсудський.

Перша світова війна і Е. Ридз-Смігли

У липні 1914 р. Едвард Ридз на псевдо «Śmigły» був мобілізований до австро-угорської армії і приписаний до 55-го піхотного полку в Бережанах. Однак невдовзі на запрошення Пілсудського він прийняв командування 3-м батальйоном польських легіонів. В 1917 р. поляки хотіли створення власних військових частин на що не пішли австрійці, а тому Пілсудського було ув'язнено. Едвард Ридз, перебрав керівництво Польською військовою організацією (POW). У 1918 р. війн займає посаду військового міністра.

Дружина Е. Ридз-Смігли

У 1918 р. під час візиту до Києва він познайомився зі своєю майбутньою дружиною, на той час розлученою, Мартою Томас (primo voto Zaleska, нар. 1895 р. у Житомирі) – кур'єром місцевого набору та Організацію агітації. Після її приїзду до Варшави Едвард Ридз у 1920 році подав прохання про нагородження її Хрестом Доблесті за заслуги перед батьківщиною, а наступного року вони одружилися. У 1920 році, після набуття чинності закону, що дозволяє додавати прізвище псевдонімом, прийнятим під час військової служби, Едвард Ридз, який з 1912 року також використовував псевдонім «Śmigły», змінив своє ім'я на «Rydz-Śmigły», а потім близько 1936 р. змінив порядок слів на «Śmigły-Rydz».

Генерал Едвард Ридз-Смігли вручає нагороди учасникам маршу свого імені (у Бережанах, 1928). Праворуч ген. Станіслав Соллогуб-Довойно

Міжвоєнний період

В 1919 р. Едвард воював на Волині проти більшовицьких військ. А в 1920 р. Ридз-Смігли очолив наступ українсько-польських військ на більшовицьку армію. Він зумів захопити Київ, не зустрівши опору Червоної Армії. 8 травня командир прийняв у місті парад польського війська та союзних вояків

отамана Симона Петлюри.

1920 р. Е. Ридз-Смігли рапортує С. Петлюрі в Києві під час спільного параду польських та українських військ

Однак невдовзі після цього радянські війська зуміли достатньо організуватися для початку контрнаступу. 8 червня Ридз-Смігли отримав наказ відійти з Києва. Пізніше йому вдалося атакувати радянські війська в Білорусії та Литві, й захопити Брест, Білосток, Ліду, Гродно. В цей час польська армія під командуванням Ридз-Смігли забезпечувала дії генерала Люціана Желіговського, який за наказом Пілсудського взяв Вільнюс. 12 жовтня було підписано прелімінарії до миру між СРСР і Польщею, а 18 жовтня військові дії були припинені.

Післявоєнний час

Після підписання Ризького миру почалася демобілізація польського війська. 15 вересня 1922 року командування 2-ї армії було перейменовано в армійську інспекцію № I, а інспектором (одним із п'яти) став генерал Едвард Ридз-Смігли. Довірена функція, а також величезний обсяг обов'язків і широкі повноваження свідчили, що Пілсудський йому довіряв. Глава держави писав про Ридз-Смігли в офіційному описі грудня 1922 року:

«З точки зору командного характеру: Сильний солдатський характер, сильна воля і спокійний, навіть стриманий характер. Усі завдання, які я ставив йому як командиру ескадрону чи армії, він завжди виконував енергійно, сміливо, завойовуючи довіру своїх підлеглих на роботі. З точки зору командного обсягу: рекомендую всім для армійського командування. Один із моїх кандидатів на посаду Головнокомандувача. Я б боявся за нього двох речей:

1) що він не впорається з розпеченими і зарослими генеральськими амбіціями в даний час, і 2) я не впевнений в його оперативних здібностях щодо роботи Головнокомандувача та його здатності вимірювати сили не суто військових, а всієї країни та ворога».

Після смерті Пілсудського значно зросло значення генерала Едварда Ридз-Смігли в країні. Урядова преса зображувала його як продовжувача дій Юзефа Пілсудського. Навколо нього почав формуватися своєрідний культ. Сам генерал спочатку не мав суто політичних амбіцій. Однак після смерті Пілсудського ситуація змінилася. Деякі джерела пояснюють цей факт

переважним впливом дружини Ридз-Смігли, Марти Залеської. Символом цього були плакати на вулицях, на яких на тлі Пілсудського постає портрет генерала. Крім того, його іменини (18 березня) відзначалися подібно до державного свята. У пресі з'явилися статті на його честь, в офісах і на поштах розвішувалися його портрети і плакати з гаслами, що підкреслювали вірність громадян генерал-ревізору.

Пісня на слова Адама Ковальського також була надзвичайно популярною (її вчили в деяких школах):

Вперед, солдати, стара віра, молоді дурні.
За Сміглим-Рідзом славу в бою пам'ятає
З усякої смуги нас виведе.

Погруддя Е.Ридз-Смігли в школі Бережан

10 листопада 1936 року президент Мосціцький призначив його генерал-лейтенантом і водночас маршалом Польщі та нагородив орденом Білого Орла. Відбулося освячення Маршальської булави.

9 березня 1937 року міська рада міста Козова та міські ради сільських гмін Бережан, Будилова, Бущі, Конюхів, Куржан, Потутор, Паловців Малих, Нараєва Міста на урочистому засіданні ухвалили надати йому почесне громадянство Бжеського краю:

«його великого сина (...) за його невтомну та жертвну працю на благо Батьківщини, запевнивши його в цілковитій відданості та прихильності до нього як до Провідника нації».

II-світова війна та Е. Ридз-Смігли

1 вересня 1939 року, після нападу на Польщу Третього Рейху, Президент Республіки Польща Ігнацій Мосціцький згідно зі ст. 13.2.d Квітневої конституції призначив його головнокомандуючим і наступником Президента Республіки Польща у разі вакантності посади до укладення миру. Невдалі дії на посаді головнокомандувача були однією з причин поразки польської армії. 7 вересня близько 2 годині ночі Ридз-Смігли залишив Варшаву, рушивши до Бреста (раніше туди була перенесена Ставка Головнокомандувача). Також 13 вересня Головнокомандувач отримав повідомлення про можливий перетин колючого

дроту з радянського боку на кордоні з Польщею, що означало останні приготування до вторгнення із сторони СРСР. Однак він був проігнорований Ридз-Смігли.

17 вересня вранці Верховний Головнокомандувач отримав повідомлення про вступ Червоної Армії на територію Польської держави. Він видав загальну директиву, в якій наказав військам відійти в бік Угорщини та Румунії та уникати боїв з радянськими загарбниками.

18 вересня 1939 року маршал Едвард Ридз-Смігли перетнув кордон з Румунією, проїхавши автомобілем у Кутах через прикордонний міст через річку Черемош невдовзі після півночі. Там був інтернований. 14 жовтня під конвоєм поліції його доставили на залізничну станцію Кімполунг. Звідти його разом із кількома його найближчими соратниками перевезли до Південних Карпат, де він жив на віллі колишнього прем'єр-міністра Румунії Мірона Крісте в селі Драгославеле. 27 жовтня 1939 р. Е. Ридз-Смігли склав повноваження головнокомандувача та головного інспектора збройних сил.

Наприкінці листопада 1941 р. маршал тяжко захворів. Один із лікарів діагностував у нього ішемічну хворобу серця, інший – проблеми зі шлунком через підвищену кислотність. У хворого відсутній апетит, висока температура. Після тимчасового покращення здоров'я Едвард Ридз-Смігли помер у ніч з 1 на 2 грудня 1941 р. Причиною смерті став серцевий напад.

Отже, Е. Ридз-Смігли завдяки своїм неординарним військовим, політичним та організаційним здібностям зумів досягти фактично вершини політичного олімпу польської республіки, але не захистити її від німецьких та радянських окупантів. Також варто сказати, що уроджений бережанець і абсолювент (випускник) Бережанської гімназії Е. Ридз-Смігли мав чимало особистих зв'язків з українцями, але до національних прагнень українців у межах польської держави ставився неприхильно і до деякої міри відповідальний за протиукраїнську політику польського уряду в другій половині 1930-х рр.

(<https://ternopilski.info/uk/eternal-1926-berezhanez-shho-razom-z-petlyuroyu-zvilnyv-kyyiv-vid-bilshovykiv-ta-stav-golovnokomanduvachem-polshhi-na-pochatku-drugoyi-svitovoyi-vijny>)

ВІЙСЬКОВИЙ МЕМОРІАЛ ЧЕСЬКИХ ВОЯКІВ | КАЛИНІВКА

У 1914 році в м. Києві була сформована дружина з числа чеських і словацьких емігрантів, яка й стала основою для створення військової частини, що воювала на боці царських військ проти Австро-Угорщини.

Наприкінці червня 1917 року чехословацька бригада, у складі російського Південно-Західного фронту під командуванням генерала Брусилова, зайняла позицію в районі м. Зборів. Штаб бригади був розташований в с. Красна. Бої під Калинівкою стали бойовим хрещенням чеських і словацьких вояків.

Ці воїни під час битви взяли в полон біля 4000 воїнів австро-угорської армії – більше, ніж їх було самих. Вони наступали по трьох лініях і прорвали оборону австро-угорської армії з трьох напрямків, зайшли в глибину лінії ворога на 6,5 км. Всі, хто тут загинули, поховані у братській могилі в селі Калинівка.

Зборівська битва, 1917

У районі с. Калинівка загинуло 190 чехословацьких воїнів, прізвища яких здебільшого невідомі. Невдовзі на місці бою було споруджено братське поховання, висипане з землі та обкладене дерев'яними балками.

У Зборівській битві брали участь 2 майбутні президенти Чехословаччини — Клемент Готвальд на боці Австро-Угорщини і Людвік Свобода на боці Російської імперії.

Для Чехії 2 липня стало днем народження чеської армії. Втрати російської армії склали 184 вбитих і смертельно поранених, близько 700 поранених і 11 зниклих без вісті. Після Зборівської битви Тимчасовий уряд зняв всі обмеження на формування чехословацьких частин на території Російської імперії.

У 1927 році біля с. Калинівка насипали могилу та встановили кам'яний пам'ятник із написом: «Тут, на старій слов'янській землі під Зборовом, сплять сини Чехо-Словаччини, що полягли за волю, мир, за краще майбутнє всіх слов'янських народів. 2. VII. 1917. Вічна їм слава» (1927).

У 1997 р. у Калинівці перебували представники Чехії — президент В. Гавел, начальник генерального штабу І. Неквасила, аташе посольства Словаччини в

Україні Я. Габовчик. У 2004 р. — заступник міноборони Чеської Республіки Я. Прішбілова, посол Чеської Республіки в Україні К. Штіндл, ген. консул Чеської Республіки у Львові М. Яндера та ін.

До сторіччя бою за кошти Чеської Республіки відбулася комплексна реконструкція пам'ятника полеглим чехам та словакам у Зборівській битві. На 17 кам'яних дошках викарбувано імена 238 загиблих воїнів.

Реконструкцією меморіалу займалося Міністерство оборони Чеської Республіки разом з товариством Чехословацьких легіонерів та об'єднанням волинських чехів.

Про битву під Калинівкою видано книгу чеських авторів М. Рудольфа «Зборів» (1922) та Ю. Хлодецького «Поле слави чехословацької зброї» (1924)

(<https://irp.te.ua/vijskovyj-memorial-cheskykh-voiakiv-v-s-kalynivka>)

Харківська область

Дорожко І., Назаренко М. Петрівська фортеця Української оборонної лінії

В першій половині 18 ст., а саме в 1731-1742 рр. здебільшого на території нинішньої Харківської області, за проектом генерала Йоганна Вейсбаха, зводиться так звана Українська оборонна лінія, військово-інженерна система земляних укріплень, що слугувала для захисту південних кордонів Російської імперії від набігів кримських та ногайських татар, а іноді й турків.

Лінія складалася з 16 фортець з 49 редурами, блокгаузами та форпостами, що були з'єднані між собою земляними валами трохи більше 2 метрів, з ровом такої ж глибини, який, за можливості, заповнювали водою. Відстань між фортецями була різною, від 6 до 32 верст, в залежності від небезпечності місця, переважна більшість з них мала чотирикутну форму, редути стояли між фортецями, на 1740 рік їх було вже 140. Взагалі Українська оборонна лінія мала довжину до 285 км. Над спорудженням укріплень працювало до 32 тисяч козаків та селян. Для оборони було поставлено 20 ландміліцейських полків на 22000 чоловік, 180 гармат і 39 мортир.

Земляні фортеці

Після перенесення російсько-турецького кордону багато південніше, на узбережжя Азовського моря роботи на лінії припинились, а з будівництвом Дніпровської лінії у 1770-1783 роках Українська лінія втрачає своє військово-оборонне значення.

Треба зазначити, що свого часу ще гетьман Іван Самойлович виступав проти спорудження цієї лінії, небезпідставно передбачаючи, що вона стане своєрідним кордоном між Запоріжжям та Гетьманщиною, та перешкоджатиме вільному пересуванню козаків.

Петрівська фортеця, або фортеця св.Петра, найсхідніша з оборонної лінії, споруджена у 1731 році за типовим проектом фортець цієї лінії. Розташована на околиці села Петрівське. До 1738 року мала назву Донецька. Як і більшість – прямокутна, з чотирма бастіонами. Мала площу двору в 1,4 га та довжину по гребню до 880 м. Сьогодні у центрі кріпосного двору можна спостерігати сліди колодязя.

Петрівська фортеця валом і ровом з'єднувалася з іншою, наступною в західному напрямку по лінії Тамбовською фортецею.

(<https://ukrainaincognita.com/mista/petrivska-fortetsia-ukrainskoi-oboronnoi-linii>)

Завод імені В. О. Малишева

Завод імені В. О. Малишева — державне підприємство, що спеціалізується на випуску та модернізації важкої і легкої бронетехніки, колишній *Харківський завод транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева (ЗТМ)*.

Історія

Імперський та радянський періоди

Підприємство засноване 1895 року поруч із харківським Балашовським вокзалом як паровозобудівний завод, і було одним із найбільших у Російській імперії та СРСР. 5 (17) грудня 1897 — завод випустив перший український паровоз (останній у Харкові випустили у 1968 році).

Згодом стали випускати двигуни (з 1911 р.; зокрема, дизель-генератори), сільськогосподарську (1909) та вугледобувну техніку (з 1922 р.; зокрема, рудникові електровози), трактори (1924), тепловози, танки та тягачі (1927). У жовтні 1922 року, після відновлення, введені в експлуатацію шість цехів паровозобудівного заводу.

Під час Другої світової війни завод евакуювали на Урал, згодом, після того, як СРСР встановив контроль над Харковом — повернули (майно частково лишилося). Бронетанкобудування стало пріоритетним напрямком у діяльності

підприємства. Вже в довоєнний період підприємство почало виготовляти середні танки Т-34 та танкові двигуни В-2.

Незалежна Україна

Найзначнішою подією за часи незалежності України стало виконання пакистанського танкового контракту (1996—1999), коли було виготовлено 320 бойових машин. Це був перший вагомий вихід за кордон військово-промислового комплексу незалежної України.

Нині завод спільно зі своїми партнерами — конструкторськими бюро пропонує і реалізує на зовнішньому ринку бронетехніку: основні бойові танки Т-84У «Оплот», бронетранспортери БТР-3 та БТР-4, здійснює модернізацію танків, випущених у колишньому СРСР — Т-54, Т-55, Т-62, Т-64, Т-72, Т-80; бронетранспортерів — БТР-60, БТР-70.

Також підприємство виробляє продукцію сільськогосподарського машинобудування, двигуни, трактори, тягачі та бронетехніку. Спільно із заводом працюють два харківські спеціалізовані конструкторські бюро: КП Харківське конструкторське бюро машинобудування і КП Харківське конструкторське бюро двигунобудування.

У вересні 2011 року між ДК «Укрспецекспорт» та оперативним управлінням Королівської Тайської армії було укладено контракт щодо поставки до Таїланду 49 одиниць основного бойового танку «Оплот». Загальна вартість контракту перевищує 200 млн доларів США. Виконання зазначеного контракту розпочато у квітні 2012 року.

Станом на 2001 рік на заводі працювали 10 600 осіб.

Після 2014 року

У липні 2017 року керівництво заводу поширило повідомлення, про те, що у 2018 році за виробничою програмою агрегатний завод буде дуже завантажений, при цьому

майданчик дизельного заводу буде недостатньо задіяний. Аби не відволікати агрегатний завод від основного виробництва, було прийняте рішення перенести випуск енергоагрегатів на основний майданчик підприємства і відновити складальну ділянку на базі дизельного заводу^[2].

У листопаді 2017 року фахівці заводу приступили до капітального ремонту пакистанських Т-80УД.

У червні 2018 року на підприємстві завершується підготовка обладнання для локалізованого виробництва корпусів для БТР-4. Крім того, підприємство готується й до виготовлення корпусів для БТР-3Е — для них вже закуплено відповідні стенди та кантувач. Його реалізація буде діяти паралельно з виробництвом важкої бронетехніки. Раніше виробництво корпусів цих бронетранспортерів виконувалось на «Лозівському ковальсько-механічному заводі».

8 серпня 2018 року розпочалося зварювання першого експериментального корпусу бронетранспортера БТР-4. Окрім виробництва корпусу БТР-4, вже готуються до зварювання експериментального корпусу БТР-3.

Після 2019 року

У лютому 2019 року завод опанував та розпочав серійне виробництво нових гусениць для БМП зі спеціальних сталей українського виробництва.

29 травня 2019 року, через спробу змінити керівництво підприємства, відбувся багатотисячний мітинг на підтримку директора заводу Олександра Хланя

Оприлюднена фінансова звітність ДП «Завод імені В. О. Малишева» (ЗІМ) за 2019 рік показує падіння чистого доходу від реалізації продукції (послуг) на 85 % — 385 млн грн проти 2,5 мільярдів у 2018 році. Падіння чистого прибутку за результатами 2019 року склало 185 % — 421 млн грн збитків проти 449 мільйонів прибутку попереднього року.

При цьому прибуток від реалізації готової продукції склав 335 млн грн, від робіт та надання послуг (ремонт) — 40,4 млн грн.

Відсутність зростання обсягів виробництва у 2019 році, на підприємстві пояснюють завершенням виконання контракту з виготовлення танків БМ «Оплот» в інтересах Таїланда. За 2019 рік завод виконав роботи з відновлення чотирьох танків БМ «Булат».

Відповідно із річним звітом за 2019 рік, на 2020 рік пакет замовлень мав скласти близько 2 млрд грн. Завод імені В. Малишева розраховував на виготовлення запчастин для танків, двигунів та МТВ з двигуном 6ТД-2 для Пакистану, виготовлення корпусів для БТР-3, БТР-4, гусениць для БМП, ремонт бронетехніки для Збройних Сил України та Національної гвардії.

Загальна кількість працівників на 31 грудня 2019 року складала 3521 особу.

Станом на початок 2022 року загальна сума підписаних контрактів перевищила 3,4 млрд грн, тривало виконання замовлення на ремонт парку танків Т-80УД. Цей контракт на суму \$85,6 млн був підписаний у лютому 2021 року з Ісламською республікою Пакистан.

(https://uk.wikipedia.org/wiki/Завод_імені_В._О._Малишева)

Херсонська область

Вежа Вітовта

На території села Веселе Бериславського району, поруч із греблею Каховської ГЕС, є цікава історична споруда – Вітовтова вежа. Навмисно замовчувана й покинута з часів СРСР, старовинна вежа дивом пережила всі природні та соціальні катаклізми й досі вражає своєю величчю. Про неї ми й поговоримо в цьому дописі.

Історія башти Вітовта

Великий князь литовський Вітовт наприкінці XIV століття збудував кілька фортець на півдні та сході, розширивши кордони свого князівства до Чорного моря. Він сформував мережу фортифікаційних споруд і замків, яку контролював особисто. Вона охоплювала всі головні міста й кордони країни.

Литовський археолог Гінтаутас Заб'єла нарахував понад 3500 тисяч (так у джерелі – *I.B.*) литовських фортець на території Литви, Білорусі, України та Росії.

Існує думка, що бериславська вежа виникла не на порожньому місці. Ще задовго до литовців південь України й пониззя Дніпра освоювали генуезці, які закладали свої міста з митницями:

- Гаджибей (Одеса);
- Дашів (Очаків);
- Протовче (Хортиця);
- Тягин (Бендери).

Саме на одній із переправ і була поставлена митниця під охороною озброєного загону, щоб стягувати данину з перевезеного товару й відправляти її

до Києва. На думку фахівців, Вітовтова вежа не є самостійною спорудою, а була елементом великого середньовічного архітектурного комплексу (замка або фортеці), побудованого на Таванській переправі.

Аналогічна за архітектурою споруда – «Біла вежа» – побудована в Кам'янці Брестської області (є символом Білорусі) та разом із вежею Вітовта та вежею Гедимінаса у Вільнюсі становить єдине ціле, створене в характерному литовському стилі. В Україні будівлі часів Великого Князівства Литовського збереглися в Луцьку, Меджибожі, Білгороді-Дністровському.

Наприкінці ХІХ століття вежа Вітовта входила до території маєтку князя Трубецького — Козацьке, і була переобладнана ним у водонапірну й оглядову вежу. Судячи з характеру верхнього ярусу, який був перебудований (добудований), його прикрасили вікна в готичному стилі та балкончик із краєвидом на Дніпро. На балкон вели внутрішні металеві гвинтові сходи, конструкції яких частково збереглися й донині. Була зведена шатрова покрівля, а до південного фасаду прибудована насосна для подачі води. По центру вежі на рівні 2-го ярусу був установлений клепаный залізний бак.

У такому вигляді вежа була відображена на багатьох фотографіях і картинах періоду будівництва Каховської ГЕС, хоча водонапірну функцію вже не виконувала, оскільки на території винзаводу за радянських часів був проведений водопровід.

На початку 70-х років минулого століття на вежі згорів дах, а в 90-ті — зрізані всі доступні металоконструкції.

Покинута вежа прихистила птахів, змій і тихо проживала своє сьоме століття, доки знову не опинилася в епіцентрі подій — у планах будівництва Каховської ГЕС-2 її стерли з мапи як руїни.

Опис

Зовні Вітовтова вежа має такі характеристики: висота — 20 м, діаметр на рівні нижнього ярусу — 11,7 м, товщина стін нижнього (першого) ярусу — 1,7 м.

Кам'яна кладка вежі виконана тесаним вапняком місцевого походження. Вежа має 4 яруси, стоїть на міцному монолітному фундаменті, зведеному на скельній підставці правого берега.

Наші дні

Сьогодні можна впевнено стверджувати — Вітовтова вежа біля с. Веселе є визначною історичною пам'яткою. Однак залишаються проблеми з її ретельним дослідженням, зокрема й археологічним. У національному «Зводі історії та культури України» відсутня навіть згадка про цю пам'ятку. У литовських енциклопедіях та іншій литовській науковій літературі Вітовтова вежа зафіксована як складова литовської історичної спадщини.

Протягом двох років громадські активісти провели роботу з документування і паспортизації об'єкта. 25 січня 2018 року рішенням Кабінету Міністрів України вежа Вітовта отримала статус пам'ятки національного значення та була внесена до державного Реєстру пам'яток культурної спадщини України. А в червні 2019 року Міністерство культури України затвердило проект охоронних зон і меж території пам'ятки.

Туристична цінність

Вежа Вітовта — єдина середньовічна споруда на півдні України, яка досі зберегла свої величність і таємницю. Тут можна:

- доторкнутися до вічності, «послухати» камені;
- уявити історичні події, які відбувалися в цих місцях протягом століть;
- взяти участь у фестивалях і перформенсах, які організовує Культурний центр Україна — Литва;
- відпочити в затінку дерев на березі водосховища;
- зробити фотосесію або влаштувати пікнік.

Це місце притягує своїми загадками, історією та вічністю.

Селфі на згадку

Як дістатися

З Херсона можна дістатися автобусом або маршруткою до с. Козацьке. А далі пройти пішки. Поруч із вежею розташовані цікаві туристичні об'єкти: шато Князя Трубецького з виноробнею і мальовничими руїнами замку, а також локація унікальних водоспадів у херсонських степах — природне явище, яке зачаровує.

(<https://tripmustgoon.com/vytautas-tower>)

Херсонська фортеця

Фортеця була побудована в 1778 - 1787 роках. В даний час залишки валів і воріт фортеці розташовані на території міського парку (парк Херсонська Фортеця). Недалеко від нього знаходиться драматичний театр ім.Куліша зі сквером.

Херсонська фортеця була закладена за проектом головного архітектора Адміралтейства-колегії М. Ветошнікова. В процесі будівництва першочерговий проект підпав під значний коригування і змінам інженерами І. Ганнібалом, І. Германом і К. Гакс, і в 1784-1785 роках був остаточно перероблений новим керівником будівельних робіт М. Корсаковим. До завершення будівництва фортеця стала зразком земляного фортифікаційного будівництва. Фортеця мала подовжену звездообразную форму. Навколо неї був викопаний рів і насипано земляний вал,

на бастіонах якого було встановлено 220 знарядь, а всередині знаходився комплекс адміністративних і виробничих будівель.

Визначною пам'яткою архітектури став ансамбль Двірцевій площі, розташованої в центрі фортеці. Над його створенням працювали відомі архітектори І. Ситников, Микола Казаков, Клод Буржуа, Антуан ВЕКТА, Карл Гагендорф і ін. Палацова площа була оформлена з півночі - палацом Потьомкіна, зі сходу - будівлею монетного двору, з півдня - арсеналом і з заходу - Єкатерининським собором.

У підвалах фортеці на випадок тривалих облог вирили безліч тунелів і ходів. На території Херсонської фортеці також розташовувалися магазини провіанту, від 7 до 11 кріпаків порохових погребів, комендантську двір, квартири чинів кріпосного відомства, лабораторія патронів, гауптвахта з військовими арештантами, артилерійська майстерня, соборна церква Святої Катерини з дерев'яною дзвіницею, і палац князя Потьомкіна.

Між валами фортеці було розміщено кілька воріт, з яких Московські (Санкт-Петербурзькі) з'єднували фортецю з військовим форштадтом, а Очаківська брама з підйомним мостом вели через рів до купецького міста.

Очаківська і Московські ворота є одними з найстаріших споруд міста, що збереглися до наших днів. Ворота повністю ідентичні один одному, мають арочну конструкцію, складені з добре обробленого інгулецького вапняку, декоровані пілястрами і Аттики. Названо за напрямками доріг, що ведуть з Херсонської фортеці на Очаків і на Москву або Петербург.

На території колишньої Херсонської фортеці також було знайдено скіфське поховання IV-III ст. до н. е.

Незважаючи на погрози, які кілька разів виникали над фортецею, вона не брала участі ні в одному з боїв, а 22 вересня 1835 року наказом Миколи II і зовсім була передана у володіння міста. У цей період починається нова сторінка в житті споруди. Більшість приміщень були викуплені багатими херсонцями для будівництва будинків в центральній частині міста.

За часів радянської влади була розібрана велика частина споруд фортеці. З багатьох будівель фортеці до сих пір збереглися тільки Єкатерининський собор з надгробком могили Потьомкіна всередині храму, арсенал, пороховий льох (перероблений під сучасний ресторан), а також двоє воріт: Очаківська і Московські. В оригінальному вигляді зберігся ще кріпак колодязь, первісна його глибина сягала 80 м. Через сухий клімат і глибоке залягання ґрунтових вод.

Залишилася також церква і фундамент дзвіниці, разом з пантеоном вони теж перебували на території фортеці. Також є ще залишки рову, який поглибили і зробили озеро Лебедине. Але зараз від озера залишився тільки котлован і тут організуються різні культурні заходи: кіно, концерти.

У 1953 році на території фортеці було закладено парк ім. Ленінського комсомолу і поступово майже всі фортечні рови були засипані.

Більшу частину колишньої фортеці зараз займають Комсомольський парк, стадіон «Кристал» (для будівництва якого були частково використані залишки земляних валів фортеці), порт-елеватор і Кіноконцертний зал «Ювілейний». Також тут знаходиться Свято-Катерининський (Спаський) собор.

(https://rest.guru.ua/ua/herson/places/1101-hersonskaya_krepost)_

Денис Д. Не «дике поле». Фортеця Тягинь

Десятки музеїв та культурних пам'яток України опинилися під водою внаслідок підризу російськими окупантами Каховської ГЕС. Серед них і залишки Тягинської фортеці, котра була зведена наприкінці XIV — на початку XV століть у селищі Тягинка Херсонської області.

До початку повномасштабного вторгнення археологи встигли провести у Тягині дослідження. Знахідки підтверджують, що на Півдні України впродовж XIV—XVIII століть поєдналися культури декількох народів і цивілізацій — литовської, української і татарської. Але московських впливів на цій землі не знайшлося.

Які міфи російської пропаганди спростовують знахідки у Тягині, розповідає докторка історичних наук Світлана Біляєва.

Митниця і водогін

За Середньовіччя на Півдні України вздовж Дніпра проходили кордони Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Наприкінці XIV століття тут пролягав торговий шлях із північного заходу на південний схід, у прикордонні функціонували митниці та переправи. На території сучасної Херсонщини князь Вітовт розбудовував цілу мережу фортифікаційних споруд, однією з них була фортеця Тягинь.

Городище й фортеця розташовувалися у зручному стратегічному місці, між гирлом річки Тягинка і Дніпром. Контроль за цією локацією дозволяв стерегти і

водний торговельний шлях, який проходив Дніпром, і сухопутний маршрут, що вів до Європи від Криму.

Знахідки татарських і польських монет кінця XIV — першої половини XV століття підтверджують, що фортеця в Тягині виконувала функцію митниці на транснаціональному торговельному шляху європейського напрямку, що далі йшов і на Київ, і на Львів та Краків.

Планування фортеці Тягинь

— Вдалося знайти монети початку XV століття польського короля Владислава Варненчика, які карбували у Кракові. Крім того, виявили чимало різного посуду, який свідчить про високу цивілізацію на цих землях. Деякі вироби мають фрагменти напису грецькими літерами. Як вони з'явилися на посуді страфіто, що має візантійське походження — для нас залишається загадкою.

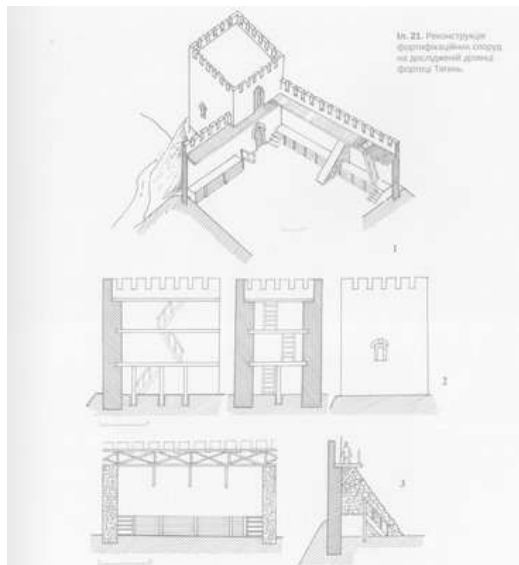
Археологам також вдалося знайти на території городища в Тягині деталі водогону та уламки глиняних труб — вони свідчать про те, що в кінці XIV століття на цих теренах був високий рівень цивілізації. Зі слів Біляєвої, це вщент розбиває міф російської пропаганди про те, що начебто до царської Росії Південь України був пустою.

— "Дике поле" — це вигадка, тому що на Півдні України жили кочові народи, які мали своє мистецтво, свою історію.

Тут Росії не було, до того часу, поки вони не завоювали північне Причорномор'я — а це сталося лише наприкінці XVIII століття під час російсько-турецьких війн.

Кам'яна фортеця

Графічна реконструкція верхньої частини Тягинської фортеці

Перші розкопки на території Тягині здійснив херсонський археолог Віктор Гошкевич ще 1914 року. Тоді під час археологічних досліджень відкрили лише частину фортеці — донжон та залишки стін городища. З початком Першої світової війни роботи припинили.

Понад сто років дослідження в Тягині були епізодичними. Лише у 2016-му Південна Середньовічна експедиція Інституту археології НАН України відновила вивчення пам'ятки у гирлі Тягинки. Експедицію очолила Світлана Біляєва.

Під час розкопок археологам вдалося відкрити кутову багатоярусну вежу. Її стіни були прикрашені фризом із сельджуцьким декором. На першому поверсі виявили дерев'яну конструкцію із залишками бомбарди.

— Якщо на півночі Київської землі наприкінці XIV століття будували дерев'яні фортеці, то на Півдні оборонні споруди зводили уже з каменю, — зауважує пані Біляєва. — Контрфорс і стіна Тягинської фортеці дуже нагадують литовську фортецю Тракай. Водночас вона мала і дерев'яні частини, які нагадують дерев'яні земляні конструкції часів Русі.

Фортеця належала до укріплень константинопольського планування. За формою споруда нагадувала трапецію. Загальна площа фортеці — 0,73 га, а цілого городища разом із схилами — майже 22 га.

Відкрита частина стіни фортеці

На території фортеці існувало кілька окремих дворів, які були розділені мурами. У внутрішньому просторі є залишки цитаделі й кам'яних будівель. Збереглися фрагменти віконного отвору та дверей, а також декороване каміння.

Булава перших козаків

Булава, віднайдена під час розкопок у Тягині

Наприкінці XV століття Тягинь була одним із опорних пунктів для захисту від набігів татар. Споруда зазнала перебудови після того, як 1491 року кримський хан Менглі I Герай захопив ці землі у Великого князівства Литовського.

У серпні 1492-го запорізькі козаки здійснили похід у Дніпровський лиман під проводом черкаського старости князя Богдана Глинського. Вони захопили татарський корабель і визволили невільників з полону. В історіографії це перша згадка про козацький похід, а сам 1492 рік часто використовують як дату заснування запорозького козацтва.

Під час археологічних досліджень у Тягині знайшли сенсаційну знахідку — залізну булаву XV століття. Світлана Біляєва припускає, що вона могла належати самому Богдану Глинському, на тоді — фактично гетьману Війська Запорозького.

— Булаву виявили у горілому шарі фортеці. Вона восьмикутна, з орнаментом, усередині залита свинцем. Це вперше серед північно-причорноморських артефактів знайдено залізну булаву XV століття.

І нічого російського

Під час досліджень у Тягині знайшли металеві аксесуари литовського походження — хрестоподібні накладки на шкіряні гаманці. Ймовірно, ці речі належали литовським чиновникам, які збирали мито на митниці. Такі накладки характерні для багатьох пам'яток Литви, зокрема, могильників XIV—XVI століття.

Накладки на сумку XV століття

Ще одна яскрава знахідка — висічений на камінні геральдичний знак

старовинного роду з оточення князя Вітовта. Дослідники припускають, що цим каменем було оздоблено будинок чи маєток представника роду литовського князя, який жив у Тягині. Знахідку датують першою чвертю XV століття.

— На кам'яній плиті викарбовано літеру “V” — Вітовт. А також литовську геральдику — великий хрест та колюмни — один із найдавніших державних символів Великого Князівства Литовського, — розповідає пані Біляєва.

Плита з геральдичними знаками. Кінець XIV—XV століття

Капітель колони декорована у сельджуцькому стилі. XV століття

Історикиня зауважує: знахідки підтверджують, що на Півдні України впродовж XIV—XVIII століть поєдналися культури декількох народів і цивілізацій — литовської, української і татарської. Але московських впливів на цій землі не знайшлося.

— Я досліджувала фортецю Очаків, яка була на місці литовської фортеці Дашів, одинадцять років досліджувала Аккерманську фортецю, шість років — Тягинську фортецю, п'ять років — Кінбурнську фортецю, але від Росії там знаходили лише залишки зброї чи амуніції та монети — більше нічого. Тобто матеріальної чи етнічної російської культури на цих теренах не було.

Порятунок від війни

Артефакти, виявлені під час археологічних розкопок у Тягині, передали на зберігання до Херсонського краєзнавчого музею. За кілька місяців до війни важливі для історії України та Литви знахідки планували презентувати у Києві. Так, у січні 2022 року близько сотні експонатів передали для виставки в Археологічний музей Інституту археології НАНУ.

Виставка в Археологічному музеї Інституту археології НАНУ

— 16 лютого 2022 року ми відкрили виставку у присутності Надзвичайного і Повноважного Посла Литовської Республіки в Україні Вальдемарас Сарапінаса, голови Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова, директора Інституту археології НАН України члена-кореспондента Віктора Чабая — пригадує завідувачка Археологічного музею Лариса Кулаковська. Експонати виставки відображають матеріальну культуру часу існування фортеці: архітектурні деталі; озброєння (наконечники стріл, частини арбалету, фрагменти найдавнішої бомбарди); побутові речі, зокрема, фрагменти посуду XIV—XV століття; нумізматична колекція; знакові речі — булава, сумка литовського походження.

Ядро гарматне XV століття

Коли почалося повномасштабне вторгнення Росії, виставку довелося демонтувати та заховати.

— Повертати речі у окупований Херсон було б злочином. Тим паче, що до кінця року Херсонський краєзнавчий музей розграбували, найкращі експонати вивезли в Крим, а звідти, очевидно, в Росію. Тягинська колекція залишилася у нас і таким чином вона збереглася — розповідає Лариса Кулаковська.

Виставку "Фортеця Тягинь" оновили у листопаді 2022 року, з нагоди звільнення Херсона — в Археологічному музеї знову можна побачити унікальні артефакти з Херсонщини.

Аерофотознімок ділянки фортеці

— Якби артефакти залишилися у Херсонському краєзнавчому музеї, ми б їх уже ніколи не побачили. Напевне, Бог нам допоміг її врятувати, — каже історикиня Світлана Біляєва. — Я дуже сподіваюся, що нам вдасться продовжити дослідження фортеці у Тягині та вивчати наші зв'язки з іншими цивілізаціями світу.

(<https://localhistory.org.ua/texts/statti/ne-dike-pole-fortetsia-tiagin/>)

Хмельницька область

Старенький І. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ЗАМОК ЯК ТУРИСТИЧНИЙ ТА МУЗЕЙНИЙ ОБ'ЄКТ

Одним із найвідоміших для туристів в Україні є Старий замок у Кам'янці-Подільському – фортифікаційна пам'ятка XII–XIX ст., що нині є структурним об'єктом Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

1812 року, після підписання Бухарестського мирного договору, до складу Російської імперії відійшла Північна Буковина, за рахунок чого замок у Кам'янці-Подільському втрачає свій оборонний статус і його знімаються з військового відомства. З цього часу його перетворюють на в'язницю. У третій чверті XIX ст. фортифікація зазнає втрат, коли «були перероблені вежі, замуровані двері, вікна і натомість зроблено нові» [1, арк. 3]. Всі ці роботи були проведенні для пристосування замку під в'язничні камери.

Увагу охороні фортифікаційної пам'ятки приділяли в період Української Револуції. Так, у листі «Просвіти» до Міністерства освіти та мистецтв Української держави від 22.06.1918 р. йшлося: «Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький став музеєм... обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руїни» [1, арк. 3–4]. Повторно звернення зроблене в жовтні того ж року [2, с. 26]. Однак питання про організацію в замку музею в період Гетьманату так і не було вирішено.

8 липня 1919 року наказом Міністерства народної освіти УНР створено «Комісію по обмірам та виявленню бойової межі Турецької фортеці в м. Кам'янці, а також для вироблення планів фортеці та її охорони» [3, арк. 48]. Очолити її мав начальник залоги Кам'янця-Подільського Ф. Колодій [3, арк. 49–50], але реально очолив її начальник культурно-просвітницької управи Генштабу М. Лорченко [4, арк. 56].

Дописувач газети «Трудова громада» 16.08.1919 р. зазначав: «фортеця повинна стати культурною святинею українського народу... Як не звернути увагу на теперішнє становище, то для нас, яко українців, ця справа може бути навіть ганьбою, бо кожний культурний нарід повинен охороняти пам'ятки свого

минулого, і як він цього не робить, – значить в нього нема поважання до свого минулого [5, с. 5–6].

Однак у період Української Революції замок так і не було перетворено на музей. Лише 1928 р. постановою Раднаркому УСРР Старий замок у Кам'янці-Подільському оголошено державним заповідником та створено комісію для передачі пам'ятки у відомство Наркомату освіти [6, с. 5]. 1937 року фортифікаційну пам'ятку перетворено на історичний музей-заповідник, а 1948 р. внесено до реєстру пам'яток всесоюзного значення [7, с. 4]. У 1939 р. замок відвідали 3 500 екскурсантів.

Під час вивезення у 1943 р. нацистами до Кенігсберга музейних колекцій, вони часто проходили через Старий замок, зокрема і всесвітньо відома Бурштинова кімната [8, с. 43].

Події березня 1944 р. негативно позначилися на музейно-екскурсійній роботі, адже будівлі

були поруйновані та непридатні для експозиційної роботи. Лише 1946 р. директора музею-заповідника зобов'язали відремонтувати всі будівлі в замку, розмістити там 4 відділи та розгорнути штат з 3 науковими працівниками та 2 екскурсводами [8, с. 48]. 1947 р. рішенням Ради Міністрів СРСР замок визнано історико-культурним та архітектурним заповідником всесоюзного значення. Цього ж року проведено ремонтно-реставраційні роботи.

У 1950-х рр. було відкрито в Папській башті експозицію, присвячену У. Кармалюку. Однак стан Старого замку продовжував залишатися незадовільним, в багатьох місцях стіни, башти, підземні переходи були в аварійному стані.

У 1960-х рр. розпочинаються систематичні реставраційні та консерваційні роботи під керівництвом Є.М.Пламеницької. Зокрема, реставровано галерею від башти Ковпак до башти Ласької, південні мури, проведено консервацію східних мурів. Також у цей час розпочинаються масштабні археологічні дослідження на території Старого замку під керівництвом І. С. Винокура.

З часом Старий замок набирає все більше популярності і перетворюється на візитівку міста. Так, 1989 р. його відвідали понад 300 000 екскурсантів.

1999 р. Хмельницька обласна рада затвердила «Перспективну програму консерваційних та реставраційних робіт комплексу Старого і Нового замків», за якою до 2008 року проведено реконструкцію пристінного корпусу, консервацію башт Водної, Нової Західної, Ласької, замінено гонтове покриття. До замку проведено водопостачання, облаштовано автономне газове опалення.

У травні 2009 р. в пристінному корпусі замку відкрита історична експозиція «Поділля у ХХ – початку ХХІ століття», яка, починаючи з 2014 р., доповнена вітринами «Революція гідності» та про участь кам'янчан в АТО-ООС.

2002 р. тогочасний директор Л.П.Станіславська видала путівник «Стара фортеця».

У квітні 2012 р. запроваджено проект «Жива фортеця», метою якого є насичення інтерактивом фортифікаційної пам'ятки. Так, відвідувачі мають змогу побачити та самому спробувати зліпити горщик за технологіями ХVІІ ст. у «Гончарній майстерні», поглянути на випікання хліба в похідній печі, постріляти з лука чи арбалета, виготовити сургучеву печатку на грамоту, поласувати стравами, приготованими на вогні, в замковому шинку.

Поряд з цим було запроваджено нічні екскурсії, для яких у період директорства О.О.Заремби (Голова ГО «Кам'янець-Подільське військово-історичне товариство») пошито костюми кам'янецьких гайдуків на початок ХVІІ ст.

Облюбували Старий замок і фестивалі. Зокрема тут проводяться фестивалі історичної реконструкції «Остання столиця», «SCHOLA MILITARIA», «Археологічний пікнік», «Форпост», музичний фестиваль «RESPUBLIKA» та ін.

2016 р. був виданий туристичний путівник «Кам'янець-Подільський замок» [9], який до кінця того ж року був перевиданий [10].

23 квітня 2016 р. у пристінному корпусі замку було відкрито виставку, присвячену Кам'янцю-Подільському та Подільській губернії в Першій світовій війні. 19 травня 2017 р. відкрито експозицію «Артилерія Кам'янецького замку в

XV–XVIII ст.». 20 квітня 2018 р. у тому ж таки пристінному корпусі було відкрито українсько-литовську виставку «Народи, об'єднані історією», участь у відкритті якої взяв Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Литва в Україні Марюс Януконіс. Окрім того було видано каталог виставки [11]. Дещо пізніше з Ратуші в Старий замок перенесли експозицію «Музей ката і тортур», що розміщена зараз у підземеллях поряд з баштою Лянцкоронською. Станом на сьогодні в пристінному корпусі розпочато монтаж експозиції, присвяченої історії Поділля та Кам'янець-Подільського кінця XII – I третини XV ст.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф. 2457, оп. 1, спр. 42, 12 арк.
2. *Завальнюк О. М.* Ю. Й. Січінський у 1917–1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січінського та Володимира Січинського: зб. матер. міжн. наук.-красн. конф. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2010. – С. 23–29.
3. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 10, 54 арк.
4. ЦДАВО, ф. 3689, оп. 1, спр. 14, 189 арк.
5. *Александр*. Кам'янецький замок та заходи щодо його охорони // Трудова громада. – 1919, 16 серпня. – С. 5-6.
6. Турецька фортеця – державний заповідник // Червоний кордон. – 1928, 21 червня. – С. 5.
7. *Козлова Н.* Кам'янець-Подільська фортеця в XIX ст. // Прапор Жовтня. – 1967, 2 грудня. – С. 4.
8. Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник: перші 125 років. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2015. – 88 с.
9. *Майор Р.І., Старенький І.О., Хоптяр А.Ю.* Кам'янець-Подільський замок. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 28 с.
10. *Майор Р.І., Старенький І.О., Хоптяр А.Ю.* Кам'янець-Подільський замок. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 30 с.
11. *Ващук Д., Майор Р., Сарцявічус С., Старенький І., Черкас Б., Янкаускас В.* Народи, об'єднані історією: Коріатовичі на Поділлі. Каталог виставки. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. – 26 с.

(Фортифікації в туризмі: потенціал, стан, промоція, інновації: Матеріали міжнародного науково-практичного інтернет-семінару (Київ, 23 квітня 2021 р.) – К.:ТОВ «Геопринт», 2021. – С. 94-97)

Поліщук К., Винниченко І. НЕКРОПОЛІ М.ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК СКЛАДОВІ МІСЬКОГО ЛАНДШАФТУ ТА САКРАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ

Поховання (тафальні ландшафти), як одні з найбільших та найдавніших сакральних об'єктів, є не лише місцями спочинку померлих, а й об'єктами, що

можуть відображати культурні особливості різних часів [1, с. 85]. О.Міщенко визначає тафальний ландшафт як різновид сакрального і трактує як складну природно-антропогенну чи антропогенну систему, що має чіткі межі, охоплює поховання, природну, антропогенно-техногенну складові частини, людину чи групу людей, які через перцепційні чинники вважають таку систему об'єктом поклоніння та пошани [2, с. 47].

На території Хмельницького знаходиться 10 кладовищ, але лише на 5 з них поховання відбуваються постійно. Загальна площа усіх міських некрополів сягає 166,3 гектарів, а вільними залишаються 52,9 га [3].

Два кладовища (християнське і єврейське) були позначені на найдавнішому (початок XVIII ст.) плані Проскурова. Тепер на місці християнського знаходиться Парк культури та відпочинку імені Михайла Чекмана (біля його входу), на місці ж масового поховання юдеїв – житловий будинок (вул. Кам'янецька, 50). У 1824 р. було складено новий план забудови міста і для поховання євреїв визначили територію, на якій простяглась теперішня вулиця Свободи, а християн почали ховати на місці, на якому знаходиться Свято-Покровський кафедральний собор [5].

Після 1870 р. ховати людей почали у нових місцях. Одним із таких є кладовище, що існує й тепер і розташоване на вулиці Кам'янецькій. Від початку для померлих було виділено три ділянки: єврейська (зберіглась невелика частина на вул. Князя Святослава Хороброго, 1), католицька і православна. Пізніше поряд було відкрито військовий цвинтар.

Католицьку і православну ділянки розділяв ров, в якому у 1942-1943 роках відбувалися масові розстріли єврейської людности [6]. На католицькій же частині знаходиться могила англійського лейтенанта Віктора Ловренса Едвардса (1880 – 21.08.1917) [7]. Інструктора з управління бронемашинами добровольчого резервного підрозділу дивізії бронетехніки Королівських ВМС, кавалера ордену св.Володимира 4 ст. в одному з боїв (побіч Проскурова) було поранено й доправлено до міського шпиталю. Проте опіки були несумісні з життям і він помер [6; 7]. 25 серпня 2020 р. делегація Посольства Великої Британії в Україні відвідала Хмельницький, зокрема, й задля вшанування пам'яті свого земляка [8]. Наприкінці того ж року пам'ять В.Л.Едвардса вшанував військовий аташе з відділу оборони Посольства Великої Британії в Україні. Могила лейтенанта Едвардса є одним із двох поховань воїнів Співдружності, за якими наглядає відділ оборони Посольства в Україні [9].

Рис.1. Віктор Ловренс Едвардс [7]

Рис. 2. Могила В.Л.Едвардса [7]

На цьому ж некрополі похований генерал-майор, командир 12-ї артилерійської бригади Аркадій Картамишев (1838-1900) [10]. Там само упокоїлись і китайці: хмельницькі краєзнавці стверджують, що в Проскуріві був цілий квартал, в якому мешкали прибульці з Піднебесної. Вони були купцями і привозили з Китаю речі на продаж [6].

Кладовище – місце останнього спочинку відомого офтальмолога Миколи Полозова (1877-1937). Знаний хмельничанам він і тим, що збудував в своєму маєтку в селищі Гречани Проскурівського повіту (тепер мікрорайон на західній околиці міста) лікарню, відому як «лікарня доктора Полозова», та школу, в якій тепер міститься профільний заклад позашкільної освіти – Хмельницький обласний еколого-натуралістичний центр учнівської молоді для (цей будинок часто називають «школа юннатів»). М.Полозов, поряд з успішною лікарською практикою, провадив значну громадську діяльність: до Лютневої революції 1917 р. – у Земстві, в період Першої світової війни – в земському союзі, організовуючи навчання медсестер на основі лікарні і санітарну службу для Південно-Західного фронту, а після жовтневої революції (1917 р.) – на виборних посадах в системі охорони здоров'я. Виїхати ж за кордон після революції йому не дали самі проскурівчани, які зуміли вмовити лікаря залишитися в місті разом із своєю сім'єю.

В лютому 1919 р., під час сумнозвісного Проскурівського погрому, в будинку і лікарні доктора Полозова рятувались багато містян, а сам лікар просто на вулиці надавав першу медичну допомогу пораненим і відвозив їх до лікарні.

Після утвердження в Проскурівській більшовицькій владі С.Полозова призначили першим завідувачем лікувальною частиною Проскурівського повітового відділу охорони здоров'я. Він же став ще й організатором і завідувачем відділення з лікування хвороб очей, вух, горла і носа при Проскурівській міжрайонній лікарні.

Влітку 1936 р. С.Полозов організував «пересувну» бригаду лікарів для боротьби з трахомою і риносклеромою – недугами очей, що були чи не найбільшою бідою сільської людности. Уповдовж двох років ця бригада, очолювана Полозовим, об'їздила всі райони Проскурівської округи і надала допомогу десяткам тисяч пацієнтів.

Згідно зі спогадами хмельничан знаменитого лікаря, якого безмежно поважали і любили всі без винятку, вийшов хоронити увесь Проскурів. Того дня місто буквально знелюдніло, а його населення, прощаючись з дорогою їм людиною, заповонило весь шлях, де проходила похоронна процесія, що простягалася до його могили аж із-за мосту від Гречан, нинішніми вулицями Кам'янецькою та Проскурівського підпілля. Незважаючи на велику віддаль, домовину з тілом Полозова люди несли на руках від його будинку до самого кладовища.

Під час Другої світової війни на території міста були й кладовища німецьких військовиків. Там, де тепер знаходиться «Сільпо» (у минулому універсам «Вінницький»), восени 1941 р., згідно розпорядження Проскурівського гебітскомісаріату та міської управи, німці влаштували кладовище, на якому ховали як німецьких, так і угорських армійців. Для німців там було три прямокутних сектори, для угорців – один (у 1941 та 1942 роках угорські частини перебували в Проскуріві). Перше поховання на військовому кладовищі відбулося 6 жовтня 1941 року. У той день окупаційна влада організувала захоронення останків 13 полонених у перші дні війни німців, яких знайшли під час розбору завалів проскурівської в'язниці НКВС. Останні ж поховання були зимою 1944 року. У різних джерелах зазначено, що на кладовищі було захоронено від 400 до 800 німецьких та угорських армійців, більшість із яких померли в тилкових шпиталях в 1942–1943 роках та загинули в боях під Шепетівкою в 1944 році. По війні некрополь зрівняли з землею і посадили там плодові дерева (на тому місці згодом був яблуневий сад). Тож тепер універсам та частина будинку, що поряд, стоять «на кістках».

Восени 2017 р. з міжбудинкового простору на місці цього кладовища Німецькою Народною Спілкою по догляду за військовими похованнями (Фольксбунд) було ексгумовано рештки 148 німецьких військовиків, які було перепоховано на збірному цвинтарі в Потеличах (Львівська область) [5].

Наприкінці 1943 р. кінотеатр імені Т.Г.Шевченка закрили і німці влаштували в ньому шпиталь. Лікували в ньому переважно поранених танкістів, а померлих – оскільки найближче кладовище було далеко – ховали поруч. Це місце знаходиться навпроти кінотеатру (вул. Проскурівська, 40) [4].

Згідно юдейської традиції кладовище мало декілька назв: «Дім поховання», «Дім вічності», «Дім життя» [12, с. 4]. Історичні некрополі з часом набувають цінності як музеї сакральної скульптури й архітектури [13]. Не є винятком і кладовища Хмельницького. Вагу їм надає й те, що вони є місцем останнього спочинку відомих осіб, у тому й іноземців (якщо ж про них обмаль інформації – це вже «провина» як місцевих істориків і краєзнавців, так і мас-медійників та урядників). Зазначене – важливий та ефективний засіб виховання патріотизму у широкого загалу. Якого так бракує тепер – у час російсько-української війни.

1. Марченко А. Сакральність поховань міст Києва. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія «Географія». 2015. № 1(63). С. 85-88.
2. Міщенко О.В. Історико-географічні аспекти формування та функціонування тафальних ландшафтів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. – Серія: географічні науки. Вип. 10. – Херсон: ВД «Гельветика», 2019. – С. 42-47. URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/243/236>
3. Кардаш Д. Кладовища Хмельницького: де вони є та чи надовго їх вистачить (КАРТА). URL: <https://vsim.ua/Retro/kladovischa-hmelnitskogo-de-voni-e-ta-chi-nadovgo-yih-vistachit-karta-11688313.html>
4. Рискальчук О. Хмельницький на кістках: де ховали людей десятки років тому. URL: <https://vsim.ua/Podii/hmelnitskiy-na-kistkah-de-hovali-lyudey-desyatki-rokiv-tomu-10912553.html>
5. www.facebook.com/khmelnitsky.museum/photos/a.133659910072288/1537811656323766/?type=3
6. Рискальчук О. Генерали, відомі лікарі та китайці: хто спочиває на старому кладовищі у Хмельницькому. URL: <https://vsim.ua/Market-Information/generali-vidomi-likari-ta-kitaytsi-hto-spochivae-na-staromu-kladovisch-10915012.html>
7. https://timenote.info/ru/Victor-Lawrence-Edwards?fbclid=IwAR0k2R9fbgi7qAwkRG_V-jEZJ7gHIDUBp1EoAbZ0mVb7uiqCZ59Ozm9Rn04;
8. www.facebook.com/1522734437986647/posts/2683104968616249/?paipv=0&eav=AfahcWIEa83Z8WVId3OQpwoNbuG0d4jJyA9MHSeGd-tx4TJ3qw8_S457RQo3i9XBrug&_rdr
9. www.facebook.com/story.php?story_fbid=3766322446721910&id=139884119365779
10. Рудько В. Аби пам'ять жила... URL: <https://proskuriv.khm.gov.ua/2011/07/28/аби-память-жила/>
11. Знаменитий проскурівський доктор-офтальмолог Сергій Миколайович Полозов і «школа юннатів» на ближніх Гречанах міста Хмельницького. URL: <http://visnyk.khm.gov.ua/2011/07/28/знаменитий-проскурівський-доктор-офтальмолог-сергій-миколайович-полозов-і-школа-юннатів-на-ближніх-гречанах-міста-хмельницького/>

hoippo.km.ua/infomain/5016-znamenitiy-proskurvskiy-doktor-ofthalmolog-sergy-mikolayovich-polozov-shkola-yunnatv-na-blizhnh-grechanah-msta-hmelnickogo.html

12. Ходорковський Ю.І. Єврейські некрополі України. – К., УТОПК, 1998. – 80 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khodorkovskyi_Yurii/Yevreiski_nekropoli_Ukrainy.pdf
13. Михальченко Н. Що ви знаєте про «темний» туризм в Україні? URL: <https://ua-travels.in.ua/2017/09/20/temnij-turizm>

(Сакральне та туризм: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 28 квітня 2023 р.) – К.:ТОВ «Геопринт»,2023. – С. 52-56)

Черкаська область

Волков А., Маленков Р. **Корсунь-Шевченківська битва**

Український Сталінград

Канни на Дніпрі, Український Сталінград, Корсунь-Шевченківське побоїще – як тільки не називали в свій час перемогу радянських військ під Корсунем. Багато вже часу минуло з тієї похмурої та мінливої зими із снігопадами та відлигами, коли вдалося остаточно та назавжди вибити німців із славетних для історії українського народу місць.

Батьківщина Великого Кобзаря у Моринцях та місце його вічного спочинку у Каневі. Мекка українського народу... Дивна за красою місцевість. Пагорби та глибокі яри, що створюють майже гірський ландшафт. Стрімкі ріки, гранітні скелі і пороги. Тікич та Рось в'ються майже як колись. А в диких та непролазних й досі лісах здається, що тобі назустріч можуть вийти з ножами та палями сучасники Гонти та Залізняка.

Саме тут колись була написана славетна сторінка нашої історії. В урочищі Горохова Діброва Богдан Хмельницький у так званій Корсунській битві розбив війська коронного гетьмана Потоцького. Небачене – гонорова шляхта побігла під ударами козаків та простих селян. Через майже 300 років ще одна битва. На цей раз з німцями. Замість шляхти – елітні війська СС – 5-а танкова дивізія “Вікінг” та моторизована бригада “Валлонія” – “гвардія” рейхсфюрера СС Генріха Гімлера.

Білий човен вікінгів на Дніпрі

“Вікінг” та “Валонія” – якісь дивні, нетипові для німців назви. Радянські джерела якимось чином не акцентують на цьому

увагу. З дитинства згадуються назви “Рейх”, “Лейбштандарт Адольф Гітлер”, “Мертва голова”. Нас вірно вчили, що найстрашнішими катами у фашистів, які нищили все на своєму шляху, були війська СС та Гестапо.

Сьогодні ж майже кожна пересічна людина може згадати (особливо в площині сьогоднішніх політичних баталій на теренах колишнього СРСР), що були “перевертні” з дивізій СС “Галичина” та “Естонія”. Разом з тим, майже ніхто не говорив і зараз якимось не згадують, що існувало декілька частин СС, які формувались переважно не з німців, а з так званих добровольців германської (арійської) раси. Саме такими підрозділами були згадані “Вікінг” і “Валлонія”. Наприклад, на початку війни з Радянським Союзом в дивізії СС “Вікінг” нараховувалось 630 голландців, майже 300 норвежців та понад 200 датчан, а згодом з’явився батальйон, до складу якого входили самі фіни.

Моторизована бригада “Валлонія” формувалась за рахунок добровольців з однойменної історичної області (провінції) Бельгії. Отже, хлопці з тихої, так легко підкореної Європи, охоче записувалась до військ СС. Хтось шукав слави та пригод, хтось хотів зробити кар’єру. Були тут, так би мовити і “ідейні” фашисти. І таких бійців в СС, за німецькими даними, тільки з Норвегії, Голландії та Бельгії нараховувалось десятки тисяч.

Тернопіль та Житомир, Шахти і Ростов, Кубань і Кавказ, – ось “географія”, яку топтали своїми чоботами веселі та біляві бійці з дивізії “Вікінг”. До речі з поміж інших частин Вермахту есесівці відрізнялись плямистим камуфляжем, який зберігся до наших часів у збройних силах Німеччини.

Взимку 1943-44 років посмішки з облич есесівців починають зникати і з’являються в основному тільки на пропагандистських фотографіях та кадрах кінохронік. І дійсно, чому радіти. Великі втрати серед добровольців та невинуватих надії. Настає час розплати за масові розстріли євреїв та комуністів на Тернопільщині та Житомирщині, в яких приймали участь бійці “Вікінгу” у складі так званих “команд знищення”.

Початок кінця

Хвиля радянського наступу докочується до правобережної України. Німецьке командування використовує поріділі дивізії ваффен-СС для латання дірок в своїй обороні на стратегічно важливих ділянках фронту. Тому в січні 1944 року “вікінги” з “валонцями” опиняються на берегах Дніпра.

Останньою ділянкою “Східного валу”, яка ще залишалась в той час за німцями, був так званий Корсунь-Шевченківський виступ. Тут оборонялись правофлангові з’єднання 1-ї танкової армії та лівофлангові 8-ої польової армії з групи армій Південь генерала-фельдмаршала Манштейна у складі 9 піхотних дивізій та згаданих частин ваффен-СС.

Південніше війська 2-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу Конєва вже визволили Кіровоград. На півночі та північному заході підрозділи 1-го Українського фронту генерала Ватутіна вели бої під Сарнами та Вінницею. Німецьким військовим стратегам все було добре зрозуміло – треба відводити війська з Канева та Корсуня та вирівнювати лінію оборони. Але

Гітлер не розділяє думок своїх генералів і вперто вірить, що “справи ще можна поправити”. Він марить новим німецьким наступом на Київ. Тому не віддає наказу про відступ.

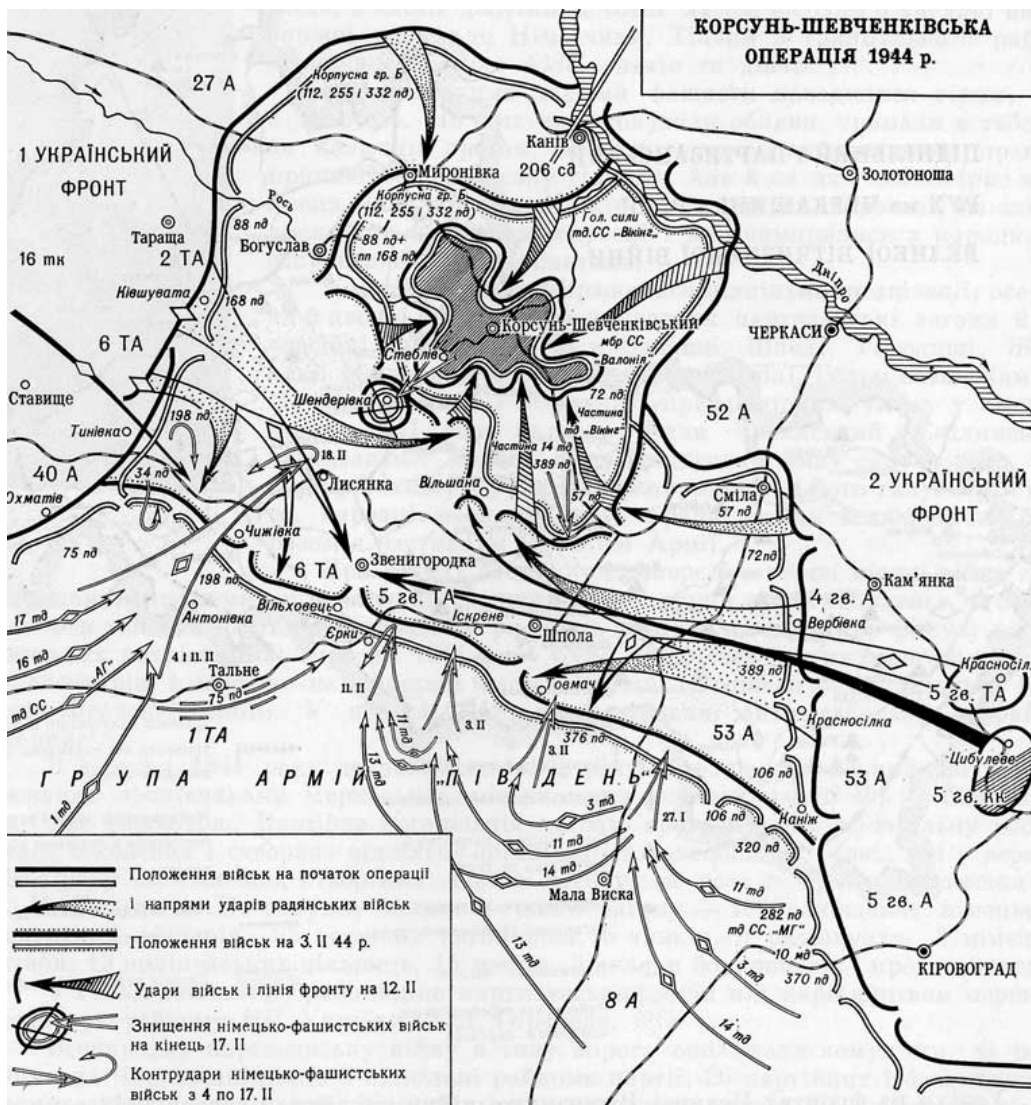
Водночас радянське командування робить складні приховані (нічні) перегрупування військ. Зокрема 5-у гвардійську танкову армію, у складних погодних умовах (відлига та пов’язане з нею бездоріжжя) перекидають з-під Кіровограда на північ. Сили для наступу накопичуються значні.

В операції з ліквідації Корсунського виступу брали участь: частина сил 40-ї та 27-ї армій, 6-а танкова армія і підрозділи 2-ї повітряної армії 1-го Українського фронту; 52-а, 4-а гвардійська, 53 армії, 5-а гвардійська танкова армії, 5-й гвардійський кінний корпус і 10-й винищувальний корпус ППО.

Одних тільки танків у згаданій 5-й гвардійській нараховувалось 205 одиниць. До речі, у танковій дивізії СС “Вікінг”, не рахуючи самохідної артилерії, було не більше 2-3 батальйонів танків Т-IV, Т-V. Згадані німецькі “броньовані машини” за своїми тактико-технічними характеристиками, особливо Т-V “Пантера”, майже не поступались радянськими Т-34-76 і могли практично на рівних вести з ними бій.

Основні ж танкові сили Вермахту, а це близько 10 дивізій, німці тримали під Уманню та Кіровоградом. Поступаючись у живій силі та танках, не володів стратегічною ініціативою і 4-й повітряний флот Люфтваффе (перевага у порівнянні з радянськими ВПС була тільки у денних бомбардувальниках).

Отже, війська 2-го Українського фронту в ніч на 24 січня переходять у наступ. Через день їм на зустріч починають з боями прориватись ударні танкові групи прориву. Німці відчувають серйозну загрозу для усього свого угруповання і перекидають на фланги радянського прориву декілька танкових дивізій з-під Кіровограда. Одночасний удар у напрямку на Оситняжку мав за мету відрізати від основних сил передові радянські танкові частини. Становище 5-ї танкової армії стає майже критичним. Невеличкі групи фашистських танків з піхотою навіть прориваються до тилів 20-го і 29-го танкових корпусів. Але сил у німців на більше не вистачає. Радянські ж резерви та стрілецькі частини зі складу 4-ї гвардійської і 53-ї армій відбивають німецький контрнаступ і навіть розширюють фронт прориву. В той же час вводиться в бій 5-й гвардійський Донський кавалерійський корпус.

Таким чином, з важкими боями частини обох фронтів досягають Звенигородки. Танкове “кільце” радянських військ зімкнулось. Для створення внутрішнього фронту оточення слідом за танковими частинами наступають підрозділи 27-ї та 4 гвардійської армії разом кавалерійським корпусом. Всього ж у оточенні за радянськими даними опинилось близько 80 тисяч солдатів і офіцерів противника, 250 танків, до 1800 гармат і мінометів.

Кінець операції

Німецьке командування приголомшене: “Невже новий Сталінград?”. В бій кидаються одна за одною танкові дивізії, стягнуті з інших ділянок фронту. Організовується постачання боєприпасів, пального та продовольства повітряним шляхом. При цьому німці втрачають велику кількість (біля 200) транспортних літаків, які стали, як і на берегах Волги, легкою здобиччю для радянських винищувачів.

Нарешті 11 лютого командування групи армій “Південь” починає останній вирішальний наступ на зовнішньому фронті оточення. 8 дивізій генерала Хубе завдають ударів в районі Лисянки. В перші часи потіснивши радянські війська, німці знову зупиняються і переходять до оборони. В той же час війська оточеного угруповання під командуванням генерал-лейтенанта Штеммермана з останніх сил, не зважаючи на великі втрати, все ж таки прориваються до села Шендерівка. До військ генерала Хубе, як кажуть рукою подати, якихось 10-20 кілометрів.

Спустошені, втомлені, зневірені, з єдиною мрією прорватися до Лисянки і не потрапити у “страшний” радянський полон німці лютують у Шендерівці. Страшна заметіль дає можливість трохи “відпочити” – тимчасово не турбують артобстріли та бомбардування.

Описи (наведені у радянській літературі) останньої ночі фашистів чимось нагадують дії відступаючої армії Наполеона після Смоленська. Голодні “оточенці” забирають все їстівне у мешканців села. Смажать м’ясо навіть на багнетах прямо посеред вулиці. Есесівці починають розстріли тих, хто начебто хотів здатися у полон. Але “вечеря” швидко закінчується. Нічні бомбардувальники У-2 (у народі “кукурузники”), не дивлячись на сніг, сиплють на голови німців бомби, а скупчення людей у селі колосальне.

Генерал Штеммерман розуміє, що Гітлер не вибачить йому здачі у полон, і віддає наказ двома колонами пробиватися на зустріч Хубе. Радянські командири говорили, що це була фатальна помилка. В умовах майже нульової видимості заметільної ночі необхідно було пробиватися з оточення дрібними маневреними групами. Суцільного заслону на шляху фашистів не було.

Отже, основною ударною силою лівої колони німців були поріділі підрозділи вже згадуваної танкової дивізії СС “Вікінг” та бригади СС “Валлонія”. Також в цій колонні під прикриттям танків, начебто, проривались всі генерали й старші офіцери, які, по суті, кинули ввірені їм у командування підрозділи. Головну силу

правої колони становили залишки 57-ї і 167-ї піхотних дивізій. Усього в обох ударних групах нараховувалось близько 10 тисяч чоловік при 20 танках і 5-7 артилерійських батареях.

В тилах колон, як водиться, “відсижувались” тиловики. Смуга прориву шириною в 3-5 кілометрів, праворуч була обмежена селами Хильки, Петрівська Гута та Журжинці, а зліва – Комарівкою та Почапінцями.

Вийшовши з Шендерівки, ударні німецькі групи відразу ж потрапили під шалений артобстріл і вступили в бій. Генерал армії Конєв, на якого Ставка поклала командування частинами, що діяли на внутрішньому фронті, вирішив з початку притримати резерви.

Німці метались, шукаючи шпарини в радянській обороні. Декотрі здавалися в полон. Декотрі продовжували чинити шалений опір. Між Комарівкою та Хильками на так званому Бойковому полі скупчилась вся недобита маса солдатів обох колон, у паніці шукаючи рятівний шлях.

Щоб зламати останній опір, вводяться в бій танки та кавалерія, які до ранку чавили, розстрілювали та рубали вцілілих німців. Кіннота Донського кавалерійського корпусу переслідуючи ворога, який не міг організувати ефективну оборону, нещадно знищувала все живе на своєму шляху.

За одною з версій, німецьким старшим офіцерам та генералам, під прикриттям останніх вцілілих танків, ще в перші часи бою, на бронетранспортерах вдалося вирватися з оточення. З великою вірогідністю можна стверджувати, що пробились до своїх і частина ударних груп, солдати яких не піддалися паніці та змогли лісами та ярами втекти від переслідування.

На полі битви загинув генерал Штеммерман, тіло якого було знайдене біля села Журжинці. Не зрозуміло, якщо німці спасали свій генералітет від полону, то чому ж не вивезли генерал-лейтенанта?

Так скільки ж прорвалось німців? У тритомнику “Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941-1945 р.р.” (Київ, 1969 р.), наводяться відомості, що було вивезено 2-3 тисячі солдат. І це при тому, що погодні умови були вкрай важкими. А радянська авіація постійно блокувала аеродроми в Умані та Вінниці, де базувались німецькі транспортні літаки (згадаємо дані про 200 збитих транспортних літаків)...

За офіційними (радянськими) даними втрати фашистів оцінюються у 55000 солдатів та офіцерів вбитими та пораненими, понад 18000 взято у полон. Усього у

кільце, як вже згадувалось, потрапило близько 80 тисяч чоловік. Тобто все ж таки, припускалось, що кілька тисяч німців втекли.

Фашистська пропаганда взагалі приховувала реальні втрати від “німецького народу” під Корсунем. Начебто 35 тисяч німців врятувалось! Генерал-фельдмаршал Е. Манштейн називає цифру 30 тисяч чоловік!

Сьогодні про перемогу радянських військ у Корсунь-Шевченківській битві нам нагадує величезна кількість пам’ятників та меморіалів. Так, наприклад, біля села Стеблів споруджено 7,5 метрове залізобетонне кільце – символ оточення німецьких частин. А скільки в цій місцевості пам’ятників-танків, навіть важко перерахувати.

У місті Корсунь-Шевченківській, у палаці князів Лопухіних-Демидових функціонує музей історії Корсунь-Шевченківської битви. В ньому зокрема можна побачити діораму битви, величезну кількість документів, зброї та техніки тих часів.

(<https://ukrainaincognita.com/istoriya/korsun-shevchenkivska-bytva>)

Славетна історія Холодного Яру

Холодний Яр – місце знакове для історії України. Це легендарна місцевість на межі степу і лісостепу. Майже в самому серці України, неподалік її географічного центру. Холодний Яр – це ціла гігантська система ярів, яка простяглася на 250 кілометрів. На схилах ярів - реліктовий ліс. І водночас, Холодний

Яр – це одна з найяскравіших сторінок визвольної боротьби в Україні. Це приклад, як невеликі числом, але сильні духом – можуть успішно боротися з набагато сильнішим ворогом.

https://24tv.ua/ru/holodniy_yar_istoriya_yaku_treba_znati_abi_peremogti_v_sogo_dnishniy_viyuni_n1319322

Це – місце сили, унікальне урочище, саме там ще в 1 тис.до н.е. збудували укріплення скіфи, в 13 ст. був збудований Мотронинський монастир. У 30-х роках XVIII століття в Холодному Яру була організована Холодноярська Січ. Цей ліс на десятки років став головною базою гайдамаків. У тридцять роки їх очолювали Верлан, Матвій Грива та Іван Жила, в 40-х роках Гнат Голий, Г. Похилий, Семен Неживий. Саме з Холодного Яру навесні 1768 року розпочався національно-визвольний рух 1768-1769 років у Правобережній Україні - Коліївщина. Саме на території Холодного Яру, у Чигирині, була столиця гетьманської України за славних гетьманів Хмельницького та Виговського. Саме тут святили ножі гайдамаки. У 1840-х роках тут побував Тарас Шевченко, який згадує про Холодний Яр у поетичних творах “Гайдамаки” та “Холодний яр”.

https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/-nevblaganniy-vorog-yak-povstala-respublika-holodnogo-19022020200000

У 1918 році на Чигиринщині у Мотронинському монастирі з центром у Холодному Яру діяли загони, які боролися проти денікінців (революційний комітет «Чигиринська республіка» під проводом Свирида Коцура), і повстанські загони прихильників УНР, що вели боротьбу проти радянської влади.

У 1919-1922 роках під прапором Української Народної Республіки діяли повстанці Холодноярської Республіки. Холодноярська Республіка мала 15-тисячну селянську повстанську армію, і як частина УНР, проіснувала до 1922 року, коли більшовики обманом заманили отаманів у засідку. Проте навіть у полоні, в стінах Київської в'язниці, ватажки повстанців перебили охорону, захопили зброю і спробували звільнитись. Під час нерівного бою всі вони загинули смертю героїв.

Повстанці воювали з чорним бойовим прапором, на якому срібною ниткою було вишите гасло: «Воля України або смерть».

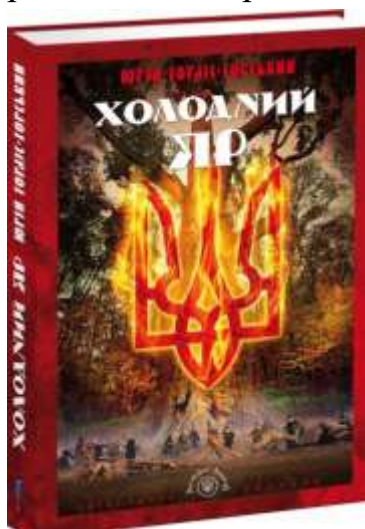

Прапор холодноярівських повстанців майорів на Євромайдані в Києві як свідчення незламності та свободолюбивості українського народу.

<https://www.youtube.com/watch?v=PepdGJBFCf4>

<https://www.udau.edu.ua/ua/news/xolodnoyarska-respublika-geroyichna-storinka-borotbi-ukrayinskogo-narodu-za-derzhavnist.html>

Ось рядки із книги "Холодний Яр", яку написав очевидець, поручник Армії УНР Юрій Горліс-Горський: "...Ні один народ не пережив того, що тепер переживає Україна, але й нікому це так не йшло на користь, як іде українцеві. Це перетворить лінивого українського вола на хижого звіра, який, вирвавшись колись на волю, як побачить, що хтось знову протягає до нього лапу – не буде ждати, поки треба буде оборонятися, а сам буде нападати. І в день радості над вами розпадеться кара, і повіє новий огонь з Холодного Яра..."

Холодний Яр [Текст] : Документальний роман / Горліс-Горський, Юрій Юрійович ; Вст. сл. Р.Ковалю. - 10-е вид., випр., допов. - Дрогобич : ВФ "Відродження", 2008. - 432 с. : іл., фотогр. - (Українська воєнна мемуаристика). - ISBN 9789665382119.

https://www.youtube.com/watch?v=35_pNltz9QU

Покажем є використання назви «Холодний Яр» в закодованих назвах формувань та підрозділів у ряді регіонів України підчас Другої світової війни.

Перше збройне формування, під час проголошення у Львові самостійної Української держави 30 червня 1941 року, носило назву «Холодний Яр». Невдовзі, 27 липня 1941 року в Рівному, на святі української Державності на площі Старого Замку, у присутності 10 тисяч людей, постав Перший курінь Українського війська імені Холодного Яру. Учасники національно-визвольного руху 40-х років ХХ століття багато перейняли від повстанців Холодного Яру, разом із його історичною назвою. Саме на Черкащині було започатковане повстанське вітання "Слава Україні!", з відповіддю "Україні Слава!", яке потім вояки УПА змінили на "Героям Слава!"

<https://poltava.to/project/6561/>

<https://www.pravda.com.ua/columns/2010/10/11/5466727>

Через століття і покоління генетичний код Холодного Яру живе в нас.

Від 22 серпня 2018 року - 93-ій окремій механізованій бригаді присвоєно назву «Холодний Яр» (Указ Президента України №232/2018 від 22.08.2018).

Традиції: "...У ці травневі дні 2021 року в Холодному Яру пройшла чудова церемонія: військовослужбовці Сил спеціальних операцій ЗСУ освятили зброю проти ворога, наслідуючи старовинні традиції козаків і гайдамаків різних часів", – написав генерал-майор Кривонос у фейсбуці, додавши фото.

<https://novynarnia.com/2021/05/09/sso-hyar/>

93-тя бригада захищала державний суверенітет та територіальну цілісність України від

самого початку війни на сході України з Росією. Це воїни, які гартувались у пеклі війни з Росією 8 років! Підрозділи бригади брали участь у найзапекліших боях війни, включно з боями під Іловайськом, у Донецькому аеропорту та Пісках, на шахті Бутівці.

Як і 8 років тому, 93-тя ОМБр нині в перших лавах оборони. Саме холоднорці захопили легендарний трофей – цілу колону військової техніки ворога. Танки, «Гради», КамАЗи, вогнеметна система «Буратіно». Бензовози «перейшли» на службу в ЗСУ навіть з пальним! 26 березня силами 93 бригади Холодний Яр, за допомогою територіальної оборони і місцевих партизанів, місто Тростянець на Сумщині звільнили від російських окупаційних військ.

Тож згадаємо вітання повстанців Холодного Яру:

Слава Україні!" – "Героям Слава!".

(<https://msmb.org.ua/stily-zhittyia/gromadyansyka-pozitsiya/slavetna-istoriya-holodnogo-yaru/>)

Чернівецька область

Історія Хотинської фортеці

Старовинне місто Хотин посідає помітне місце в середньовічній європейській історії. Засноване східними слов'янами поблизу важливої переправи на Середньому Дністрі, воно швидко розвивалося і стало одним з важливих оборонних і торговельних пунктів цієї території. Хотинська фортеця у свій час була однією з наймогутніших у Східній Європі, під її стінами не раз сходилися численні армії. Внаслідок свого стратегічного прикордонного розташування твердиня протягом століть перебувала у складі різних держав (Київської Русі, Галицько-Волинського, Молдавського князівств; Османської, Австро-Угорської, Російської імперій), що великою мірою обумовило її архітектурний стиль, який формувався під впливом загальних європейських тенденцій, пов'язаних з розвитком воєнно-оборонного зодчества, але також набув своєрідного етнічного забарвлення.

Писемні джерела не містять відомостей про час будівництва як першого кам'яного замку, так і донині існуючої цитаделі. «На Дністрі Хотинь» згадується в числі волоських міст у літописному «Списку руських міст далеких і ближніх», складеному наприкінці XIV ст., але археологічні дослідження дають можливість говорити про виникнення міського поселення навколо укріпленого замку-дитинця у давньоруський час. Слов'янське селище на високому скельному дністровському мисі, можливо, вже під захистом нескладних дерев'яних укріплень з напільного боку, існувало у VIII-IX ст. У X-XI ст. поселення займало значно більшу площу (близько 20 га), розташовуючись, судячи зі знахідок залишків жител і ліпного посуду, і на сусідніх пагорбах.

Розміщення цитаделі в низині, оточеній з трьох сторін узвишшями, свідчить про те, що найдавніший замок збудували задовго до появи не лише артилерії, але й каменеметальних пристроїв. Перші надійні фортифікації у вигляді земляного валу з дерев'яними заборонами і видовбаного упоперек скелястого мису ровом, постали, вірогідно, на межі X-XI ст. Саме тоді київський князь Володимир Святославович після походу на хорватські землі приєднав до Русі й територію слов'ян-тиверців, зводячи нові фортеці як центри княжої влади і місця

перебування намісників.

У XII ст. Хотин увійшов до складу Тербовлянських та Галицьких земель, ставши значним торговельним центром на Дністровському водному шляху. Вважається, що перші кам'яні фортифікації Хотинської фортеці могли виникнути в 40-50 хх рр. XIII ст., коли Данило Романович, князь Галицький, укріплював старі і будував нові фортеці для захисту від монголо-татарського нашествия. Інша думка – що це сталося після 1259 р., коли на вимогу монголо-татар Данило і Василько Романовичі були змушені зруйнувати всі оборонні споруди князівства, в тому числі й дерев'яно-земляні хотинські, на місці яких і звели пізніше кам'яні. Аналіз будівельного розчину з найдавнішої частини стіни фортеці показав його подібність до київських цем'янкових (вапняних із значною домішкою битої цегли) розчинів XI-XII ст. Це свідчить, що перші кам'яні мури могли постати і раніше, у XII-I половині XIII ст., коли не припинялися військові конфлікти між Галицько-Волинським князівством та Угорським королівством.

Територія стародавнього кам'яного замку-цитаделі знаходилася у північній частині сучасного фортечного двору (зараз приблизно від Північної вежі до стін Комендантського палацу). Перша фортеця була невеликою, площею не більше 2 га, обнесена муром і підтрикутним шестиметрової ширини ровом. Від неї збереглися лише залишки стіни, приховані у товщі східного муру-куртини. Вірогідно, основною оборонною спорудою тоді виступала башта на місці нинішньої чотирикутної Північної вежі. Це могла бути башта, відразу вписана в систему мурів, або окрема вежа-донжон, до якої пізніше прибудували стіни приблизно тридцять метрів завдовжки, що утворили під квадратний двір.

У середині XIV ст. відбувається часткова перебудова і зміцнення хотинських фортифікацій: стіна півтораметрової товщини цього часу, віднайдена на глибині 3,5 м від сучасної поверхні, проходила по північному периметру Комендантського палацу до східної куртини,

виступаючи південним оборонним муром. Ці заходи були здійснені на початковому етапі завоювання молдавськими воєводами галицьких територій у

верхніх течіях річок Сучава, Сірет і Прут. Місцеве населення хоча і чинило їм опір, але, не маючи підтримки, змушене було підкоритися, про що є свідчення польського історика Яна Длугоша. Тоді, можливо, руйнуються попередні кам'яні стіни фортеці, а нові зводяться з ініціативи молдавських господарів після 1359 р. (року утворення Молдавського князівства) для укріплення кордонів новоствореної держави.

З включенням у другій половині XIV ст. Нижнього Подністров'я до складу Молдавського князівства Хотин набуває важливої військово-політичної ваги як торговельний і митний пункт на північному кордоні Молдавії. Широке застосування артилерії, яке почалося із середини XV ст., спонукало молдавського господаря Штефана III чел Маре (Великого) (1457-1504 рр.) активно зміцнювати стратегічну оборонну систему князівства, що складалася з 9 фортець, куди увійшла і Хотинська. У 60-х – на початку 70-х років XV ст. Хотинський замок капітально перебудовується і розширюється у південному напрямку більш ніж удвічі, до розмірів приблизно 110 x 55 м (зараз – це від Північної до Південно-західної (Ковальської) вежі включно). Як захист від гарматного вогню повстали товсті (до 5 м) і високі (до 40 м) мури та башти. Їх прикрасили орнаментом із червоної цегли – рядами зображень «вавілону» (вірогідно, символу зодчої мудрості) та «голгофи» (скелі, де був розіп'ятий Христос – однієї з головних християнських святинь). Декоровані у такий спосіб стіни набували додаткової міцності, захищені ще й силою православної віри. Штефан III, крім видатних військово-політичних якостей, уславився серед сучасників і як людина дуже набожна, яка шанувала предків і збудувала багато монастирів та церков. Хотинській фортеці молдавський господар надавав великого значення як важливому оборонному форпосту на стратегічному напрямку, тому не дивним видається використання християнських елементів в її оздобленні.

Із підняттям вгору прясел куртин та башт була вирішена проблема низького розміщення замку відносно сусідніх пагорбів, однак замковий двір опинився у глибині внутрішнього простору фортеці, що створювало значні незручності. Тому на рівні долівки двору з рваного каменю звели стовпові опори майбутніх підвалів, перекривши їх арковим склепінням. З проміжків між

цими спорудами і мурами та баштами вибрали насипний ґрунт до кам'янистого материка, який вкрили стяжкою – шаром каменів, скріплених вапняковим розчином, завтовшки 1 м у центрі двору з потовщенням до 2 м у напрямку мурів. Цей шар своєрідного бетону мав запобігти таємним підкопам. Стяжку засипали будівельним сміттям і привізним ґрунтом, таким чином піднявши рівень замкового двору приблизно на 8 м. Початково змуровані споруди перетворилися на підвали, які слугували фундаментами для наземних двоповерхових будівель: двох палаців, каплиці, казарм та інших приміщень, які не збереглися. Відповідно, на 8 м став глибшим колодязь, пробитий у скельній основі в центрі південного двору замку, мабуть, ще до початку перебудови укріплень.

Всі надвірні споруди цього періоду: палац пиркелаба (старости), церква, казарми тощо, будувалися одночасно з оборонними мурами і вежами та становили єдиний архітектурний комплекс. Менша північна частина фортечного подвір'я (т.зв. «Княжий двір») відокремлювалася від більшої південної («Двора воїнів») стіною, яка постала на місці південного оборонного муру XIV ст. В її середній частині розміщувалася восьмикутна вежа з кам'яними гвинтовими сходами, що вели на бойовий майданчик. Між баштою і палацом був залишений триметрової ширини проїзд у двір пиркелаба. Цей двір мав кам'яне мощення з великих колотих кам'яних плит, скріплених тим самим вапняним розчином, що і куртини. До внутрішньої частини мурів примикали двоповерхові криті галереї шириною 3 м.

Внаслідок такої реконструкції замок зміцнів настільки, що у 1476 р. османське військо султана Мехмета II не змогло його здобути. Не останню роль в цьому відіграла і організація оборони фортеці під керівництвом пиркелаба Влайку – рідного дядьки Штефана, який виконував обов'язки хотинського коменданта з

1467 по 1481 рр.

Штефан III провадив досить успішну зовнішньополітичну діяльність, вдало лавіруючи між Польщею, Угорщиною та Туреччиною, що не вдавалося його наступникам. Коли 1527 р. до влади прийшов син господаря Петру Рареш, з новою силою поновилися військові сутички з поляками через Покуття. У травні 1538 р. на польсько-турецьких перемовинах вирішено було змістити Рареша з князівства і на його місце поставити іншого воєводу. Вже влітку польське військо на чолі з графом Я. Тарновським взяло в облогу Хотин. Зробивши за два тижні підкопи під стіни фортеці, поляки мали намір висадити їх у повітря, але не зробили цього, уклавши мирну угоду з воєводою Петром. Про це повідомляли самі польські історики: згідно з М. Стрийковським, коронний гетьман, обложивши замок, «вже б його здобув через закладання пороху, але воєвода Петрило просив ласки і миру (...), що й отримав, коли знову склав присягу королю Сигізмунду. Хотин – замок гарний і міцний, (...) я його бачив 1574 року».

У XVII ст. під Хотином відбулося одне з наймасштабніших воєнних зіткнень у Європі – битва, яка через свою довготривалість отримала назву Хотинської війни. У вересні 1621 р. у боях проти армії турецького султана Османа II спільно з коронними і литовським силами взяло участь військо запорозьких козаків під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Вже на початку серпня турки зібрали під Хотином майже 160-тисячну армію, більш ніж 300 гармат, велику кількість верблюдів, мулів, коней, навіть чотирьох бойових слонів. Поляки на той час змогли їм протиставити лише 32-тисячну армію на чолі з Яном Ходкевичем. Це спонукало Сигізмунда III звернутися по допомогу до запорозьких козаків. 1 вересня 1621 р. 39-ти тисячне військо Сагайдачного прибуло до польського табору під Хотин, де до нього приєднався полк козаків В. Усата, а вже 2 вересня вступило в бій з турками. Тринадцять козацьких полків мали на озброєнні 20 бронзових і 3 залізні гармати з 12 возами боєприпасів. Своєї максимальної чисельності запорозьке військо досягло на полі Хотинської битви 4 вересня, коли після

зосередження всіх підрозділів воно разом із козацькою молоддю (пахолками, джурами) налічувало понад 45–47 тис. осіб. За тогочасними мірками, це були величезні військові сили, бойові дії яких відіграли ключову роль у руйнуванні агресивних планів Османської імперії проти Речі Посполитої. 9 жовтня Осман II змушений був підписати мирний договір, який прирівнювався до поразки. Один з його пунктів (з польського боку) виголошував: «З укладанням угоди повинні будемо Хотин віддати в повному порядку, таким, яким застали його по приході війська короля, з усім [що там було], тому, хто буде на той час молдавським господарем». Одразу після складання договору у польський табір був направлений турецький представник, призначений оглянути фортецю: там передбачалося зберігати залишки пороху і куль.

Неушкодженою цитадель простояла до кінця XVII ст., переживши буремні роки, коли Хотин не раз опинявся у центрі європейських військово-політичних подій і під його мурами ставали таборами польські, козацькі, турецькі зағони, а в стінах розмішувалися зағони різних держав. У 1672 р., після захоплення Кам'янця, тут знову перебували турецькі вояки на чолі з пашою Гусейном. Зібравши 30-тисячне польсько-литовське військо, коронний гетьман Ян Собеський за допомогою козаків правобережного гетьмана М. Ханенка 11 листопада 1673 р. розгромив 40-тисячний османський контингент. Польсько-литовсько-козацькі втрати зағалом були незначні, але в їх числі був і молодий шляхтич з Ошм'янського повіту Литви Степан Орлик, батько майбутнього гетьмана України Пилипа Орлика.

Тріумфальна перемога 1673 р., що звела Яна Собеського на польський престол, знайшла відображення у багатьох живописних творах. Це полотно Я. ван Хугтенберга «Битва під Хотином» (I чверть XVII ст.), написане для родини Я. Собеського; офорт Р. де Хооге «Битва під Хотином» (1674 р.), виконаний на основі малюнка очевидця штурму фортеці Ф. Гратти, секретаря Я. Собеського; картина «Битва под Хотином» А. Стеха і Ф. ван Кесселя (1674-1679 рр.). На всіх полотнах добре видно, як тоді виглядала Хотинська фортеця. Зокрема, південне прясло мурів з розташованою посередині квадратною вежею завершували по кутах дві круглі башти з навісними бійницями – Південно-західна і Південно-східна. До останньої, огинаючи її, вів в'їзний міст на чотирьох або п'яти пілонах-опорах, один проліт якого піднімався. І зараз частини цих опор із закладеними між ними отворами височіють з боку Дністра, праворуч від в'їзного мосту надбрамної вежі.

Послугуючись образотворчими джерелами, археологам вдалося віднайти рештки повністю зруйнованої Південно-східної башти і частини південного муру, які зараз знаходяться в глибині південно-східної частини привратного двору замку, праворуч від мосту. Від неї залишилося близько половини периметру фундаменту, що видається на висоту до 1 м над сучасною поверхнею. Стіни вежі зводилися за будівельним принципом римо-візантійської кладки: зовні і зсередини викладалися підпрямокутні брили, а внутрішній простір забутовувався камінням неправильної форми, залитим вапняковим розчином з домішками гальки. У такій спосіб будувалися всі оборонні об'єкти замку. За розмірами (внутрішній діаметр 4,5 м, ширина стін – 2,3 м) Південно-східна башта приблизно співвідносилася із Західною (Комендантською) круглою вежею. Особливості будівельного розчину і спосіб зведення засвідчують, що вежа входила в комплекс фортифікаційних споруд, збудований у II пол. XV ст.

Перемога Я. Собеського і тимчасове перебування у фортеці польського гарнізону спонукали уряд Османської імперії у 1675 р. видати наказ господарю Молдавії щодо знесення замків у Нямці, Сучаві і Хотині. Але виконувався наказ неохоче і не вельми ретельно. У Хотинському замку було зруйновано лише південний мур з двома вежами, більшу частину південно-західної башти, зроблено проломи у західній і північно-західній частинах муру, що унеможливило використання цитаделі для військових потреб.

Замок простояв у непридатному для оборони стані до початку XVIII ст. Але після російських походів у Молдавію 1709 і 1711 рр. Оттоманська Порта вирішує посилити тут турецьку воєнну присутність, задля чого створити свій військово-адміністративний осередок (райю або нахіє) з центром у Хотині. Вже на початку жовтня 1711 р. розвідка повідомила Петру I про наказ візира ремонтувати Хотинський замок. Навесні 1712 р. до Хотина прибув перший головнокомандувач новим воєнним округом Абді-паша, а в 1713-1714 рр. сюди було перекинуто близько 20 тис. солдат турецьких дивізій. Створення райї завершилося наприкінці 1715 – у 1716 рр. Фортеця стала її адміністративним центром, де розмістилися турецька військова адміністрація та гарнізон.

Як засвідчують історичні та літературні джерела, у липні 1713 р. «більше 100 000 людей, 200 гармат великих і малих, коні, спорядження та інструменти для укріплення фортеці просувалися в бік Хотина, позаяк потрібно було зміцнити і фортецю, і місто Хотин на Дністрі». Тоді замурували проломи, відбудували Південно-західну башту з набагато товстішими за попередні стінами, спорудили

новий оборонний мур і надбрамну вежу, відсунувши їх південніше. Про розширення замку саме в цей період, крім іншого, свідчать деталі оттоманської архітектури, застосовані в оформленні нових фортифікацій, наприклад, декоративні рельєфи над віконними арками (розетки і пташки). Турки не відновлювали на новозбудованих стінах орнамент XV ст. з християнською символікою («вавілони» та «голгофи»), натомість, замуруючи пролом біля північної башти, виклали з цегли зображення кав'ярника або кумгану: вузькогорлого глечика-водолія, що використовувався у країнах Сходу для ритуального омовіння правовірних мусульман перед молитвою. Можливо, він став символом очищення від попереднього підпорядкування фортеці християнським господарям.

Одночасно з реконструкцією цитаделі навколо неї турками велось зведення більш потужних укріплень – Нової фортеці. Замок втратив значення самостійного оборонного об'єкта і став елементом нової системи фортифікацій, прикриваючи зі сходу частину подвір'я новоствореного оборонного комплексу і слугуючи надалі арсеналом. Тепер вхід до цитаделі не потребував додаткового захисту, і тому був влаштований у східній боковій стіні нижнього ярусу нової надбрамної башти, що дозволяло швидко виносити боєприпаси. Отвори між опорами старого мосту XV ст. були закладені камінням, тим самим ця ділянка включалася до загальної системи зовнішніх укріплень.

Збереглися записи, залишені турецьким чиновником, який в той час обіймав посаду секретаря арсеналу і фінансової канцелярії у Хотині. Він зазначає, що «всередині старої фортеці знаходилися мечеть, перероблена зі старої церкви, житло джебеджибаші (старшого офіцера військ, призначених для охорони та транспортування військового спорядження), діздара (коменданта фортеці), артилерійські казарми та будинок імама та муедзина». Поруч з мечеттю був зведений мінарет, кам'яна основа якого і тепер примикає до західної стіни церкви.

До 1718 р. навколо замку постала нова нерегулярна полігональна фортеця розмірами 250 x 1200 м з 4 укріпленими брамами і 6 артилерійськими бастіонами, забезпеченими земляними амбразурами і туровими мерлонами з вербових прутів. Тепер оборонний комплекс міг вмістити двадцятитисячний гарнізон з провіантом і боєприпасами у мирний час та до шестидесяти тисяч війська в період бойових дій. Куртина висотою 9-12 м, оточена з боку поля 24-метровим сухим ескарповим ровом, призначалася для рушнично-артилерійського вогню, а на контрескарпі висотою в 6-8 м проходила простора палісадована прикрита дорога, де могли

встановлюватися легкі гармати на маневрових лафетах. На найбільш небезпечних ділянках було закладено 17 підземних мінних галерей. Набагато пізніше знахідки місцевими мешканцями решток цих вже напівзасипаних галерей породили численні легенди щодо існування підземних ходів, які ніби то сполучали Хотин з протилежним берегом Дністра, чи, навіть, з самим Кам'янцем.

Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр. у Хотині перебували підрозділи 6-го корпусу Другої російської армії. У 1830-1832 рр. для релігійних потреб військового гарнізону постала церква Св. Олександра Невського, зведена за проектом архітектора Штауберга в неокласичному стилі, характерному для архітектури православних культових споруд I пол. XIX ст.

споруд I пол. XIX ст.

Після поразки Росії у Кримській війні (1856 р.) статус Хотинської фортеці як воєнного об'єкту був скасований, вона передається у цивільне відомство. За розпорядженням Командира 5 Армійського корпусу, фортечні будівлі призначалися для Штабу та лазарету Модлінського піхотного полку, розквартированого у Хотині, але довгий час ними не використовувалися у повному обсязі через непридатність: вже тоді більшість кам'яниць були у напівзруйнованому стані й обговорення між Хотинською Міською Думою та Бессарабським генерал-губернатором М.Л. Фонтон-де-Веррайоном хто і за чий кошт буде їх ремонтувати, затягнувшись на роки, не дало результатів.

Замок, а разом з ним і Нова фортеця поступово приходять у занепад. Руйнація поглиблюється бойовими діями двох світових воєн – на початку липня 1941 р. відступаючі частини Червоної армії підірвали мінарет, від якого залишився лише цоколь зі сходами.

Реставраційні роботи почалися тільки в 60-х рр. XX ст., коли у 1963 р. споруди фортеці було взято на облік як пам'ятку державного значення. У 2000 р. створений Історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця», який у серпні 2007 року в числі інших став переможцем акції «7 чудес України».

(<https://khotynska-fortecya.cv.ua/istoriya-khotynskoyi-fortetsi>)

Шовчко В. Будинок полковника в Чернівцях

Історія

Фактично звідси, з вулиці Семигорської, що в далекі до австрійські часи була однією із зв'язувальних ланок між Львовом та південним Прикарпаттям, починалася історія Чернівців як майбутньої столиці Буковини. Грунти вздовж жвавої магістралі в міських межах вже тоді були ретельно поділені і закріплені за своїми господарями. Першими документально зафіксованими власниками парцели №288 були капітан беранів Григорій Бошняк та протопоп церкви святої Трійці Афтанасій Івоновички.

Десь на рубежі 1770 — 1780-х нова цісарська влада в межах формування майбутнього крайового центру, зробила господарями ділянки пропозицію, від якої вони не змогли відмовитися- її було викуплено австрійським військовим міністерством для будівництва адміністративного будинку з приватними апартаментами.

Двоповерхова споруда ліворуч від базиліки Здвиження Чесного Хреста була споруджена до 1782 року, увійшовши в число перших кам'яниць міста. Одним з її мешканців став полковник цісарської армії, ім'я якого загубилося в павутинні часу, але сам факт залишився в віках завдяки народній назві з ним асоційованій.

В якості військової резиденції чернівецький Будинок полковника використовувався довгі десятиліття, поки масштабна реконструкція внаслідок пожежі 1866-ого та реорганізації всіх військово-політичних інституцій нових австро-угорських реалії імперії рік по тому не перетворила його за протекції фельдмаршал-лейтенанта, барона Кудельки, на офіцерський клуб під доволі неординарною, як для вуха сьогоденного обивателя, назвою «казино».

Наприкінці ХІХ століття, коли приміщень клубу-казино стало критично не вистачати для задоволення дозвільних потреб місцевого офіцерського товариства, військове відомство 1890-го винайшло кошти на надбудову додаткового третього поверху. Після цього будинок у кварталі від міського центру належатиме військовим ще десятиліття.

Висока культурно-просвітницька роль дозвільного центру для Чернівців 16 лютого 1901-ого змусила цивільну владу викупити Будинок полковника у цісарсько-королівського військового міністерства, провівши три роки по тому його реставрацію.

Пройде ще зовсім небагато часу, і українське Прикарпаття імперські амбіції занурять в пекло Першої світової війни 1914 — 1918 років, з яких воно вийде з румунським паспортом та розхристаною душею невизначеності нових політичних реалій. Окупаційна влада 23 травня 1929 року поверне споруді армійські погони в якості офіцерського клубу імені Григоріє Гіки.

В 1939-ом, вдруге за півстоліття, світова війна завітає на Буковину через кровожерливі імперські амбіції Москви та Берліну, які вирішать на свій розсуд розділити Європу навпіл. Радянська окупація 1944-ого приведе в ці стіни головний рупор своєї тоталітарної ідеології, «Комуністичну політичну просвіту» місцевого облвиконкому.

Коли ж чергова московська диктатура опиниться на порозі свої смерті, в 1983-ому Будинок полковника поверне собі статус дозвільного центру, тільки на цей раз для підростаючого покоління буковчан, перетворившись на рідну домівку для

створеного за три роки до того Чернівецького лялькового театру. Він і зараз продовжує радувати своїх вдячних глядачів новими виставами, просвітницько-розважальними програмами і заходами, наближаючи час світлого українського майбутнього, заради якого варто жити.

Архітектура

При всій складнопрофільності асиметричного за рахунок різнооб'ємних прибудов (одна з яких навіть має скруглений зовнішній кут) крила внутрішнього двору центральний корпус, розташований вздовж червоної лінії забудови головної чернівецької вулиці має абсолютно зважений та симетричний вид. Класичні риси, якими наділила його реконструкція кінця XIX століття, створюють гармонічно-легкий малюнок доволі значної за своїми габаритами споруди.

Декор зовнішніх фасадів, з огляду на адміністративне призначення споруди, переважно складається з масивного русту (алмазного в підвіконному просторі, скошеного — основної площини стін) та акцентованого замкового каменю віконних прорізів першого поверху, широких підкреслених профільованими

фільонками гладких фризів, лиштв з трикутними сандриками на пілястрах з прикрашеними листям аканту кронштейнами, лобового карнизу великого виносу і ковані ґрати парапету.

Центр симетрії головного фасаду відзначений п'ятивіконним ризалітом з парними пілястрами коринфського ордеру між високими арками вікон в профільованих архівольтах з акцентом замкового каменю другого поверху, оформленню якого але в зменшеному варіанті вторить надбудова третього поверху (єдиною відмінністю останнього слугують здвоєні аркові вікна).

Додаткова інформація

Адреса: Україна, Чернівецька обл., м. Чернівці, вул. Головна, 22.

Як дістатися

Автотранспортом по трасі Н03 (Житомир – Хмельницький – Чернівці) або М19 (Ратне – Луцьк – Дубно – Тернопіль – Чернівці). В місті центральною вулицею (Руська — Головна — Героїв Майдану) до площі Святого Хреста, південно-західну перспективу якої замикає будинок полковника.

Громадським транспортом до Чернівців, а потім – міським до Центральної площі, в одному кварталі північніше якої міститься будівля Чернівецького лялькового театру.

(<https://zabytki.in.ua/uk/4191/budinok-polkovnika-v-chernivtsyakh>)

НЕВІДОМЕ ЛИХОЛІТТЯ

Минуле століття залишило по собі лиху пам'ять двома світовими війнами. У тому й такими «атрибутами» цих лихоліть, як ставлення влади до місцевої людности, яку і в наукових публікаціях, і в офіційних документах не віднедавна іменують «мирним населенням».

Буковина під час Першої світової пережила три російських окупації, її людність зазнала репресій як від австрійської влади, яка підозрювала українців у русофільстві, так і від російської окупаційної влади, що вважала її ворожою стороною (як складова частина Австро-Угорської монархії край брав участь у війні на боці Центральних держав і, головно, у військових операціях проти російських військ).

6 серпня 1914 р. було оголошено декрет про мобілізацію чоловіків віком

від 24 до 36 років. Невдовзі вік військовозобов'язаних збільшили. Передбачаючи бунти проти мобілізації, австрійська влада з її початком оголосила про створення воєнно-польових судів, які виносили кару за дезертирство з війська і бунт військових. З 19 вересня за військову зраду карали смертю.

2 вересня 1914 р. бургомістр Чернівців С.Вайсельбергер отримав від росіян листа такого змісту: «Пане бургомістре! Чи погоджуєтеся Ви на передачу міста і на вступ без бою російських військ? У випадку згоди, прошу приїхати на перемовини до цукроварні на Старій Жучці заради Ваших міщан. Лейтенант Пігаревський». Зазначені в листі домовленості було прийнято і близько 18 години, після короткої процедури передачі влади, російські війська зайняли Чернівці. «Главний город Буковини Черновци і весь прилегаючий район, – йшлося у повідомленні російської Ставки, – заняти нами без боя».

Того ж дня о 21 годині до міста прибули генерал-майор Павлов та генерал-лейтенант Арутюнов, який на сходах магістрату у короткій промові наголосив, що Чернівці назавжди стають російським містом.

Захопивши Чернівці, російські військовики упродовж 2-8 вересня здійснювали безкарні пограбування залишених без догляду приватних помешкань, особливо на периферії міста (майже всі євреї завбачливо виїхали). Украй зухвало поводили себе козаки, які вдирались у помешкання під приводом обшуку, а потім вимагали гроші. Мешканці, які не підкорились брутальній силі, розплатились власним майном. А вже невдовзі на Ринковій площі міста козаки, сорому не ймучи, пропонували придбати у них одяг, вишукану білизну, дорогі сервізи тощо. Офіцери ж вдавали, що нічого не помічають. Звичайним явищем було, коли росіяни, запитавши перехожого, котра година, підступно відбирали у господаря його годинника. За визначенням сучасника тих подій І.Гроніха «пограбування та розбій стояли на порядку денному і місцеве населення змушене було усе це терпіти».

Від початку окупанти запровадили заручництво та примусове виселення до Росії людей під тавром «неблагонадёжных», «вредных» або

«подозрительных». «Чисельні арешти абияк підозрюваних, захоплення заручників, як правило, відбувалися пізно уночі. Усі втратили тоді почуття особистої безпеки», – так характеризував тогочасне становище у місті пастор євангельської громади о. В.Глондіс. Варто зазначити, що ще наприкінці серпня 1914 р. російське МВС надіслало губернаторам та градоначальникам спеціальні телеграми, в яких дозволялось термін «військовополонений» поширити на усіх австрійських і німецьких громадян чоловічої статі від 18 до 45 років.

У цей період російської окупації в Чернівцях спостерігалось цілковите безгрошів'я. У безпорадному стані опинилися тоді і австрійські чиновники, жінки, діти і пенсіонери, які залишилися в окупації.

У меморандумі (від 16 жовтня 1914 р.) про становище на Буковині, яке адресувалося крайовому президенту, чернівецький адвокат М.Діамант зазначав: «Населення окупованих частин краю живе переважно за рахунок сільськогосподарської продукції... Росіяни знищили майже кожне середнє і велике сільськогосподарське підприємство, яке вони захопили, запаси зерна вивезли або спалили, велику рогату худобу і коней забрали, селянство зреволюціонували. Економічний нерв провінції вбитий».

У телеграмі (від 31 жовтня 1914 р.) австрійський дипломат завважував: «Козаки грабували людей на вулицях. В селах здійснювали вироки смертної кари. Дівчат гвалтували... Страх жителів Буковини перед росіянами важко передати словами».

Після зайняття австрійцями 20 жовтня Чернівців життя його мешканців полегшилось не значно: вже вранці 26 жовтня російська артилерія розпочала бомбардування. Тоді гарматні гранати влучили у мур броварні, у будинок на Франценгассе (тепер вул. 28 червня), в будинок по Альбертіненштрассе (тепер вул. В.Сімовича), у народну школу на Бангофштрассе та ін... Гучні вибухи гранат викликали жахливу паніку серед населення. Утеча з нижнього міста стала масовою. Незаможні міщани, не маючи засобів і можливостей залишити місто, тимчасово розташувалися в Народному саду (тепер парк ім. Т.Шевченка по вул. Головній). Загалом, по Чернівцях було зроблено близько 30 пострілів, направлених переважно в район резиденції буковинських митрополитів.

27 листопада росіяни вдруге вступили у місто. У перші ж дні козаки та солдати разом з околишніми мешканцями та хотинськими обивателями пограбували чимало покинутих помешкань. Наступ росіян укотре змусив утікати цивільне населення, особливо інтелігенцію. На кінець 1914 р. у Чернівцях

залишалося близько 1/3 довоєнного населення. У ніч на 17 лютого 1915 р. росіяни без опору здали Чернівці, масово пограбувавши його напередодні. З цього приводу єдиний у місті часопис, що відновив видання, «Czernowitzer Allgemeine Zeitung», опублікував довжелезний перелік закладів, що зазнали значних збитків за час російської присутності.

Під час другої російської окупації лише у Кіцманському повіті було пограбовано 13 поміщицьких маєтків, три заводи, спалено кількасот хат, депортовано 446 осіб.

Поразки на фронті посилювали політику репресій проти українського населення й австро-угорської влади: тисячі українців арештовували за підозрою у нелояльності і ув'язнювали до концтаборів у Австрії: у Штирії (табір Талергоф - «українська Голгофа»), Фрайштадті, Раштаті, Вецлярі, Зальцведелі.

Кількість людности Буковини дуже скоротилася. Якщо у Чернівцях до початку війни мешкали близько ста тисяч осіб, то у серпні 1917-го – 37 тисяч. У зоні бойових дій значно потерпали сільські оселі: зокрема, у с.Бояни із 1302 будинків уціліли лише два.

Війна негативно позначилася на всіх сферах життя, побуту, діяльності краю. Весь тягар робіт по господарству та військово-примусових робіт лягав на плечі жінок, дітей, літніх людей (оскільки чоловіків мобілізували до війська).

Для потреб армії упродовж усього періоду війни систематично здійснювали насильницькі реквізиції коней, худоби, зерна, транспортних засобів. Частину худоби евакуювали на Захід, частину на Схід (при відступах армії). На населення накладалися великі податки. Мешканців краю супротивники залучали на окопні, транспортні роботи на термін від кількох днів до двох-трьох місяців зі своїм транспортом, харчами, що приводило до виснаження і загибелі як людей, так і коней. Зокрема, лише в липні 1916 р. на окопні роботи для потреб 9-тої російської армії з Буковини вимагали 21 тисячу працівників і 1900 підвод.

Життя буковинців раптово й докорінно змінилося у червні 1940-го. В утвореній совами Чернівецькій області українську мову, упосліджену раніше, запровадили у шкільну та університетську освіту. Приватні підприємства й банки перейшли у державну власність, поміщицьку землю розділили поміж селянами, міську бідноту почали переселяти у

квартири, власники яких втекли або були репресовані. Зазвичай найкращі помешкання займали партійні й советські функціонери та військові, а з менш привабливих були утворені «комуналки» для пролетарів. Безробіття у місті швидко ліквідували, невдовзі навіть почала відчуватися нестача робочої сили. Проте городяни все частіше мали справу з дефіцитом багатьох товарів, до яких вони вже звикли. Віруючих буковинців шокував наступ атеїстичної влади на церкву і релігію. Але найжахливішим виявилися масові арешти, внаслідок яких за ґратами опинилися політично активні й заможні люди. Багатьох з них розстріляли або депортували (заарештовано або депортовано було понад 85 тисяч осіб).

І селяни недовго раділи отриманій поміщицькій землі: їх обклали великими податками, щоби люди йшли до колгоспів. Навесні 1941 р. в області вже діяли 63 колективних господарств. Зростало невдоволення, але протест негайно придушувався.

Все більше людей прагнуло емігрувати, проте офіційно зробити це було майже неможливо. Лише німецька людність вільно виїжджала з Чернівецької області (загалом до Німеччини було репатрійовано близько 125 тисяч німців), а до неї всіляко намагалися долучитися люди інших національностей...

Після зайняття теренів Буковини з'єднаннями румунської королівської армії нацисти нагло почали арешти тих, кого вважали своїми ворогами. У Стрілецькому Куті, в районі військового стрільбища масово розстрілювали членів єврейської громади. У краї відновлювалася влада Румунського королівства, почалися переслідування українських націоналістів. Окупаційний режим відзначався особливою жорстокістю. Примусова асиміляція досягла апогею, українську мову переслідували. Єврейське населення заганяли в гетто і табори, знищували фізично.

«Визволення» Буковини советами у березні 1944-го розпочалося мобілізацією чоловічого населення краю. До РСЧА потрапило близько 100 тис. буковинців, з них загинули чи пропали безвісти 26 тисяч.

У роки війни за участь в УПА й ОУН, а також за надання допомоги повстанцям

засудили понад 10 тис. мешканців області. У «Інформації про проведену операцію по виселенню родин учасників ОУН» (від 31 жовтня 1947 р.) секретар обкому Компартії України В.Вовк сповіщав: «По області було оформлено до виселення 802 родин учасників підпілля ОУН... Унаслідок проведеної роботи піднято до виселення 616 родин, у тому по районах: Путильському – 89 родин (266 осіб), Вижницькому – 199 родин (530 осіб), Вашківському – 151 родин (403 осіб), Заставнянському – 108 родин (277 осіб), Кіцманському- 20 родин (51 осіб), Чернівецькому – 20 родин (40 осіб), м.Чернівці – 8 родин (22 осіб)... У Вижницькому районі по 20 і більше родин виселено з сіл Іспас, Бергомет, Мигово, Баєна, Ростоки, Мариничи*... З виселених 1635 осіб чоловіків – 269, жінок – 751, дітей – 615».

* - так у документі

(Винниченко І., Аляб'єв О. Чернівецька область / Серія “Україна невідома”. – К.:БогданаА,2019. – С. 39-45)

Чернігівська область

Дорожко І., Година О., Назаренко М. **Поле Конотопської битви**

Значуще місце в героїчній історії України, широке поле, рясно полите кров'ю наших предків-козаків та загарбників з Московщини, що зазіхнули на волю та незалежність козацької держави – це поле, поряд з Конотопом, де в 1659 році відбулась величезна, та переможна для козаків, сеча, що так і названа, Конотопська битва.

І відбулась ця битва не з королівством Польським, як до цього за Хмельницького, а з царським військом Олексія Михайловича, відбірним та таким, що чисельно набагато перевищувало козацько-союзницькі сили.

1654 року відбулась Переяславська Рада, а вже у серпні 1658-го в порушення угод, на Лівобережжя були введені царські війська на чолі з белгородським воєводою Г. Ромодановським.

У відповідь гетьман Іван Виговський укладає Гадяцьку угоду, згідно з якою з'явилася нова федеративна польсько-литовсько-українська держава. І вже наприкінці 1658 року, війська Виговського спільно з кримськими татарами і польськими підрозділами вибили з Лівобережжя війська Ромодановського.

В квітні 1659 року 100-тисячне військо царських бояр, князів О.Трубецького, С.Пожарського, С.Львова посунуло на українські землі. Російський історик Соловйов у 19 ст. наводив цифру 150 тис., а зараз російська Вікіпедія соромливо вказує загальну чисельність в 28,5 тисяч та на додачу 6,5

тисяч козаків московського ставленика гетьмана Івана Безпалого, між тим пише, що чисельність козацько-татарського війська була близько 50 тис., причому козаків Виговського, лише 16 тис.

Необхідно відмітити героїзм захисників Конотопської фортеці, загалом 5 тисяч козаків на чолі з ніжинським полковником Григорієм Гуляницьким, що протягом 2 місяців тримала оборону міста при облозі та постійних штурмах 100 тисячного царського війська.

Це дало змогу Івану Виговському домовитись з кримським ханом Мехмедом IV Гіреєм про допомогу та зібрати вірні козацькі полки.

Перебіг подій Конотопської битви досить повно та широко описана в різних джерелах, тому переписувати її не будемо, зазначимо лише, що за різними даними, на Конотопському полі полягло від 30 до 60 тисяч царських вояків, в полон потрапила велика кількість царських воевод, зокрема, князь Пожарський, князь Львов, брати Бутурліни, князь Ляпунов, а також те, що Конотопська битва була виграна завдяки воєнному мистецтву, а не кількісній перевазі та є однією з найграндіозніших переможних битв в історії України.

Іван Виговський

Не зайвим буде зазначити про визнання нищівної поразки московського війська навіть імперськими істориками 19 ст, зокрема, відомий російський учений Сергій Соловйов (1820—1879), професор, ректор Московського університету, так писав про Конотопську битву:

«Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 і 1655 років, загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести в поле такого блискучого війська. У жалобній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву...»

А ще дуже лаконічно, але ємно та по суті оспівується Конотопська перемога в кобзарській пісні:

“До города Конотопа військо підступало,
Воеводи Трубецького лагерьями стало.

Славний гетьман наш Іван Виговський на ту облогу
Зібрав військо козацькеє, ще й орду в підмогу.
Захотіли козаченьки москаля провчити,
І для цього задумали річку загатити.
Потаємно вдень і вночі гатку насипали,
Після цього все довкола як болото стало.
Орда зліва, а військо справа, славне з козаками,
Причаїлися, і в заплаві, на січу чекали.
Були послані загони на стан Трубецького,
Щоби заманить москаликів на слизьку дорогу.
Стала стріча, стала січа, ревнули гармати,
Скресли шаблі — козаченьки стали відступати.
Москаль реве, москаль тисне скільки має сили,
Аж допоки у болото їх не заманили.
От тоді вже, у болоті, гарно обступали,
Били, різали й рубали, в болото втоптали.
Зранку рано й до полудня гармати ревіли,
Списи гнулися й ламалися і стріли летіли.
Заробили москалики чого не бажали —
Постріляні й порубані в багнюці конали,
Слава ж батьку Івану Виговському, слава Україні!
Слава війську козацькому одвіку й до нині!”

І вкотре наголошуємо,
що такі визначні події в
українській історії
заслуговують на
повноцінний меморіал, а не
лише на скромний
постамент, хрест та кілька
табличок про нагадування.

А для роздумів
наведемо цитату про рівень
української національної

свідомості з інтерв'ю Максима Стріхи для “Радіо Свобода”: “Ми, справді, такий народ, що й досі ладні оплакувати своє героїчне вмирання і пишатися ним (мається на увазі Берестецька битва – ремарка авторів), але недооцінюємо свої блискучі перемоги, яких в нашій історії теж було досить”.

(<https://ukrainaincognita.com/sumska-oblast/konotopskyi-raion/shapovalivka/pole-konotopskoi-bytvu>)

Наукова література

Воєнний туризм: хрестоматія до вивчення дисципліни (для здобувачів ОР Магістр спеціальності 242 «Туризм та рекреація») / укл. Винниченко І. – 2023. – 516 с.

Рецензент:

Смирнов Ігор – д.геогр.н., професор кафедри країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка